Do F 20

HISTORISCHE STUDIE
OVER DEN
ZEEUWSCHEN LANDBOUW

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN.

M. J. BOERENDONK

5
0

HISTORISCHE STUDIE
OVER DEN
ZEEUWSCHEN LANDBOUW.

PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LANDBOUWKUNDE
OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS
Dr. D. L. BAKKER, HOOGLEERAAR IN DE VEE-
TEELTWETENSCHAP, TE VERDEDIGEN VOOR
EEN DAARTOE BENOEMDE COMMISSIE UIT
DEN SENAAT DER LANDBOUWHOOGESCHOOL
OP WOENSDAG 10 JULI 1935 TE DRIE UUR N.M.
DOOR

M. J. BOERENDONK

BOEKHANDEL J. W. VELTMAN - DEN HAAG - 1935

Bibliotheek
der
Landbouwhoogeschool
Wageningen

140630

STELLINGEN.

1. Waardevast geld is een ideaal, waard om na te streven, maar kan alleen verwezenlijkt worden bij Plan-Wirtschaft.
2. Handel en verkeer bevorderen de vrijheid en de democratie, terwijl omgekeerd vrijheid en democratie noodig zijn voor den bloei van handel en bedrijfsleven.
3. De vooruitgang van den landbouw openbaart zich in toenemende onafhankelijkheid t.o.v. traditioneele regelingen en opvattingen en van beperkende locale omstandigheden.
4. Inflatie van het geld zonder noodzaak, is in de eerste plaats onzedelijk en voorts onredelijk, d.i. in strijd met de ratio.
5. Wanneer men Drenthe en Overijssel uitzondert, blijkt er algemeen in ons land een duidelijk verschil te bestaan tusschen het kleinbedrijf en het grootere landbouwbedrijf voor zoover betreft de belangrijkheid van de verschillende gewassen.
6. De meening van Prof. Bakker inzake den oorsprong van het zwartbonte Friesch-Hollandsche rundvee vindt in de geschiedenis haar bevestiging.
7. De tuinbouwvoorlichting moet in het Oosten van ons land meer aandacht besteden aan den moestuin.
8. De aanwezigheid van kalk in tropische gronden, meer bepaaldelijk de hoeveelheid adsorptief gebonden kalk, kan een aanwijzing zijn voor de waarde als landbouwgrond.
9. De beoordeeling van den invloed, die een bemesting met kalk of zwavel op den plantengroei heeft, is meestal te simplistisch.
10. Het is in zijn algemeenheid niet juist, dat de raszuiverheid van veredelde tarwerassen in de gewone landbouwpractijk van jaar tot jaar terugloopt.
11. De bestudeering van het verband tusschen climatologische invloeden en de grootte van den oogst kan leiden tot de ontdekking van bepaalde ontwikkelingsstadia van de plant.
12. Zuigkrachtmetingen kunnen van dienst zijn voor de selectie van onderstammen.
13. De wet van de verminderende meeropbrengsten kan, onder optimale physiologische omstandigheden, een afwijking vertoonen. Het is wenschelijk, dit voor alle cultuurgewassen nader te bestudeeren.
14. De efficiëntie van Indische cultuurondernemingen wordt vaak ongunstig beïnvloed door den ruimtelijken afstand tusschen het terrein van haar werkzaamheden en den maatschappelijken zetel der directie.

Han mija Odders

VOORWOORD.

Bij de samenstelling van dit geschrift heb ik den hooggewaardeerden steun en de onmisbare raadgevingen mogen ontvangen van mijn promotor, Prof. Dr. G. Minderhoud, waarvoor ik hem op deze plaats mijn oprechten dank betuig.

Het is mij ook een behoefte des harten hier te gewagen van den sympathieken steun, dien ik heb mogen ondervinden van den Heer Mr. P. Dieleman te Middelburg, die in de jaren, dat ik hem in zijn werkzaamheid als leider van de Z.L.M. heb mogen gadeslaan, door zijn groote belangstelling voor de historie, mij inspireerde tot een historische studie van den landbouw.

Evenmin mag ik het feit onvermeld laten, dat ik voor mijn kennis van huidige toestanden op landbouwgebied in Zeeland veel te danken heb gehad aan mijn contact met Ir. C. G. P. Stevens, waardoor de basis werd geschapen voor de mogelijkheid van een studie van het verleden.

VOORWOORD

Bij de samenstelling van dit geschrift heb ik den hooggewaardeerden steun en de onmisbare raadgevingen mogen ontvangen van mijn promotor, Prof. Dr. G. Minderhoud, waarvoor ik hem op deze plaats mijn oprechten dank betuig.

Het is mij ook een behoefte des harten hier te gewagen van den sympathieken steun, dien ik heb mogen ondervinden van den Heer Mr. P. Dieleman te Middelburg, die in de jaren, dat ik hem in zijn werkzaamheid als leider van de Z.L.M. heb mogen gadeslaan, door zijn groote belangstelling voor de historie, mij inspireerde tot een historische studie van den landbouw.

Evenmin mag ik het feit onvermeld laten, dat ik voor mijn kennis van huidige toestanden op landbouwgebied in Zeeland veel te danken heb gehad aan mijn contact met Ir. C. G. P. Stevens, waardoor de basis werd geschapen voor de mogelijkheid van een studie van het verleden.

INLEIDING.

De bedoeling van de voorliggende studie is een bijdrage te leveren tot de kennis van den Zeeuwschen Landbouw in het verleden. Voorwaar geen gemakkelijke taak wanneer men bedenkt, dat dit terrein tot op heden nog geheel braak lag, en er dus geen enkel werk bestaat, dat ook maar eenigszins als leidraad gebruikt zou kunnen worden.

Wanneer men de boekwerken en documenten, die vorige geslachten hebben nagelaten, raadpleegt, valt het op, hoe weinig, en hoe weinig systematisch en grondig er over landbouw geschreven werd.

Niet dat er vroeger geen belangstelling voor den landbouw bestond. Het tegendeel is waar. Maar deze belangstelling was meestentijds meer van materieelen aard, voorzoover het de inkomsten en voordeelen uit den landbouw betrof; van geestelijke en wetenschappelijke belangstelling voor den landbouw en de landbouwtoestanden was meestal in het geheel geen sprake.

De adel en de geestelijkheid hadden groote landgoederen, beoefenden den landbouw, of lieten dien beoefenen, wonnen nieuwe landen aan, stelden vooral ook zeer veel prijs op de inkomsten uit tienden, maar eigenlijk onbaatzuchtige interesse voor het bedrijf van den landman, of in ruimeren zin voor landbouwtoestanden in een streek of gewest, kenden zij niet.

Vandaar dan ook, dat de Zeeuwsche historie, vooral die van verder afgelegen tijdperken, zoo arm is aan gegevens over landbouw en veeteelt. Daarentegen over de organisatie der overheid, over den waterstaat, over de justitie, over den godsdienst, over privilegiën en over wat al niet meer werd in Zeeland en elders door opeenvolgende generaties zoo ijverig en zorgvuldig geschreven, dat historici daaraan nog voor eeuwen stof tot schrijven, spreken en twisten zullen hebben.

In vele tijdperken ontbraken schrijvers over Zeeuwsche landbouwtoestanden ten eenenmale, geheel anders dan in de oudheid, toen landbouw bij schrijvers als Cato en Xenophon, mannen van maatschappelijk aanzien en hooge ontwikkeling, als de meest eer-

volle bezigheid voor een goed burger werd aangezien.

Een pragmatisch verband te leggen tusschen feiten, over eeuwen verspreid, op een gebied, dat tot op heden door de onderzoekers zoozeer verwaarloosd werd, lijkt ons te onvoorzichtig en te voorbarig, en wij hebben dan ook van dergelijke speculaties afgezien. Alleen waar de gegevens talrijker voorhanden waren, hebben wij het aangedurfd een verband te leggen, en onze eigen inzichten en beschouwingen naar voren te brengen.

Het was voor ons natuurlijk gemakkelijker en prettiger geweest een historische landbouwkundige beschrijving te geven van een onderdeel van den Zeeuwschen landbouw, en dan over een kleiner tijdvak, b.v. een eeuw of korter. Door de beroepshistorici wordt ook altijd in dezen geest gewerkt. Maar de landbouw is bij een dergelijke detailbeschrijving weinig gebaat, zoolang de groote lijnen en het algemeene kader nog geheel ontbreken. Bestaat het overzicht eenmaal, dan kan er voor anderen nog een taak weggelegd zijn om op sommige punten eens wat dieper in te gaan, voor zoover daartoe aanleiding mocht bestaan, en indien de gegevens toereikend zijn.

In werken over landbouwhistorie wordt vaak een groote plaats ingeruimd aan beschouwingen over hoorigheid, heerlijke rechten, tienden, jachtrecht, cijnzen, tijnzen, schot, bede enz. Wij hebben echter gemeend onze aandacht in de eerste plaats te moeten besteden aan het bedrijfsleven van den landbouw in zijn verschillende vertakkingen en aan de maatschappelijke toestanden ten plattelande, omdat hierover, tenminste wat Zeeland betreft, al heel weinig bekend is.

Om de ontwikkeling en den opbloei van den Zeeuwschen landbouw te kunnen beoordeelen, achtten wij ook een korte schets van handel, scheepvaart en verkeerswezen onmisbaar. Immers, wanneer handel, scheepvaart en industrie een gewest in hun werkingssfeer betrokken hadden, ontstonden er plotseling ongekende mogelijkheden voor den commercieelen afzet van landbouwproducten in het algemeen, en voor de productie van bepaalde voortbrengselen in het bijzonder. De steden, de kooplieden en de schepen moesten voorzien worden van eerste levensbehoeften, en er kwam dus meer vraag naar granen, peulvruchten, vleesch en zuivel, terwijl de industrie om bepaalde grondstoffen vroeg, zooals wol, vlas, hennep, meekrap, hop, enz.

Het is duidelijk, dat de landbouw door deze invloeden van buiten, door deze wijzigingen van de algemeene economische constellatie, groote veranderingen onderging. Bovendien maakte verbetering der

verkeerswegen intensiveering van het landbouwbedrijf mogelijk.

Door deze overwegingen geleid, hebben wij dan ook een paar kleine hoofdstukken over de bedoelde onderwerpen ingelascht. Uitvoerig konden wij daarbij niet zijn, omdat ook een proefschrift nu eenmaal zijn grenzen heeft.

Een beschrijving van den huidigen toestand van den Zeeuwschen landbouw is om dezelfde reden achterwege gebleven.

Wij zijn in het algemeen niet verder gegaan dan tot het einde der 19e eeuw, en ultra-moderne vraagstukken zijn bijgevolg niet in den gezichtskring gekomen. Ook de landbouwcrisis van het einde der vorige eeuw is slechts even aangestipt, omdat hierover reeds zooveel geschreven is, dat wij licht in herhalingen zouden kunnen vervallen.

Uit den aard der zaak kon slechts weinig aan andere schrijvers ontleend worden, zoodat wij hoofdzakelijk op bronnenstudie waren aangewezen.

Als voornaamste bronnen, die geraadpleegd werden, noemen wij: het Groot Charterboek van Van Mieris, het Groot Placaet-Boeck van Mr. C. Cau, de Keuren van Zeeland, de stedelijke keuren van Zierikzee, Reimerswaal en Aardenburg, de Notulen der Staten van Zeeland, de Notulen der stad Zierikzee, de Notulen der Zeeuwsche Landbouw Maatschappij, de archieven dier laatstgenoemde maatschappij en die van Zierikzee, de oude kronieken, en ten slotte de publicaties van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.

DE WEGEN EN DE SCHUITVAARTEN.

Voor de ontwikkeling van den landbouw is altijd de mogelijkheid van vervoer der producten naar de havens of naar de markten der steden en dorpen, van groote beteekenis geweest. Wij zullen dan ook een oogenblik onze aandacht moeten wijden aan de wegen en vaarten, die vanouds in Zeeland aangelegd werden.

Veelal werden na de bedijking de ondiepe „geulen" als wegen gebruikt, omdat men op die wijze geen verlies van cultuurgrond kreeg. In de oudere bedijkingen van Zeeland zijn de wegen dan ook sterk kronkelend, smal, en, meestal lager gelegen dan de aangrenzende landerijen. In de polders, die later bedijkt werden, is men met den wegenaanleg en verkaveling meer systematisch te werk gegaan, en hier treft men dan ook rechte wegen aan.

In de Wetten en Keuren door graaf Floris in 1256 aan het platteland van Zeeland gegeven (Groot Charterboek I, blz. 308) handelde art. 86 over „Heerewegen".

„Den Heerwech sal men betren mitter aerden, diere naest leghet, „die dat wederseghet sal den Grave gelden 2 lib."

Blijkbaar werden de heerwegen dus nog niet verhard, en bestond het onderhoud in het aanaarden van de slechtste plekken.

De voornaamste wegen, die men in alle gewesten vond, waren de heerwegen, die door iedereen mochten worden gebruikt en waarvan de vruchten aan de graaflijkheid toekwamen. „Het waren de „groote wegen, die steden en dorpen verbonden, en waarvan de „aanleg wel door samenwerking van de belanghebbende gemeen„ten zal zijn geschied, voor zooveel zij niet dezelfde waren als de „groote heirbanen, reeds door de Romeinen aangelegd.

„Door wie zij zijn tot stand gebracht en wanneer, is voor de „meesten zeker niet meer na te sporen." [1])

Naast de heerwegen had men de ambachts- of dorpswegen, in Walcheren ook „Soeckwegen" genoemd.

De heerwegen, de voornaamste wegen dus, de groote wegen, werden reeds vroeg als waterstaatsobject beschouwd; zij stonden dan ook onder toezicht van de overheid, b.v. de dijkbesturen en de ambachtsheeren, en werden ook geschouwd.

In Oud-Vosmeer stonden de heerwegen onder den rechtsdwang der heerlijkheid.

Onder „Van de Heeren weeghen damen oft Vroonen te Rooven oft crencken" werd bepaald: „Soo wye eenighe 's Heeren weeghen, „vroonen of yemants gront sonder consent ende oirloff Rooft sal „telcker reysen verbeuren drie ponden swarten ende daer en boven „den claegher zyn schade te beteren tot taxatie van Schepenen." [2])

Ook de erfschout van Hulster- en Axelerambacht was belast met het toezicht op de heerwegen. Dit werd reeds in 1242 vastgelegd in de groote keur voor de vier ambachten, n.l. voor de landzaken, d.w.z. „van diken, dilven et similia." Het heette: „De diken, dilven, her- „straten, slusen, waterganghen, huurseten, inseten (inlagen), potest „placitari, quando necesse fuerit, coram scabinis et praecone „(schout) sine comite et castellano (burggraaf)." [3])

Deze zaken konden dus, indien het noodzakelijk was, alle berecht worden door schout en schepenen, zonder den graaf of zijn plaatsvervanger, den burggraaf van Gent.

Een oude keur van 13 Nov. 1390 bepaalde: „Scependomme sullen „vyf ghesworen kyesen..... daar men mede sal berechten lant- „saken, dike, waterganghe, hereweghe bedriven." [4])

Het toezicht van de overheid op de heerwegen is hiermede voldoende aangetoond.

Behalve op het verbeteren der wegen met aarde werd hier en daar ook wel op de breedte der wegen toegezien. Zoo werd in 1326 door den Graaf als uitspraak in een geschil bepaald, dat de heerweg binnen het dorp Wissekerke, liggende aan de noordzijde van de kerk, 40 voet breed zou zijn, terwijl de heerwegen buiten het dorp 20 voet breedte zouden moeten bezitten. Waar die wegen smaller waren dan 20 voet, zou men ze alsnog breeder maken. [4a])

Ook in de wetten en keuren, door Jan van Henegouwen in 1342 aan die van Goes gegeven, bepaalde art. 25, dat het versmallen van den weg verboden was: „Wie dat delft darinck in dyckdelve „of den heerwegh smaelt, verboerdt 20 ℄ (= schelling) jeghens den „Heer." [4b])

In Emelisse, waar een markt van eenige beteekenis bestond, werd reeds in 1358 met bestrating begonnen. In de oorkonde heette het „dat die straten van Emelisse wel ghecayseyt, ende verbeter syn in alre manieren". De gelden, noodig voor deze bestrating, werden verkregen door middel van een cijns voor zeven jaren op de verkoopen ter markt. [4c])

En in 1416 vergunde hertog Willem aan Lourents van Cats vrijheid om op elk vat bier, dat in Wolfaartsdijk getapt werd, 6

grooten accijns te zetten, om er straten (sterke „kayeystraten") mede te maken of te verbeteren, daar waar het hem het beste zou voorkomen. [4d])

Ook Oud-Vosmeer had steenstraten. In 1504 werd daar bepaald, dat tot het maken der steenstraten de ingezetenen gehouden waren „de steen ende zant te haalen, ter plaatse daer men hen wysen „sal ende die te brengen aan de Kercke op de Vroone."

In 1570 werd het verboden om van de steenstraten of tijdens de reparaties van deze, oude of nieuwe straatsteenen weg te nemen. Voor het onderhoud der steenstraten moesten de aangelanden betalen 15 grooten de roede. [5])

Vooral in Vlaanderen werden reeds zeer vroeg deze zoogenaamde steenstraten gevonden.

De bestrating der wegen had in Zeeland in den beginne alleen binnen de dorpen plaats, maar werd later in enkele gevallen ook wel op buitenwegen toegepast. Zoo had Zandijk al in 1540 een steenen weg naar Veere, door Maximiliaan van Bourgondië, kort na zijn huldiging gelegd. In de 17e eeuw werd deze weg tot Middelburg doorgetrokken. [6])

Door de Staten van Walcheren werd, in samenwerking met Middelburg, in 1660 de Noordweg van een allertreurigsten kleiweg in een straatweg veranderd, eerst tot het Spanjaardsputje tusschen Brigdamme en St. Laurens, en later vooral door toedoen van Knuit, die zijn buiten had op het huis „Om", tot Serooskerke. [7])

Behalve door straatwegen ,werden de oude kleiwegen ook wel door zandwegen vervangen. In 1592 werd door Zierikzee een verbod uitgevaardigd, zand van de wegen van het poortambacht te vervoeren of te doen vervoeren. [8])

Hoe slecht de Zeeuwsche wegen veelal waren, blijkt ook uit een beschrijving van Zeeland uit de eerste helft der 16e eeuw, door een onbekenden Italiaan. [9]) „Terwijl ik het eiland zelve rond „reed in een wagen, zooals ze daar gebruikt worden, enz. en ter„nauwernood hadden we dien eigen dag (het was 15 Juli) een be„gaanbaren weg." De schrijver merkte op, dat men in Walcheren, wanneer de wegen onbegaanbaar waren, ook van schuitjes gebruik maakte om zich te verplaatsen. In den winter stond Walcheren voor een deel onder water, en wanneer het dan goed gevroren had, ging men op de schaats naar de markt. De boerinnen droegen daarbij de met koopwaar gevulde mandjes op het hoofd.

Een groote verbetering kwam er in het Goesche land tot stand in 1650, toen men begon met het maken van straat- en zandwegen, nadat de Staten der Provincie aan de ambachtsheeren voor den

tijd van 10 jaren vergund hadden, daartoe een belasting van 4 grooten per gemet te heffen. [10])

Hierdoor vermeerderde het getal dezer straat- en zandwegen zoodanig, dat ze zich van de stad Goes bijna tot alle dorpen van Zuid-Beveland uitstrekten. De landlieden konden daardoor des winters met geladen wagens en paarden in Goes komen.

Voor het gebruik dezer wegen werden geen tollen ingesteld.

Ermerins deelt nog mede, dat deze straatwegen bij Goes werden aangelegd binnen een radius van één uur gaans, maar dat de zandwegen zich verder uitstrekten. [11])

Ook in Tholen begon men na den tachtigjarigen oorlog met het verbeteren der wegen. 27 April 1651 werd aan de stad Tholen toegestaan tien jaar lang 4 grooten van het gemet te mogen heffen, tot het maken van bruggen, wegen enz. [12])

Van 12 Febr. 1661 af mocht deze stad twee stuivers per gemet heffen voor een tijd van 7 jaar tot bestrating en reparatie van de wegen landwaarts. [13])

In 1667 werden deze octrooien, tot heffing van 2 st. en 4 gr. op de gemeten, voor 10 jaar gecontinueerd. [14])

Zooals men hieruit ziet, werd het eiland dus cijnsbaar aan de stad, en met de aldus verkregen middelen werden straten en wegen aangelegd en verbeterd, zoo b.v. weer in 1680. [15])

Maar ook op de meekrap kwam hier een heffing ten behoeve der bestrating, eerst in de stad Tholen voor de stadsstraten, later ook te Oud-Vosmeer.

„Het heffen van 2 gr. vls op ieder gemet Lands, en 4 gr. op iedere „100 ponden Mee die in de Oud-Vosmeerse stoof zoude gereet „worden, tot onderhoud der steenstraat van den molen af tot het „veer toe, werd voor 7 jaren de Ambachtsheeren gegund in 1674, „en nog voor 7 jaar vernieuwd in 1681." [16])

De slechte toestand van „'s Heeren wegen" in Zeeland, vooral in het najaar, deed de Staten van dat gewest bij placaat van 3 Juni 1679 bevelen, dat binnen „Walcheren en Zuid-Beveland-, en gene-„ralyck daer sulcks in andere eilanden ende Dyckagien door Am-„bachtsheeren of Dyck-graef ende Gesworens sal worden ver-„socht, de Eygenaers of Baenders van de Landen, gelegen langhs „'s Heeren Wegen, wegelingen en Bermen te obligeren en te hou-„den alle de Spyse, komende uyt de Slooten en Delven" te moeten werpen op al deze bereden wegen, teneinde ze te verhoogen. [17])

De onderhoudsplicht rustte op de aangelanden langs de wegen,

en wel in het bijzonder op de gebruikers of baanders [18]) van den grond.

Hoe de toestand op het gebied van wegen was in de jaren van twintig der vorige eeuw, leert ons het werk van J. de Kanter en J. Ab Utrecht Dresselhuis. [19])

Daar worden genoemd de straatwegen van Zierikzee naar Nieuwerkerk, en van Goes naar 's-Gravenpolder, 's-Heer-Arendskerke, Heinkenszand en Kapelle, terwijl ook Biezelinge een straatweg had.

In Zeeuwsch-Vlaanderen waren Aardenburg en Sluis door een bestraten weg met elkander verbonden. Te Sluis was er meer leven gekomen door den grooten weg der tweede klasse, no. 1, welke de stad doorsneed, en door de nieuwe trekvaart naar Brugge. De postwagens, die op het traject Breskens—Sluis liepen, gaven aansluiting op de trekschuit naar Brugge. [20])

De groote weg der eerste klasse no. 10 liep van Breskens zuidwaarts naar Schoondijke. Ook Oostburg had een levendiger verkeer gekregen door den grooten weg der eerste klasse no. 10, welke de plaats doorsneed en zich meer zuid-westwaarts vereenigde met den grooten weg van de tweede klasse no. 1.

De groote stoot tot verbetering der wegen is na 1848 uitgegaan van de provincie, welke voor de verharding der wegen eenige malen belangrijke rentelooze voorschotten beschikbaar stelde. Daardoor kwamen achtereenvolgens kunstwegen tusschen alle dorpen tot stand, en werden langzamerhand ook vele polderwegen verhard.

Over Schouwen laten wij ten slotte, wat de kunstwegen betreft, nog eenige bijzonderheden volgen.

Over het aanleggen der eerste kunstwegen op Schouwen is zoo goed als niets bekend. [21]) De wegen over de zeedijken aan Noord- en Zuidzijde waren in 1840 met schelpen verhard, en ook elders vond men wel van deze schelpwegen. Een voorstel van den secretaris van het waterschap Schouwen om een aantal slechte wegen te verbeteren door ze op te hoogen en een flinke schelplaag, ter breedte van 3, 5 el, daarover te brengen, werd in 1842 in de poldervergadering bij meerderheid verworpen, over welken uitslag ook het provinciaal bestuur zijn leedwezen uitsprak. [22])

In 1853 werd op Schouwen met den aanleg van grindwegen een aanvang gemaakt, aanvankelijk op zeer bescheiden schaal. Maar

[18]) Baander = iemand, die het land baant of bebaant, d.i. bewerkt of bebouwt. Baander werd vooral in Zeeland en Staats-Vlaanderen gebruikt en komt in stukken betreffende dijkzaken meestal voor om den gebruiker ter onderscheiding van den eigenaar van den grond aan te duiden. (Zie Beekman, Dijk- en Waterschapsrecht I, blz. 108).

toen er in 1863 samenwerking kwam tusschen het waterschap Schouwen en de gemeenten, werden deze belangen beter en krachtiger behartigd, en ontstond het eerste grindwegennet van 23 K.M. lengte, hier en daar ook bestraat. [23])

Een tweede grindwegennet werd in 1886 voltooid en had een lengte van bijna 17 K.M. [24]) De zaak was toen zoo belangrijk geworden, dat er een speciale commissie voor de grindwegen in Schouwen werd ingesteld. In 1900 kwam een derde net van grindwegen van bijna 25 K.M. tot stand. [25]) En op 18 Sept. van laatstgenoemd jaar werd er in Schouwen een reglement vastgesteld, houdende algemeene regelen nopens de begrinding van wegen.

Hoe belangrijk de kunstwegen voor de ontwikkeling van den landbouw waren, blijkt ook uit een uitlating van Staring.

„Langs die wegen," schreef hij, „voert men tegenwoordig met één paard zooveel landbouwproducten naar de groote waterwegen, als te voren met vier." [26])

Bovendien nam de waarde der waterwegen nog sterk toe door het invoeren van de stoomvaart, terwijl het vervoer te land over groote afstanden mogelijk werd door den aanleg van spoor- en tramwegen.

Door slechte afwatering van het land en vaak lage ligging der wegen, waren deze laatste meestal alleen in den zomer met goed weer te gebruiken. Heel vroeg bestond er in Zeeland dan ook reeds behoefte aan schuitvaarten, teneinde eveneens in het najaar en in den winter de producten te kunnen vervoeren. Het waren de monniken van Ter Doest, die in het begin der 13e eeuw in het moerassige gedeelte van het land van Hulst niet alleen wegen aanlegden, maar ook „scipleeden" groeven. Deze „scipleeden" waren scheepvaartkanalen, zooals waarschijnlijk de Lieve of Moervaart van Hulst naar Hulsterloo er nog een overblijfsel van is. [27]) Ingevolge een giftbrief van Philips van Bourgondië kreeg de stad Goes vrijheid om schuitvaarten te mogen delven, [28]) waardoor het marktten der producten, afkomstig uit de omliggende dorpen, gemakkelijker zou worden. Zoo ontstond er o.m. een schuitvaart naar 's-Gravenpolder.

Hoe belangrijk voor Goes een goede verbinding met het omliggende platteland was, leert ons ook de Kroniek van Smallegange. Op blz. 535 van deze kroniek wordt verhaald hoe na den geweldigen brand van 1554, die een groot deel van de stad Goes vernietigde, door het stadsbestuur een verzoekschrift werd opgesteld, teneinde van den vorst hulp te verkrijgen. Als vijfde punt werd door de stad Goes het volgende geschreven: „Want dese stede

„gelegen was in 't platte land van Zuid-Beveland, en anders geen „Stede daer ly of ontrent en was, en dat die omleggende dorpen „aldaer haer weekmarkten houden mosten, en alsoo seer van noo- „den waren sommige oude wegen, heulen en watergangen herstelt „te worden, opdat de landluiden te gevoeglijker, en tot minderen „kosten heur goet souden mogen te merkt bringen; welke onkosten „die van der Goes, mits het gemelte ongeluk (de brand) nu niet „meer en souden konnen vervallen, dat men hen soude vergunnen „te mogen lichten op elke Gemet lands, dat in de West-wateringe „leid, vier grooten Vlaems, vier jaren lank geduurende, tot lasten „van den baender of gebruiker des lands, omme metten selve gelde, „alle die wegen, heulen en watergangen, aldaer 't van noode was, „te repareren ten profijte van deselve Stad en gemeinen lande, en „gerieve van alle den omgesetenen."

In de „Conditiën waer naer Burgemeesters ende schepenen der „stadt Goes begeeren te vercoopen en de vuyt te geven de gorsinge „ende verdronken landen van de heerlicheyt Borsselen, om bedyckt „ende tot eenen corenlande gebracht te werden metten aenstaen- „den jaere ende saisoene 1616", werd ook geconditionneerd, dat ten dienste van het land van Borsselen en ten gerieve van een ieder, al zulk „een breedte, wijdte en diepte" overal in de kreken en watergangen moesten behouden worden, als Goes tot gebruik van eenige binnenlandsche „schuytvaerden" noodig en dienstig zou achten.

Deze schuitvaarten mochten door niemand worden gesloten met dammen, bruggen, heulen en dergelijke beletselen. De aangrenzende baanders waren gehouden de schuitvaarten van riet, zeggen, en ander vuil te zuiveren. Zoo noodig moesten de vaarten herdolven worden, waarbij één derde op kosten van het gemeene land der dijkage, en de andere twee derde ten laste van de aangrenzende baanders. Het belasten van de „aenliggeren" met het onderhoud der watergangen was niets nieuws; dit had overal in de West-watering plaats.

Maar het eerste delven der schuitvaarten en watergangen, alsmede het aanleggen der hoofdwegen, geschiedde op kosten van het gemeene land der dijkage.

Ook op Schouwen trof men deze vaarten aan; zoo had men b.v. te Zierikzee de Karnemelkvaart. J. Ab Utrecht Dresselhuis vermeldt „dat Schouwen uit zes brokken bestond, welker scheidwate- „ren grootendeels nog min of meer aanwezig zijn in de vaarten naar „Zierikzee en Brouwershaven, en die eerst in 1290 tot ééne wa- „tering werden gemaakt." [29])

Deze Schouwsche vaarten waren alle door den mensch geregelde overblijfselen van geulen, die de schorren doorsneden. De vaarten van Renesse naar Serooskerke, van Haamstede naar Serooskerke, zich vereenigende en dan doorloopende naar Zierikzee, van Elkerzee en Ellemeet via Moriaanshoofd naar Zierikzee, en van Brouwershaven naar Zierikzee, verleenden aan de Schouwsche stad het karakter van een plaats van samenkomst voor het geheele eiland, waarvan zij in niet geringe mate profiteerde.

Een ordonnantie van 1533 van Karel V voor Schouwen gegeven, beval het maken en goed in stand houden der wegen en watergangen, zoodat men ook des winters de stad geriefelijk zou kunnen bezoeken.

In den Raad van Zierikzee werd op 3 Aug. 1586 besloten een nieuwe vaart te maken, wijl de oude door de inundatie gedurende het beleg was te niet gegaan. Dit gold de vaart, loopende van de Nobelpoort tot nabij Janisseweg tusschen de landerijen, en verder langs den weg tot voorbij Kerkwerve.

Men gebruikte in Schouwen op deze binnenvaarten zeer platte booten, „karnemelksbooten" genoemd. Aangezien de vaarten te smal waren, kon men geen riemen gebruiken, en werden ze door voortduwen, of bij goeden wind met een zeiltje bevaren. [30])

Ten behoeve van het verkeer, en vooral voor het transporteeren der producten, werd er op Schouwen ook nog later wel eens een nieuwe vaart gegraven.

Zoo werd in 1723 aan participanten der Elkerzeesche stoof door het Waterschap Schouwen toegestaan een genoegzaam ruime vaart te maken Zuid op, „mits de kosten van grondaankoop dragende, en de vaart onderhoudende". [31]) Deze stoofvaart is nu nog een peilsloot.

Hoewel de vaarten nu en dan werden schoongemaakt en bedolven, kwamen er toch wel klachten over de moeilijke bevaarbaarheid van sommige gedeelten. Zoo werd er bij het waterschap Schouwen in 1776 een klacht ingediend, dat de Ellemeetsche vaart moeilijk te bevaren was door het vele slijk. [32]) De „vrachtenaars" van Renesse klaagden in 1778 over veel slik in de vaart van Renesse tot de „heule" en verzochten bedelving. [33])

Uit de notulen van het waterschap Schouwen blijkt, dat men aan deze vaarten, vooral in de tweede helft der 18e eeuw, veel geld voor bedelving heeft moeten besteden. Het is natuurlijk ook niet uitgesloten, dat de toen zoo goede uitkomsten van den akkerbouw deze werken financieel eerst in dezen tijd hebben mogelijk ge-

maakt.[34])

De trekschuit was in Zeeland niet inheemsch, waarschijnlijk omdat de vaarten zich daartoe minder goed leenden dan de breede en rechte kanalen van Holland. Wij vermelden hier de trekschuit terloops, omdat deze in de 18e eeuw het snelste vervoermiddel was. Wegens de mulle zandwegen kon zelfs een rijtuig met vier paarden een trekschuit op den duur niet bijhouden.

[34]) Mr. A. J. F. Fokker, Schouwen van 1600—1900, blz. 97, 200, 206, 214, 279, 280, 286, 287, 293, 330, 331.

In het belang van het verkeer werd in 1717 schoongemaakt de vaart van Renesse naar Serooskerke, en de vaart van Haamstede naar Serooskerke. Bedolven werden: in 1762 de vaart van Pikgat, in 1764 de vaart van Hoosjes heule tot C. Imans, in 1767 de vaart van de steenen heul aan den Hoogeweg naar Elkerzee en een eind vaart annex het dorp Elkerzee, in 1775 de vaart van de heul bij Pikgat tot Morlaanshoofd, in 1766 de vaart van Nieuwerkerk naar Klapheule, in 1779 de vaarten van Klapheule naar Duivendijke, van Capelle naar Briepe en van Elkerzee naar Morlaanshoofd, in 1780 de vaart langs den weg van het dorp Serooskerke, in 1785 de Haamsteedsche vaart en de vaart van Renesse stoof tot de 1e steenen heul, en dan nog een vaart: in 1797 de vaart Serooskerke—Noordwelle, en de vaart langs het dorp Elkerzee.

Uit deze korte vermelding ziet men tevens welke een groot aantal vaarten er in Schouwen waren, en waar ongeveer hun geografische ligging was.

1) A. A. Beekman, Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland vóór 1795 dl. 2, blz. 1770.
2) Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 2, Vossemeer, blz. 322.
3) Mr. P. Dieleman, De groote reiziger Mer Joos van Ghistele, blz. 3.
4) Mr. L. Ph. C. v. d. Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, II, blz. 339.
4a) Frans van Mieris, Groot Charter Boek II, blz. 380.
4b) Gr. Ch. b. II blz. 672.
4c) Gr. Ch. b. III blz. 67.
4d) Gr. Ch. b. IV blz. 388.
5) Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 2, Vossemeer, blz. 328.
6) Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 1, Zandijk enz.
7) Gargon I, blz. 8.
8) Notulen van den Raad van Zierikzee, 1592.
9) Archief Z. Genootsch. 1913, blz. 172.
10) Tegenw. Staat der Ver. Nederlanden, deel 10, blz. 321.
11) Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 8, Zd.-Beveland.
12) 13) 14) Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 9, Tholen, blz. 19—20.
15) Ermerins, Tholen, blz. 26.
16) Ermerins, Tholen, blz. 165—166.
17) Groot Placaet-Boeck, inhoudende de Placaten ende Ordonnantien van de Hoogh. Mog. Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende van de Ed. Groot Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt mitsgaders van de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeelandt. Deel IV, blz. 1055.
19) De Provincie Zeeland (1824) blz. 223, 255, 257, 258, 260, 285, 277, 293, 296.
20) De Provincie Zeeland blz. 87.
21) A. J. F. Fokker, Schouwen van 1600—1900, blz. 462.
22) idem, blz. 455.
23) idem, blz. 482.
24) idem, blz. 506.
25) idem, blz. 511.
26) W. C. H. Staring, Oud Nieuws over den Ned. Landbouw I, blz. 19.
27) M. van Empel en H. Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, afl. V, blz. 159.
28) Groot Privilegieboek der stad Goes *f* 92.—.
29) De Provincie Zeeland in Hare Aloude Gesteldheid, blz. 21.
30) J. de Kanter en J. Ab Utrecht Dresselhuis, De Provincie Zeeland, blz. 195.
31) Mr. A. J. F. Fokker, Schouwen van 1600—1900, blz. 113.
32) idem, blz. 281.
33) idem, blz. 285.

HET VROEGERE ZEELAND ALS CENTRUM VAN HANDEL EN SCHEEPVAART.

Wij kunnen den handel en de scheepvaart in de ontwikkeling van Zeeland niet stilzwijgend voorbijgaan, omdat de bloei van den landbouw evenals thans nog, daarvan te zeer afhankelijk was. De buitengewoon gunstige ligging van Zeeland aan, of in de onmiddellijke nabijheid van de groote verkeersaderen der middeleeuwsche wereld, Rijn, Maas, Schelde en Zwin, de nabuurschap van het dichtbevolkte en industrieel reeds vroeg ontwikkelde Vlaanderen, het contact met zeevarende volkeren als de Hollanders, Friezen, Denen, Engelschen, Duitschers, Spanjaarden, Portugeezen en Italianen, maakten Zeeland tot een belangrijk centrum van internationalen handel en scheepvaart, in een tijd toen vele deelen van Europa nog in een toestand van isolement moesten berusten. Het groote aantal waterwegen, dat Zeeland in alle richtingen doorsneed, maakte het mogelijk, dat de meeste plaatsen per schip bereikbaar waren. Niet alleen de steden, maar ook de dorpen, en dus ook het platteland ondergingen op deze wijze den invloed van het scheepvaartverkeer. Inderdaad was in de Middeleeuwen het aantal wateren in Zeeland grooter dan thans, want de groepen van kleine eilandjes hadden zich, zooals de oude kaarten leeren, nog niet in die mate tot grootere eilanden geconsolideerd. Plaatsen, die nu midden in het land liggen, waren toen nog van zee uit of van de rivieren af te bereiken.

Dit handels- en scheepvaartcontact met de omliggende gewesten zoowel als met verafgelegen landen was natuurlijk niet zonder invloed op de Zeeuwsche plattelandshuishouding. De noodzakelijkheid om alles in eigen omgeving te produceeren verviel reeds heel spoedig, de gesloten dorpshuishouding verdween daarmede, en men kon nu vooral dat gaan voortbrengen, waarvoor de streek de meeste voordeelen bood. Speciaal de tarwe- en meekrapteelt, waarvoor bodem en klimaat in Zeeland zoo uistekend geschikt waren, zullen zich toen ontwikkeld hebben, ten koste van den verbouw van minder hoogwaardige producten, zooals b.v. rogge, die men met meer voordeel in het buitenland kon aankoopen.

Er ontstond een beweging van invoer en van uitvoer, zoowel

voor de nijverheids- als voor de landbouwproducten, terwijl de belangrijkheid der omliggende gewesten ook aanleiding was tot een zeer belangrijk transitoverkeer.

Zeeland was dus al vroeg in het internationale handelsverkeer der volkeren betrokken, met als noodzakelijk gevolg, dat op ieder terrein van menschelijke activiteit de concurrentie optrad.

Deze concurrentie zal wel eens menigen tak van bedrijf geschaad hebben, maar in het algemeen had zij toch ook het groote voordeel, dat zij tot meerdere ontplooiïng van energie aanspoorde. Dat het Zeeuwsche volkskarakter niet alleen door den strijd tegen het water, maar ook door dezen concurrentiestrijd gevormd werd, kunnen wij veilig aannemen.

In het volgende willen wij thans aantoonen, dat de Zeeuwen in de middeleeuwen zelf aan handel en scheepvaart deden, dat zij in verband daarmede behalve in de omliggende gewesten, ook in overzeesche landen kwamen, en dat omgekeerd vreemdelingen in Zeeland vertoefden om handel te drijven of er hun goederen doorheen te voeren. De gegevens zijn ontleend aan het Groot Charterboek van Van Mieris, en gaan dus niet verder terug dan het midden der 13e eeuw.

Opdat de kooplieden veilig in Zeeland zouden kunnen verkeeren, en zonder beroofd te worden, er doorheen zouden kunnen varen, bepaalde graaf Floris in zijn Wetten en Keuren voor het Platteland van Zeeland (23 Oct. 1256) in art. 41: „Soo wie Coop„manne rooft, of lieden, die door Zeelandt varen, hi salt betren „vierscatte, ende al syn goet sal syn in 't s Graven genaden." [1])

Van Zeeuwsche kooplieden in Engeland werd al in 1275 gewag gemaakt, toen dezen geschillen hadden met de kooplieden van Londen. [2]) Op 17 Juli 1280 vaardigde de koning van Engeland een gebod uit, dat zijn onderzaten de kooplieden van Zeeland niet meer zouden benadeelen. [3]) En in 1310 verklaarde de Engelsche koning de Zeeuwsche kooplieden, die over toegebrachte schade in Engeland recht zouden komen eischen, vrijgeleide te zullen geven, en hen in zijn bescherming te zullen nemen. [4])

Dat het o.m. ook die van Zierikzee waren, die Engeland bezochten, blijkt uit een document van 1355, waarbij door den hertog orde gesteld werd op het verkoopen der Engelsche lakens te Zierikzee. De kooplieden van Zierikzee haalden zelf, of lieten halen Engelsche lakens uit Engeland. [5])

Nog in 1435 schreef Hendrik, koning van Engeland aan Zierikzee, om de oude vriendschap en handelsbetrekkingen te onderhouden. [6])

Ook poorters van Tholen deden wel zaken in Engeland. [7])

Zierikzee kreeg in 1289 van graaf Floris het recht tolvrij door al zijn landen te varen, [8]) terwijl de graaf van Bloys in 1366 tolvrijheid gaf aan die van Zierikzee voor de vaart langs Spaarndam. [9])

De handel van Zierikzee strekte zich ook uit tot Denemarken, Schonen en andere Oostzeelanden. De stad werd samen met Middelburg en Arnemuiden genoemd in de handelsregeling, die Denemarken in 1370 met de Hanzesteden trof. [10])

In een charter van 1414 was er sprake van handel van Zierikzee en Duiveland op Westfalen en Schonen [11]) en in 1422 was de handel op Pruisen en Dantzig aan de orde. [12])

Maar ook met Vlaanderen had Zierikzee scheepvaartrelaties. Samen met Gorinchem en Dordrecht kreeg de stad in 1425 van Philips van Bourgondië eenige voorrechten voor den koophandel te Sluis. Men mocht nu varen naar de schepen, die te Sluis lagen, om er goed te laden of te lossen, en vandaar weer af te varen. [13])

Van de scheepvaart van Tholen hooren wij al in 1291. In genoemd jaar verklaarde n.l. de hertog van Brabant die van Tholen vrij van de tollen en het geleide op de Hont en de Schelde. [14])

Later, in 1346, kregen Tholen en Schakerloo van vrouw Margarita tolvrijheid bij het varen langs al haar tollen. [15])

In 1336 gaf de graaf aan die van het „dorp Reimerswaal", van het Dordrechtsche stapelrecht vrij te varen, een privilegie dat ook reeds aan Tholen gegeven was. [16])

Middelburg kreeg in 1340 van graaf Willem vrijheid van tollen voor alle goederen, zoowel te water als te land, voor wat betrof het verkeer in Holland en Zeeland. [17]) Ook de poorters van Westkapelle kregen in datzelfde jaar dit voorrecht. [18])

In 1416 gebood de graaf zijn tollenaars te Giessendam en te Haastrecht de poorters van Goes vrij te laten varen met paarden en ander goed „daer sy aldaer mede plegen te verkeeren". [19])

Merkwaardig is, dat wij uit dit stuk den paardenhandel van Goes leeren kennen. Of het hier den export van Zeeuwsche paarden gold, kunnen wij niet zeggen.

Wat de vaart op de Honte betrof, hiervoor kreeg Goes al in 1355 vrijheid van tollen of geleidegeld. [20])

Het is van belang op te merken, dat behalve de steden, ook vele kleine plaatsen aan scheepvaart deden. Wij noemden reeds het voorbeeld van Westkapelle, en vermelden alleen nog, dat ook Kats

14) Van Mieris I, blz. 541. Hier werden genoemd de tollen van Papenisse en Burgvliet bij Bergen op Zoom.

in 1376 en Stavenisse in 1396 vrijheid van tollen in Holland en Zeeland verkregen. [21])

Wie waren nu die vreemde kooplieden, die Zeeland bezochten, hetzij om er handel te drijven, dan wel om er hun goederen door te voeren? Aan de hand van enkele bronnen zullen wij dat nog nader nagaan.

In de eerste plaats vermelden wij de Antwerpsche kooplieden, welke genoemd worden in een verdrag over den tol op de Honte, bij Rilland, Valkenisse en Agger.

De heeren, die den tol op de Honte pleegden te ontvangen, hadden een geschil met den „Burg van Antwerpen". Eindelijk werd bij genoemd verdrag overeengekomen, dat de Antwerpsche schepen en goederen vrij zouden zijn, maar dat van de goederen, behoorende aan vreemdelingen, tol zou moeten worden betaald. [22])

De Vlaamsche kloosters, die zoowel benoorden als bezuiden de Hont zooveel goederen en tienden bezaten, hadden natuurlijk ook belang bij een vrij verkeer op dit water. Zoo bekrachtigde graaf Floris in 1285 de brieven bij welke aan den abt en het klooster van Affligem vrijheid van tol op de Hont werd gegeven.

Wij citeeren: „dat sy door onse tollen, die wy vermogen en „plegen t' ontfangen, in de wateren tegenover Valckenisse, die „de Honte in 't gemeen word genoemt, met alle hare goederen, „hoedanige die souden mogen wesen, uit wat betaling of belastin„gen die mogten rysen, geduurig in het toekomende vrij sullen „mogen varen." En verderop heette het: „onse tollen, die wy ver„mogen en plegen t' ontfangen in de wateren tegen Rielland, die „de Honte in 't gemeen wordt genoemt." [23])

De Honte was dus het oostelijk deel van de tegenwoordige Westerschelde.

De Hollandsche schippers en kooplieden behoeven wij zeker niet uitvoerig te vermelden, daar Holland en Zeeland éénzelfden graaf hadden en beide gewesten nauw met elkaar verbonden waren. De Hollanders waren in Zeeland nauwelijks vreemdelingen. Met Utrecht was dat iets anders gesteld. In 1316 regelde graaf Willem de tolrechten, volgens welke de burgers van Utrecht door de landen van Holland, van Zeeland en van Friesland zouden varen. [24])

Als handelsproducten werden genoemd: tarwe, rogge, gerst, haver, witte en grauwe erwten, wijn, pelswaren, scharlaken, dubbel geverfd laken, gestreept of blauw laken, wit laken en „merseriën". De handel in granen, peulvruchten, wijn en laken was toen zeer belangrijk.

Maar ook de bewoners van andere Nederlandsche gewesten

voeren geregeld door Zeeland, zoo b.v. de **Vlamingen en Friezen.**

In 1336 gaf de graaf vrijheid door zijn land aan de kooplieden van Yperen.[25]) Uit het betreffende document blijkt, dat die van Yperen door onze landen voeren met lakens, bestemd voor Oost-Friesland. Op de heenreis waren alleen verplicht de tollen van Geervliet en Leiden, en op de terugvaart naar Vlaanderen alleen de tol van Gouda.

Die van Stavoren kregen in 1342 vrijheid van tol door Holland en Zeeland, een bewijs, dat ook de Friezen hier geen ongewone verschijning waren.[26])

De handel der buitenlandsche kooplieden in Holland en Zeeland leverde voor deze gewesten zoovele voordeelen op, dat de graaf er voortdurend op uit was deze kooplieden naar zijne landen te trekken door het toekennen van bescherming, verhooging hunner veiligheid, alsmede door het geven van allerlei vrijheden en voorrechten.

In 1340 nam de graaf de kooplieden van **Pruisen** en **Westfalen** in zijn bescherming, en regelde de tolrechten, welke zij bij het varen in zijn land zouden moeten voldoen.[27]) Van alle goederen, die deze kooplieden vervoerden, werd melding gemaakt. Wij noemen hier uit een landbouwoogpunt van belang: boter, „Zeugenvellen", wol, schaapsvellen met wol, kaas, lijnwaad (gebleekt of ongebleekt), vlas in tonnen, vleesch, tarwe, rogge, gerst, „jenen",[28]) boonen, erwten, en „vitsen".[29])

Later gaf hertog Albrecht nog weer de kooplieden van **Duitschland** vrijgeleide in en door zijn landen en regelde den tol.[30]) (1389).

Als producten werden, behalve de zoo juist vermelde, nu ook nog genoemd: hop, balen meede, tonnen vleesch, los vlas, meel in zakken en tonnen, voorts ijzerwaren, specerijen, enz.

Talrijk vooral ook waren de **Engelsche** kooplieden. Zij hadden den „stapel der wolle" te Middelburg, en kregen van hertog Albrecht in 1382 allerlei vrijheden en voorrechten.[31]) In 1383 en later nog weer in 1386 werden de Engelsche wolkooplieden, die in Zeeland en inzonderheid te Middelburg hun handel dreven, nader beschermd.[32])

Maar tegelijkertijd nam de graaf ook de kooplieden van andere

[28]) Verwijs en Verdam, Middelnederlandsch Woordenboek dl. 3 blz. 1043. „Waarschijnlijk verkeerde lezing voor „jeven", anderen van elders niet bekenden „vorm van even, evene, haver."

[29]) Wikken. Zie H. Heukels, Schoolflora, blz. 507.

landen in zijn bescherming, opdat hun op het land of in de stad niets zou overkomen. (1383.)

Speciaal werden genoemd die uit **Lombardije** en **Spanje** afkomstig.[33]) De graaf gaf in laatstbedoeld document met zooveel woorden uiting aan zijn dankbaarheid voor dien toeloop van vreemde kooplieden in Zeeland en te Middelburg.

Op verzoek van Middelburg werden in 1390 door den graaf voorrechten, vrijgeleide en regels vastgesteld ten behoeve van de kooplieden, schippers en onderzaten van den koning van **Portugal**. De schepen dezer Portugeezen meerden te Arnemuiden en voerden aan: ijzer, was, honing, olie en konijnevellen.[34])

Tenslotte gaf hertog Willem in 1416 vrijen handel en veiligheid in zijn landen aan die van de **Deensche** steden Rypen en Warden.[35])

De tijd van Jacoba en Jan van Beieren was ook voor Zeeland een periode van oorlog, twisten, onrust en algemeene verarming.

Door oorlog, zware belastingen en brand was Middelburg in het begin der 15e eeuw zóó verarmd, dat de hertog van Bourgondië de stad meende te moeten helpen bij het herstel van de verloren gegane welvaart. Hij gebood dan ook in 1433, dat de schepen, die de Wielingen of het Veersche gat binnenkwamen, hun stapel te Middelburg zouden houden, en in 1434 beloofde de hertog veiligheid aan alle kooplieden, die te Middelburg zouden komen handelen.[36])

Wij zien dus uit deze korte beschouwingen, hoe belangrijk de internationale handel in Zeeland reeds in de Middeleeuwen was. Dit kon ook niet anders, want vanouds liepen door dit gebied de groote handelswegen. In het begin der jaartelling, tijdens de Romeinsche overheersching, was Domburg de plaats waar men van Holland of het Rijnland komende, naar Britannië overstak, vooral voor handelsdoeleinden.[37])

Ook in den Merovingischen en Karolingischen tijd was Walcheren een zeer belangrijk middelpunt van verkeer, daar men van Dorestad naar Frankrijk hier langs reisde.[38]) Steeds belangrijker werd dit verkeer. In de late middeleeuwen kruisten de groote handelswegen elkaar op Walcheren: de weg van de Oostzee en den Elbe-Wesermond naar Brugge; die van den Rijn naar Brugge; en die van Engeland naar Bergen op Zoom en Antwerpen. Op de reede van Walcheren werden de goederen der zeeschepen overgeslagen in kleinere schepen, die ze brachten naar Brugge, Antwerpen enz.[39]) Arnemuiden was de haven van Middelburg en daarmede verbonden door de nauwe Arne. Waar Middelburg zelf

niet aan het open vaarwater lag, hadden Veere, Vlissingen en Arnemuiden de tendens om den handel naar zich toe te trekken, wat evenwel niet gelukte door de bescherming der graven, die in Middelburg een tegenwicht wilden vormen tegen de feodale macht van Vlissingen en Veere. [39])

Sneller toonde aan, dat de Walchersche Zee, gelegen bij Arnemuiden, Rammekens en Vlissingen, vooral van groot belang werd door het dichtslibben van het Zwin, waardoor de groote schepen op Walcheren losten, en overlading plaats had op kleinere schepen voor Brugge. Vooral na 1470 had dit plaats. Toen Brugge minder ging beteekenen, kreeg men op de Walchersche reede een dergelijke overlading voor Antwerpen en Bergen.

Sneller vond, dat de Hanzeaten in de 15e eeuw uit hun landen op Walcheren aanvoerden: vlas, rogge, hout, wat voor een deel op lichters naar Brabant en Brugge ging. Voor Vlaanderen voerden zij ook boter aan. De Engelschen en Schotten brachten wol en manufacturen naar Middelburg en Veere, maar voerden ook tarwe, hop, boter en kaas in Zeeland in. Engeland exporteerde toen nog landbouwproducten van eigen bodem.

De ledige schepen der vreemdelingen namen vooral visch en zout uit Zeeland naar hun landen mede terug.

Zoo werd Walcheren door Sneller voor wat de 15e eeuw betrof, beschreven, maar ook in de 16e eeuw bleef dit eiland een concentratiepunt voor de scheepvaart. De eigen veehouderij was niet voldoende om de vertrekkende koopvaarders van zuivel, en vleesch te voorzien, en deze producten werden benevens visch door Hollandsche koggeschepen aangevoerd. [40])

In de daarop volgende eeuwen zou Walcheren van veel belang worden voor de scheepvaart op Oost- en West-Indië, en ook toen werd nog steeds veel zuivel voor de schepen uit Holland betrokken. [41]).

Uit een oogpunt van handel en verkeer was ook Vlaanderen van buitengewone beteekenis. Het is overbekend en wij zullen er dan ook weinig van zeggen.

17 steden van het Westen van Vlaanderen vormden de Vlaamsche of Londensche Hanze, waarvan Brugge aan het hoofd stond, en waartoe ook kleine vrije steden als Mude (St. Anna ter Muiden) behoorden. Deze Hanze was een verbintenis van handelaren in de diverse koopsteden ter bevordering der gemeenschappelijke belangen. Zij bloeide nog in 1349, en is denkelijk in 1426 ontbonden. [42])

Al die Zeeuwschvlaamsche stadjes, die thans geheel in het land liggen, zooals Sluis, Oostburg, Aardenburg, Biervliet, Axel en Hulst,

hadden vroeger gemeenschap met het buitenwater, en waren voor handel en scheepvaart van groot belang.

Sluis vervulde geruimen tijd de rol van haven voor Brugge, toen de schepen door de toenemende verlanding niet meer zoover landwaarts konden komen.

Ook de scheepsbouw speelde in deze streken een zekere rol. Uit de vonnissen van de schepenbanken te Sluis zou blijken, dat hier en te Mude schepen werden gebouwd, die in 1360 naar de Oostzee voeren. [42])

Handel, verkeer en nijverheid deden in Vlaanderen de bevolking sterk toenemen. De bevolkingsaanwas maakte in cultuurbrenging, en dus bedijking der schorren noodzakelijk, en zeer voordeelig. Deze bedijking der schorregronden begon in de 11e eeuw, en ging in versneld tempo door in de 12e, 13e en 14e eeuw. [43])

Al deze handelsplaatsen kregen toen ook belangrijke markten voor de landbouwproducten uit eigen omgeving, wat zeker tot stabilisatie der welvaart bijdroeg. Maar de inheemsche landbouw kon toch niet geheel in de behoeften der Vlaamsche steden voorzien. Het stedelijk leven was hier in de 12e eeuw reeds zoo sterk ontwikkeld, dat graantoevoer van elders noodig was. Men betrok toen vooral granen uit Fransch Vlaanderen, Henegouwen en Duitschland. [44])

Het belangrijkste contact, dat de boeren met het stedelijk leven, en met handel en scheepvaart hadden, lag zeker in de week- en jaarmarkten, waar de landbouwproducten verkocht werden, en de voortbrengselen van ambachten en nijverheid, voor zoover zij daaraan behoefte hadden, werden ingeslagen.

Bij de gedetailleerde beschrijving van den Zeeuwschen landbouw zullen wij herhaaldelijk de gelegenheid hebben met deze markten kennis te maken. Wij willen er alleen op wijzen, dat de bestudeering van het marktwezen vooral voor ons van belang is om de landbouwproducten uit een zekeren tijd te leeren kennen. Zoo werden b.v. op de markt te Emelisse in 1358 de volgende producten van landbouw en veeteelt aangevoerd: koren, erwten, lijnzaad, eieren in tonnen, paarden, runderen, schapen, lammeren, varkens van een half jaar oud of jonger, en schaapsvellen. Op deze markt stonden: smeden, schoenmakers, pelsmakers, volders, wevers en parmentiers. [45])

[45]) Van Mieris III, blz. 67. **Parmentier** = bewerker van de fijne stoffen, die voor de kleeding werden gebruikt. (Middelnederl. Woordenboek van J. Verdam, blz. 459).

In 1425 werden behalve deze producten te Emelisse ook nog aan de markt gebracht: wijnen, bier, huiden, geverfde lakens, witte en grauwe lakens, linnen lakens, koppels oude en jonge hoenderen, zaad dat gemeten of niet gemeten werd. [46])

Wij geven in het bijzonder het voorbeeld van Emelisse om aan te toonen, dat niet alleen de steden, maar ook de dorpen markten bezaten. Tot in de uithoeken van het Zeeuwsche platteland was er markt- en handelsverkeer.

Baarland kreeg in 1390 een weekmarkt op Woensdag, „in allen „manieren als die van Monser in Berselen hebben." [47])

De concentratie van het markt- en handelswezen, zooals wij dat nu kennen, bestond dus toen nog niet, of in veel geringere mate.

Van de producten, die op de Zeeuwsche jaarmarkten werden aangevoerd, waren paarden en vee mede van de belangrijkste, en deze werden dan ook bij het vaststellen van den grafelijken tol in de eerste plaats genoemd.

De jaarmarkt, die Middelburg in 1323 van graaf Willem kreeg, zou niet langer mogen duren dan vijf dagen, waarvan de eerste twee dagen voor den verkoop van paarden en vee, en de overige drie dagen voor den handel in laken en andere goederen bestemd waren. [48]) Bepaald werd: „Van elcken peerde, dat men vercoopt „binnen deeser marckt, salmen geven acht penningen Tournois; „van eenre koeye salmen geven vier penn. Tourn. van elcken rinde „dat 2 jaer out is, of daer boven, twee penn. Tourn. Ende die „daer beneden syn sullen geven een penn. Tourn." Voor één schaap en voor twee lammeren werd eveneens een belasting opgelegd van één penning, voor een volwassen of een onvolwassen varken twee penning, maar de biggen, die nog door de moeder gevoed werden, waren vrij. De genoemde bedragen moesten door den kooper worden voldaan. Voorts kwamen nog op deze Middelburgsche jaarmarkt bont, lakens en metaalwerk.

Ook andere plaatsen in Zeeland kregen omstreeks dezen tijd jaarmarkten.

Om nog eenige voorbeelden te noemen: Westkapelle in 1361 [49]), Vlissingen in 1368 [50]) Tholen in 1378 [51]) en Goes in 1417 [52]).

Deze jaarmarkten werden vrije jaarmarkten genoemd, en duurden voor Westkapelle en Vlissingen 4 dagen, voor Tholen 8 dagen en voor Goes 17 dagen.

Voor de jaarmarkt van Goes gold dezelfde belasting als voor die van Middelburg van 1323. Ook voor de Goesche jaarmarkt werden vee en paarden in de eerste plaats vermeld, en voorts lakens, bont, huiden en metaalwerk.

Met deze korte beschrijving meenen wij te kunnen volstaan, omdat reeds voldoende naar voren is gekomen, welke groote vlucht handel, scheepvaart en marktwezen in de middeleeuwen hadden genomen, tenminste voor zoover Zeeland betreft. De landbouw profiteerde hiervan in ruime mate door de mogelijkheden van arbeidsverdeeling en afzet. Het landbouwbedrijf verloor hier zijn isolement en zijn geslotenheid, en kon zich op commercieele basis organiseeren.

---

1) Frans van Mieris, Groot Charter Boek I, blz. 311.
2) Van Mieris I, blz. 378.
3) Van Mieris I, blz. 409.
4) Van Mieris II, blz. 93.
5) Van Mieris II, blz. 852.
6) Van Mieris IV, blz. 1071.
7) Van Mieris IV, blz. 787.
8) Van Mieris I, blz. 494.
9) Van Mieris III, blz. 190.
10) Van Mieris III, blz. 251 e.v.
11) Van Mieris IV, blz. 289 en 293.
12) Van Mieris IV, blz. 636.
13) Van Mieris IV, blz. 798, 802, 828.
15) Van Mieris II, blz. 718.
16) Van Mieris II, blz. 587.
17) Van Mieris II, blz. 640.
18) Van Mieris II, blz. 644.
19) Van Mieris IV, blz. 377.
20) Van Mieris II, blz. 860.
21) Van Mieris III, blz. 327 en 657.
22) Van Mieris I, blz. 386 of Smallegange, Chronyk pag. 168.
23) Van Mieris I, blz. 453.
24) Van Mieris II, blz. 177.
25) Van Mieris II, blz. 585.
26) Van Mieris II, blz. 667.
27) Van Mieris II, blz. 637.
30) Van Mieris III, blz. 523.
31) Van Mieris III, blz. 383—385.
32) Van Mieris III, blz. 396 en 433.
33) Van Mieris III, blz. 396.
34) Van Mieris III, blz. 555.
35) Van Mieris IV, blz. 370.
36) Van Mieris IV, blz. 1023.
37) Zeeland door de eeuwen heen, door M. v. Empel en H. Pieters, blz. 23.
38) H. A. Poelman, Geschiedenis van den handel van Nd. Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische tijdperk.
39) Z. W. Sneller, Walcheren in de 15e eeuw.
40) Archief Z. Genootschap 1912, blz. 142.
41) Res. St. v. Zeel. op het middel v.h. billet geld, 21 Sept. 1758.
42) H. Q. Janssen, St. Anna ter Muiden.
43) v. Empel en Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, blz. 132.
44) J. G. van Dillen, Het Econ. Karakter der Middeleeuwsche stad.
46) Van Mieris IV, blz. 833.
47) Van Mieris III, blz. 560.
48) Van Mieris II, blz. 316.
49) Van Mieris III, blz. 131.
50) Van Mieris III, blz. 224.
51) Van Mieris III, blz. 347.
52) Van Mieris IV, blz. 417.

DE BETEEKENIS VAN DEN ZEEUWSCHEN GRAANBOUW VOOR HET MARKTWEZEN, DEN HANDEL EN DE NIJVERHEID.

De graanteelt, die na de bedijking in Zeeland direct een groote rol ging spelen, was van geen geringen invloed op het ontstaan en de verdere ontwikkeling der markten, stimuleerde den handel, die zich ook op export richtte, en deed overal molens, en later ook brouwerijen ontstaan.

De economische activiteit van het gewest, en de richting waarin deze zich historisch ontplooide, werd voor een gedeelte door de domineerende graanteelt bepaald.

Een studie van het marktwezen geeft ons vaak den sleutel tot veel bijzonderheden, waarvan wij anders niets te weten zouden komen.

Het is van belang na te gaan, wanneer en waar er in Zeeland graanmarkten ontstonden, of ze van veel beteekenis waren enz., omdat wij ons daardoor een idee kunnen vormen van de uitbreiding en de belangrijkheid van den graanbouw, alsmede van de beteekenis van den graanhandel.

Wij zullen allereerst in het kort enkele belangrijke markten aanstippen; markten, die reeds in oude tijden van belang waren; waaruit dus in de eerste plaats blijkt, dat de familie- en dorpshuishouding al vroeg in Zeeland voor een stads-, ja voor een wereldhuishouding had plaats gemaakt, wat met de gunstige ligging en de belangrijke scheepvaart verband hield.

Het feit, dat het graan van de boerderijen naar enkele grootere dorpen, of naar de steden werd verscheept om daar verkocht te worden, leert ons, dat de graanproductie de plaatselijke behoeften verre overtrof. Dit was reeds in de Middeleeuwen het geval, terwijl er bovendien nog graan naar Brabant, Vlaanderen en Holland werd uitgevoerd.

In de 14e eeuw vinden wij in de meeste Zeeuwsche steden al weekmarkten, waar vooral ook graan verhandeld werd. Middelburg had er al een vóór de 14e eeuw, welke in het eerst des Zondags gehouden werd.

Uit de wetten en keuren, door graaf Floris in 1256 aan het platteland van Zeeland gegeven, blijkt, dat Middelburg reeds toen een belangrijk centrum voor den graanhandel der boeren was. Art. 69 handelde n.l. over het „draghen van den land tarwe of rogge", en bepaald werd: „So wie van den lande tarwe, rogge, „geerste of ander coren binnen Middelburch draghet elre dan daer „hyt vercoopt, si sal verliesen 20 pond." [1])

Graaf Willem IV verbood in 1338 de Zondagsmarkt te Middelburg, verzette die op Dinsdag, en beval, dat er nergens in Walcheren marktdagen op Zondag zouden zijn, geen koopmanschappen op dien dag gehanteerd, en geen koren of ander goed ter markt gebracht zouden worden.

Als reden van dit verbod werd opgegeven, dat de bisschop van Utrecht „met sinen opene brieve verboeden heeft, dat men Son„nendaghes ghene marct hantieren en moet, omme des willen, dat „die lude ghemeenlike te min te kerke comen....." [2])

Later hield men er markt op Maandag en Donderdag. Op die dagen brachten de Walchersche boeren hun granen en veehouderijproducten en ook groente ter markt. Op de Middelburgsche korenbeurs, die reeds in 1526 bestond, werden alle soorten granen, van buiten het eiland komende, in groote menigte verkocht. Het bestuur over, en het toezicht op deze korenbeurs berustte bij een college van drie commissarissen uit de stadsregeering en drie hoofdlieden uit de burgerij. [3])

Bij de Pasbrug bestond in 1600 nog een Goesche korenbeurs, die echter later verdween.

Vlissingen kreeg bij voorrechtsbrief van Graaf Willem III reeds in den jare 1315 een Dinsdagsche weekmarkt, [4]) terwijl deze stad in 1548 een tweede weekmarkt verkreeg en wel op Vrijdag. Ook Veere en Goes hadden van ouds weekmarkten.

In 1450 werd door den Magistraat van Goes een reglement op de graanmarkt gemaakt, die toen tweemaal per week plaats had. Het koren werd hier door de landlieden aangevoerd in zakken, welke op de Groote Markt op regels werden gezet, en dan met klokslag van elf uur geopend mochten worden. De handel op monster kwam echter eveneens voor. De Goesche graanmaat van 37½zak in het last, en in den zak 32 stoopen (1 stoop = 2½ L.), was algemeen bekend.

Aan den Molendijk stond het stadsweeghuis, waar het graan eerst gewogen werd alvorens het naar den molen ging. [5])

Te Zierikzee werd veel koren uit Schouwen en Duiveland, maar

ook wel uit Noord-Beveland, aangevoerd. Het graan uit Duiveland kwam aan de Zuidzijde der Breede Brug (over de oude haven) wekelijks ter markt. De Schouwsche korenmarkt, die ook voorheen op deze brug werd gehouden, doch daarna naar de Lange Nobelstraat verplaatst was, werd in 1741 opnieuw naar deze brug overgebracht.

Op 13 Aug. 1600 werd door de stad Zierikzee besloten „de „Noord-Bevelandsche korenmarkt te ordonneeren aan de Zuid-„zijde bij de Nieuwe Brug." (Not. Raad van Z'zee 1600). Noord-Beveland, dat thans geheel op Goes en Middelburg is georiënteerd, had vroeger ook betrekkingen met het belangrijke Zierikzee, waarheen het granen en zuivel zond. Ook uit Stavenisse zal wel graan te Zierikzee aangevoerd zijn.

In 1375 verkreeg de roerdrager van den graaf de veren tusschen de landen van Stavenisse, Zierikzee en Duiveland. In de betreffende oorkonde werd gesproken van het overvoeren van menschen en van koren. (Van Mieris III blz. 1375).

In 1546 en 1547 probeerde de stad Zierikzee ampliatie te verkrijgen van het privilege van de korenmarkt in dien zin, dat ook Dreischor en Zonnemaire hun koren te Zierikzee aan de markt moesten brengen. Erg vlot verliepen deze pogingen niet. Alleen wanneer deze dorpen in moeilijkheden geraakten, beloofden zij te Zierikzee te zullen markten, zoo b.v. op 26 Nov. 1565, als zij in verband met den duren tijd verzochten, brood en koren uit Zierikzee te mogen betrekken. Dit werd door de stad toegestaan. [6])

Wij hebben hier weer een voorbeeld hoe die oude steden er altijd op uit zijn geweest het economisch leven van het platteland zooveel mogelijk naar zich toe te leiden. Eigen grootheid en eigen voordeel stonden hierbij vooraan; met de belangen van anderen werd daarom weinig of in het geheel geen rekening gehouden.

Ook Tholen had vanouds een graanmarkt. In 1335 kreeg de stad van Willem van Henegouwen het recht om stapelvrij door Holland te varen met haver en tarwe. De graanhandel op andere plaatsen buiten het gewest, was dus toen reeds van belang.

Reimerswaal ontving in 1314 van graaf Willem III een privilege, waarbij alle goederen, die van Zeeland naar Brabant of omgekeerd gingen, eerst te Reimerswaal gemarkt moesten worden, waar op Donderdag markt was. In 1346 kreeg de stad bovendien vergunning om door geheel Holland en Zeeland tolvrij te varen. [7])

In de „Ordinantie" van Reimerswaal op de verhuring van het Bergsche Veer (anno 1563) werd ook gesproken van roggebrood en tarwe als handelswaren. [8])

Er werd verder nog bepaald, dat de veerman altijd zou hebben de voorlading van de Reimerswaalsche burgers in de Goesche, Ierseker- en Antwerpsche jaarmarkt en huidenmarkt. Van alle granen en andere goederen zou de veerman evenveel ontvangen als bij het verkeer op Bergen. Blijkbaar had Reimerswaal dus graanhandel met omliggende steden.

Ook de „Ordinantie" op het veer tusschen Reimerswaal en Venusdamme sprak van tarwevervoer. [9])

De weekmarkt van Aardenburg dateert reeds van 957, en werd door Boudewijn III gevestigd. De eerste jaarmarkt van Aardenburg werd in 1268 ingesteld door Margareta van Constantinopel, en begon 's Maandags na Trinitas. De tweede jaarmarkt kreeg het stadje in 1521 van Karel V, en werd gehouden op Maandag, Dinsdag en Woensdag na St. Lucas (18 Oct.) [10])

In de Keuren en Ordonnantiën van Aardenburg van 1578 werd bepaald, dat olie, azijn, wijn, bier, zeep, graan, appels en andere waren, die met schepen of wagens werden aangevoerd, niet tijdens sermoen of hoogmis op Zon- en feestdagen mochten worden gelost, behalve wanneer het jaarmarkt was. Na het sermoen mochten de arbeiders wel dit werk verrichten. [11]) Uit de bepaling blijkt, en daar is het voor ons om te doen, dat ook granen op de Aardenburgsche markten aangevoerd werden, en wel in schepen of wagens.

Vlaanderen was reeds vroeg dicht bevolkt, en moest daarom ook granen uit andere streken betrekken. In 1238 had Aardenburg al graanhandel op de Oostzee, want de stad werd toen door graaf Adolf van Holstein voor de helft vrijgesteld van zekere tollen op den graanhandel. [12])

Door Guy van Dampierre had in 1280 overbrenging plaats van den stapel der Duitsche kooplieden van Brugge naar Aardenburg. Ook voor den Aardenburgschen graanhandel zal dit van belang geweest zijn.

J. G. van Dillen vermeldt in zijn werk: „Het Economisch Karakter der Middeleeuwsche Stad", dat behalve uit Fransch-Vlaanderen, Henegouwen en Duitschland, door Vlaanderen ook uit de Oostzeegebieden granen werden betrokken, en wel in 1280 en later. Voornamelijk werd rogge hiervandaan aangevoerd, vooral in de 14e eeuw. Een keurbrief van Aardenburg van ± 1340 bevat het verbod om koren in de stad te venten; het mocht alleen ter markt komen. Slechts met het luiden der marktklok mocht de graanhandel beginnen.

De wagens, die 's Maandags, 's Woensdags of 's Vrijdags met

koren kwamen, moesten staan in „de Burgh". Dit waren waarschijnlijk de wagens der landbouwers, die in de omgeving woonden, en hun graan te Aardenburg kwamen markten.

Het graan, dat te Aardenburg met schepen of wagens werd aangevoerd, werd in 1340 ook reeds door makelaars gekocht. Want de keurbrief sprak van makelaars, die koren en laken kochten of „miede" verkochten, en stelde hun verdiensten vast, opdat zij niet te veel namen. [13]) Over dit moderne karakter van dien ouden graanhandel in Zeeland en Vlaanderen zullen wij straks nog iets meer zeggen.

In de Ordonnantiën, Cueren en Statuten van Aardenburg van 1576 komt nog iets meer over de graanmarkt voor. [14])

Er werd ook nu nog verboden, dat niemand eenig koren en graan mocht koopen of verkoopen, vóór de marktklokken geluid waren. De korenklok werd om elf uur, de haverklok om negen uur geluid, uitgezonderd in den zaaitijd en op de jaarmarkten, wanneer men geen klokken of uur in acht nam.

Op de Woensdagsche markt werden verhandeld graan en rond of plat zaad, en wel alleen op de plaatsen daartoe geördonneerd.

Wie op deze graanmarkt kochten, werd ook in dit stuk aangegeven. Het waren de bakkers, de brouwers, de molenaars en de voorkoopers, zoowel van buiten als van binnen de stad, die op de markt kochten en weer verkochten om er hun brood mede te verdienen. De poorters mochten op de markt aanvankelijk voor veertien dagen, later voor een maand provisie van granen inslaan.

De graanhandel moet ook in Sluis wel zeer belangrijk zijn geweest, want hier bestond een korendragers-gilde, dat van 1423—1546 een eigen kapel had.[15])

Hulst had vanouds een korenmarkt.

Merkwaardig is het, dat ook kleinere plaatsen belangrijke markten gehad hebben, een aanduiding van het voor die tijden zoo karakteristieke verschijnsel, dat handel en scheepvaart en ander verkeer zich nog niet zoo sterk naar enkele centrale punten richtten, als dat thans het geval is. Het meer primitieve karakter van het verkeer, en de slechte toestand, waarin de meeste landwegen verkeerden, maakten een dergelijken meer plaatselijken handel noodzakelijk.

Zoo had Haamstede een markt op Maandag en op Donderdag. Het graan werd hier met een andere maat dan in overig Schouwen gemeten. [16])

Op Zuid-Beveland waren Ierseke, Biezelinge, Baarland en Monster als marktplaatsen van belang. Hertog Albrecht van Beieren

vergunde in het jaar 1394 aan de gemeente Baarland om 's Maandags een wekelijksche markt te houden, zooals Monster die ook reeds had. Er werd tevens bepaald, dat niemand der inwoners, zoomin van Baarland als van Oudelande en Bakendorp, eenig koren of ander goed daarbuiten of uit hunne huizen mocht vervoeren, vóórdat men daarmede te Baarland ter markt was geweest, op verbeurte van tien pond zwarten. In 1418 gaf hertog Jan van Beieren aan de inwoners van de drie genoemde dorpen en die van 't Nieuwland en derzelver nakomelingen vrijheid om binnen Brabant, Holland en Zeeland te water en te land van marktpenningen, pondgelden, tol en geleide vrij te mogen varen. Dit privilege werd nog in 1520 door Karel V bevestigd. [16])

Ook Biezelinge had vroeger een belangrijke graanmarkt, die het in 1339 van Willem van Henegouwen gekregen had. De haven van deze plaats was in de 14e en 15e eeuw een der eerste en voornaamste op de Zuidkust van Zuid-Beveland, vanwaar graan en andere producten door schippers naar Middelburg, Brabant of Vlaanderen vervoerd werden.

De groote welvaart van Biezelinge was een doorn in het oog van Goes, welke stad b.v. in de 16e eeuw onder den Spaanschen gouverneur Pacheco trachtte, Biezelinge van zijn marktvrijheid te berooven, zonder daarin evenwel te slagen.[17])

De korenmaat.

Het recht van de korenmaat was een privilege der steden om het koren, dat in de stad gemarkt werd, te mogen meten, en daarvan een „metegeld" te vragen.

De praktijk was, dat de korenmaat verhuurd werd aan een „meter", en dat speciale ordonnantiën waarborgden, dat den pachter van de korenmaat in geen enkel opzicht tekort gedaan kon worden.

Zierikzee kreeg reeds in 1304 het recht der korenmaat, en wel van Willem, oudsten zoon van den graaf van Henegouwen. Het betrof hier het koren, dat uit het land van „Scouden" te Zierikzee verkocht zou worden, „met alsulken rechte" als er toe stond." [18])

In 1440 kwam er te Zierikzee een „ordinancie van de korenmaat „uuten lande, die der stede toebehoort." [19])

Er werd bepaald, dat het gedorschte koren of zaad, dat in zakken uit Schouwen, Dreischor, Noordgouwe, Zonnemaire en Bommenee kwam om verkocht te worden binnen de vrijheid van Zierikzee, gebracht moest worden op de korenmarkt, en nergens anders, en dat daarvan „metegeld" betaald moest worden.

Voorts werd vastgesteld, dat zij, die koren of zaad in genoemde

landen gekocht en ontvangen hadden, en dit binnen de stad brachten en weder verkochten, aan den pachter van de korenmaat een metegeld moesten voldoen, juist alsof het op de markt met de maat gemeten was.

Wij bemerken dus, dat er toen reeds menschen waren, die van den graanhandel leefden, want zij kochten het graan of het zaad op het platteland, en verkochten het weer in de stad. Van een directen ruil tusschen boeren en burgers was in vele gevallen al geen sprake meer. Wij komen hierop nog nader terug.

De graanhandel werd ondertusschen steeds belangrijker, en ook van buiten het eiland werden er nu granen te Zierikzee aangevoerd. Vandaar dat de ordonnantie op de korenmaat in 1495 uitgebreid werd. [20]) Deze keur op de korenmaat van 1495 bepaalde:

1. Dat van al het koren of zaad, dat in schepen gestort binnen de vrijheid en haven kwam, aan den meter, die de korenmaat gehuurd had, metegeld betaald moest worden, en wel van elk „huede" twee grooten, indien het product gemeten, verbodemd of opgeschept en aan land gedragen werd.
2. Dat wanneer het schip weder wegging zonder meten, verbodemen, opscheppen of bij maten deelen, geen metegeld verschuldigd was.
3. Dat van koren of zaad, gestort in schepen, liggende buiten op de zee en op den stroom bij het Poortambacht, indien het daar gemeten, of in andere schepen of schuiten overgeschoten werd, en binnen Schouwen werd gebracht, den meter zou toekomen twee grooten van den „huede".

Maar werd het graan of het zaad overgeschoten en niet binnen Schouwen gevoerd, dan zou de meter hebben van elk last, („dat is van elcke 20 seven") twee grooten Vlaamsch, en dat van zooveel als overgeschoten werd.

De graanhandel van Zeeland had dus blijkbaar aan het einde der middeleeuwen het plaatselijk karakter geheel verloren. Dit leert ons ongetwijfeld de keur op de korenmaat van 1495. Wij lezen hier immers van schepen, die op zee of op den stroom liggen met koren en zaad, om dit te verbodemen of op kleinere schepen en schuiten over te schieten, waarna het naar Schouwen of naar elders verzonden zal worden, terwijl andere schepen de haven binnenvaren, waarna het graan of het zaad verbodemd wordt, dan wel aan land wordt gedragen.

In de schepen bevond het graan zich ook niet in zakken, want de keur sprak van koren, gestort in schepen, en van het opscheppen

van dit graan.

Voor het vervoer te land was natuurlijk verpakking in zakken noodzakelijk.

Zierikzee bepaalde nog in 1574, dat niemand eenige granen in zakken ter markt mocht brengen dan op de behoorlijke maat. [21])

In den loop der jaren werden de landlieden vaak afgezet door de korenmeters, en teneinde hieraan paal en perk te stellen, verbood de stad Zierikzee in 1579 nadrukkelijk aan de keurmeesters en anderen, om meer van de landlieden af te nemen voor metegeld, zakgeld, staangeld, als anderszins, dan bepaald was bij de ordonnantie. [22])

Ook in andere Zeeuwsche steden bestond het recht van de maat. Zoo had de stad Reimerswaal een gezworen meter, die door haar aangesteld was.

Niemand anders dan deze mocht de volgende producten meten: tarwe, rogge ,gerst, haver, masteluin, boonen, erwten, hauwen, rond en plat zaad, appelen en peren, ajuin („aenyuyn" genoemd), en voorts ook kalk, kolen en turf.

Het recht van de „mate" werd den meter door den leverancier betaald. a)

In het „Bouc met den knoop" komt een keur op de korenmaten te Aardenburg voor, dateerende van 1410.

De marktregeling van het oude Aardenburg verbood het wegdragen van de koren- en havermaten zonder toestemming van den pachter.

De Goesche korenmaat was zeer oud, en werd ook elders op Zuid-Beveland gebruikt. Zoo lazen wij in de handvesten en rechten, die in 1323 door den graaf aan die van Ierseke in Zeeland gegeven werden: De korenmaat „die es ter Goys, die sal alsulc „wesen te Jeerseke". Wie zijn koren niet wilde laten meten bij de maat, verbeurde drie schelling [23]).

In de kleinere plaatsen kwam het recht van de korenmaat aan de ambachtsheeren toe. In de nieuwe keuren, die Kruiningen en Nieuweland in 1386 kregen, werd vastgelegd, dat de korenmaat, de wijnmaat, de biermaat, de gewichten en de ellen voor de ambachtsheeren dezer plaatsen zouden zijn. [24])

De maten waren in Zeeland niet overal even groot, en dit gaf natuurlijk moeilijkheden voor den handel. Eerst in 1642 werd aan dezen toestand een einde gemaakt door de Staten van Zeeland, die toen een order emaneerden op het gelijkmaken van maten, ellen en gewichten in de provincie Zeeland. [25])

Uit een regeling van den impost op de „ronde mate" in Zeeland van 1637[26]) blijkt, dat ook toen nog tarwe, rogge, gerst, haver, spelt, boekweit, wikken, boonen, erwten (grauwe, witte, en groene), rond- en plat zaad, alsmede hennepzaad en hop bij de maat verkocht werden. Een overeenkomstige regeling van den impost van den „Waegh-gelde" in Zeeland van 1640 leert ons echter, dat kanariezaad,[27]) was, tabak, hennep, hennepgaren, hop, meekrap en Breslausche meede, en voorts ook huiden bij het gewicht werden verkocht. Bij verkoop over de waag moest voor elke honderd pond van de genoemde producten een bepaald bedrag aan impost worden betaald.

Uit al deze keuren en ordonnantiën blijkt, dat de granen en zaden niet bij het gewicht, maar bij de maat verhandeld werden. Deze oude praktijk heeft zeer lang stand gehouden, en vele landbouwers in Zeeland zullen er in hun jeugd nog wel kennis mede hebben gemaakt.

Op 18 Juni 1867 werd door de Algemeene Vergadering der Zeeuwsche Landbouw Maatschappij een bespreking gewijd aan de vraag of men de granen bij de maat, dan wel op gewicht moest verkoopen. De meesten spraken zich toen uit voor den verkoop bij het gewicht, en als conclusies dezer vergadering werden opgesteld:

a. Bij de maat bestaat meer willekeur.
b. Aangezien de groothandel alleen met het gewicht rekent, moet de graanopkooper rekening houden met eventueele tegenvallers in het gewicht, wanneer hij van den boer bij de maat koopt, en zal hij zijn prijzen dus zooveel mogelijk aan den lagen kant houden.
c. Het gewicht is de beste maatstaf voor de opbrengst.

Maar niettegenstaande de voormannen van den Zeeuwschen landbouw van het nut van den verkoop bij het gewicht overtuigd waren, verkochten de meeste boeren nog lang hun granen en andere producten bij de maat.

Bij de bespreking van het marktwezen en van de keuren op de korenmaat is ons wat Zeeland betreft voldoende gebleken, dat de graanhandel voor vele plaatsen reeds in de middeleeuwen van groote beteekenis was.

De Zeeuwen exporteerden een deel van hun koren, en kochten

27) Volgens Ten Rodengate Marissen I, blz. 131 zou het kanariezaad eerst in het laatst der 18e eeuw in ons land zijn ingevoerd. Of het hier genoemde kanariezaad een Zeeuwsch product was, kunnen wij niet zeggen.

ook in het buitenland granen, die zij in het eigen land of elders verkochten.

Het is niet gewaagd te veronderstellen, dat men de zoo zeer geroemde Zeeuwsche tarwe voor goede prijzen in Vlaanderen, Brabant en Holland verkocht, terwijl ten behoeve van de lagere volksklassen rogge werd ingevoerd.

Voor het dichtbevolkte Vlaanderen moesten groote hoeveelheden graan aangevoerd worden, en ook Zeeuwsche schippers zullen wel buitenlandsch graan naar Vlaanderen hebben overgebracht. Tenminste uit een oorkonde van 1355 bleek ons, dat die van Middelburg en Zierikzee met zout naar Keulen en Venlo voeren, en van daar koren en andere goederen weer mede stroomafwaarts namen. Genoemde steden waren vrijgesteld van de verplichting om te Dordrecht alle goederen te verstapelen.[28])

Voorts weten wij, dat de Honte reeds in de 13e eeuw voor den graanhandel op Antwerpen van groot belang was, lang voordat in deze stad de wijnhandel met Duitschland, en de wolhandel met overzee tot bloei kwamen.[29])

Hoe algemeen het vervoer van granen door de Zeeuwsche wateren reeds in de Middeleeuwen was, blijkt ook uit een beschikking van graaf Willem in 1335, waarbij aan de onderzaten van zijn broeder, Jan van Henegouwen, die in Zeeland woonden, het recht werd gegeven om van de tollen in Zeeland, die men „herderschot" noemde, stapelvrij te mogen varen door al zijn landen met haver en met koren.[30])

In ruimeren zin voor ons geheele land werd op het bestaan van graanhandel in de Middeleeuwen het eerst gewezen door Van Dillen, en wij konden aan de hand van Zeeuwsche gegevens zijn meening volkomen onderschrijven.

Volgens Van Dillen is ook voor ons land de stelling van Inama-Sternegg, dat de graanhandel eerst tegen het einde der Middeleeuwen beteekenis kreeg, al even onjuist als de opvatting van Bücher, die ook voor de latere Middeleeuwen aan den graanhandel alle beteekenis ontzegt.

In onze streken, schreef Van Dillen, hadden de Hollandsche en Brabantsche steden een tekort, Zeeland een overvloed, waardoor reeds vroeg interlocale graanhandel ontstond. In de steden waren er korenkoopers, die van de landlieden op de markt of in de invoerhavens graan kochten. Vandaar dat de veronderstelling van Bücher, dat nog directe ruil tusschen landman en burger plaats had, onjuist was.

Zooals uit de gegevens over de Zeeuwsche markten blijkt, was zeer algemeen het voorschrift, dat op de markt niet vóór een bepaald uur mocht worden gekocht. Dit was het z.g. verbod van voorkoop. Het keurboek van Zierikzee van 1429 stelde op overtreding van dit verbod een vrij zwäre boete:

„Wij verbieden dat niement koren coopen en moet des Sater-„dages of des Woendachs eert gheclapt es, bij een boete van 3 „ponden." [31])

Het was in de diverse plaatsen ook verboden om den boer of vreemden koopman buiten de poorten tegemoet te gaan. De handel moest op de daarvoor aangewezen plaatsen, en alleen op bepaalde dagen en uren plaats hebben.

De belangen van het stadsbestuur zelf (men denke daarbij aan de zak-, staan- en metegelden, die betaald moesten worden), alsmede van de ingezetenen, vooral in tijden van schaarschte, die toen zeer veelvuldig waren, maakten een dergelijke regeling gewenscht en noodzakelijk.

Vaak werd er op deze voorschriften door de korenkoopers, molenaars en bakkers inbreuk gemaakt, wanneer het toezicht wat verslapte, en dan waren er krachtige maatregelen noodig, om den handel weer in de voor die tijden normale banen terug te brengen.

Een voorbeeld van een dergelijk ingrijpen van de plaatselijke overheid is de „keur op den handel in koren" door Zierikzee in 1566 gemaakt. [32])

Als motiveering werd door Zierikzee aangegeven, dat er op de marktdagen dagelijks verschillende misbruiken en ongeregeldheden plaats hadden van de zijde van de korenkoopers, bakkers en anderen in het opkoopen van koren, zoowel aan de poorten als elders binnen de vrijheid, waardoor op de markt duurte werd veroorzaakt, tot groot nadeel van de gemeene welvaart.

Er werd daarom bepaald:

a. Dat de korenkoopers, bakkers of anderen alleen op de marktdagen koren mochten koopen, en dan nog alleen op de korenmarkten, op een boete van 10 pond.
b. Dat geen korenkoopers noch bakkers op de korenmarkt mochten komen, of koopen, of dingen, direct of indirect, voor en aleer de klok 11 uur geslagen had, eveneens op een boete van 10 pond.

In de Notulen van het Stadsbestuur van Zierikzee van 21 April 1581 lazen wij, dat opnieuw bepaald werd, dat de koren- en meelkoopers buiten de bepaalde uren te Zierikzee geen koren mochten

koopen. Blijkbaar werden er nog steeds overtredingen geconstateerd. En op 26 Oct. 1590 werd voorgeschreven, dat de wagens en karren, die het graan naar Zierikzee brachten, alleen via Nobel- en Zuidwellepoort mochten binnenkomen, waarschijnlijk een bepaling om het toezicht op voorkoop te vergemakkelijken.

Sterk wisselende graanprijzen, uitvoerverboden van koren door schaarschte.

De onophoudelijke oorlogen in verschillende deelen van Europa, de vaak gebrekkige middelen van gemeenschap en de onveiligheid der zee, waren oorzaken, die maakten, dat de prijzen der granen en der andere levensbehoeften op een thans vrijwel ongekende wijze varieerden.

In jaren van overvloed bracht de tarwe slechts enkele grooten het achtstedeel op, en dan kwam de Zeeuwsche akkerbouwer in de grootste moeilijkheden te verkeeren, terwijl soms kort daarop weer prijsstijgingen optraden, die het leven zoo duur maakten, dat gebrek en hongersnood voor de deur stonden, en de overheid met uitvoerverboden en graandistributie moest ingrijpen om het ergste te voorkomen.

Zeeland produceerde van nature een overschot aan granen, dat naar de omliggende gewesten ging. Was daar groote schaarschte van granen, dan stegen de graanprijzen plotseling dermate, dat de lagere volksklassen in Zeeland gedupeerd werden, en de overheid den uitvoer voor eenigen tijd moest verbieden, of rogge o.a. in Amsterdam moest aankoopen.

Deze uitvoerverboden vloeiden dus voort uit tijdelijke buitensporige duurte, uit de chronische armoede der lagere volksklassen, maar ook wel uit een toestand van oorlog. Hier volgen eenige voorbeelden van dergelijke uitvoerverboden.

Graaf Jan verbood in 1303 koren uit Walcheren of uit Zeeland te vervoeren, aangezien men het aan de vijanden van den graaf leverde. [33])

Hertog Willem verbood in 1415 in overleg met zijn Raad den uitvoer van koren, boonen, erwten, zaad („hoe dat genoemt mach „wesen") en bier, dat in zijn landen gebrouwen was. Naburige landen hadden n.l. een uitvoerverbod naar Holland en Zeeland uitgevaardigd, terwijl onze gewesten nog maar steeds naar elders exporteerden, waardoor groote duurte van koren was ontstaan, en men voor erger vreesde. [34])

De Notulen van Zierikzee bevatten ook een reeks van tijdelijke

uitvoerverboden.

Op 11 Nov. 1541 werd te Zierikzee het octrooi, van geen koren te voeren buiten het land van Schouwen, ter executie gelegd, en wachters werden gesteld (ook op den stroom) op kosten van de stad.

In 1573 verbood Zierikzee in verband met den duren tijd den uitvoer van tarwe en visch naar Holland. 16 Juni 1575 werd bepaald, dat het koren van het platteland van Beooster Schelde binnen Zierikzee gebracht moest worden.

Een besluit van 2 Nov. 1575 eischte, dat het koren binnen de stad Zierikzee zoo op zolders als in schuren opgeschrijnd zou worden.

20 Maart 1587 werd door de stad Zierikzee aan de officieren en gerechten geschreven, dat evenals in de stad ook op het land de uitvoer van graan door de duurte verboden moest worden.

Genoodzaakt door de groote schaarschte verbood Zierikzee op 2 Dec. 1623 voor een maand den uitvoer van koren uit stad en poortambacht. Ook in 1630 en 1649 werd de uitvoer van graan uit Zierikzee verboden.

De ellende door den tachtigjarigen oorlog veroorzaakt, weerspiegelt zich ongetwijfeld voor een gedeelte in deze uitvoerverboden.

Ook in de Kroniek van Kapelle-Biezelinge door J. Bijlo vonden wij melding gemaakt van een uitvoerverbod van graan. In 1572 werd Middelburg door de Geuzen meer en meer ingesloten, zoodat de voedselvoorziening dezer stad gevaar liep. Vandaar dat het Spaansche bestuur decreteerde, dat niemand eenig koren uit Zuid-Beveland zou mogen voeren tenzij naar Middelburg. Het gevolg hiervan was, dat alle handel met Brabant, dat toenmaals de korenmarkt van Zuid-Beveland was, werd afgesneden.

De Spaansche gouverneur van Goes beval bovendien, dat men hem koren binnen de stad zou brengen, anders zou hij alles wat hij daarbuiten vond verbranden.

Naar de Zuid-Bevelandsche haventjes werden Spaansche soldaten gezonden, om toe te zien, dat er inderdaad geen graan uitgevoerd werd. Hoewel deze soldaten nog wel omkoopbaar bleken te zijn, kwam er van clandestienen uitvoer toch weinig terecht, daar de Geuzen hoe langer hoe meer ook Zuid-Beveland gingen blokkeeren.

Ook de voormalige stad Reimerswaal bezat uitvoerverboden van graan. Zoo troffen wij in de keuren dier stad een doorgehaald artikel aan, luidende:

Niemand zal uit de stad voeren eenige tarwe of meel, welke hij op andere plaatsen gekocht heeft, te Bergen, Tholen en Scherpenisse, of binnen het platteland van deze drie polders, op boete van 20 pond.

In 1565 werd dit vervangen door het verbod om uit de stad of uit der stede vrijheid te vervoeren of te doen vervoeren eenigerhande victualie, hoedanig die zijn mocht, als: tarwe, rogge, gerst en andere granen, brood, boter, kaas en dergelijke, die de menschen voor hun onderhoud behoeven. Noch ook buiten de stad te koopen of doen koopen, hetzij ter markt of ten plattelande, of hetgeen eenige der poorters of ingezetenen zelf op het veld gewonnen of thuis gebracht zouden hebben — dat zij dat zouden brengen en onder de burgers slijten binnen de stad, en nergens anders.

Een uitzondering werd gemaakt voor het brood, „dat tot Bergen „na oude costume vaert, ende den reysenden man voor syn noot„drufft."

Voorts werd bepaald, dat al diegenen, die zich generen met voorkoop van eenige victualie, als tarwe, rogge, gerst, etc., hetzij kooplieden, bakkers of korenkoopers, verplicht waren binnen drie dagen den eed te doen.

Er heerschte dus in dat jaar te Reimerswaal gebrek aan noodzakelijke levensmiddelen. Wij leeren tevens uit de bepalingen, dat er te Reimerswaal toen nog menschen waren, die aan landbouw deden, en dat er vanouds brood naar Bergen verzonden werd.

Van den vorst kreeg Reimerswaal in 1557, en opnieuw in 1565 een octrooi, gratie en privilege, waarbij aan de stad en poorters werd toegestaan om te mogen „halen, opbeuren, koopen en lichten" in alle omliggende plaatsen, hetzij op het platteland of in de steden en markten, zoowel in Brabant, Zeeland als elders al zulke victualiën als zij noodig hadden voor hun behoeften, en op de uren en gelijk de ingezetenen en burgers der plekken en steden gewoon waren.

Dit privilege, gecombineerd met het verbod van uitvoer van levensmiddelen van 1565, was voor de stad Tholen aanleiding om represaillemaatregelen te treffen. Tholen zal zeer waarschijnlijk in dat jaar eveneens gebrek aan granen en andere victualiën gehad hebben.

De stad Tholen verbood nu aan haar suppoosten en onderzaten eenige granen en andere victualiën in Reimerswaal ter markt te brengen of aan de Reimerswalenaars te verkoopen, dan alleen op de Thoolsche weekmarkt, en bovendien op een zeer ongelegen

uur. Ook werden zonder eenige waarschuwing van Reimerswaalsche poorters melk en boter, die reeds gekocht waren, weder afgenomen.

Het gevolg was, dat Reimerswaal van haar kant aan haar suppoosten en onderzaten verbood eenigerlei victualie, hetzij koren, vee of zuivel binnen de stad of het land „van der Tholen" en Schakerloe te koopen en te verkoopen, of Reimerswaalsche visch te Tholen te markten of uit te leuren; — totdat Tholen haar maatregel herroepen zou hebben. [35])

Hier gebeurde dus in het klein, wat thans in de wereld in het groot plaats grijpt. Toen, kleine plaatselijke overheden met groote bevoegdheden, ook op economisch terrein, staten in den staat als het ware, met belangen en onderlinge belangentegenstellingen, vaak op conflicten uitloopende.

Thans, na de centralisatie en consolidatie van het staatsleven, groote nationale overheden, met nog grootere bevoegdheden, ook op economisch terrein, en natuurlijk eveneens hun conflicten en moeilijkheden, vaak ook als gevolg van het egoïstisch protectionisme, dat in de middeleeuwsche steden reeds zoo'n groote rol speelde.

De problemen van thans zijn echter heel wat verontrustender dan die tusschen Tholen en Reimerswaal ontstaan waren. De mensch is immers niet zoo veel wijzer geworden, vooral niet op economisch of staatkundig gebied, maar de verhoudingen tusschen de menschen en de volken zijn nu zooveel ingewikkelder en onoverzichtelijker, en de gevolgen van een maatregel zijn thans zooveel verder strekkend, dat elke misstap groote onheilen teweeg brengt, niet voor eenige kleine plaatsen, maar voor een geheel volk, ja soms voor de geheele menschheid.

Wat in ons kader echter van belang is, n.l. de beteekenis van den graanhandel voor het oude Zeeland en zijn bewoners, komt ook weer in genoemde maatregelen van Reimerswaal en Tholen duidelijk tot uiting.

Ook de Staten-Generaal hebben herhaaldelijk den graanuitvoer verboden.

In 1591 werd als gevolg van duurte en gebrek door de Staten Generaal de uitvoer verboden van granen, erwten, boonen en andere binnenlandsche gewassen. [36])

Een dergelijk uitvoerverbod werd herhaald in 1597, en nog eens in 1628, want toen was er oorlog in „Oostlant", waardoor er geen granen naar Nederland werden vervoerd.

De duurte van granen ontstond soms ook door speculatie van

menschen, die in het geheel geen graan bezaten, of in ieder geval minder graan hadden dan zij verkochten. Daarom verboden de Staten-Generaal in 1756 om granen, erwten en boonen te verkoopen, dan voor zooveel men „daarvan effective ten tyde van „verkoopinge heeft en in eigendom besit, dewelke ook aanstonds „zullen moeten werden geleeverd: verbiedende absolutelyk alle „verkoopinge op tyd, en die men optie-partijen noemt." [37])

Een en ander werd nader toegelicht in een placaat van 20 Mei 1757, waarin gesproken werd van een verbod van premie-contracten en optiepartijen.

Korenmolens.

Het vermalen van het graan had reeds vanouds in wind- en watermolens plaats, en dit gaf aan de kleinere plaatsen algemeen een vorm van bedrijfsleven, dat wij er nu door de meelfabrieken der groote steden bijna geheel missen.

Een van de belangrijke profitabele rechten van den ambachtsheer in Zeeland was het recht van den wind, of de dwangmalerij. De ingezetenen waren verplicht hun graan te laten malen op den banmolen van de heerlijkheid, tegen een tarief, dat aanvankelijk door den ambachtsheer, later door de Staten vastgesteld werd. De molenaar werd soms eenvoudig voor zijn diensten beloond, en moest dan het maalloon aan den ambachtsheer afstaan. Het kwam echter ook voor, dat hij den molen pachtte, in welk geval hij het maalloon voor zichzelf hield.

J. Broekema vermeldt in zijn studie: „Borsele als ambachtsheerlijkheid en als polder vóór 1795" (Archief Zeeuwsch Genootschap, 1886), dat het recht van den wind in genoemde plaats met den molen en een woonhuis in erfpacht was uitgegeven, en dus een bepaald jaarlijksch inkomen opleverde.

De Meyere deelt mede, dat op vele oude Zeeuwsche molens nog zakelijke lasten rusten onder den naam erfpacht, cijns of windgeld, een door den eigenaar van den molen te betalen jaarlijksche schuldplichtigheid.

„Deze cijns ontstond meestal op deze wijze, dat de ambachtsheer „een molen verkocht tegen een som ineens, plus dan nog een jaar„lijksche rente, de cijns.

„Na 1798 hebben echter velen de betaling van deze cijns of „erfpacht geweigerd met de bewering, dat dit een betaling was „voor het inmiddels afgeschafte windrecht en recht van dwangmalerij.

„Windrecht" was een vergunning tot oprichting van den molen

„daar waar de wind niet vrij was, en „het recht van dwang-„malerij" beteekende een soort monopolie aan den molen verleend."

De Meyere zegt, dat de rechtspraak onvast is. Soms werd de rente vervallen verklaard als verband houdend met windrecht en dwangmalerij. Een enkele maal werd het bedrag verminderd. Dan weer werd de rente zuiver als deel van den koopprijs van den molen beschouwd, zoodat zij dan nog geheel betaald moet worden. [38])

Een oudere schrijver, mr. P. Bort, merkt op, dat de molens in Zeeland, zonder voorgaande geverifieerde contracten van separatie, voor ambachtsgevolg werden gehouden, evenals de erfpachten, cijnzen en thijnzen, komende van deze molens. [39])

Niet alleen in de dorpen, maar ook in de steden werden molens aangetroffen.

Zoo had Reimerswaal onderscheidene korenmolens, waaronder ook watermolens, die alle verpacht werden. [40])

Als de windkorenmolens door gebrek aan wind geen dienst deden, werd koren gemalen met de watermolens. De Tegenwoordige Staat vermeldt b.v. de korenmolens aan het Molenwater te Middelburg, en aan dat te Tholen. Het gebezigde water diende in beide gevallen om de haven te schuren. In het midden der 18e eeuw was er te Tholen bovendien nog een windkorenmolen op het bolwerk, alsmede een pel- of gortmolen. Goes bezat toen een dubbele windgraanmolen, een waterkorenmolen, drie oliemolens (waaronder een dubbele) en een pelmolen, alle behoorende aan particulieren. Te Zierikzee was er oudtijds een molenaarsgilde.

Met deze enkele voorbeelden meenen wij te mogen volstaan. Bijna in alle plaatsen werden vroeger korenmolens aangetroffen, en het zou weinig nut hebben deze alle op te noemen. Voor de voedselvoorziening was het molenaarsbedrijf van groot belang, en het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat de middeleeuwsche steden, ook hierop, evenals op de andere bedrijven toezicht uitoefenden.

Zoo bevat het keurboek van Zierikzee van 1485 een bepaling, dat de „broodwegers" het toezicht zouden hebben op de kwaliteit van het meel, dat door de molenaars gemalen werd.

Ook bij de bakkers werd erop gelet, dat zij een product verkochten, dat aan behoorlijke eischen van gewicht en kwaliteit

[39]) In Rechtsgeleerde Wercken, een tractaat van Hooge en Ambachtsheerlijkheden, waarin „Eenige poincten de Zeeuwsche Ambacht-Heerlijckheden in 't „bijzonder raeckende".

voldeed. Het brood moest door de bakkers met een teeken gemerkt worden;[41]) een keur van Aardenburg van 1576 sprak van het „gewoonlijk" teeken, den bakker geordonneerd bij de wet.

Tegenover deze verplichtingen stonden natuurlijk weer rechten en voorrechten, met de bedoeling den bakkersstand een bestaan te verzekeren.

Zoo werd in den „Bakkersambachtsbrief" van Reimerswaal van 1513 onder art. 4 bepaald, dat niemand van buiten binnen Reimerswaal brood zou verkoopen, behalve Dinsdags, Meidags en op de jaarmarkten, terwijl art. 17 voorschreef, dat de burgers alleen voor zichzelf mochten bakken.[42])

In Zierikzee was het in de Middeleeuwen verboden, dat de molenaars brood verkochten, ook ter bescherming van de bakkers natuurlijk.

De steden zijn er altijd op uit geweest om, waar mogelijk, te beletten dat de verwerking der landbouwproducten in de dorpen zelf een te groote vlucht nam.

Voor de lakenindustrie zullen wij elders daarvan eenige voorbeelden geven; hier vermelden wij slechts een geval, dat voornamelijk betrekking heeft op de verwerking van graan in molens en brouwerijen.

Zierikzee kwam in 1566 in het bezit van de heerlijkheden van de Vierbannen, welke zij echter in 1725 verkocht aan Maria Nagtegaal.

Bij dezen verkoop werd door Zierikzee als voorwaarde gesteld, dat er in de Vierbannen niet meer brouwerijen, korenmolens, noch meêstoven zouden mogen worden opgericht, dan er toen waren. Kwam er één te vervallen, dan mocht er weer een nieuw bedrijf op die plaats worden gezet, doch niet dichter bij de stad.

In dien verkoopbrief werd ook bepaald, dat er geen herbergen of bakovens mochten toegestaan of gesteld worden buiten den kring van de dorpen, noch aldaar wekelijksche marktdagen worden gehouden of toegelaten. Maar de ingezetenen moesten naar ouder gewoonte hun goederen, waren en koopmanschappen te Zierikzee ter markt brengen.[43])

Uit deze voorwaarden mag men zeker wel afleiden, dat de stad Zierikzee ook in het tijdperk van 1566—1725 gezorgd zal hebben, dat het bedrijfsleven op het platteland der Vierbannen voldoende aan banden was gelegd om schadelijke concurrentie onmogelijk te maken.

Bierbrouwerijen.

Een merkwaardig feit is, dat de bierbrouwerijen in de Zeeland omringende gewesten eerder tot bloei kwamen dan in Zeeland zelf.

Men hoort dan ook aanvankelijk veel van invoer van vreemde bieren, en een plaats als Brouwershaven dankt aan dezen invoer haar eerste opkomst.

De Hollandsche brouwers, vooral die van Delft ,voerden te Brouwershaven hun bieren aan, ze werden hier opgeslagen, en van hieruit over geheel Zeeland gedistribueerd. Zierikzee betrok vooral bier uit Holland; Reimerswaal uit Antwerpen, Bergen en Delft. [44])

Het stadhuis van Reimerswaal had ruime kelders voor berging van bier, om de goede ingezetenen te kunnen gerieven in den winter, wanneer bij ijsgang de schepen niet konden aankomen. Bovendien was er een stadsbierbrouwerij, die evenals de waag, jaarlijks verpacht werd. [45])

J. de Bosch Kemper deelt in zijn historische verhandeling over de armoede mede, dat onder het bewind van Karel den Stoute door de vele oorlogen groote bedragen moesten worden opgebracht voor de grafelijke beden. Bovendien eischten de dijken dringend herstel. De steden voerden toen accijnzen in, of verhoogden de bestaande. De instelling van accijns op de vreemde bieren te Zierikzee, tevens om de inlandsche te beschermen, lokte daar een groot oproer uit. De baljuw en de wethouders werden op het stadhuis vermoord, en uit de vensters op straat geworpen. Reeds op het einde der 15e eeuw was er dus al sprake van eenige productie van inlandsch bier. In 1531 werd door de regeering van Zierikzee toegestaan allerhande bieren te mogen brouwen binnen de stad.[46]) De invoer van Delftsch bier via Brouwershaven, was echter ook toen nog voor Zierikzee van belang.

„De Tegenwoordige Staat" vermeldt, dat de oude bierhandel van Brouwershaven in de 16e eeuw in verval geraakte door het brouwen van binnenlandsch (d.i. Zeeuwsch) bier.

Niet alleen in de steden, maar ook op de dorpen verrezen toen overal bierbrouwerijen. Voor Zierikzee en Reimerswaal vermeldden wij ze reeds.

Middelburg had in 1591 een brouwerij, wat blijkt uit een perkament register, getiteld: Acta Synodalia Zeelandiae fo. 16, berustend in het Archief der Provincie Zeeland.

Te Oostkapelle werd omstreeks het jaar 1600 een brouwerij gesticht, die in 1780 nog floreerde. Ook St. Laurens had reeds vroeg een brouwerij.

Filips II verkocht van het markiezaat van Zandijk (bij Veere) de brouwerij met 3½ gemeten, en de dwangmalerij met windmolen. Hieruit blijkt, dat ook het kleine gehucht Zandijk een brouwerij bezat. [47])

In het midden der 18e eeuw waren er volgens „De Tegenw. Staat" bierbrouwerijen te Baarland (1), te Zierikzee (4), te Brouwershaven (1), te Nieuwerkerk op Duiveland (1), te Oosterland (1) en te Bruinisse (1).

Uit de graan-enquête van het Fransche bestuur bleek, dat de stad Zierikzee in 1813 nog 960 H.L. gerst voor de brouwerij verbruikte.

In de jaren van twintig der 19e eeuw werden er in Zeeland bierbrouwerijen in de volgende plaatsen aangetroffen:

Bruinisse	1	St. Maartensdijk	1	Middelburg	3
Noordgouwe	1	Stavenisse	1	Oostkapelle	1
Haamstede	1	Goes	3	Sluis	1
Zierikzee	2	Kruiningen	1	Oostburg	1
		Wemeldinge	1	Axel	1
		Kortgene	1	Hulst	2
				Sas van Gent	1
				St. Jansteen	1
				Koewacht	2
				Overslag	2
				Zaamslag	1

In totaal telde Zeeland toen nog 29 bierbrouwerijen. [48])

In 1837 werd nog een kleine bierbrouwerij te St. Jansteen gesticht.

Mr. P. Dieleman te Middelburg deelde ons nog mede:

„Bierbrouwerijen had men vooral in Zeeuwsch-Vlaanderen tot in „onze dagen op tal van plaatsen. Ik herinner er mij niet meer een te „Zaamslag, hoewel daar nog een buurt heet „de Brouwerij", maar „wel te Axel, 2 te St. Jansteen, 2 te Hulst, 1 te Hontenisse, 2 te „Westdorpe, 1 te Zuiddorpe, 2 te Sas van Gent, 1 te IJzendijke, 2 „te Sluis, 1 te Oostburg, enz., enz."

Tot het jaar 1664 werd het bier der dorpsbrouwerijen ook in de steden gesleten maar dit werd bij placaat van 's Lands Staten den 24en Maart 1664 verboden.

Het gevolg van dit verbod was, dat de brouwerijen in de verschillende dorpen gingen kwijnen. Een placaat van de Staten van Zeeland op den Impost van alle bieren, van 1772 bepaalde echter, dat in de besloten steden voortaan bieren van het platteland en de smalsteden mochten worden binnengebracht ter consumptie, mits

daarvoor betaald werd dezelfde impost, als van de Hollandsche bieren.

Uit het voorgaande blijkt, dat Zeeland vroeger een veel grooter aantal bierbrouwerijen heeft gehad dan thans. Bijna overal trof men ze aan, tot in de kleinste dorpen toe. Dat dit van beteekenis is geweest voor het economische leven ten plattelande, spreekt wel van zelf. Ook mogen wij er wel uit concludeeren, dat de consumptie van bier nog bij vele lagen der bevolking een groote rol speelde, vermoedelijk veel grooter dan tegenwoordig in Zeeland. Alleen de armste lieden zullen het vaak zonder bier hebben moeten stellen.

Wij zagen reeds, dat de voormalige stad Reimerswaal in de ruime kelders van het stadhuis bier voor den winter opsloeg, opdat ook bij ijsgang geen gebrek aan dezen volksdrank zou ontstaan.

Ook Zierikzee nam geregeld maatregelen, opdat het den ingezetenen niet aan bier zou ontbreken, iets waarover een overheid zich thans niet druk zou maken.

20 Dec. 1568 b.v. trof de stad Zierikzee een voorziening tegen gebrek aan wijnen en bieren. In 1573 werd door haar als gevolg van de buitengewone duurte, de bierprijs bij de tappers vastgesteld. En op 12 Nov. 1574 werd door Zierikzee besloten bier in te slaan.[49])

Dergelijke maatregelen kan men zich alleen verklaren, wanneer men aan het bier voor het dagelijksche leven een grootere rol toekent dan heden ten dage in Zeeland het geval is. Inderdaad was het bier vroeger volksdrank. Het was veelal slap met heel weinig alcohol.

---

1) Van Mieris I, blz. 308.
2) Van Mieris II, blz. 612.
3) J. de Kanter en J. Ab. Utrecht Dresselhuis, De Provincie Zeeland, blz. 115.
4) Van Mieris, II, blz. 157.
De Tegenw. Staat, deel 9, blz. 187.
5) Tegenw. Staat, deel 10, blz. 26.
6) Not. Raad Z'zee 1547 en 1565.
7) Tegenw. St. der Ver. Nederl. deel 10, blz. 270.
8) Het Recht der Stad Reimerswaal, uitgegeven door mr. R. Fruin, blz. 163.
9) Het Recht der stad Reimerswaal, uitgegeven door mr. R. Fruin blz. 168.
10) Archief van Aardenburg I, Beredeneerde Catalogus door G. A. Vorsterman van Oyen, blz. 2, 15 en 45.
11) Rechtsbronnen der stad Aardenburg, uitgegeven door G. A. Vorsterman van Oyen in Oude Vaderl. Rechtsbronnen, blz. 128, 175.
12) Archief van Aardenburg I, Beredeneerde Catalogus door G. A. Vorsterman van Oyen, blz. 13.

13) Rechtsbronnen der stad Aardenburg, uitgegeven door G. A. Vorsterman van Oyen, blz. 103.
14) Rechtsbronnen Aardenburg, blz. 179.
15) Van Empel en Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, blz. 234.
16) Voor deze markten: Mr. Jasper Brasser. Verhandeling Week- en Jaarmarkten 1792.
17) J. Bijlo, Kroniek van Kapelle-Biezelinge en Eversdijk.
18) Van Mieris II, blz. 42.
19) Rechtsbronnen van Zierikzee (in Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen), uitgegeven door mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, blz. 192.
20) Rechtsbronnen Z.Zee, blz. 305.
21) Notulen Raad van Zierikzee 1574.
22) Notulen Raad Zierikzee 1579.
a. Het Recht der stad Reimerswaal, door mr. R. Fruin, blz. 147—148.
23) Van Mieris II, blz. 332.
24) Van Mieris III, blz. 439.
25) Groot Placaat Boek I, blz. 1226.
26) Groot Placaat Boek I, blz. 2098.
28) Van Mieris II, blz. 845.
29) Van Empel en Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, blz. 55.
30) Van Mieris II, blz. 571.
31) Rechtsbronnen van Zierikzee, mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt,
32) Rechtsbronnen van Zierikzee, mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, blz. 323.
33) Van Mieris, II, blz. 34.
34) Van Mieris IV, blz. 365.
35) Het Recht der Stad Reimerswaal, mr. R. Fruin, blz. 153.
36) Gr. Pl. b. I, blz. 1130.
37) Gr. Pl. b. VIII, blz. 1289.
38) J. de Meyere, Oude nog bestaande zakelijke rechten.
40) Historische Beschrijving der Voormalige Stad Reimerswaal uit onuitgegeven archieven dier stad, door J. P. van Visvliet, Archief Z. Gen. 1856—1863.
41) Rechtsbronnen van Zierikzee, mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, blz. 189.
42) Het Recht der Stad Reimerswaal, mr. R. Fruin, blz. 36.
43) Een en ander ontleend aan „De Tegenw. Staat der Ver. Nederl."
44) Zie de oude keuren dezer steden.
45) J. P. van Visvliet, Hist. Beschr. der Voorm. Stad Reimerswaal.
46 Notulen van Zierikzee, 1531.
47) J. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 1 Zandijk, enz. te Middelburg 1780, blz. 113.
48) J. de Kanter en J. Ab. Utrecht Dresselhuis, De Provincie Zeeland, 1824. blz. 123, 178, 210, 217, 218, 222, 231, 249, 264, 268, 273, 284, 298, 307, 311, 314, 316, 317, 318, 320.
49) Notulen Raad Zierikzee, 1568, 1573, 1574.

DE GEBREKKIGE AFWATERING IN SOMMIGE STREKEN.

Wat de ontwatering betreft, stond Zeeland er vroeger veel beter voor dan menig ander Nederlandsch gewest, en wel voor een groot deel door het groote verschil tusschen eb en vloed, waardoor een natuurlijke loozing door sluizen goed mogelijk was. Zeeland produceerde dan ook reeds gedurende eeuwen allerlei akkerbouwproducten in ruime mate, toen men in Groningen daaraan wegens een ongunstigen waterstand nog niet kon denken. Toch waren er gedeelten in Zeeland waar men speciaal in den winter veel overlast van water ondervond, zoodat men deze gebieden voor weide- of hooiland moest bestemmen.

Zoo had men op Schouwen de Zuidkerker, Duivendijksche en Nieuwerkerker Moeren. Van het Schouwsche Moer is het bekend, dat de boeren er behalve aan veeweiderij, ook deden aan het houden van tamme en het vangen van wilde watervogels alsmede aan de palingvisscherij. [1]) Omdat in dit weidegebied geen brandhout voorkwam, werd de stalmest op de wijze van turf gestoken en gedroogd, als brandstof gebruikt. [2])

Dr. de Man deelt in zijn studies over de vluchtbergen mede, dat Schouwen, langer dan Walcheren, een land is geweest van poelen en kreken. „Midden in Schouwen liggen en lagen veel moeras-„landen, de moeren, waar de bevolking niet tot welstand kon komen. „Oudtijds waren er nog meer watervogels als thans."

„Men kreeg een uitgebreiden handel in eieren van watervogels en in visch."

Dr. de Man stelde vast, dat in dit gebied geen vluchtbergen werden gemaakt. Voor bebouwing en bewoning zocht men dus blijkbaar de hoogere streken van Schouwen op. [3])

Uit een beschikking van graaf Willem van 1337 blijkt, dat Schouwen door gebrek aan goede afwatering gevaar liep te niet te gaan, en dat het daarom noodzakelijk was aan de Zuidzijde een sluis te maken. [4]) De behoefte aan die sluis bestond vooral voor de

[4]) Van Mieris, Gr. Ch. b. II, blz. 590. Die van Schouwen verzochten, omdat zij overlast van het regenwater hadden, een sluis te leggen in Quaelambacht, „dat onse lande van Scouden te niete werde van den reghenwater sluseloes."

gronden van het toen nog bestaande vijfdedeel Zuidland. Graaf Willem besliste na een onderzoek, dat de sluis voor het Zuidland in het Quael-Ambacht (Poort-ambacht) zou worden gemaakt, en dat aanleg en onderhoud door de geërfden van het Zuidland zouden worden gedragen, waarvoor dus noodig was een omslag over de gemeten.

Het schoonhouden der slooten was voor de afwatering een kwestie van belang. Een ordonnantie van Karel den Vijfden van 1533, tot stand gekomen op verzoek van dijkgraven, gezworenen, burgemeesters en heemraden, „om te voorzien in eenige gebreken in „Schouwen bestaande", eischte, dat men door de geërfden de slooten behoorlijk zou doen ruimen en diepen, opdat het water een ongehinderden loop zou hebben.

Ook op de andere eilanden bestonden er oudtijds moerassige gedeelten. Zoo had men op Tholen de Vriezendijksche Moeren, in het midden der dertiende eeuw een uitgebreid moeras op de plaats waar nu de Vossemeren liggen. Ook bij het oude Reimerswaal lagen uitgestrekte drassige gronden.

Dit was de streek tusschen Schelde en Vernoutse, ongeveer 10.000 gemeten groot, met de plaatsen Reimerswaal, Steenvliet, Mechole, Broecke en Kreecke, waarvan een oppervlakte van 6000 à 7000 gemeten den naam had van Wilde Moer en aan de Stad toebehoorde, welke daarvoor een jaarlijksche cijns aan het Grafelijk Kantoor van Bew. Schelde moest opbrengen. (Zie Ermerins: Romersw.)

Het land van Hulst was evenmin zonder moergronden. De abdij van Cambron bezat hier in de dertiende eeuw rondom Hulst een partij „woestijnen" of „wilde landen" en „moergronden", waarvan een deel later als Absdale bekend werd. „Ten noorden van den „heuvelrug van Hulsterloo naar St. Janssteen lag bij den aanvang der „13e eeuw een gebied van poelen en moerassen, waarvan de mon„niken der verschillende abdijen steeds grooter deel in exploitatie „brachten. Om den afvoer van het overtollige water uit hun hof „in de Graauw te verzekeren, groeven de monniken door het „veen heen z.g. „leeden".

„Het Hulstersche Moer was het uitgestrekte moeras, dat in den „Dullaartpolder lag." [5])

Oostburg had in de elfde eeuw zijn Benno's Moeren. Ook bij het oude Aardenburg lagen veel moerassen of moeren. Namen als Moermeet, Moerstrate enz. wijzen daarop. „Sinds 1224 komt „in de stukken de Aardenburgsche Moer voor, die in 1274 nog „steeds grafelijk domein was en uit „woeste gronden" bestond. [6])

De moer van Aardenburg (of Rodenburg) lag tusschen de Eede en de Goodsvliet. In 1276 beval graaf Guy de grachten in de „Moere van Ardenburgh" te delven. [7])

Op Zuid-Beveland trof, en treft men nog den Poel en de Iersche Moeren aan. De Poel is het lage graslandgebied bij Goes. Terwijl men andere streken bedijkte, heeft men dit middenstuk van Zuid-Beveland minder bebouwd en er minder voor afwatering gezorgd. Deze gronden zijn dan ook weilanden gebleven.

Evenals in de andere poelen en moeren ontbreken ook hier de vluchtheuvels, welke echter wel aan de randen van den Poel voorkomen.

De moeren van Ierseke en Vlake, ontstaan door het „verslijmen" der Wijdee, zijn een weinig bewoond oord zonder bergjes en even oud als de overige moeren.

Ook Walcheren had uitgestrekte deelen, waar men vooral in den winter en tot ver in het voorjaar overlast van het binnenwater had.

Hooren wij hoe dr. J. C. de Man deze streken beschrijft in zijn werk „Vluchtbergen in Walcheren" 1888, blz. 38 en 87.

„De landen van Kleverskerke, Schellag, Nieuwerkerke en Arne-„muiden zijn laag en veel minder voor goed bouwland geschikt dan „menige andere streek. De wegen zijn in den winter slecht en de „wateren brak. Het ontbreekt in het najaar hier in de weiden niet „aan eetbare witte champignons en langs de wegen groeit nog „steeds hier en daar zeekoraal."

„De heerlijkheid Welsinge lag in een zeer lage, nog altoos lage „ziltige streek; er is nog een hofje, dat men het waterhofje noemt, „omdat het, ofschoon niet ver van Middelburg, ook in mijn tijd, „des winters slechts per schuit te bereiken was; het was hier lan-„gen tijd het beeld van Walcheren, zooals het zich voor een paar „eeuwen voordeed."

„De groote sluis aan de Zuidwatering heeft veel nut gedaan „voor de droogmaking van Walcheren."

„Walcheren, zeer rijk aan slooten, was vooral oudtijds een laag „land, in den winter onder water staande en daardoor veel meer „geschikt voor weide dan voor bouwland. De topografische kaart „toont het aan en ervaren landlieden hebben mij verzekerd, dat „menige weide in slecht bouwland is veranderd, eenvoudig omdat „in vroegeren tijd de veepest den veestapel zoo deerlijk had getrof-„fen, dat er veel te veel weigrond was en uitvoer van hooi ook niet „werd verlangd. In zeer oude tijden moet natuurlijk de hoeveelheid „weiden nog grooter geweest zijn."

Door het droogmaken der gronden, zij het dan ook op weinig

intensieve wijze, nam het aantal watervogels sterk af. De eieren van kievitten en daakjes waren in 1850 nog zoo talrijk, dat de geneesheer Swert van Meliskerke er een duizendtal voor een Brusselaar kon verzamelen tegen één cent per stuk. [8]) Groot Werendijke (Zoutelande) was, toen dr. de Man er over schreef in de jaren van tachtig, de eenige plaats in Walcheren waar vele reigers en vroeger ook ooievaars broedden; zeker een bewijs, dat daar lang moerassen zijn geweest.

Interessant is ook, dat op Walcheren in het begin der zestiende eeuw de lepelaar voorkwam, wat ook wel op een overvloed van water wijst.

Wij vonden dit vermeld in een „beschrijving van Zeeland uit de eerste helft der 16e eeuw (1529) door een Italiaan" [9]). Bekend is ook, dat Adolf van Bourgondië, heer van Veere en Beveren, den lepelaar beschermde. Thans komt de lepelaar in ons land slechts voor in het Naardermeer, in het Zwanewater en op Texel.

In 1802 stelde het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen de vraag hoe het kwam, dat de uitloozing van het landwater uit Walcheren dagelijks meer en meer belemmerd werd; of de vier sluizen na wat verbetering voor een voldoende suatie zouden geschikt te maken zijn, zoo niet, welke andere middelen (nieuwe sluizen, watermolens, afdammingen etc.) zouden moeten worden aangewend.

In 1804 werd het antwoord van Andries Schraver, landmeter en Commissaris Inspecteur van 's Lands Waterwerken te Zierikzee, door het Genootschap bekroond. [10]) Schraver wees allereerst op de vele bochten en kronkelingen, die zoowel de sprinken als de hoofdwatergangen vertoonden, waardoor het water in zijn afloop belemmerd werd.

Belemmeringen bij het afvloeien van het landwater via de haven van Veere bestonden er niet, wel echter bij het afvloeien via het kanaal Welsingen en de Middelburgsche haven, n.l. door de verzanding in de achttiende eeuw van het Vlakke en van het kanaal van Welsingen. De sluis der Oostwatering, liggende bij de stad Veere was de beste der Walchersche sluizen, aangezien deze zich op korten afstand bevond van den mond der haven en dus met een groot verval het ontlastwater op stroom kon verdeelen. De andere drie sluizen (één onder den Steenen Beer, die de Middelburgsche haven van de Stadsgracht afscheidde, één in de Middelburgsche haven en één in Welsingen) werkten zeer slecht. Het water van de sluis onder den Steenen Beer moest 1700 Rijnland-

sche roeden, dat van de sluis in de haven (de Mannezeesche sluis genaamd) 1200, en dat van de sluis in Welsingen 500 roeden afloopen tot Rammekens, alvorens het zich op stroom kon verdeelen. Ook het feit, dat alle drie deze sluizen langs één kil hun water naar Rammekens moesten afvoeren, was een groot nadeel. Immers bij ebbe begon de Welsingsche sluis het eerst te werken, maar maakte, dat de Middelburgsche sluizen eerst veel later laag water hadden om hun deuren te openen. Ook de ligging der sluizen, alle aan den Oostelijken kant van het eiland, had tot gevolg, dat men niet kon profiteeren van Oostewinden, die een extra lage ebbe veroorzaken in het buitenwater. Het binnenwater werd dan immers in het Westen van het eiland opgehouden.

Schraver wees er verder op, dat het herstellen der sluizen vaak veel te laat geschiedde, waardoor zij onvoldoende snel open en dicht konden gaan.

Onder het een of ander voorwendsel werden de sluizen veelal te laat in den herfst nog gesloten gehouden, of bij de eerste vorst reeds dichtgezet, waardoor men dan pas laat in het voorjaar van het water afkwam.

Men hield soms de sluisdeuren dicht om de sluiskillen uit te kunnen schuren!

Schraver kwam tot de conclusie, dat de vier sluizen en het buitenwater voldoende waren voor een behoorlijke regeling van het landwater, maar dat er meer moest worden besteed aan het onderhoud en het beheer der sluizen.

Ze moesten gemakkelijk kunnen draaien (dus met bolronde tappen) en men behoorde met herstellingen nooit te wachten. In het begin van den herfst mochten voorts de sluizen niet gesloten zijn, maar ze moesten vrij kunnen werken om het dagelijks bijkomende water te kunnen ontlasten en achterstand te voorkomen. Zou er door een samenloop van omstandigheden toch nog overlast van landwater ontstaan, dan kon men de sluisdeuren wijd opendraaien, en had men er als het ware een vijfde sluis bij.

Bij het intreden van vorst was het mogelijk nog geruimen tijd met voordeel te spuien in verband met de lage ebbe en dan liefst met vol open deuren.

Snel loopend water bevriest niet spoedig. Bewaking der sluizen was daarvoor natuurlijk noodig.

Mochten er nieuwe sluizen noodig zijn, dan achtte Schraver de Vlissingsche haven en de Oranjepolder wel de meest aangewezen plaatsen. In uiterste gevallen zou men nog watermolens kunnen

plaatsen, b.v. één op de gracht van Veere, die dan als op een boezem zou malen, en één bij Vlissingen. Van de windmolens noemde hij nog de nadeelen op, terwijl hij stoommachines, te kostbaar in aanschaffing en reparaties (welke reparaties toen nog in het buitenland moesten geschieden), moest ontraden.

Belangrijk voor ons is de opmerking van Schraver, dat de overlast door het water in Walcheren in het najaar en voorjaar veroorzaakt, al eeuwen bestond, maar dat wat dit betreft Walcheren toch nog minder door water geschaad werd dan Zuid-Beveland, Tholen en Schouwen en Duiveland! De uitgestrektheid der weiden op de andere Zeeuwsche eilanden noemde hij een bewijs voor deze stelling. Vroeg in het najaar en laat in het voorjaar waren vele streken buiten Walcheren nog met water bedekt en konden daarom niet voor akkerbouw gebruikt worden.

De groote klachten, die men op Walcheren hoorde over slechte ontwatering, kwamen volgens Schraver vooral van de zijde der boeren. Dit moest toegeschreven worden aan het scheuren van laaggelegen weilanden voor akker- en tuinbouw. Naarmate koophandel en zeevaart in de achttiende eeuw afnamen, gaven de weilanden minder voordeel, omdat de vetweiderij, in verband met haar afzetmogelijkheden, in evenredigheid met de zeevaart verminderde. Op deze gescheurde lage weiden was de waterstand meestal veel te hoog, zoodat het graan er wegrotte of de oogst zeer onbevredigend was. De hoogere weilanden van Walcheren werden niet gescheurd, omdat zij in de eerste plaats te ver van de boerderij aflagen, in de tweede plaats vaak te droog en zandig waren, en ten slotte niet af te sluiten waren tegen andermans vee.

De neiging om het grasland te scheuren, werd nog gestimuleerd door de buitengewone winsten, die de akkerbouw in het laatst der 18e eeuw afwierp.

De opmerking van Schraver, dat de overlast door het water veroorzaakt reeds eeuwen in Walcheren bestond, vonden wij bevestigd door een verslag over „Visitatie en meting van den Rand van Walcheren, anno 1546" (aanwezig in het Archief Zeeuwsch Genootschap 1912, blz. 147):

„Item nu compt er de haeven van Welsinghe met den sluys, „daer men toe behoert te ziene, dat hy mochte dichte zin, wandt „die arme scamele landtsman duer dat soute watere vele van zine „beesten jaerlixs verliesen ende hem afsterven dat jamer es, ende „es eene groete scathinge voir den armen scamele lieden, ende dit „niet alleene van desen sluys, nemaer van die twee ander sluysen, „die ghelegen zin in de haven van Middelburch."

Hoe groot de oppervlakte land was, die op Walcheren vrij geregeld in den winter van waterbezwaar had te lijden, leert ons het verslag van de „Commissie tot Verbetering van den Waterafvoer van Walcheren". [11])

In 1909 waren bewesten het kanaal 1200-1500 H.A., in den winter 1915—1916 1500 H.A. geïnundeerd, en een even groote oppervlakte had een veel te hoogen waterstand.

De klachten over slechte ontwatering van verschillende deelen van Zeeland zijn tot in de 20e eeuw blijven bestaan, al was er toentertijd in vergelijking met vroeger al heel wat verbeterd.

In den Willem Beukelspolder groeide in 1820 nog veel lisch en wier; in 1846 waren de toestanden er echter al veel beter. [12])

I. M. Hennequin wees in 1847 met nadruk op de slechts suatie van vele polders en het nadeel, dat daaruit voortsproot voor de inliggende landen. In 1848 kwam aandrang voor betere suatie uit het vijfde district. [13])

W. C. H. Staring schreef in „Landbouwverbetering in Nederland" (1857), dat de verbetering der waterloozing een geheele ommekeer geeft in den landbouw der lage landen en hij wees daarbij op de wenschelijkheid van stoombemaling. Voor geheel Nederland was deze kwestie toen van de grootste urgentie. Heden ten dage is zij dat voor menig gebied nog.

Wegens de slechte afwatering van het binnenwater werden vele hoeven in Zeeland tot in de negentiende eeuw op kleine verhevenheden gebouwd. Maar ook tegen de bedreiging van het buitenwater werden de boerderijen in lang vervlogen tijden wel op hoogten neergezet. Zoo vindt men op de kaart van Levinus Ruijk (± 1580) op het niet bedijkte eiland Orizant (aan de Noordzijde van Noord-Beveland) enkele hooggebouwde hoeven, echter geen kerkdorp, aangegeven.

In sommige jaren was het met het droogkomen der landerijen al zeer droevig gesteld. Om een voorbeeld te noemen lagen op 9 Juni 1873 nog verschillende Walchersche boerderijen onder water. Men klaagde er toen in Walcheren over, dat er vaak geen tijdige afvoer was door de sluis van de Zuidwatering. [14])

Ook in Schouwen was het in dat jaar vrij hopeloos en er kwamen uit dit eiland bij de Z.L.M. dan ook klachten binnen over onvoldoende waterloozing, waardoor de landbouwbedrijven aanzienlijk nadeel ondervonden. Enkele Schouwenaren drongen zelfs aan op het plaatsen van molens. Toch had het waterschap Schouwen in dien tijd op het gebied van ontwatering, in vergelijking met de overige deelen der provincie, een gunstige reputatie.

Op Zuid-Beveland waren de Poel en de Moer er in dien tijd nog zeer slecht aan toe. Hier lag in den winter het weiland geheel onder water en het bouwland lag er slechts een paar duimen boven. In Borssele waren de opbrengsten der gewassen in het midden der vorige eeuw vaak treurig als gevolg van een te hoogen waterstand.

Hier en daar kwam er gelukkig wat verbetering en wel door verlaging van de drempels der sluizen. Zoo in den polder Waarde en in Ellewoutsdijk, waar men direct een stijging van de productiviteit der gronden kon constateeren.

Ook de geringe samenwerking der polders was oorzaak, dat er nog lang allerlei moeilijkheden en misstanden bleven voortbestaan.

Voorts hadden de ingelanden der hoogere gronden vaak andere, ja tegenovergestelde belangen ten aanzien van den waterstand, dan de ingelanden der lager gelegen landerijen. Aan het maken van kleine binnenpolders werd toen nog niet gedacht. Zoo hadden in het land van Hulst de hooggelegen gronden veel te weinig water; de lager gelegen ingelanden weigerden echter eenvoudig aan dit bezwaar tegemoet te komen, omdat het ophouden van het water voor hen uiterst nadeelig was. Ook op Walcheren bestonden overeenkomstige belangentegenstellingen.

Zeer belangrijk voor Zeeland was het in 1874 te Zierikzee gehouden Landhuishoudkundig congres, dat de wenschelijkheid van een lagen waterstand voor de polders besprak. Het eerste stoomgemaal op Schouwen heeft aan deze bespreking zijn ontstaan te danken gehad.[15]) Het Schouwsche stoomgemaal had 5 ketels en 120 P.K. terwijl er in geheel Nederland in 1876 reeds 204 stoomgemalen waren, waarvan in Zuid-Holland 88 en in Noord-Holland 55, met in totaal 9853 P.K. Op de Alg. Vergadering der Z.L.M. van het jaar 1879 werd geconstateerd, dat de waterafvoer in Schouwen reeds dermate verbeterd was, dat de drainage zich aanzienlijk kon uitbreiden.

Tenslotte vermelden wij nog, dat J. M. Kakebeeke in de Alg. Vergadering der Z.L.M. van 1883 opnieuw over ontwatering sprak, nu speciaal met het oog op de slechte afwatering van den Poel en de Moer op Zuid-Beveland. Bijna vijftig jaar later zou de weidecommissie der Z.L.M. hetzelfde vraagstuk weer moeten be-

[15]) Tot de oprichting werd in 1875 besloten; in 1876 werd de eerste steen gelegd, en in 1877 kwam het stoomgemaal in werking. Zie mr. A. J. F. Fokker, Schouwen van 1600—1900, blz. 502—503.

handelen, waaruit wij wel de conclusie mogen trekken, dat op dit gebied de vooruitgang vaak lang op zich liet wachten. De geringe belangstelling, die men altijd in Zeeland heeft gehad voor de verbetering en de verzorging van het weiland, is ongetwijfeld een remmende factor van beteekenis geweest.

Zooals vroeger het vee in den Zeeuwschen Landbouw als een noodzakelijk kwaad werd beschouwd voor de verzorging van het akkerland met stalmest, zoo was het vaak ook met de appreciatie van het weiland gesteld. Overal waar de gronden overlast hadden van water en dus ongeschikt waren voor bouwland, liet men er noodgedrongen gras op groeien, omdat het nu eenmaal niet anders kon. De waardeering voor het stiefkind is echter weinig bevorderlijk voor zijn welzijn en de rol van „noodzakelijk kwaad" zou zeker tot niets goeds leiden.

Het is de verdienste van den eminenten Zwagerman, door woord en geschrift, maar vooral ook door de daad krachtig de belangen van het Zeeuwsche weiland bepleit te hebben. Een door natuur, historie en traditie gevormd braakliggend terrein wacht hier nog steeds op dankbare ontginning.

---

1) Tegenw. Staat der Ver. Nederl. deel 10, blz. 353.
2) J. de Kanter en J. Ab Utrecht Dresselhuis, De provincie Zeeland, blz. 195.
3) Dr. J. C. de Man, Arch. Z. Gen. 1897, De vluchtbergen in Schouwen, de Bevelanden en Tholen.
5) M. van Empel en H. Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, aflevering V blz. 156 en 159; aflevering VI, blz. 161.
6) M. van Empel en H. Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, afl. V, blz. 132.
7) Archief v. Aardenburg I, Beredeneerde Catalogus van de Handvesten, Rekeningen enz. 1201—1604 door G. A. Vorsterman van Oyen, bz. 16.
8) Dr. J. C. de Man, Vluchtbergen in Walcheren 1888.
9) Arch. Z. Gen. 1913, blz. 172.
10) A. Schraver, Over de uitloozing van het landwater uit Walcheren. Nieuwe Verhandelingen Zeeuwsch Genootschap, deel I.
11) Genoemde Commissie werd op 3 Nov. 1915 geconstitueerd op initiatief van mr. P. Dieleman te Middelburg.
12) Archief Z. L. M.
13) Jaarverslagen Z. L. M. 1847—1848.
14) Verslag Z. L. M. 1873.

DE GEWASSEN.

De gewassen, die oudtijds in Zeeland geteeld werden, kunnen wij leeren kennen door het marktwezen te bestudeeren, door de oude kronieken te raadplegen, of wel door de keuren, ordonnantiën en tolreglementen door te bladeren. Ook zijn er sporadisch schrijvers geweest, die voor den landbouw eenige belangstelling aan den dag legden, iets wat vroeger zeer zelden voorkwam.

In het Archief van het Zeeuwsch Genootschap, 1913 blz. 172 vindt men in een beschrijving van Zeeland (Walcheren) uit de eerste helft der 16e eeuw, (uit het latijn vertaald door dr. L. A. J. Burgersdijk) de volgende passage:

„De moerassen maken ze droog door tal van slooten en ze heb„ben een zeer vruchtbaren bodem; daardoor heeft het ons slechts „weinig verwonderd, dat in zoo'n koude en drassige streek graan, „vlas en paardeboonen zoo hoog opwiesen, trouwens ze hebben „weinig andere veldgewassen en schaarschte van vruchtboomen." En verderop:

„Het koren zaaien ze in Maart en oogsten het in den herfst; boo„nen iets gauwer; deze laatste hebben zij in menigte en zeer rijken „overvloed; hiermee voederen zij 's winters hun paarden, welke „boonen zij tot dat doel bezigen met de peulen, bladeren en de ge„heele stengels in den wind gedroogd, want de zon geeft bij hen „te weinig warmte. Daarom gis ik, dat dit de eilanden zijn door de „Romeinen soms „de Boonenlanden" (Fabaria) genoemd, van „welke Plinius gewag maakt in het hoofdstuk over de groenten in „het achttiende boek."

Voor het midden der 16e eeuw is er ook een beschrijving van den Italiaan L. Guicciardini. Uit de Nederlandsche vertaling van Petrus Montanus citeeren wij, wat den Zeeuwschen landbouw aangaat, het volgende:

„Het landt is hier seer vet ende vruchtbaer tot alle landtbou„winghe: maer besonderlyck wordt hier het schoonste, edelste ende „beste koren gewonnen dat men schier met ooghen mocht aen„sien, zoo dattet Rijs schijnt te wesen; oock wast hier goet Corian„der met menichte; hier groeyen Lauwerboomen met haere rype

„vruchten: welck in d'ander landen van dese Provincien niet en „gebeurt. Hier wassen oock veelderley medicijnkruyden, gelijck „Lemnius schrijft, die elders niet gevonden en worden."

„In Zeelandt wast ook seer goed Mee, soo overvloedighlijck, „dat met dien een goedt deel van Europa wel versien wort.

„Het landt heeft wonderlycke weyden voor de beesten." [1])

De verzachtende invloed van de zee op het klimaat gedurende den winter wordt ook nog door dezen auteur aangestipt.

In de „Nieuwe Cronyk van Zeeland" door M. Smallegange, anno 1696, wordt op pag. 309 de Zeeuwsche Landbouw als volgt geschetst:

„In Zeeland spand het Teellandt verre boven alle anderen de „croone. Wantomnu niet te spreken van aveelzaed, raepzaed, bouk- „weyt, erweten, krombecken ofte blancquertiens, vlas, coriander [2]); „nardus, kaerden [3]), ajuyn, welcke hier jaerlijcx in groote over- „vloedt gewonnen worden, soo wordt een groot deel van den acker „hier beslagen, en pronkt met het schoonste koren, voornementlijck „Terwe, die in de naestgelegen Lande veel vervoert, en boven „andere gepresen werd. Neffens de terwe moet onder de kostelijke „vruchten, die Zeeland geeft, ook gestelt worden de Meede en „Krappen, die de verwers gebruyken. Dese valt er uytnemende „veel, en goet en insonderheit in de Landen van Schouwen en „Duyveland, met hare aenklevende polders, de welke den plan- „ters dikwils ongeloovelijke winsten toebrengt, maer ook wel ge- „voelige schade. Want de Mee-reeders altemets wel delven uit elk „gemet lands, naer dat het selve wel is gebout 1000 tot 1500 we- „gens Meede uit elk Gemet, daer van het hondert wegens gegolden „heeft in den jaren 1621 en 1622, tusschen de thien en elf ponden „Vlaems, welk by menschen gedenken, noch by onse ouderen „tyden noit en is geschiet". (In 1623 was de prijs echter slechts 3 pond 10 schelling, dus sterke fluctuaties). Op blz. 310 heet het dan nog: „De Meede kost seer vele kost van bewerken, al eer de „selve in de sak of in balen gebracht werd."

In deel 9 van het werk, Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden (1753) komt op blz. 10 de volgende beschrijving der in Zeeland geteelde gewassen voor: „Het teelland spant in Zee- „land inzonderheid de kroon. Koolzaad, gerst, rogge, witte en zwarte

2) De cultuur van dit specerijgewas is thans in Nederland zoo goed als verdwenen.

3) Deze plant, die eigenlijk in een meer warm en droog klimaat thuis behoort, werd in onzen tijd nog in Zuid-Limburg verbouwd.

„boonen, erwten, vlas, maar inzonderheid tarwe (die voor de „beste gehouden wordt, die ergens gevonden wordt) groeien er „overvloedig,. zoodat er boven hetgeen in de provincie verteerd „wordt, nog veel naar elders wordt verzonden. De meede of mee-„krap, die zeer veel en goed, inzonderheid in de eilanden van „Schouwen en Duiveland valt, is geen van de minste vruchten dezes „lands. Boomvruchten en moeskruiden zijn er zoo goed en over-„vloedig als ergens in Nederland."

Voor Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen vinden wij voor het jaar 1819 een dergelijke beschrijving bij J. Ab Utrecht Dresselhuis. [4])

„Rondom wordt de gezichtseinder op meerder of minder af-„stand beperkt door het hooge houtgewas der menigvuldige, fraai „beplante dijken. Tusschen dezelve waart het oog wellustiglijk over „de rijke, met allerlei graangewassen bedekte akkers, afgewisseld „door de prachtige zaadvelden, blauwgroene vlaspartijen en bonte „paardeboonen, welke beurtelings de lucht met welriekende geuren „vervullen." En verderop:

„De velden brengen alle graansoorten zoo rijkelijk en van zulke „goede hoedanigheid voort, dat men dit district onder de graan-„schuren van het vaderland mag rangschikken. Insgelijks uitmuntende aardappelen en andere aardvruchten: erwten, boonen, kool-„zaad, vlas enz."

Ten slotte halen wij nog den Zeeuwsch-Vlaamschen dichter-landbouwer Faro aan, die over de streek van Biervliet dichtte:

„Hier ziet men popels, daar abeelen,
„Ginds bloeiend vlas en golvend graan
„Door zoele westewindjes streelen,
„Of wieglend op en neder gaan."

Wij zullen hiermede volstaan, en thans overgaan tot een meer uitvoerige bespreking der landbouwgewassen, elk afzonderlijk.

De tarwe.

De Zeeuwsche tarwe had in vroegere tijden een zeer goeden naam, en dan vooral de tarwe der eilanden, die voor beter werd gehouden dan die van Zeeuwsch-Vlaanderen. De tarwe der Zeeuwsche eilanden was beter uitgewand en zuiverder, en bracht dan ook een beteren prijs op dan de Zeeuwsch-Vlaamsche tarwe. [5])

Ermerins schreef in zijn werk over Zuid-Beveland (1793):

„De granen, die het uitlevert, zijn de beste, meest gezogte, ge-„volglijk in prijs boven die van andere gewesten uitstekende, welke „in den graanhandel, zoo in Holland als elders, voorkomen: waar

„de Zeeuwsche Tarwe eene bijzondere melding in de aangekondig-
„de prijzen verdient." [6])

Om iets meer te weten te komen van de oude Zeeuwsche tarwe en van de vreemde soorten, die haar plaats het eerst hebben ingenomen, hebben wij de oudere landbouwverslagen der Zeeuwsche Landbouw Maatschappij geraadpleegd. Uit de verspreide mededeelingen, die wij over dit onderwerp aantroffen, hebben wij gepoogd een min of meer samenhangend geheel samen te stellen.

In Zeeland trof men vanouds zoowel een zomertarwe als een wintertarwe aan. **De oude Zeeuwsche zomertarwe** was een zeer wisselvallig gewas. Wanneer ze vrij goed gelukte, was het beschot bovendien nog maar zeer gering.

Vandaar dat deze zomertarwe in 1870 reeds bijna geheel verdrongen was door de ruwarige Engelsche tarwe, die een veel betere opbrengst gaf, ook wanneer ze in het voorjaar gezaaid was.

De **oude Zeeuwsche wintertarwe** werd oorspronkelijk overal op de eilanden en in Zeeuwsch-Vlaanderen geteeld. Het was een landras, dat behoorlijk was aangepast aan het lokale klimaat en dus weinig gevoelig was voor den winter of voor nat weer. De Engelsche tarwesoorten, die de oude Zeeuwsche tarwe door een veel grootere opbrengst op den duur geheel zouden verdringen, stonden in dit opzicht veel minder gunstig bekend.

Een nadeel van de Zeeuwsche tarwe was de neiging om spoedig te legeren; terwijl in 1860 de Zeeuwsche tarwe over geheel Zeeland legerde, hield de Australische tarwe het op de been. Het lange en slappe stroo vormde een opvallende tegenstelling met het kortere en stijvere stroo der veredelde hoogproduceerende Engelsche soorten.

Al naar de herkomst werd de Zeeuwsche tarwe onderscheiden in **Walchersche, Goesche** en **Rousselaarsche tarwe.** In welke mate er tusschen deze tarwe's verschillen in morphologisch en physiologisch opzicht bestonden, hebben wij niet kunnen vaststellen. Wij vonden slechts vermeld, dat deze soorten in 1880 in Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen nog gaarne gezaaid werden, omdat ze ook op minder krachtig land een beter beschot gaven dan de aldaar inheemsche tarwe.

De oude Zeeuwsche tarwe moest in de tweede helft der vorige eeuw steeds meer en meer plaats maken voor vreemde soorten. In het bijzonder werden de Engelsche rassen ingevoerd, maar ook andere tarwe's beproefd, zoodat het aantal verbouwde soorten, hoewel de meeste slechts op kleine schaal, vrij groot was.

Uit het „Verslag van den Landbouw over 1860 van Hulst en Omstreken" door Vogelvanger, blijkt, dat in het land van Hulst het meerendeel der boeren toen nog Zeeuwsche tarwe zaaide, sommigen echter ook Overmaassche, Turksche, Australische en Roodstroo.

De korrelkwaliteit van de Australische tarwe werd in dit verslag zeer geroemd.

In de verslagen der Z.L.M. is te lezen, dat in de latere jaren in Hulst vooral dikkop, wollige en Australische tarwe werden geprefereerd. (± 1880.)

In Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen hoorde men in het begin der jaren van zestig reeds van proeven met de Wittington-tarwe, die zeer bevredigend waren, alhoewel de soort tegen harde vorst niet bestand bleek. In 1880 werden hier op de zwaardere gronden de Essex, de Wittington e.a. boven de Zeeuwsche verkozen, omdat van genoemde soorten het stroo stijver, en de opbrengst wel 50 % hooger was. De vreemde tarwe's werden laat gezaaid, in November en December, om bevriezen te voorkomen. Op minder krachtig land teelde men nog veel de Zeeuwsche tarwe.

Ook in Walcheren werd door sommigen op zwaren grond Engelsche, en op lichten grond Zeeuwsche tarwe gezaaid. Toch hielden op Walcheren nog in de jaren van tachtig tal van landbouwers zich aan de Walchersche tarwe, die aan de markt zeer gewild was, en waarvan het lange stroo naar hun meening beter voedsel opleverde. Van de buitenlandsche soorten was hier in de jaren van zestig de Australische fluweelarige tarwe evenals in Schouwen zeer gezien. Wij vonden nog vermeld, dat omstreeks dezen tijd op Walcheren en Zuid-Beveland Rood- of Bruinstrootarwe met gunstig gevolgd werd verbouwd, welke soort een gunstiger beschot gaf dan de inheemsche tarwe.

Ook Westelijk Zuid-Beveland zou het met allerlei nieuwe soorten probeeren. In 1863 verbouwde men hier zelfs Grieksche tarwe, en aanvankelijk, zooals het luidde, met goed gevolg. Als Engelsche soort werd de „Rough Chaff Wheat" het meest verbouwd. Deze gaf zes H.L. per H.A. meer dan de gewone Zeeuwsche. Toch bleef de inheemsche tarwe nog lang hier een groote rol spelen. In de jaren van tachtig werd voor najaarszaai Engelsche dikkop, en voor voorjaarszaai Essex gebezigd. Men beschouwde evenwel de wolligheid der kafjes bij de Engelsche soorten als een inconvenient, omdat men meende daardoor eerst later te kunnen oogsten, en bij ongunstig weer schot kon optreden.

In Oostelijk Zuid-Beveland was men het in de jaren van zeventig over de Engelsche rassen niet eens; er waren zoowel vóór- als tegenstanders. Er werd door sommigen gemeend, dat deze minder goed bestand waren tegen voortdurend vochtig weer (schot), en tegen den winter. Daarom werd de Essextarwe (= Australische fluweelarige) veel als zomertarwe verbouwd. De Essextarwe verbasterde snel, met het gevolg dat telkens invoer van zaaizaad uit Engeland noodig was. Het beter bestand zijn van de Zeeuwsche tarwe tegen den winter en veel nat weer was oorzaak, dat in 1880 in Oostelijk Zuid-Beveland nog meer inheemsche dan Engelsche tarwe werd verbouwd.

Wij vonden nog voor de jaren van zestig aangeteekend, dat de Grieksche, Australische en Roodstrootarwe te Goes *f* 0.50 à *f* 0.75 per mud méér golden dan de inheemsche tarwe.

Op Noord-Beveland ging men eerder en sneller dan op Zuid-Beveland tot den verbouw van de Engelsche tarwerassen over. De veel hoogere producties per H.A. gaven daarbij den doorslag.

Op Tholen was de ontwikkeling geheel als op de andere eilanden. In 1863 werd hier bovendien nog een proef genomen met Cubanco-tarwe, die een groot H.L.-gewicht had.

Schouwen en Duiveland namen in het begin der jaren van zestig de eerste proeven met Engelsche fluweelkaf, waarbij een meeropbrengst van 7 à 10 mud per H.A. werd verkregen. Gelijktijdig probeerde men het ook met de ristarwe, die een niet onbevredigend beschot gaf, zware korrels had, terwijl de prijs *f* 1.— per mud hooger was dan van de Zeeuwsche tarwe. Als bezwaar werd evenwel ondervonden, dat de korrel gemakkelijk uit het kaf waaide.

In 1880 werd in Schouwen en Duiveland reeds bijna geen Zeeuwsche tarwe meer geteeld; deze was daar geheel vervangen door Engelsche rassen, vooral de Lhennets-White, die vrij vorstresistent was, niet spoedig uitwaaide en een mooien korrel gaf.

Wij willen hier nog vermelden, dat op Schouwen al in de achttiende eeuw met tarwe geëxperimenteerd was, en wel door Dr. Job Baster te Zierikzee.[7]) In de Philosophical Transactions van 1768 had Miller aanbevolen de graanplanten te vermenigvuldigen door scheuren, waardoor men ook zekerder en aanmerkelijker oogst zou krijgen dan bij de gewone zaaimethode. Ingaande op deze suggestie, beproefde de geleerde en voor den landbouw veel belangstelling koesterende Zierikzeesche arts deze methode te Zierikzee in 1770. Hij legde eenige korrels op grooten afstand van

elkaar uit en constateerde een geweldige uitstoeling, waardoor hij door scheuren snel kon vermenigvuldigen. Zooals duidelijk, was dit meer biologie dan landbouw. Job Baster was een Zeeuwsch vertegenwoordiger van wat men de „kamerlandbouwers" noemt. Francis Baco had reeds in de laatste helft der 16e eeuw aan den landbouw een speciale plaats in de rij der wetenschappen aangewezen, maar het zou tot de 18e eeuw duren aleer de landbouw systematisch zou voorgedragen worden. Dit nu geschiedde door Jethro Tüll. Zijn systeem, hoewel onuitvoerbaar, bracht de menschen tot nadenken om den landbouw te gaan verbeteren. Aanvankelijk uitte zich dat als een mode onder aanzienlijke menschen, die den landbouw wilden gaan beoefenen; er werd dan zooveel mogelijk over gelezen, en om eenig practisch inzicht te krijgen en tevens wat ervaring op te doen, scharrelden zij wat in hun tuin. Deze menschen werden de „kamerlandbouwers" genoemd, en Dr. Baster was er zeker een in den gunstigsten zin. De echte landbouwproefnemingen werden door Arthur Young ingeluid met niet minder dan 2000 proeven in 5 jaar op een boerderij van 300 acres en op verschillende grondsoorten. Zijn boek: „A course of experimental agriculture" (1770) was een uitvloeisel van zijn practisch-wetenschappelijke experimentatie. Young maakte tevens studiereizen naar andere landen, om kennis op te doen omtrent landbouwtoestanden elders.

Terugkomende tot Dr. Baster vermelden wij nog een proefje, dat hij nam met „Roode Oostersche Tarwe". Hij zegt hiervan: „Mijns „erachtens is deze sterker dan onze, hier alom geteeld wordende „blanke tarw."

Een in de tweede helft der vorige eeuw met veel ophef in Zeeland aangeprezen tarwe was de Hallett-tarwe. Weldra bleek deze soort echter absoluut ongeschikt te zijn voor de Zeeuwsche omstandigheden. Ze vroor vrij algemeen uit; kwam ze den winter door, dan bedroeg de opbrengst een 40 H.L. per H.A. De korrel was groot en zwaar, maar de kwaliteit verre beneden die der andere soorten.

Als besluit dezer beschouwingen over de in Zeeland verbouwde tarwerassen, kunnen wij vaststellen, dat men in twintig jaren, n.l. van 1860—1880 van de eeuwenoude Zeeuwsche tarwe tot de Engelsche tarwe's is overgegaan.

De grootere productiviteit dezer veredelde tarwe's heeft overal den doorslag gegeven; lastige gebreken als uitwinteren en schot werden daarbij aanvaard. Maar hiermede was de ontwikkeling niet afgeloopen. De Engelsche tarwe's zouden op hun beurt weer

verdrongen worden door een nog veel beter ras, dat de voordeelen van het oude Zeeuwsche en van de productieve Engelsche rassen in zich zou vereenigen, als resultaat van doelbewuste kruising en selectie. Dit is het werk geweest van den Wageningschen hoogleeraar prof. L. Broekema, die daarmede heeft aangetoond hoe waardevol de oude, aan het lokale klimaat aangepaste landrassen voor veredelingsarbeid zijn. Aan Prof. Broekema komt de eer toe het door den nieuwen tijd opgeworpen probleem van de vervanging van oude landrassen door productievere veredelde rassen voor Zeeland, ja voor geheel Nederland door het kweeken van de Wilhelminatarwe, op afdoende wijze te hebben opgelost.

Voorvruchten voor de tarwe.

Een achttiende eeuwsche Nederlandsche schrijver over landbouw, Paulus, meende, dat koolzaadland het gunstigste was voor de tarwe. Ook boonenland was goed, evenals klaver- en aardappelland, maar hij ontraadde twee graanvruchten na elkaar.

Op meedeland stoelde de tarwe niet sterk uit, maar had stijf stroo en een goed beschot. Soms moest er op meekrapland gemest worden.

De Zeeuw H. Ponse schreef ± 1800, dat men van braakland tarwe kreeg, smaller van stuk, dan die van vlasland gewonnen. Hij merkte op, dat wanneer men vlasland bezaaide met tarwe, die op braakland gegroeid was, men een betere tarwe oogstte, dan die welke was uitgezaaid. Merkwaardig is, dat deze landbouwer reeds een juiste opvatting had van wat de moderne erfelijkheidsleer „modificatie" noemt. Hij wees er n.l. op, dat de korrels, of ze groot of klein waren, toch „dezelfde natuur" hadden, daar ze door elkaar uitgezaaid, een egaal gewas leverden. De kleine tarwekorrels ontstonden volgens Ponse bij sterk uitstoelende planten, of in de toppen der aren. [8])

In de negentiende eeuw werden als de beste voorvruchten voor tarwe, paardeboonen, koolzaad, vlas, erwten en klaver beschouwd. Overigens kunnen wij verwijzen naar onze beschouwingen over de vruchtopvolgingen.

Zaaizaadwisseling.

Ponse schreef hierover: „Het verwisselen van het zaad-koren is van groot nut in den landbouw." [9]) Hij wees op de betere oogsten, die men daarmede behaalde, terwijl de zaaizaadverwisseling ook werd aanbevolen bij zwaar optreden van steenbrand.

De zaaizaadwisseling was in Zeeland van ouds zeer algemeen bij de tarwe; het was een verwisseling van den eenen polder naar

den anderen.

In Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen leerde de ervaring, dat overbrenging van op lichtere gronden gegroeide tarwe naar zwaardere gronden en omgekeerd, heilzaam op de opbrengst werkte, en dat in het bijzonder het zaaigraan uit pas ingedijkte polders of gescheurde weiden voortreffelijke resultaten opleverde.

Uit de Verslagen der Z.L.M. blijkt echter, dat de inzichten over het nut der zaaizaadwisseling wel uiteen liepen.

In Walcheren waren er b.v. die meenden, dat wanneer men maar kiesch en zorgzaam voor het zaaigraan was, en de bodem voldeed aan den eisch van goed bewerkt te zijn, de verwisseling onnoodig was. Terwijl daarentegen andere Walchersche boeren niets zoo deugdzaam achtten als de zaaizaadverwisseling.

Rechtstreeks uit Engeland ingevoerde tarwe leverde in Schouwen in een bepaald geval 57 H.L. per H.A. op, en Geldersche ristarwe 32,5 H.L. (van 82 K.G.). Deze hooge opbrengsten werden hier toegeschreven aan de zaaizaadwisseling tusschen ongelijksoortige gebieden. In hoeverre dit inderdaad het geval was, laat zich uit deze gegevens natuurlijk niet vaststellen.

De zaaitarwe.

Uit de Jaarrekeningen der Leprozen te Middelburg, gepubliceerd in het Archief van het Zeeuwsch Genootschap, blijkt, dat reeds in het midden der zestiende eeuw de zaaitarwe een hoogere waarde op de markt had dan de gewone, die voor de consumptie bestemd was. Wij kunnen dus veilig aannemen, dat al in dien tijd in Zeeland een zekere selectie voor de zaaitarwe werd toegepast, en dat men daarbij zal gelet hebben op de verpleging en gezondheidstoestand van het gewas alsmede op een behoorlijke schooning van het zaad.

In 1559 deed de tarwe der Leprozerie 3 schellingen, de zaaitarwe 4 schellingen 9 grooten per „achtendeel" (= een halve zak). In 1561 noteerde de zaaitarwe 4 schelling per achtendeel, terwijl de consumptietarwe varieerde tusschen 3 schellingen 6 grooten en 3 schellingen 9 grooten. [10])

Uit een mededeeling van Ponse blijkt, dat de Zeeuwsche zaaitarwe in de achttiende eeuw veel beter van kleine korrels gezuiverd werd dan die in Vlaanderen. Volgens dezen schrijver gebruikte men in Vlaanderen op het einde der 18e eeuw drie maten tarwe om een gemet te bezaaien, en in Zeeland één zak.

De hoeveelheden zaaitarwe, die per bunder in de diverse deelen der provincie gebruikt werden, liepen echter nogal wat uiteen, hetgeen slechts gedeeltelijk uit verschil van omstandigheden kon

verklaard worden. Het voornaamste was wel, dat iedere streek door eigen gewoonten geregeerd werd.

Omstreeks 1880 gebruikte men op Walcheren op open grond als zaaizaad 1,25, op pannig land 1,50 à 1,75 H.L., in Westelijk Zuid-Beveland 1 à 1,20 H.L., in Oostelijk Zuid-Beveland 1,3 à 1,6 H.L., op Noord-Beveland met de machine 1,25 en uit de hand 1,45 H.L., in Schouwen en Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen 1,50 à 2 H.L., op Tholen 2 H.L. en in Hulst met de machine 2 H.L. en uit de hand 2,50 H.L. De kwaliteit van de zaaitarwe was door steenbrand vaak niet best.

In een gewest als Zeeland, waar vanouds de tarweteelt op zoo'n uitgebreide schaal werd uitgeoefend en soms tarwe na tarwe werd gezaaid, waren de brandziekten natuurlijk sterk vertegenwoordigd en deze richtten groote schade aan.

Reeds vroeg zag men uit naar middelen om dit ernstige kwaad te beteugelen. Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen stelde in 1795 een prijsvraag op over de oorzaken van het brandkoren en de middelen daartegen. Deze prijsvraag werd beantwoord door Hendrik Ponse in 1799. [11]) Uit de verhandeling van Ponse blijkt, dat reeds in zijn tijd door verschillende landbouwers het zaaizaad ontsmet werd met salpeter, zout en kalkwater. Sommigen gebruikten ook rattenkruit, koperrood, vitriool en soortgelijken, doch deze bestrijdingsmiddelen van het brandkoren waren min algemeen. Hij beschreef een methode, die op het volgende neerkwam.

Aan de zaaitarwe werd zooveel water, liefst zeewater, toegevoegd, dat ze in een bak 2 à 3 duim onder water kwam te staan. Voor elken zak tarwe vermengde men met dit water één pinte zout, één vierde van een spint kalk, en één ons salpeter. Het salpeter werd er echter slechts door weinigen bij gedaan.

Ponse meende, dat het wegens de „vruchtbaarmakende kracht" van de salpeter nuttiger zou zijn hiervan meer en van het zout minder te gebruiken. De zaaitarwe bleef onder geregeld nu en dan omroeren 48 uur in deze oplossing, het bovendrijvende graan werd weggegooid, waarna het graan winddroog werd gemaakt, alvorens het uit te zaaien. Zelfs met zorg uitgevoerd, voldeed de methode echter niet altijd. Ook werd in de practijk wel aangeraden, het zaad te behandelen met loog van asch, vermengd met ongebluschte kalk. Deze werkwijze was in 1780 beproefd.

Interessant voor ons is uit een en ander te kunnen concludeeren, dat al in den ouden Zeeuwschen landbouw zonder kennis van microorganismen en plantenziektekunde, het juiste inzicht was ontstaan, dat de brandziekten door het zaaigraan werden overgebracht, en

dat ontsmetting met bijtende stoffen uitkomst kon brengen.

Toen het vereenigingsleven in Zeeland opkwam, had men gelegenheid in vergaderingen en in verslagen de belangrijkheid van goed zaaigraan te bepleiten, en de desinfectie van dit zaaigraan aan te prijzen. Dit geschiedde b.v. in een verslag van de afdeeling Kruiningen (O.Z. Beveland) der Z.L.M. van het jaar 1846, en op de Alg. Vergadering der Z.L.M. van 25 Juli 1853, waar de heeren Dr. Vogelvanger en C. C. v. d. Bosch mededeelden, dat zij het zaaigraan met gebluschte kalk met koperrood of zout ontsmetten. Ook deze heeren meenden, dat het slechte zaaigraan oorzaak van de brandziekte was.

De ontsmetting was echter nog lang niet algemeen en zou dit eerst in modernen tijd worden. In sommige jaren, zoo b.v. in 1872, hoorde men dan ook de bakkers steen en been klagen over het veel voorkomen van steenbrand in de tarwe.

Andere graangewassen.

Over de andere granen zullen wij slechts kort enkele bijzonderheden vermelden.

Gerst werd in vroegere jaren in Zeeland hoofdzakelijk als wintergerst geteeld. Thans is dat geheel anders, nu de productieve Zweedsche zomergerstsoorten de oude wintergerst bijna geheel vervangen hebben, als gevolg van de minder gunstige resultaten met wintergerst door strepenziekte en brand, en de goede prijzen dezer zomergersten.

Wintergerst werd veel in nieuw ontgonnen polders, en vaak na klaver geteeld.

Zomergerst werd wel gezaaid op pas bedijkte gronden, zoo b.v. in 1331 op een stuk land, dat in den loop van 1330 en 1331 bij den nieuwen polder van Vortrappe ('s-Gravenpolder) drooggelegd was. [12])

In het eerste decennium der vorige eeuw schijnt ook de waaiervormige of pauwegerst in Zeeland verbouwd te zijn. Zij werd toen baardgerst genoemd.

In het Magazijn van Vaderlandschen Landbouw schreef men:

„Baardgarst (hordeum zeocrithum) wordt in Zeeland langs hoe „meer gezaaid en geeft doorgaans een gewas, evenredig aan de „zomergarst, en het is te verwachten dat deze teelt aldaar zal toe„nemen, omdat de hierop volgende Tarw beter uitvalt, dan na ge„wone zomergarst." [13])

De Zeeuwsche **haver** muntte niet bepaald uit door hooge opbrengsten en werd dan ook geleidelijk door andere soorten verdrongen.

Zoo werd in het land van Hulst in de jaren van zestig naast de gewone inheemsche soort, op kleine schaal de Leuvensche voerhaver verbouwd, die grooter van beschot en zwaarder van gewicht was. Georgische haver voldeed hier in 1863 minder dan gersthaver, in verband met het geringere beschot en een lager H.L.-gewicht. (Het H.L.-gewicht bedroeg voor gersthaver, Georgische haver en Zeeuwsche haver resp. 56, 53 en 47 Ned. Ponden per H.L.)

In Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen werd in 1870 voor het eerst Zweedsche of Deensche haver verbouwd, die daar zeer bevredigende opbrengsten gaf.

Voor Noord-Beveland vonden wij nog vermeld, dat in de jaren van tachtig vele boeren, aangemoedigd door voortdurend goede uitkomsten, er toe overgingen om het andere jaar Friesche of Deensche zaaihaver aan te schaffen.

Ook wat de **rogge** aangaat, zien wij proefnemingen met uitheemsche soorten plaats hebben. Zoo stuurt het Departement van Binnenlandsche Zaken in 1845 aan de Commissie van Landbouw Noord-Amerikaansche zaairogge „om de teelt daarvan te beginnen". Tot in 1847 hooren wij van proeven met deze Amerikaansche rogge. [14])

Ook maïs probeerde men in Zeeland in te voeren. Reeds Dr. Baster te Zierikzee had in 1770 succes gehad met het aankweeken van maïs uit Abessinië.

In 1845 zond Binnenlandsche Zaken aan de Commissie van Landbouw witte en gele maïs uit Straatsburg en Noord-Amerika, om er in Zeeland proeven mede te nemen. Deze proeven vielen echter tegen; men oordeelde, dat maïs voor Zeeland niet geschikt was. Alleen in droge jaren leverde dit gewas onder onze omstandigheden zaad op. Dat maïs ook een belangrijke groenvoederproducent kon zijn, en het dus niet zoozeer onder alle omstandigheden naar de graanproductie beoordeeld moest worden, ontging den beoordeelaars dier dagen geheel.

Toch was er in 1846 wel eenig maïsgraan gewonnen, want in een afdeelingsvergadering van Tholen werden als curiositeit maïsmeel en daarvan gebakken broodjes binnengebracht. Staande de vergadering werden deze broodjes geconsumeerd, en de voorzitter concludeerde, dat maïsbrood een voor menschen goed voedsel zijn kon. Het schijnt echter met de maïsbroodjes bij deze vergadering gebleven te zijn. Men heeft er later in Zeeland niet meer van vernomen.

Bijna veertig jaren lang hoorde men niets meer over maïs, tot ze eindelijk hier en daar, vooral in Zeeuwsch-Vlaanderen, in de

jaren van tachtig voor veevoeder zou worden verbouwd. Als veevoeder slaagde de maïs overal en men oogstte groote kwanta, zoodat men over de resultaten zeer tevreden was.

In het land van Hulst werd de voedermaïs reeds in 1880 met succes ingekuild. Men voegde daarbij aan de groene massa eenig zout toe. De ervaring wees hier uit, dat dit inkuilsel zeer lang goed bleef. De maïssoort, die voor deze doeleinden verbouwd werd, was de paardentandmaïs.

De cultuur van de **boekweit** is voor de meer zandige streek van Vlaanderen, dus ook voor de gronden die thans aan de Zeeuwsch-Belgische grens liggen, van groot belang geweest. De groote Vlaamsche reiziger Mer Joos van Ghistele was de eerste, die de boekweit uit Constantinopel of Klein Tartarije naar Europa overbracht, niettegenstaande de uitvoer streng verboden was.

Men zegt, dat hij de zaden daarvan tusschen de bladen van zijn gebedenboek zou hebben gelegd, wat tevens een verklaring geeft voor den naam.

Mer Joos plantte de boekweit het eerst in de tuinen van zijn kasteel „Moere" te Zuiddorpe omstreeks 1485, en nog vindt men in het wapen dezer gemeente de boekweitbloem. Van Zuiddorpe uit verspreidde het nieuwe gewas zich over de rest van Vlaanderen. Merkwaardig is het, dat de geestelijkheid aanvankelijk bezwaar had tegen de cultuur, uit de overweging, dat de boekweit van heidenschen oorsprong was. Op geestelijke goederen bij Zuiddorpe werd dan ook in den beginne de boekweitcultuur door een clausule in de pachtcontracten verboden.[15])

Andere landbouwgewassen.

De cultuur van den **aardappel** ontwikkelt zich in Zeeland in den loop der achttiende eeuw. Dit blijkt n.l. uit een placaat van de Staten van Zeeland van 1736 [16]) tot stand gekomen in verband met het feit, dat vele landen, vroeger met graan beteeld, nu met aardappelen werden bepoot, waardoor de eigenaren der tienden van hunne gerechtigheden en inkomsten werden ontzet. In dit placaat werd geschreven: „Alsoo Wij bevinden, dat seedert eenige „jaaren herwaards, in onse Provincie, het planten van Aardappe„len, Aardpeeren en Aardnooten, [17]) meer dan te vooren, word „gedaan enz."

Hieruit kunnen wij afleiden, dat de aardappelcultuur reeds eeni-

[17]) Aardnoot, regionale naam voor aardaker, lathyrus tuberosus. De wortelstok van deze plant is draadvormig, in de knoopen met knollen zoo groot als hazelnoten.

gen tijd vóór 1736 op de Zeeuwsche eilanden van beteekenis was geworden.

Door de Staten van Zeeland werd gestatueerd, dat te beginnen met het jaar 1737, de genoemde vruchten onder het tiendrecht zouden vallen. Deze tienden werden op 10 schelling vlaamsch per gemet vastgesteld.

In Staats-Vlaanderen waren het natuurlijk de Staten-Generaal, die in het belang der heffers orde moesten stellen op de tiendbare vruchten. Men was hier n.l. graanland gaan betelen met tot nu toe onbekende gewassen als: meekrap, aardpeer, aardappelen, kool, tabak, hop, ajuin enz.

Voor Hulst, Hulster Ambacht en de Baronie van St. Jan ter Steen kwam een placaat af op 6 Jan. 1755 [18]), dat voor al zulke voortbrengselen „niet in de schoof of band geleverd en buiten de „betuinde hoven geplant wordende", een zekere rabatie (5 schelling vl. per gemet) vaststelde. Alleen behoeftige lieden, die deze gewassen voor eigen verbruik teelden, werden van de tienden vrijgesteld.

Voor Axel en Terneuzen kwam een dergelijk placaat tot stand op 20 Jan. 1755 [19]), voor het Vrije van Sluis op 4 Juni 1755 [20]) en voor Sas van Gent en de omliggende polders op 14 Sept. 1769.[21])

Genoemde placaten beoogden bovendien de cultuur van nieuwe gewassen gemakkelijker te maken, door van deze de vertiending in den vervolge zoo weinig mogelijk in natura toe te laten, en daarvoor een betaling in geld in de plaats te stellen. Dit was voor Zeeland niets nieuws, want reeds in de 15e eeuw werden de tienden van de meekrap met een vaste som jaarlijks gekweten, en deze gewoonte werd tot in den modernen tijd gehandhaafd.

Ten Rodengate Marissen was van meening, dat vooral de hongerjaren 1740 en 1772 de aardappelen meer leerden waardeeren. „Zoo werd de aardappel hoe langer hoe meer hoofdvoedsel, in„zonderheid voor de landelijke bevolking, in Vlaanderen na 1740, „in Duitschland en Frankrijk eerst na 1772". In Italië was de aardappelcultuur al in de tweede helft der 16e eeuw bekend. (Zie Hakvruchten blz. 8.)

Uit onze gegevens blijkt echter ook, dat in Zeeland, en dan speciaal op de eilanden, reeds vóór het jaar 1740 een belangrijke

21) Gr. Pl. b. IX, 1211.

Ook elders in de Generaliteitslanden werden de nieuwe cultures onder het tiendrecht gebracht. Voor Venlo werden alleen genoemd aardappelen en kabuiskool (Gr. Pl. b. VIII, blz. 1181). Veel later, n.l. eerst in 1771 werd de aardappelteelt in de drie landen van Overmaas van belang, en toen werd ook voor dit gebied een placaat inzake de tienden afgekondigd.

aardappelcultuur in opkomst was.

Dat de aardappel aanvankelijk vooral voor de landelijke bevolking een hoofdvoedsel werd, zooals Marissen opmerkt, is volkomen juist. Een placaat van de Staten van Holland van 1741 b.v. beoogde alleen in het belang der kleine gemeenten het tegengaan van hooge prijzen van boter en aardappelen. De aardappelprijs werd toen vastgesteld op 3 gld. 16 stuivers de Leidsche of Haagsche ton.

De veelvuldigheid en ernst der ziekten, waaraan de aardappel onderhevig is, hebben vele oude aardappelvariëteiten doen verdwijnen, en weer nieuwe soorten doen aankweeken of importeeren. Bij sommige Zeeuwsche voormannen trokken deze aardappelziekten reeds vroeg de aandacht. Zoo hield Mazure in 1846 een lezing voor de sectie Oostburg der Z.L.M. over dit onderwerp. [22]) Tot 1775, aldus Mazure, hoorde men van geen ziekten. Toen kwam de krulziekte en zij, die van de afstammelingen dezer krullers plantten, oogstten vervolgens niets meer. Door de zaadzaaïng en dus door de invoering van nieuwe soorten, kon men dit euvel te boven komen. De Blauwen, Smouters en Zaailingen, alle late soorten, werden dus door nieuwe obtenties vervangen, als door Roode Zaailingen, die echter minder beschot hadden. Toen kwam de droge kanker, die in 1845 algemeen werd en in rotziekte ontaardde. Mazure gaf besmetting en broeiend weer als de oorzaken op. Hij wees voorts op de geringe zorg, sinds jaren aan de aardappelcultuur besteed. Vroege soorten moest men aanplanten, en nieuwe soorten uit Chili en Peru invoeren.

Belangrijk is hier te kunnen constateeren, **dat de virusziekten reeds vrij spoedig na het zich vestigen der cultuur, groote ravages aanrichtten, en dat men daardoor gedwongen was het telkens met nieuwe soorten uit zaad, te probeeren.**

Tevens zien wij, dat de Phytophthora reeds vóór 1845 optrad en dat de oorzaken van het optreden in besmetting en broeiend weer werden gezocht.

Als wij dit nu weten over de aardappelziekten, zal het ons niet verwonderen, dat de Commissie van Landbouw in 1832 proeven nam met Mexicaansche en Kidney aardappelen. Deze proeven slaagden echter niet. [23])

In het rampspoedige Phytophthora-jaar 1845 stelde het Departement van Binnenlandsche Zaken ter beschikking van de Commissie van Landbouw Pink Eye Potatoes uit de omstreken van Boston en een hoeveelheid aardappelenzaad, uit Bamberg en Leipzig afkomstig. Men hoopte, dat deze soorten minder vatbaar voor de aardappelziekte zouden zijn, maar men werd hierin helaas teleur-

gesteld. [24])

In 1846 trad de Phytophthora veel minder op dan in 1845, maar toch was er nog zooveel aangetast, dat de oogst slechts 86 mud per bunder bedroeg. [25])

De vroeg gepote aardappelen werden haast alle goed ingezameld. Ook in 1847 liet de ziekte zich nog vrij sterk gelden en was de opbrengst niet meer dan 94 mud per H.A.

Na het Rapport van de Z.L.M. over de Aardappelziekte, van 1846, verscheen er later, in 1880, een Rapport van een parlementaire commissie van enquête inzake de aardappelziekte en de middelen om haar te bestrijden.

Gedurende al dezen tijd en nog lang daarna bracht de gevreesde ziekte vrijwel zonder eenige belemmering groote schade toe aan de aardappelcultuur.

De arbeidende klasse heeft hiervan zeker wel in de eerste plaats zwaar geleden. In de jaren van veertig werd deze zelfs met hongersnood bedreigd, en er moest in 1846 een commissie tot wering der bedelarij worden ingesteld.

Jarenlang is deze commissie werkzaam geweest; verschillende vliedbergen zijn er toen in Zeeland voor werkverschaffing afgegraven, o.a. die van Poortvliet in den winter van 1853—1854.

Ook in 1880 werd nog een poging gedaan om aardappelen te vinden, die bestand tegen de Phytophthora zouden zijn. De Z.L.M. schafte zich daartoe Zborower aardappelen aan, een soort, gekweekt door C. Rambousek. Aan iedere afdeeling werd een halve H.L. gezonden. Later bleek, dat deze aardappel al op zekere schaal in Wolphaartsdijk en N. en St. Joosland verbouwd werd, en dat men hier eigenlijk met een fabrieksaardappel te maken had, zoodat de beteekenis voor Zeeland niet groot kon zijn.

Voor Walcheren vonden wij nog vermeld, dat wel niet bij allen, maar toch vrij algemeen de pootaardappelen in verband met de Phytophthora voorgekiemd werden. Men kreeg op deze wijze een vroeger gewas, waardoor de schade als gevolg van de aantasting en uiteindelijke afsterving van het loof, veel geringer was. Toen het besproeien ingevoerd werd, is het voorkiemen veel verminderd.

In 1878 werd door L. J. Mol te St. Maartensdijk overgegaan tot het benutten van de door Phytophthora aangetaste aardappelen voor veevoeder. Deze werden daartoe gekookt en vervolgens ingekuild. In Maart werden de zieke aardappelen aan de biggen vervoederd. De resultaten werden gunstig genoemd.

In het reeds meer genoemde verslag van Vogelvanger over den landbouw in het land van Hulst, komen ook eenige bijzonderheden

voor aangaande de aardappelcultuur. In Hulst werden in 1860 reeds vrij veel aardapppelen geteeld. Op de lichte gronden trof men vroege, en op de zware gronden late aardappelen aan. Als vroege soorten werden door Vogelvanger genoemd: Gele Jassen, Kortloovige en Negenweeksche, en als late soorten: Keversche, Roodoogen, Gentsche Witten, Blauwputten, Witte en Roode Zaailingen, Dikkoppen en Bonte. De Gentsche Witten beschouwde men als de beste variëteit. De opbrengsten liepen sterk uiteen, n.l. van 70—200 H.L. per H.A., waarschijnlijk vooral een gevolg der aardappelziekten.

Tijdens mijn verblijf in Zeeland (1924—1928) moest ik voor de Z.L.M. rapporteeren over de mogelijkheid van aardappelmeelfabricage. Wij moesten een dergelijke industrie destijds ontraden, ons daarbij vooral baseerende op de economisch-geografische verschillen tusschen ons gewest en de Veenkoloniën.

Merkwaardig genoeg heeft men in Zeeland reeds eerder gedacht over het bereiden van meel uit aardappelen, want door de Commissie van Landbouw werd in 1845 aan Capreau te IJzendijke voor zijn aardappelrasp een medaille uitgereikt.

Volledigheidshalve moeten wij opmerken, dat reeds lang vóór 1845 het fabriceeren van aardappelmeel was uitgevonden.

De Staten van Holland verboden op 20 Juni 1743 het maken en invoeren van stijfsel of poeder van aardappelen of aardpeer, en belastten de pachters van het gemaal met het toezicht op de naleving van dit verbod. [26]) De maatregel leert ons, dat aardappel en topinambour toen, wat samenstelling en eigenschappen betrof, al goed onderzocht waren, wat tot het fabriceeren van poeder en stijfsel had geleid.

Ajuin.

Ajuin werd op de Zeeuwsche eilanden reeds van ouds in het groot gekweekt, behalve op Walcheren. Zooals hierboven vermeld, was ajuin voor Staats-Vlaanderen in het begin der achttiende eeuw een nieuw gewas, en moest hiervan de vertiending door de Staten-Generaal geregeld worden.

Walcheren en Vlaanderen kenden de cultuur eerst veel later, en ook heden ten dage is de uienteelt daar nog niet zoo verspreid als in de overige deelen van Zeeland. Ook de verdronken landen van Zuid-Beveland en Reimerswaal hadden zeer waarschijnlijk ajuinteelt, want tot de producten die door den „gezworen meter" der voormalige stad Reimerswaal werden gemeten, behoorde ook ajuin („aenyuyn"). [27])

Uien werden en worden nog steeds zoowel in het grootbedrijf als bij den kleinen man geteeld. Bij de uiencultuur bestond er een in Zeeland thans min of meer in onbruik geraakt loonstelsel, men zou het ook deelbouw kunnen noemen, waarbij de arbeider de handenarbeid verrichtte van een perceel ajuin, tegen 1/3 of 2/5 van de opbrengst. De arbeider betaalde ook zijn aandeel in de kosten van zaad en meststoffen. Bij een dergelijk speculatief gewas als ajuin altijd geweest is, waren de risico's voor den kapitaalloozen arbeider begrijpelijkerwijze veel te groot.

In het Jaarverslag der Z.L.M. over 1880 vonden wij een rentabiliteitsberekening voor een aanplant van 40 aren ajuin. Het gold hier een proef met de voor Walcheren zoo goed als onbekende cultuur.

Opbrengst: 118 H.L. à ƒ 2.50 = ƒ 295.

Onkosten:	Paardenwerk in het najaar . .	ƒ 15.—
	Afwateren	„ 1.—
	Paardenwerk, voorjaar . . .	„ 5.—
	3 K.G. zaad à ƒ 2.50	„ 7.50
	Zaaien	„ 1.—
	Wieden en plukken	„ 40.25
	Naar de stad leveren	„ 10.—
	Koffie en toezicht	„ 10.—
	Landpacht	„ 27.—
	Rente en tienden	„ 3.55
	Totaal	ƒ 120.30
	Meer ontvangen dan uitgegeven	„ 174,70
		ƒ 295.—

De resultaten waren dus zeker niet slecht te noemen.

Cichorei.

In de Notulen van de Staten van Zeeland lazen wij, dat reeds in 1837 te Westdorpe een cichoreifabriek werd gesticht. In 1860 werd er in het land van Hulst veel cichorei verbouwd. (Vogelvanger.) Te Hulst was er een fabriek, en ook naar België werd er verzonden. Belgische fabrikanten kwamen het daarvoor geschikte land tegen hooge prijzen huren en bezaaien. De opbrengst bedroeg toen 18—22000 Ned. Ponden per H.A.

Meer dan eenig ander deel van Zeeland onderging Hulst altijd sterk den invloed van het naburige Vlaanderen. Bij de bespreking van het landbouwstelsel zal hierop nog nader worden gewezen.

Ook knollen werden in het land van Hulst in navolging der Bel-

gen in het midden der vorige eeuw meer en meer verbouwd, en wel als braak- of als stoppelknollen. Deze dienden tot veevoeder en werden van October tot Maart aan het vee gegeven, eerst het loof, daarna knollen en loof, en tenslotte fijngekapte knollen met kaf of gesneden stroo vermengd. Om de knollen beter te kunnen bewaren, werden zoowel loof als penwortel afgesneden. Tenslotte werd op dezelfde wijze als in den Vlaamschen Landbouw ook peen als stoppel- of als braakwortels in het Hulster bedrijf geteeld. [28]) De stoppelpenen werden als ondervrucht in het voorjaar gezaaid, maar gaven natuurlijk een geringere opbrengst dan de braakpeen.

Tabak.

Zooals blijkt uit de placaten voor Staats-Vlaanderen inzake de vertiending van nieuwe gewassen, werd de tabakscultuur hier in de achttiende eeuw voor het eerst beproefd. Welke resultaten toen bereikt werden, is ons niet bekend. In de negentiende eeuw bleek er van deze tabakscultuur niets meer over te zijn, en werden opnieuw met dit gewas proeven genomen.

In 1842 hooren wij van een proef met tabak, die door den drogen, warmen zomer slaagde. [29]) Nadere bijzonderheden werden niet vermeld.

Langen tijd verneemt men dan niets meer over tabak, totdat in 1876 een Schouwsche boer weer een proef nam, waarvan niets anders bekend is, dan „dat zij zoo weinig goede resultaten ople„verde, dat men tot geen tweede proef overging." [30])

In 1877 werd het geprobeerd te Poortvliet door Van Dijke op een oppervlakte van 0.80 H.A., nadat bemest was met 15 voer schapen- en 15 voer paardenmest. De tabak groeide zeer welig op, en leverde ruim 3000 K.G. Het product werd in de meêstoof te Poortvliet gedroogd, maar het was niet te verkoopen. [31])

[28]) In een Ordonnantie van de Staten van Holland op de verpachting van de verhooging van de verponding over de landen, die met warmoesvruchten werden beteeld, anno 1655, Gr. placaatboek I, blz. 1950, werd bepaald: „Doch zullen van „den impost exempt zijn de landen die na den oogst met stoppelknollen, alsmede „de teellanden, die om de 5, 6 of 7 jaar met peen, knollen en koolen, alleen om „gezuiverd te worden, voor een jaar bezaaid zullen worden". In het midden der 17e eeuw had de Vlaamsche landbouw dus ook reeds op den akkerbouw in Holland invloed uitgeoefend. Dit zal ook wel voor Zeeland het geval zijn geweest, maar zekerheid daaromtrent bezitten wij niet.

In 1879 hooren wij weer van onverkoopbare tabak op Tholen. [32]) Er werd geklaagd over een te hoog zoutgehalte der bladeren, waardoor deze niet goed droog wilden worden en de brandbaarheid ongunstig werd beïnvloed. Men kwam toen tot het inzicht, alhoewel niet overal even duidelijk, dat de ziltigheid van den grond in vele streken van Zeeland een ernstig bezwaar zou blijven. Voorts bestond er op groote schaal gebrek aan vakkennis, wat ook b.v. bij den pluk zeer nadeelige gevolgen had. Tenslotte was de meestoof, door gebrek aan ventilatie, geen geschikte fermentatieschuur.

In een bepaald geval werd 48 cent per kilo op monster gegeven, maar bij levering werd gekort.

De Z.L.M. vroeg zich af, of er geen premiën toegekend moesten worden om de tabakscultuur te bevorderen als aequivalent van meekrap of suikerbiet.

De meekrap was in de jaren van 70 bijna geheel verdwenen, terwijl de biet nog niet de algemeene sympathie verworven had door het voorschottenstelsel, dat met de cultuur verband hield, en dat beschouwd werd als de vlieg, die de zalf bederft.

De vergadering der Z.L.M. van 1880 was in beginsel voor verdere aanmoediging van proeven met de tabakscultuur, en men herinnerde daarbij aan den vader van G. J. van den Bosch, ook directeur van den Wilhelminapolder, die lang geleden reeds tabak van zeer goede kwaliteit verbouwde, maar de cultuur wegens gebrek aan handen had moeten opgeven. Niet alleen de cultuur, maar ook de droging en fermentatie zouden dan meer de aandacht moeten hebben.

In 1881 hooren wij weer klagen over slechte tabaksprijzen en over de zeewinden, die de cultuur benadeelen. [33]) De verbouw had dus nog niet opgehouden.

Het is aan de tabakscultuur echter niet gelukt in Zeeland vasten voet te krijgen, wat door de hierboven vermelde moeilijkheden zonder meer duidelijk zal zijn. De suikerbietenteelt heeft bovendien in het einde der vorige eeuw in Zeeland een vlucht genomen, die de belangstelling voor gewassen als tabak geheel teniet deed.

Hop.

Ook hop werd in de meer genoemde placaten voor Staats-Vlaanderen vermeld als nieuw gewas, waarvan men dus blijkbaar

in het begin der 18e eeuw de cultuur begonnen was.[34]) Nog in de eerste helft der 19e eeuw werd hop in het land van Hulst geteeld. Men sprak van groote opbrengsten. Maar bij het plukken en drogen had men vaak handen te kort, vooral waar dit samenviel met den graanoogst. Dit is dan ook de reden geweest, dat dit gewas in het Hulster Land prijsgegeven werd.

In 1847 werden er te Waterlandskerkje, dus in Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen, proeven met hop genomen, die zeer bevredigend waren. Van de financieele resultaten is niets bekend. Van een verbouw op een eenigszins belangrijke schaal is evenwel nooit sprake geweest, wat men wel voor een groot deel op rekening van het arbeidsvraagstuk mag stellen.

Hennep.

De hennepcultuur was voor Zeeland geen inheemsche cultuur. De Provinciale Commissie van Landbouw en daarna de Z.L.M. in 1847 hebben er een lans voor gebroken, maar geheel tevergeefs. Het

[34]) Het is niet geheel uitgesloten, dat ook reeds veel vroeger hop in Zeeland werd verbouwd, maar zekerheid daaromtrent hebben wij niet. Wij weten n.l. alleen, dat omstreeks 1380 door den hertog en zijn raden de tiendegeving geregeld werd van hop en raapzaad in het land van Heusden en elders. In het Groot Charterboek van Van Mieris, deel III blz. 374 komt over deze kwestie het volgende voor:

„overmits dat men veel hoppe steket, ende zet in den lande van Hoesden, ende „elwaer in anderen landen. Ende wantet onbilic waer, dat die ghene, die tiende „sculdich syn te hebben, haeren tiende verliesen souden, soe is men overdraghen „mit ghemeyne accorde, alse dat men overal daer men hoppe set, gheven sal „denghenen, die daer tienden sculdich syn te hebben, jaerlix van elker anderhalve „marghen hoppe enen ouden scilt, ende van raepsade salmen gheven rechten „tiende, gheliken dat men doet van anderen goede".

Voor hop werd dus de betaling der tienden in geld geregeld.

Voorts zijn er placaten van de Staten-Generaal van 1622, 1624, 1643 en 1644, verbiedende het vervalschen en vermengen van de hop (Gr. Pl. b. I blz. 1202). Door vervalsching en verzwaring van de hop met allerlei blad was de goede reputatie, die het Nederlandsche product in het buitenland genoot, verloren gegaan, en de vraag dus sterk verminderd. De vervalsching, die zoowel door de boeren als door de kooplieden werd toegepast, berustte op het vermengen van de hop met poeder van hopbladeren. Het drogen van de „kruisbladeren" en van de „scheerranken", alsmede het maken van poeder hieruit, werd dan ook streng verboden. De overheidsorganen werden tevens belast met het toezicht op het plukken, drogen, en vervoeren van de hop.

In hoeverre de cultuur toen ook voor Zeeland van belang was, is ons niet bekend.

Ook later werd er door de overheid gewaakt tegen de vervalsching van hop. Op den 12en van de Wintermaand van 1809 verscheen er n.l. een wet omtrent het inzamelen en keuren der „Hoppe". (Magazijn van Vaderlandschen Landbouw, deel VI, stuk I, blz. 3).

eenige was, dat er in 1845 te Eede een kleine proef mede werd genomen. Genoemde lichamen hadden speciaal Zeeuwsch-Vlaanderen op het oog, omdat daar minder handelsgewassen dan elders werden geteeld.

Karwij.

Dit gewas is voor het eerst verbouwd in Zeeland in 1870, en de cultuur ervan heeft sindsdien een groote vlucht genomen. Initiators waren G. J. van den Bosch en J. M. Kakebeeke, die zich in 1869 in Noord-Holland persoonlijk van den verbouw op de hoogte stelden en er vervolgens in Zeeland mede begonnen.

Zij zaaiden onder paardeboonen als dekvrucht, en oogstten het eerste jaar gemiddeld 1500 K.G. karwij per H.A., die toen (1870) ongeveer *f* 20.— per 50 K.G. opbracht. Het gunstige resultaat spoorde tot navolging aan en in 1872 reeds werden er in Westelijk Zuid-Beveland meerdere proeven genomen.

Met de invoering van dit nieuwe gewas werd vooral een ruimere vruchtwisseling beoogd, in een tijd, dat er van een bedreigde meekrapcultuur nog geen sprake was. Later, toen de meekrap door andere gewassen vervangen moest worden, heeft naast de suikerbiet, ook de karwij daarbij een rol van beteekenis vervuld.

Koolzaad.

Nu bijna geheel verdwenen, speelde het koolzaad in den Zeeuwschen landbouw van vroeger een rol van beteekenis. Koolzaad en meekrap werden vanouds gerekend de braak in de schrale jaren te moeten goedmaken. Beide gewassen waren evenwel zeer wisselvallig en herhaaldelijk hooren wij in de geschiedenis van het mislukken van den koolzaadoogst. Zoo mislukte het koolzaad in 1840 door vorst, fellen wind en insectenaantasting.[35])

In Zeeland werd het koolzaad van Juli tot September gezaaid.

Over het vroeg of laat zaaien bestond nog wel verschil van meening onder de practici. Sommigen zaaiden niet in Juli of Augustus, maar van begin tot half September; de planten vormden alsdan geen stengel vóór den winter maar alleen bladrosetten, die een betere bescherming tegen de vorst opleverden.

De achterstand in de ontwikkeling werd in het voorjaar weer spoedig ingehaald, en men meende bij dit latere zaaien zelfs een grooter beschot te verkrijgen. Toch waren er veel voorstanders van vroegen zaai.

In de Staten-Notulen van 1839 vonden wij vermeld, dat op Tholen ook wel witbloei koolzaad werd geteeld, dat een grootere opbrengst zou gehad hebben dan het geelbloei.

De koolzaadteelt, die eeuwenlang in Zeeland van groote beteekenis was, ging in de tweede helft der 19e eeuw sterk achteruit door de concurrentie der overzeesche oliezaden en de vermindering van het patentolieverbruik. In 1850 waren in Zeeland nog 4100 H.A. met koolzaad beteeld, in 1900 nog slechts 700 H.A. Na 1900 bleef de oppervlakte nagenoeg constant en werd de koolzaadverbouw eigenlijk alleen nog maar op pas bedijkte gronden uitgeoefend. De koolzaadglanskever en de koolzaadgalmug maken ook thans nog de teelt zeer riskant.

Chineesche Radijs, raphanus sativus oleiferus, werd in het eerste decennium der vorige eeuw op het eiland Tholen bij wijze van proef uitgezaaid.

De proef mislukte echter, want van 1½ morgen won men niet meer dan 8 zakken oliezaad. [36]) Het gewas behoort eigenlijk in een warmer klimaat dan het onze thuis, het heeft dus vaak te lijden van de weersgesteldheid, terwijl het rijpen van den oogst onder onze omstandigheden meestal zeer ongelijkmatig verloopt.

Het is met de Chineesche radijs dan ook bij proefnemingen gebleven.

De Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid bekroonde in 1841 echter nog een antwoord op een prijsvraag inzake de cultuur van dit gewas.

Peulvruchten.

De teelt van paarde-, schapen- en duiveboonen was in den Zeeuwschen landbouw van vroeger veel belangrijker dan thans. Producten als haver en paardeboonen, die in het bedrijf vervoederd worden, zijn bij de hedendaagsche verhoudingen van wereldhandel veel economischer uit andere landen te betrekken, dan dat men ze zelf teelt. Het vrijkomende land kan men beter met winstgevender gewassen bezaaien. De verbouw van paardeboonen is in Zeeland dan ook sterk verminderd, die van erwten, die als marktproduct vaak zeer gewild waren, daarentegen aanzienlijk uitgebreid. Op Zuid-Beveland was de kroonerwt inheemsch, op Schouwen en Duiveland, de schokkererwt. Vooral de schokkers maakten een goeden prijs, en vandaar dat de cultuur daarvan ook in de laatste jaren op de andere eilanden de aandacht ging trekken. Naast het landras kent men tegenoordig ook de Mansholt Kortstroo-Schokkers als meer veredelde vorm.

Vogelvanger noemde in zijn Verslag over den Landbouw in het land van Hulst de volgende peulvruchten op, die daar in 1860 verbouwd werden:

Gele erwten, waarvan twee vormen n.l. de kleine of vroege en de groote of krombekken. **Groene erwten,** te onderscheiden in kleine of Walchersche, en groote Fransche. **Grauwe erwten,** waarvan eveneens twee variëteiten bestonden, te weten: groote of capucijners, meest tusschen de paardeboonen geteeld, en de kleine gewone grauwe erwt of „oud wijf". Verder noemde hij **paarde-, schapen- en duiveboonen,** alsmede **bruine, witte** en **gele boonen.**

Wij zien hieruit, dat ook in het land van Hulst de teelt van stamboonen niet onbekend was. Overigens was deze cultuur meer in het bijzonder aanwezig op Walcheren en Tholen, op welke eilanden zij reeds zeer lang uitgeoefend werd, en nog heden ten dage aangetroffen wordt.

Groenvoedergewassen.

Momenteel zijn in Zeeland alleen **roode klaver** en **lucerne** van belang. Beide leguminosen worden op een niet onbelangrijke oppervlakte geteeld.

In den ouden Zeeuwschen landbouw was van de teelt van deze gewassen geen sprake. Nog in het midden der vorige eeuw werd in het land van Hulst lucerne slechts bij één boer verbouwd, die over de 4 à 5 snitten per jaar zeer tevreden was. [37])

Eveneens was de klaverteelt voor Zeeland iets nieuws, wat ook bij de bespreking van het landbouwstelsel nog zal worden vermeld.

Wikken werden in Zeeland reeds veel eerder verbouwd, want wij vonden ze vermeld in de Jaarrekeningen der Leprozen te Middileburg van het midden der zestiende eeuw. Er werd genoteerd: Wikken voor paardenvoer 2 schellingen 8 grooten de halve zak. Toch is de cultuur nooit van veel belang geworden, en de Commissie van Landbouw stelde zelfs premies beschikbaar voor het bezaaien der braaklanden met wikken.

Incarnaatklaver, die in Frankrijk en België meer geteeld wordt, trof men ook omstreeks 1850 in het land van Hulst aan, en wel speciaal op de lichtere gronden. Men was over de resultaten niet ontevreden, zoodat de uitzaai wat uitgebreid werd. Na de eerste snede werd de grond goed bewerkt, waarna doorgaans knollen werden gezaaid. In Walcheren en op Tholen werden eerst in 1880 proeven met incarnaatklaver genomen. De teelt heeft zich echter niet kunnen inburgeren, omdat men onder Zeeuwsche omstandigheden veel meer met klaver en lucerne kon bereiken.

[37]) Op het eiland Voorne werd reeds in 1807 lucerne gezaaid. Mag. v. Vaderl. Landb., VI, blz. 137.

Overige gewassen.

Meekrap, vlas en **suikerbiet** zullen wij uitvoerig in afzonderlijke hoofdstukken behandelen. Over andere gewassen als **blauw maanzaad, mosterd** en **kanariezaad** troffen wij geen historische gegevens van belang aan.

Sojaboonen, waarmede in 1880 op Tholen een proef werd genomen ,zullen ons eerst dan interesseeren, wanneer het selectiewerk in Duitschland verricht, geheel afgesloten is, en daarmede misschien ook voor den Zeeuwschen landbouw nieuwe perspectieven zijn geopend.

---

1) Van Belgium, dat is Nederlandt ofte Beschrijvinge derselviger Provincien en Steden, naar L. Guicciardini, door Petrus Montanus, Amsterdam 1648, blz. 261.
4) Het District Sluis in Vlaanderen, blz. 36.
5) J. de Kanter en J. Ab. Utrecht Dresselhuis, De Provincie Zeeland, blz. 32.
6) J. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel VIII, blz. 4.
7) J. Baster. Brief aan den heer Te Water over den mislukten uitslag der tarweteelt. Verhandelingen Zeeuwsch Genootschap dl. 3.
8) en 9) Nieuwe Verhandelingen Z. Genootsch. deel I, 1807.
10) Archief Z. Gen. 1907. H. M. Kesteloo. De leprozen te Middelburg, blz. 159.
11) Nieuwe Verhandelingen Z. Genootschap, deel I, 1807.
12) M. van Empel en H. Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, blz. 107.
13) Mag. v. Vaderl. Landb., deel VI, blz. 136.
14) Notulen Staten v. Zeeland 1845, 1846, 1847.
15) Mr. P. Dieleman: De groote reiziger Mer Joos van Ghistele, blz. 98—99.
16) Gr. Placaatboek VI, 1152.
18) Gr. Pl. Boek VIII, 1180.
19) Gr. Pl. b. VIII, 1181.
20) Gr. Pl. b. VIII, 1182.
22) Archief Z.L.M. 1846.
23) 24) 25) Notulen Staten van Zeeland, 1832, 1845, 1846.
26) Gr. Pl. b. VII, blz. 1200.
27) Mr. R. Fruin, Het recht der stad Reimerswaal, blz. 148.
29) Not. Staten van Zeeland 1842.
30) Jaarverslag Z. L. M. 1876.
31) en 32) Versl. Z.L.M. 1877 en 1879.
33) Versl. Z.L.M. 1881.
35) Not. Staten v. Zeeland 1840.
36) Magazijn van Vaderlandschen Landbouw deel VI, blz. 137.

DE MEEKRAPCULTUUR IN ZEELAND.

Het zou interessant zijn te weten hoe deze, thans geheel tot het verleden behoorende cultuur, in het middeleeuwsche Zeeland ontstaan is. Interessant vooral daarom, wijl deze cultuur met haar hooge eischen aan grondbewerking en verzorging van het gewas, waardoor zij een uitgesproken intensief karakter bezit, in de meer of minder extensieve korenbouwerij van die ver achter ons liggende tijden, een geheele omwenteling zal hebben teweeg gebracht. Wanneer wij weten hoe conservatief die oude landbouw is geweest, hoe weinig men altijd naar iets nieuws uitkeek, is het moeilijk aan te nemen, dat de boeren uit zich zelf met deze cultuur de eerste proeven hebben genomen.

De lakennijverheid is in de Nederlanden reeds zeer vroeg een belangrijk bedrijf geweest, en handel en scheepvaart zorgden er voor, dat het surplus aan weefsels tegen andere waren in het buitenland geruild werd. De Noordelijke Nederlanden hadden door ligging en geaardheid der bevolking reeds betrekkelijk vroeg in de middeleeuwen een niet onbelangrijk aandeel in de internationale scheepvaart van die dagen. Onze zeelieden maakten op hun nog weinig zeewaardige scheepjes groote tochten langs de zeekusten om op belangrijke markten ruilhandel te drijven. Zoo voeren zij van den Scheldemond tot aan Rouaan, om de markt van St. Denis bij Parijs te bezoeken, waar zij hun weefsels ruilden tegen honing, wijn en meekrap. Dit was in 700 het geval. Ook brachten deze Nederlanders de Fransche meekrap over naar Engeland. [1])

Wij zien dus op welke wijze Zeeland oudtijds aan zijn kleurstof voor de lakenindustrie kwam. Vooral de opbloei van de textielindustrie in vele Noord-Nederlandsche steden en dorpen in den loop der 14e eeuw, gaf het aanzijn aan een levendigen handel in kleurstoffen, wat zeker het ontstaan en de uitbreiding van de meekrapcultuur in Zeeland in de hand zal hebben gewerkt.

De meekrap werd in 1363 vermeld in een charter, betreffende

[2]) Van Mieris III, blz. 145. Dit is voor het eerst, dat in het Groot Charterboek de meekrap vermeld wordt.

de voorrechten en vrijheden, door hertog Albert aan de kooplieden van Duitschland gegeven om in zijn landen te handelen. Zeer veel producten werden in deze oorkonde opgesomd, waaronder ook „balen meeden". [2])

Volgens Reigersberg, den ouden kroniekschrijver, werd de meekrap reeds verbouwd in het begin der 14e eeuw. Het verband met de lakennijverheid, die in Zeeland in genoemde eeuw van dusdanig belang was geworden, dat er algemeen vanwege de plaatselijke overheden ambachtsbrieven en keuren verschenen, is dus zeker niet al te onwaarschijnlijk.

Zooals in de tweede helft der vorige eeuw de bietsuikerfabrikanten land huurden om er bieten op te verbouwen, en gelijk de vlassers nog steeds vlasland huren, zoo ook hebben de eerste bereiders van de meekrap van de Zeeuwsche boeren zonder twijfel land gehuurd, om aan de noodige grondstof te komen. Bij de bespreking van het vlas behandelen wij nog nader een placaat van de Staten van Zeeland van Febr. 1618, waaruit duidelijk blijkt, dat de pachters de gewoonte hadden om een gedeelte hunner landerijen aan anderen over te laten voor de teelt van vlas en meekrap. Uit nijverheidskringen zal de eerste stoot wel gekomen zijn, en later hebben de landbouwers, na kennismaking met de wijze van verbouw, en nadat gebleken was, dat er groote voordeelen mede te behalen waren, de cultuur ook voor eigen rekening ter hand genomen.

De veronderstelling, dat menschen buiten den landbouw den stoot hebben gegeven tot de teelt en de verwerking van de meekrap, vindt steun in een mededeeling van J. de Kanter, dat de meêstoven vroeger het gemeenschappelijk eigendom waren van bijzondere personen, die geen landbouwers waren. Maar op het einde der 18e eeuw hadden ook veel voorname meekraptelers en -reeders hun aandeel in de meêstoven. [3])

Ook zullen wij in het volgende nog kennis maken met eenige pogingen om in deelen van Zeeland, waar de meekrapcultuur niet uitgeoefend werd, deze daar te introduceeren. Het zal dan blijken, dat deze pogingen uitgingen van den handel en niet van de landbouwers.

Het eerst werd de Zeeuwsche meekrap wel in hoofdzaak in eigen omgeving benut. Maar met het verval der Zeeuwsche lakennijverheid werd de meekrap een exportproduct van den eersten rang. Van Dillen deelt mede, dat in het begin der 15e eeuw meekrap uit Avignon, Zeeland, Italië en uit verschillende deelen van Duitsch-

land, vooral uit den Elzas, verhandeld werd.[4]) De beste meekrap kwam aanvankelijk uit het Oosten. De Zeeuwsche meede ging reeds in de 15e eeuw naar het buitenland, terwijl ook buitenlandsche meekrap, te Brugge gekocht, in Holland gebruikt werd.

In den loop der tijden verwierf de Zeeuwsche meekrap zich in Europa een uitstekende reputatie, met als gevolg groote vraag naar dit product en vaak winstgevende prijzen. Vandaar dat de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden op 17 April 1624 een verbod uitvaardigden van uitvoer naar buitenslands van kiemen en van werktuigen, tot de meêcultuur dienstig.[5]) Dit verbod heeft tot in 1819 bestaan, en in de publicatie van 1806 wordt nog bedreigd met boete en confiscatie tegen iedere overtreding.

De meekrapcultuur heeft zich behalve in Zeeland ook in de aangrenzende kleistreken van West-Brabant en de Zuid-Hollandsche eilanden gevestigd.

Merkwaardig is, dat op Walcheren en in Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen de teelt nooit inheemsch is geworden.

Grondsoort en wijze van verbouw.

Staring zegt in zijn boek „Natuurkunde en Volksvlijt", dat de meekrap, zal zij een goede kleurstof geven, niet alleen vruchtbare klei verlangt, maar daarenboven kalk. F. J. v. Pesch deelt mede, dat een hoofdvereischte voor de krachtige ontwikkeling van de wortels is, een zeer diep bewerkte en zwaar bemeste bodem, het beste kleigrond, die niet al te stijf is. Reeds in den herfst werkte men den grond tot een halven meter diep om. Volgens Reinders was een bemesting van 60 à 70 voer stalmest per H.A. niets zeldzaams.[6])

In het algemeen was de meening der practici, dat de meekrap door de diepe grondbewerking en zware bemesting een uitstekende cultuur was ter bevordering van de bodemvruchtbaarheid.

Het aanplanten van de meekrap in Hulst regelde zich in de vorige eeuw meest naar de graanprijzen. Waren deze hoog, dan legde men zich meer toe op graanteelt en omgekeerd. Minder lette men hier op de vruchtbaarheid van den grond.

[5]) Gr. Pl. b. I, blz. 1164. Het verbod gold voor den uitvoer van: „kiemen, „ofte Pé van Meede, ploegen, eggen en andere instrumenten tot den landbouw „noodig". Er waren personen, die de kiemen en werktuigen uitvoerden, en de Staten-Generaal meenden dit te moeten verbieden, teneinde de meênering zoo welvarend mogelijk te houden, met het oog op den zooveel financieele middelen eischenden strijd tegen Spanje.

Bij de eerste overtreding werd een boete opgelegd van *f* 200.—, en tevens werden de meede en de werktuigen geconfiskeerd.

Sommige landerijen brachten na delving van de meekrap zonder bemesting nog een zeer goeden tarweoogst op, terwijl andere met bemesting slechts een schraal beschot leverden, wat afhing van den aard van den door het diep delven bovengebrachten ondergrond.

Diepe en herhaalde grondbewerking en flinke bemesting werden niet alleen in de 19e eeuw toegepast; de oude kroniekschrijvers maakten er reeds melding van. Wij hebben dus hier blijkbaar met een zeer oude landbouwpractijk te maken.

De meekrap was een gewas, dat behalve een diepe bodembewerking ook veel zorgen bij het planten en de verpleging vereischte, en dat dus aan vele handen werk gaf, terwijl het product, de meêwortel, voor den handel gereed gemaakt moest worden in de z.g. meêstoven, zoodat ook hierdoor werkgelegenheid werd geschapen. Voor de arbeidende klasse was de meekrapverbouw dus zeer gunstig; hij gaf veel werk, vooral ook in den slappen tijd van het jaar.

In het najaar had men het dekken der bedden, het plukken en in orde brengen der kiemen, terwijl ook het delven aan vele handen tot laat in het najaar ruimschoots arbeid verschafte. [7])

De meekrap was een wisselvallig gewas. Reigersberg zegt al in zijn kroniek, dat de meereederij wegens de kostbare aankweeking en toebereiding der meekrap, en hare wisselvalligheid, zoo in gewas als in prijs, velen rijk en ook velen arm heeft gemaakt. De plant was teer en kon door allerlei toevalligheden in haar groei belemmerd worden. De warme, droge jaren waren uiterst bevorderlijk voor den groei van de twee- en driejarige meê, maar ongunstig voor de jonge meekrap. De beste oogsten kreeg men als bovendien de winter zacht was.

De kiemen werden gezet in het laatst van April en in Mei, en soms bij slecht voorjaarsweer in Juni. Vóór het zetten werd de grond opnieuw geploegd en de bedden werden geharkt.

Het criterium voor het moment, waarop met planten begonnen kon worden, was in Zeeland in het einde der 18e eeuw de bloei der „bruinzoeteling"-appelboomen. [8]) De kiemen werden dan geplukt van planten, die 1 of 2 jaar oud waren, en in manden naar het op bedden geploegde en geharkte veld gebracht.

Om het aanslaan te bevorderen, werden de kiemen vóór het planten wel „gemodderd", d.w.z. ze werden even in een emmer met water en aarde ondergedompeld, teneinde ze vochtiger te maken. Veel schade had men n.l. altijd te duchten van droogte na het planten, waardoor de kiemen verdroogden, en men genood-

zaakt was „onder te steken" (inboeten) of in het ergste geval uit te ploegen.

Het planten der meekrap vereischte een groot aantal arbeiders, „de zetters", die in een zekere regelmaat en orde over het veld trokken. Zij vormden als het ware twee gelederen, waarvan het voorste gelid bij het planten op de rechterknie, en het achterste gelid op de linkerknie knielde. De zetters waren over de breedte van het land verspreid, in elke voor één man, terwijl voor het front een jongen stond, die uit een mand den arbeiders de kiemen toewierp.

De voorste rij beplantte de eene zijde van de bedden, de achterste rij de andere zijde. Zij, die op de linkerknie knielden, hadden de zetspade in de rechterhand. De anderen, die met de rechterknie op den grond steunden, hielden de spade in de linkerhand. Het werktuig, waarmede geplant werd, en den naam droeg van „zetspade", had groote gelijkenis met een troffel.

Op sommige plaatsen geschiedde het zetten der kiemen ook staande, maar overigens op geheel dezelfde wijze als hiervoor geschilderd. [9])

Van Pesch geeft ons een indruk, hoe het planten, de verzorging en het oogsten in de vorige eeuw plaats hadden. In Mei legde men 16—20 c.M. lange stukken van wortelstokken, pas van de oude planten afgescheurd, op bedden van minstens 15 c.M. met paden er tusschen, die 40—60 c.M. breed waren. Deze wortelstokken of uitloopers, in vier à vijf rijen, met een onderlingen afstand van 30 à 50 c.M. op het bed gelegd, kwamen in de rijen op een afstand van 8—10 c.M.

Alleen wanneer het gewas zeer krachtig ontwikkeld was en de prijzen hoog waren, rooide men de wortels reeds in het tweede, anders eerst in het derde jaar.

De „Tegenwoordige Staat der Ver. Nederlanden" vermeldt zelfs, dat de meekrap soms vier jaar op het veld stond.

Bij de verpleging van het gewas moest men zorg dragen voor een herhaald losmaken en zuiveren van den bodem, terwijl des winters de planten tegen de koude beschermd moesten worden door afdekking met korten mest of compost. Dit was dus tevens een bemesting.

In den herfst van het tweede jaar kon het loof afgemaaid en aan het vee vervoederd worden. Volgens J. de Kanter had dit echter in Zeeland nooit plaats, wel in Frankrijk, en daar begon men dan al te maaien in Mei van het 2e jaar. Men liet het loof in den winter afsterven, waarna 2 à 3 duim aangeaard werd, minder tegen

de vorst dan om den wortelgroei in het volgende voorjaar te bevorderen.

Het aanaarden geschiedde in het eerste jaar met den „dekploeg", een smallen gewonen ploeg, en in het tweede jaar met de spade, omdat men dan voorzichtig moest zijn om de wortels niet te veel te beschadigen.

Meestal werd na den derden zomer met het delven een aanvang gemaakt. Op Zuid-Beveland rooide men op het einde der 18e eeuw nog al eens na twee zomers. Het uitdelven geschiedde met behulp van de „meêspade", die een 22 duim lang ijzeren beslag had om diep te kunnen graven, teneinde de wortels niet te beschadigen.

Na het rooien werden de wortelstokken in hoopjes op het land gezet, opdat zij door uitdroging iets taaier zouden worden, en daardoor bij het vervoer minder zouden breken. De wortels bleven zoo 3 à 4 dagen op het land staan, en werden dan met wagens naar de meêstoof gebracht. [10])

Een hectare tweejarige meekrap bracht in verschen toestand 1200—1500, driejarige 2000—3000 K.G. en soms nog meer op. Goede meekrapwortels bezaten een geelachtig roode kleur; hoe lichter de kleur was, hoe slechter de kwaliteit.

Men verkocht de wortels òf in verschen toestand op het land, òf eerst gedroogd in de steeds in de nabijheid staande meêstoof.

Volgens Van Pesch liet de meêcultuur den grond in zeer lossen en vruchtbaren toestand achter. In zijn tijd, dus in het midden der vorige eeuw, werd de meê verbouwd na gerst, of als het eenigszins kon, na behakte gewassen.

De tijd van oogsten.

In de oude middeleeuwsche meêkeuren, die wij hieronder nog uitvoerig zullen behandelen, werd er op toegezien, dat de meekrap niet te vroeg of te jong werd geoogst. Dit zal gedaan zijn ten behoeve van de kwaliteit van het product, daar men in tijden van hooge prijzen licht de neiging had zoo spoedig en zooveel mogelijk te delven.

De ordonnantie op de meekrapnering te Zierikzee van 1457 [11]) bepaalde o.m., dat niemand jonge meede van een jaar mocht reeden, op verbeurte van de meede en van een boete van 5 schelling gr., en voorts, dat geen meede mocht gedolven, gedroogd of gereed worden, dan van half „oegst" (Augustus) tot op den eersten dag van Mei, op verbeurte eveneens van de meê en 5 sch. gr. boete.

De „Keure van der meeneringe" van Reimerswaal van 1480

stond het drogen toe tot 1 Mei. Vóór „Onzer Vrouwen dag-Assumptio" (Maria Hemelvaart of 15 Augustus) mocht in de stoven geen vuur gelegd worden. [12]) Eenzelfde bepaling dus als te Zierikzee.

Ook voor de jurisdictie van Kapelle-Biezelinge werd in 1480 een keure ingesteld op het reeden en de nering van de meede, waarbij die van Reimerswaal als voorbeeld strekte. Er werd dus ook hier een toezicht ingesteld op den tijd van het oogsten der meê, terwijl men geen meekrap, jonger dan twee zomers, naar de stoof mocht brengen. [13])

Bij het Placaat van 8 Juli 1662 werd de tijd, dat men eerst vuur mocht leggen in de stoven met een maand verlaat, en tevens verboden vóór 1 September te delven, welk verbod tot 1806 gold, toen hieromtrent vrijheid werd verleend.

Maar deze vrijheid zou niet lang duren, want op 10 Juli 1815 verscheen een publicatie van de Staten van Zeeland, naar aanleiding van de omstandigheid, dat de meekrappen te vroegtijdig gedolven werden, waardoor aan deze cultuur, zooals het heette, nadeel werd toegebracht, en aan den landman de handen werden ontnomen, die tot een goede inoogsting zijner veldvruchten noodig waren. [14])

Daarom werd besloten, dat niet vóór 1 Sept. gedolven mocht worden, en dat de stoven niet vóór 15 Sept. mochten werken. Het oude placaat herleefde dus hierin weer. Voor het district Axel, waar de oogst vroeger rijp was, werden deze data op resp. 25 Augustus en 10 Sept. gesteld.

Variëteiten, die verbouwd werden.

Welke meekrapvariëteit in Zeeland het eerst verbouwd werd, is ons niet bekend. Naar verschil in eigenschappen en herkomst onderscheidde men reeds vroeg enkele praktijkvormen. Zoo werd na 1775 de z.g. Duitsche meekrap veel verbouwd. De burgemeester van Den Briel had n.l. kiemen uit Duitschland betrokken en vermeerderd, waarbij bleek, dat deze nieuwe soort goede eigenschappen bezat, zoodat hij weldra plantmateriaal verkocht voor 20 ducaten het gemet. Vooral naar Schouwen werden veel kiemen afgescheept. [15]) Wat er van deze Duitsche meekrap geworden is, daarover zwijgt de geschiedenis. Wij weten alleen, dat deze naam in de oudere verslagen der Z.L.M. niet meer genoemd wordt.

Genoemde verslagen leveren het overtuigend bewijs, dat er in Zeeland niet één, maar meerdere variëteiten geteeld werden. Zeer veel verbouwd werden de „rijkmaker" en de „groene taaie", ter-

wijl men verder nog de „Soetersche" en de „Willemstadsche meekrap" aantrof, wat deze laatsten betrof, vooral in het land van Hulst.

Over de „rijkmaker" was men op de iets lichtere gronden zeer tevreden. Deze soort werd als tweejarige wortel gedolven en gaf hooge opbrengsten. Een bezwaar was evenwel de broosheid van den wortel, wat in zwaren grond tot afbreken aanleiding gaf, tenzij men kluiten aarde bij het rooien meenam. De „groene taaie" leverde bij het delven minder moeilijkheden op en werd dus op de zware gronden bij voorkeur aangeplant. Ook de Willemstadsche was geschikt voor zware kleigronden wegens haar taaiheid, groeide echter langzamer en werd dan ook het best na drie jaar geoogst. De Soetersche daarentegen was weer brokkeliger bij het delven, zoodat lichte grond vereischt was, groeide evenwel guller dan de Willemstadsche en werd dan ook reeds na twee jaar geoogst.

In 1864 nam A. Geluk te Tholen een proef met het telen van meekrap uit Avignonsch zaad, welke proef geen bevredigende uitkomsten gaf. [16])

Ook in 1873 werden in Zeeland proeven genomen met buitenlandsch zaad, afkomstig uit Napels en Avignon. Men wilde nagaan of de grondstof nog te verbeteren en de hoeveelheid kleurstof per H.A. nog op te voeren was door het gebruik van andere soorten, in de hoop, dat het mogelijk zou blijken te zijn langs dezen weg het hoofd te bieden aan de zware concurrentie van de zijde der koolteerkleurstoffen. Resultaten werden helaas niet bereikt. [17])

In 1874 probeerde de afdeeling Zierikzee der Z.L.M. het met de „brokkelige meekrap van Texel", ook om na te gaan, of men hiermede een grootere productie van betere grondstof zou kunnen verkrijgen met het oog op de felle concurrentie der kunstalizarine. [18]) De afdeeling ontving daartoe financieelen steun van het Hoofdbestuur der Z.L.M. Drie landbouwers, wonende in verschillende deelen van het eiland Schouwen en Duiveland, plantten deze Texelsche meekrap uit. Hoewel eenige dagen eerder te delven, waren de kiemen van deze soort zwak en fijn, van een paarsachtiggele kleur aan de benedeneinden. De paille of struik stierf in den nazomer spoedig af. De wortels waren zeer broos, waardoor het rooien tijdroovend en kostbaar werd, terwijl de opbrengsten bij de drie landbouwers resp. bedroegen 1200, 1800 en 2000 K.G. per gemet. Het beschot der „taaie groene" was aanzienlijk grooter.

Waar de brokkelige meekrap bovendien niet zoo goed tegen den winter bestand bleek te zijn, en het eindproduct ook geen hoogeren prijs opbracht, was tenslotte de conclusie, dat men de „taaie groene" moest prefereeren boven de Texelsche.

Opbrengsten.

„De Tegenw. Staat der Vereen. Nederlanden" vermeldt voor het midden der 18e eeuw, dat in Schouwen van ieder gemet 500—1000 pond gedolven werd, soms meer, soms minder. De opgave was in dien tijd altijd in ponden meekrappoeder, per gemet of per bunder.

Ook in een brief van Dr. Job Baster te Zierikzee aan Le Francq van Berkhey, worden eenige cijfers over opbrengsten van de Schouwsche meekrap gememoreerd. Baster schreef: „De goede „cultuur van de meekrap en de ongemeen hooge prijs in de jaren „1765, 1766 en 1767 heeft vele boeren hier schielijk rijk gemaakt. „Ik weet er een, die van 15 gemeten of 7,5 morgen meekrap, na „aftrek van alle onkosten, nog *f* 15000 vrij geld in zijn zak stak.

„Monsieur Albertus van Steveninck heeft uit een klein boom-„gaardje hier in de stad gelegen, en maar 209 roeden groot, ge-„dolven 2134 ponden hard goed en 832 ponden mul. De heer Jan „Mulock heeft uit 6 gemeten, zijnde een gebroken weide geweest, „gereed 16114 pond hard goed en 4000 pond mul. Jan van Zuid-„land heeft in de meêstoof „De Lelie" uit 43 gemeten 160 roeden, „gereed 60.000 pond hard goed en 23.500 pond mul en verkocht „aan monsr. Willem Locker het hard goed voor 51 gulden en de „mul voor 18 gulden de 100 pond".

Voorts deelde Baster nog mede, dat er in die jaren menigmaal twee gemeten driejarige meede, „en dus bekwaam om gedolven te worden" verkocht werden voor *f* 2400 wanneer de kooper nog de onkosten moest betalen van delven, transport en reeden.

Voor de negentiende eeuw vonden wij o.m. nog de volgende opbrengstcijfers:

Opbrengsten per bunder in Ned. Ponden meekrappoeder. [19])

	Tweejarige meede	Driejarige meede
1836	1500—1900 pond	3000—3800 pond
1843	1800	2200
1850	ten minste 1300	maximaal 4000

Er kwamen in ongunstige gevallen echter ook wel opbrengsten voor van 700 pond. Een slechte oogst was bij tweejarige meekrap reeds 1000—1500 pond poeder per bunder. Onder invloed van de weersgesteldheid liepen de oogsten in de opeenvolgende jaren sterk uiteen. Maar ook waren de verschillen in een bepaald jaar tus-

schen de diverse deelen van Zeeland vrij belangrijk.

Wij geven daarvan het volgende voorbeeld: [20])

	Tweejarige meede:			Driejarige meede		
Jaar	1863	1864	1870	1863	1864	1870
Sch. en D.	1700—2400	1400—2000	1250	3500—4600	3500—4000	2000
Tholen	1900	1500	—	2500	2000	—
W. Zd.Bevel.	2500	2000	1000	4000	3200	1800

Uit het overzicht blijkt, dat de opbrengsten in Tholen lager waren dan in de andere productiegebieden. Verder zien wij, dat 1870 een slecht oogstjaar was.

Productie in de diverse deelen van Zeeland in enkele jaren.

Schouwen en Duiveland waren vanouds een zeer belangrijk centrum van de meêteelt. Voor het midden der 18e eeuw vonden wij in „De Tegenw. Staat der Vereen. Nederlanden" vermeld, dat er toen op dit eiland een 19-tal meêstoven waren, die gemiddeld ieder een 100.000 pond per jaar verwerkten. Van ieder gemet werd toen van 500—1000 pond gedolven. Nemen wij gemiddeld aan 750 pond, dan komen wij op een produceerende oppervlakte voor Schouwen en Duiveland van 2533 gemeten; het beplante areaal was natuurlijk 2 à 3 maal zoo groot.

Voor de districten Zierikzee, Goes en Hulst, waar alleen meekrap voorkwam, want in de andere districten werd ze niet verbouwd, laten wij hier nog volgen de producties in vaten van de onderscheidene meêsoorten over de jaren 1819 tot en met 1824. Voor het jaar 1824 weten wij bovendien nog de hoeveelheid racine, in Ned. ponden uitgedrukt. [21])

	Vaten:						Racine:
District	1819	1820	1821	1822	1823	1823	1824
Zierikzee .	5607,5	3913	3341	5335	3266	4381	99.551
Goes . . .	1021	711	796	832	720	1157	34.679
Hulst . . .	1236	1033	1000	1425	826	973	3.224
Totaal	7864,5	5657	5137	7592	4812	6511	137.454

Het district Zierikzee, waartoe ook het eiland Tholen behoorde, produceerde dus de meeste meekrap. Voor het jaar 1828—'29 had dit district van de totale opbrengst van 8159 vaten meede en 121.133 ponden racine niet minder dan 5447 vaten meede en 24.755 ponden racine.

Productiekosten.

Bij de productiekosten van de meekrap speelden vooral het delven en het reeden een groote rol. Wij kunnen dit nader demonstreeren met het volgende voorbeeld, dat op het midden der vorige

eeuw betrekking heeft:

	Onkosten in het eerste jaar:	Onkosten in het tweede jaar:
Zetten, plukken etc. . .	f 36.71	——
Wieden	„ 46.45	f 27.70
Paardenwerk	„ 17.29	„ 31.64
Dekken	„ 18.97	„ ——
Delven	„ ——	„ 277.07
Reeden	„ ——	„ 184.51
Totaal . . .	f 119.42	f 520.92

1e + 2e jaar f 640.34.

Tienden van Meekrap.

Reeds in de 15e eeuw werd de tiende van de meekrap met een vaste som jaarlijks gekweten en deze gewoonte werd tot in den modernen tijd voortgezet. [22]) Te Vosmeer werden de tienden van meekrap in 1433 vastgesteld op 2 engelsche nobelen „fijn gouts". [23]) In 1570 regelden de „Statuyten, Ordonnantien ende Keuren van de heerlijkheid Vossemaer", dat men van elk gemet meekrap jaarlijks betalen zou 18 gr. vl. „ende men sal alle thiende „van gedolven meede betalen eer men die vuyten velde voeren „sal." „Alle thiende van ongedolven meede sal men jaerlycx beta- „len voer Ste Baven dach der noten naestvolgende." [24])

De meekrapindustrie.

Deze industrie ontstond tegelijkertijd met de meekrapcultuur in de 14e eeuw. Wij vonden, dat Jan van Avesnes in 1380 aan die van Tholen vrijheid gaf om op zekere voorwaarden meestoven te zetten. [25])

De handel in het vermalen en gedroogde Zeeuwsche product werd weldra zoo belangrijk, dat de overheid in verschillende plaat-

[22]) v. d. Schelling, Holland's Tiendregt. Het bedrag zou in de 15e eeuw zijn geweest 3 gr. per gemet.

[25]) Gr. Ch. B. III, blz. 373: „een jegelijk poorter aldaer stoven setten mag, „en behouden, en dat sal hy doen by onsen gemeenen Geregte van der Tholen „die in der tijd wesen sullen, en daerse den Geregte best dunken sal, sonder argelist."

sen een meêkeur instelde om den afnemer deugdelijkheid[26]) te kunnen waarborgen, waardoor het afzetgebied grooter en zekerder werd.

Door het herhaaldelijk reglementeeren van de meekrapindustrie in latere tijden, zijn de oudste meêkeuren eigenlijk geheel in het vergeetboek geraakt.

De eerste, die een onderzoek naar de oude meêkeuren instelde, was mr. G. A. Fokker, die in 1866 als oudst bekende keur die van Reimerswaal van 1480 publiceerde.[27]) Maar reeds vóór 1480 had Zierikzee haar keuren.

De eerste ordonnantie op de meekrapnering te Zierikzee is van 1457. Gaan wij in het kort na, wat deze keur behelst.[28])

a. Niemand mag gemeene meede reeden met meer dan 8 % aarde.
b. In de krappen mag hoogstens 2 % aarde aanwezig zijn.
c. Twee derde zal altijd krap zijn en één derde gemeene.
d. De zakken moeten zijn van gelijke grootte, op boete van drie pond.
e. Het „elfste hondert" zal altijd korte meede zijn, met niet meer dan 10 % aarde.
f. Is met bovenstaande bepalingen rekening gehouden, dan mogen de balen geteekend worden met der stede teeken, waarvoor men per baal 2 „Ingelsen" betaalt.
g. De vervalschte meede zal men op de markt in het openbaar verbranden en een boete van 5 schelling gr. per baal heffen.

[26]) Tegen de vervalsching van wijn met water en „rotsel" of „vuylnissen" werden in Zeeland reeds in het begin der 13e eeuw maatregelen genomen; het beginsel, dat de plaatselijke overheid op de kwaliteit van een product let, is dus zeer oud. Men raadplege b.v. in het Groot Charterboek deel I, de volgende keuren:

a. Keuren van Middelburg, bezworen door Johanna, gravin van Vlaanderen, en Willem graaf van Holland; anno 1217, blz. 172—174.
b. Privilegiën of keuren der steden Westcapelle en Domburch, door den graaf van Holland gegeven, anno 1223.
c. Charter waarbij Koning Willem de keuren, of rechten en handvesten van die van Zierikzee vernieuwt, anno 1247, blz. 240—243.

Deze keuren bevatten overigens hoofdzakelijk bepalingen van strafrecht ter bevordering van de veiligheid.

Later kwam ook nog in de Handvesten van Vlissingen (1315) een artikel voor over wijnvervalsching. Gr. Ch. b. II, blz. 158.

Reimerswaal kreeg in 1380 een bepaling tegen wijnvervalsching in de rechten, wetten en vrijheden, door Ruwaard Albert aan deze plaats gegeven. Gr. Ch. b. III, blz. 370.

h. Niemand mag jonge meede van een jaar reeden op verbeurte van de meede en van een boete van 5 sch. gr.
i. De gezworenen beslissen of, en zoo ja, hoe men de misreede of verbrande meekrap zal teekenen.
j. Geen meede mag gedolven, gedroogd of gereed worden, dan van half „oegst" tot op den eersten dag van Mei op verbeurte van de meê en 5 sch. gr. boete.
k. Brengt iemand van buiten gestampte meede binnen de vrijheid van de stad, dan valt hij voor zijn product onder deze bepalingen.
l. De lieden, werkzaam in de stoven, vormen samen het St. Lievensgilde, met een deken en zes gezworenen aan het hoofd. Deze laatsten moeten minstens een halve stoof of molen hebben; zij bewaren het teekenijzer en worden ieder jaar uit de gewone gildebroeders gekozen.
Het opperste toezicht berust bij het stadsbestuur.

Tot zoover de ordonnantie, die wij in een meer beknopten en modernen vorm weergeven.

In 1497 verscheen te Zierikzee opnieuw een ordonnantie op de meekrap, die min of meer als een aanvulling van de vorige is te beschouwen. [29])

Er werd daarin ook nog onderscheiden „onberoofde gecorde meede", waarin niet meer dan 8 % aarde mocht voorkomen. Vereischt werd, dat het product uniform was in de baal. Op de meede moest nu ook het stoofteeken worden aangebracht. De poorters betaalden voor het merken twee Engelschen, terwijl zij, die geen poorter waren, vier Engelschen moesten betalen, de eene helft tot profijt van het St. Lievensgilde en de andere helft voor den officier van het teeken.

De merkteekens zouden nu voortaan bewaard worden in een koffer, voorzien van twee sloten; de eene sleutel was in handen van dengene, die het ambt van het merken uitoefende, de andere zou te vinden zijn bij het college van deken en gezworenen.

Anno 1500 verscheen er te Zierikzee een keur op het heffen van keurgeld van de meekrap. [30]) Bij het instellen dezer keur ging men uit van de overweging, „dat het keuren van de meede dezer stede „in korte jaren zeer gedeclineerd en ondergegaan is, overmits zoo „wanneer eenige vreemde meede, buiten den vrijdom dezer stede „bereid, alhier gekomen is ter keure, men heeft gepleegd daaraf te „nemen dubbel keurgeld; insgelijks zoo wanneer de meede hetzij „poorters of vreemden toebehoorende, gekomen is alhier ter keure, „deel uitmakende van een ongedeeld en ongescheiden sterfhuis,

„men gepleegd heeft daaraf te nemen zoo menigerhande simpel „keurgeld, als in het sterfhuis personen en hoofden waren."

Teneinde te voorzien in den voortgang van de nering en keure der stad, werd bepaald, dat wanneer eenige vreemde meede in Zierikzee ter keure werd gebracht, men daarvan niet meer keurgeld mocht nemen, dan van de meede der poorters. Terwijl in geval van een onverdeeld sterfhuis slechts een simpel keurgeld verschuldigd was.

In 1516 kwam er te Zierikzee weer een nieuwe keur bij op het stuk van het reeden der meekrap. Bepaald werd nu, dat geen poorter of hagepoorter binnen Schouwen eenige meede mocht reeden met derrie als brandstof, maar alleen met hout of kolen. Dit op boete van 20 pond, en bij herhaling zou het reeden voor een geheel jaar worden verboden. [31])

Deze bepaling komt ook voor in het privilege van Filips van Oostenrijk aan die van Den Briel in 1494, en zal vooral het behoud van den cultuurbodem, en meerdere beveiliging tegen overstroomingen beoogd hebben.

Te Goes bestond er reeds in 1450 een reglement op het reeden der meede, ingesteld door burgemeester en schepenen. Ingevolge de bepalingen van dit reglement moesten de eigenaren van de meêstoven borg stellen voor hun te reeden meede en mochten zij hun eigen meede of die van anderen niet met aarde belasten, vervalschen of bederven. [32])

In 1761 bepaalde de gemeente Goes, dat geen meede uit de stoven zou worden afgeleverd, voordat ze was gewogen en het recht der stad daarvan betaald was.

„Ten welken einde de respectieve boekhouders van de meê-„stoven zullen worden verzocht zich te doen vertoonen de kwitan-„tie van den collecteur van dit Middel van de afgeleverde meê, „voordat het laatste vat van een reeder uit de stoven wordt ge-„haald. [33])

Komen wij thans tot Reimerswaal, welke stad dus eerst na Goes en Zierikzee een keur op de meenering kreeg, en wel in 1480. [34]) In deze „keure van der meeneringe" werd aangegeven, dat in de krap niet meer dan 1 à 2 % aarde mocht voorkomen, op boete van 12 grooten voor iedere baal. Werd er meer dan 2 % aarde in aangetroffen, maar minder dan 4 %, dan werd het product gekeurd „als onberoofde meê." Ging het gehalte aan aarde hierboven, dan verbeurde men een boete van twee schelling gr. en moest men de meede, „die eene ofte twee garnyeren ofsnyden" en ze verkoopen

als ongekeurd goed.

Volgens mr. G. A. Fokker beteekent het woord „garnyeren" waarschijnlijk de teenen of touwen, waarmede de balen werden samengebonden of dichtgemaakt.

Binnen Reimerswaal mocht men geen onberoofde meê bereiden, noch ter keure brengen op boete van 10 pond zwarten, ten ware iemand krap deed keuren, die als zoodanig onvoldoende was, en daardoor in de categorie van de onberoofde meê terecht kwam. De bedoeling was dus klaarblijkelijk, dat krapproductie voorop moest staan en de mindere kwaliteiten werden alleen als noodzakelijk kwaad geaccepteerd.

In de „gemeene meede" mocht zich niet meer dan 7 % aarde bevinden op boete van 12 grooten. „Corte meede" was het product van 7—10 % aarde erin. „Baellioen" bevatte van 10—16 % aarde, en daarboven sprak men van ‚mul". Werd er meer dan 10 % aarde in de meekrap aangetroffen, dan verbeurde men een boete van 2 schelling grooten van elke baal, en moesten weer een of twee „garnyeren" van de balen worden afgesneden, terwijl de meê alleen als ongekeurd goed verkocht kon worden.

Volgens de keur zou men reeden twee baal krap op een baal gemeene meede, en de tiende baal kon korte meede zijn.

Geen meede mocht uit de stoof vervoerd worden, dan nadat ze eerst met der stede en des stoofmeesters teeken gemerkt was, op een boete van 10 pond zwarten.

Alleen wat binnen de stad of der stede vrijheid gereed was, werd door de keurmeesters gekeurd. Wie de teekenen veranderde, kreeg zware boete.

Niemand mocht eenige meede laden, uit de stad voeren, of van buiten inbrengen, tenzij eerst getoond en ingeschreven bij de keurmeesters.

Voorts werd de grootte der balen vastgelegd. Voor de verschillende soorten meekrap werd ze opzettelijk uiteenloopend genomen.

Het drogen werd toegestaan tot 1 Mei; vóór „Onzer Vrouwen dag Assumptio" mocht in de stoven geen vuur worden gelegd.

Streng werd ook gelet op bedrog in den handel, dat kon plaats hebben op deze wijze, dat men de mindere kwaliteiten leverde, niettegenstaande de kooper de betere soorten gevraagd had. Vreemde meede mocht ook niet als Reimerswaalsche meede worden verkocht. Een koopman, die ontevreden was over de meekrap te Reimerswaal gereed, kon ze naar deze stad terugbrengen en vergoeding verkrijgen van het stadsbestuur, dat het op den reeder ver-

haalde.

Zeer streng werd opgetreden tegen de vervalschers; hun product werd verbrand, een boete van 20 pond zwarten werd opgelegd, ten eeuwigen dage werden zij van de meênering verstoken, terwijl bovendien de schepenen nog naar goeddunken een extra-straf konden opleggen. Niet alleen bij vervalsching, maar ook bij verandering der teekens werden deze zware straffen en boeten toegepast.

Ook de kleinere plaatsen stelden in navolging der grootere, meêkeuren in.

Kapelle-Biezelinge kreeg in hetzelfde jaar als Reimerswaal zijn meêkeur.

Men voerde een onderscheiding in op dezelfde wijze als te Zierikzee en Reimerswaal, berustende op het percentage aarde, terwijl men voor de contrôle tot het gebruik van merkijzers en teekenen overging. Ook hier een toezicht op de grootte der balen, ook hier keurmeesters, straffen en boeten.

Er werd o.m. bepaald: „Niemand ende sal vermogen eenige ge„reede meede uit syn stoven of molen te doen of laten doen tensy „deselve alvoren geteekend sy met der parochie en der stoofmees„ters teeken, en dat die behoorlijk sy gekeurd, op de boete van 2 „ponden grooten vlaams ten ware by noodt van brand of vloed."[35])

Mr. Fokker vindt de door hem gepubliceerde meekeur van Reimerswaal daarom zoo belangrijk, wijl er uit blijkt, dat de industrie der meekrapbereiding in Zeeland sedert de 15e eeuw tot op het midden der negentiende eeuw nagenoeg stationnair is gebleven. In de stoven waren ook toen evenals in de 19e eeuw een eest en een molen, en men onderscheidde evenals later het fabrikaat in krap, onberoofde, gemeene en mullen, ofschoon men tusschen de beide laatste soorten twee tusschensoorten kende, die sedert lang in onbruik geraakten. Ook de gedroogde wortel heette oudtijds reeds racine. De keuring had in de 15e eeuw op dezelfde wijze plaats als in de 19e eeuw, n.l. door wassching van een hoeveelheid, die men met een boor uit de baal stak.

In lateren tijd werd de meê-industrie gereglementeerd door de Staten van Zeeland en ook toen had de keuring plaats door beëedigde keurmeesters, waarbij er op gelet moest worden, dat het product niet misreed, bij het drogen verbrand, of te veel met aarde belast was. Dit alles volgens de placaten van 8 Juli 1662, 23 Sept. 1699 en 28 April 1733. Tenslotte kreeg men in 1806 nog een „Or„donnantie omtrent de meekrapbereiding en negotie voor de „Bataafsche Republiek."

Mr. Fokker zegt, dat al deze placaten mitsgaders de Ordonnantie, zeer verwant zijn met de middeleeuwsche keuren. Men heeft weinig nieuws meer kunnen uitdenken bij de reglementeering dezer industrie. „Tot in 1845 mocht de krap evenals in de oude keuren „niet meer dan 2 % aarde bevatten. Voor de onberoofde, die vol„gens de keur van Reimerswaal niet meer dan 4 % aarde mocht „bevatten, werd sedert het placaat van 1662 tot 1845 8 % gesteld. „Voor gemeene werd bij de oude Reimerswaalsche keur 7 %, maar „sedert 1662 tot 1845 12 % gesteld."

„Er is geen tak van nijverheid aan te wijzen" schreef Fokker, „welks wettelijke reglementeering zoo oud is en zich zoo lang heeft „staande gehouden als die der meekrap, zelfs nog een halve eeuw „nadat de gilden hier te lande waren opgeheven. Het vernietigen „door verbranding van meê, die bij de keuring bevonden werd met „meer dan een bepaalde hoeveelheid aarde overbelast of met vreem„de zelfstandigheden vermengd te zijn, was sedert 1480 tot in 1800 „in gebruik. Tegen de vervalschers was men in het begin der „vorige eeuw nog even streng: art. 16 der publicatie van 1806 gaf „aan, dat de schuldige voor de eerste maal met *f* 300 boete voor „elk vat, maar bij herhaling van het misdrijf met openbare geeseling „aan den lijve gestraft zou worden."

Zeer oud was de vervalsching met gebakken steen, geelachtig zand, enz., maar na 1780 gebruikte men meer en meer daartoe een okerachtige potaarde, uit de omstreken van Bergen op Zoom afkomstig. Deze nieuwere vervalsching met potaarde was zeer moeilijk te onderkennen, en baarde dan ook heel wat zorgen. [36])

Aangaande de vervalsching der meekrap, deelde ook A. H. van der Boon Mesch iets mede in het „Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid" van 1833. De vervalsching had plaats met aarddeelen, zeer fijn zand, gemalen steen, gele en bruine oker, Bergsche okeraarde en eiken- of pijnboomenbast. Het ijzeroxyde van de okers, van de okeraarde, of van den steen ontleedde de andere bijtmiddelen, of vereenigde zich met de kleurstof der krap, waardoor men een ongewenscht resultaat kreeg, zonder dat herstel mogelijk was, terwijl voorts het galnotenzuur en de looistof uit de bij de meekrap gevoegde eiken- of pijnboomenbast zich met de oxyden der bijtmiddelen vereenigden en daardoor grauwe en zwartachtige kleuren voortbrachten.

Tot in het laatst der 17e eeuw werd de meekrap in balen verhandeld, waarvan vorm en grondstof voorgeschreven waren. Daarna kreeg men een verpakking in vaten. Ook dezen moesten bepaal-

de afmetingen bezitten en alleen van goed droog eikenhout vervaardigd zijn. Wagenschot, noch grenen of vurenhouten duigen mochten gebezigd worden, als zijnde schadelijk voor de conservatie der meekrappen. Dezen eisch van afmeting en soort hout der vaten vindt men zelfs nog in de ordonnantie van 1806 en in het Kon. Besluit van 28 Oct. 1819, houdende maatregelen tot wering der kwade practijken in de bereiding en handel van meekrap.

Speciaal op Schouwen was de meê-industrie van groot belang.

Op dit eiland waren in het midden der 18e eeuw niet minder dan 19 meestoven, waarvan 5 te Zierikzee, 3 te Brouwershaven en 2 te Bruinisse. De zuiverste meê werd gereed binnen het poortambacht van Zierikzee, omdat daar de stipste orde werd gehouden, en de stad haar bijzondere wetten omtrent de keur had.

In den aanvang der 16e eeuw (1532) werd door Karel V een charter uitgegeven, waarbij uitvoer van meekrap uit Schouwen op verbeurte van het product, alleen werd toegestaan na voorafgaande keuring te Zierikzee, waardoor deze stad de stapelplaats van de meede werd. [37]) Achter de Waag was een vertrek voor de keurmeesters van de meê, gewoonlijk de Meêkeure of het Keurmeestershuisje genoemd.

Aan den Noord West-hoek van de Zierikzeesche markt had men de Karnemelkvaart, die vooral des winters, wanneer de wegen onbruikbaar waren, dienst deed om de meekrap en andere landbouwproducten van het land naar de stad te brengen.

In de Notulen der stad Zierikzee van 31 Maart 1730 lazen wij een verzoek van „Schuytenaars" aan het stadsbestuur om een klein handkraampje te mogen hebben op de Karnemelkvaart. Dit werd toegestaan, op voorwaarde dat de stad een stuiver van ieder vat meekrap zou genieten.

Ook te Bruinisse was de meênering zeer belangrijk, en vele inwoners verdienden met de teelt, de verwerking of den handel van meekrap hun brood. [38])

Brouwershaven stond in dit opzicht mede vooraan. [39]) In deze plaats werd de deken van de Meê-keure aangesteld door den baljuw, burgemeesters en raden, terwijl hij zelf de keurmeesters benoemde.

In den tijd van J. Ermerins (einde der 18e eeuw) was de meêteelt in Duiveland het belangrijkste onderdeel van den akkerbouw. [40])

Ermerins meende, dat de belangrijke meênering van Reimerswaal vooral berustte op den aanvoer van meekrapwortels uit Zuid-

Beveland. „Geheel Zuidbeveland had gelegenheid hun Meê hier ter „Stoof te voeren, en gereed zijnde overal, vooral naar Antwerpen, „dat te dier tijd de koopmarkt van Europa was, af te schepen." [41])

Ook op Tholen was de meêreederij van groot belang, en men trof in het midden der 18e eeuw 7 meêstoven op dit eiland aan. „Het „gemeene volk (van Tholen) wint veelal de kost aan de meekrap, „zoo met planten, wieden en delven op het veld als des winters in de „stooven." [42]) De Tholenaars en Reimerswalenaars werden wegens hun groote bekwaamheid overal waar meêstoven waren, als arbeiders begeerd.

Deze afstammelingen van bewoners van het voormalige Reimerswaal, woonden vooral op Tholen, waar zij een aparte groep vormden, en door het huwen in eigen kring zeer lang hun afzonderlijk karakter bewaarden. In den zomer leefden zij van mosselvangst en in den winter verrichtten zij werk in de meêstoven. [42])

Te St. Maartensdijk werd in 1734 nog een nieuwe meêstoof gebouwd.

Op het laatst der 18e eeuw telde het eiland Tholen 9 meêstoven, die nauwelijks voldoende waren om den oogst te verwerken, tenminste als door geen „oorlog of andere beletselen den vrijen handel „gestremd was." [43]) Want dan werd de cultuur, als zijnde niet rendabel, tijdelijk ingekrompen.

In Goes was de meêreederij niet voor-, maar wel achteruitgegaan, want terwijl men er eerst 5 stoven had, was dit aantal in de 18e eeuw tot 2 gedaald.

In de omliggende dorpen was de meekrapteelt en -verwerking vanouds zeer bloeiend, en speelde deze een groote rol in het leven der inwoners. Bij inpolderingen werd dan ook reeds bij voorbaat met de meênering rekening gehouden.

Zoo bepaalde art. 44 van de Conditiën van Goes bij de uitgifte van de „gorsinge en verdronken lande van Borsele" (1615), [44]) dat indien er binnen den polder Borsele een of meer meêstoven zouden worden opgericht, de ingelanden, pachters of huurders van eenige landen, hetzij inwoners of niet, gehouden zouden zijn hun meede aldaar ter stove te doen bereiden en doen keuren door de keurmeesters daartoe te ordonneeren, en dat op zulk een keur als de keurmeesters ter hand gesteld zou worden. Er werd voorts tegen gewaakt, dat de stoofmeester van Borsele zijn loon niet hooger zou stellen dan die van Goes of Zierikzee. Bij overvraging mocht men zijn meekrap elders doen reeden.

In Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen waren de meekrapteelt en -nijverheid nooit van veel belang in tegenstelling met het Oostelijk Deel. Wel werd er in 1734 te Aardenburg [45]) door een maatschappij van kooplieden een groote meêstoof gebouwd, nadat zij al in 1729 met de cultuur begonnen was, maar het bedrijf kon zich niet staande houden, en werd dan ook later opgegeven. Ab Utrecht Dresselhuis vertelt in zijn boek „Het district Sluis in Vlaanderen", dat de teelt der meekrap door de moeilijkheid der verzending in Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen verloopen was. (1819).

In de 15e eeuw was er waarschijnlijk ook op Walcheren een meekrapcultuur van eenige beteekenis, want toen bestonden er twee meêstoven te Middelburg, waarvan één in 1482 in de St. Pieterstraat. [46]) Maar later verdween de cultuur er geheel.

Tusschen de jaren 1780 en 1795 werd door een huis van kooplieden te Middelburg gepoogd, de meekrapcultuur- en industrie op Walcheren opnieuw weer in het leven te roepen. Twee stoven werden op den Oost Havendijk gesticht, maar deze onderneming mocht helaas niet slagen. [47]) Daarna kwamen er in 1820 opnieuw proeven met de meêcultuur, in 1825 was er een kleine aanplant, en in 1828 kwam er te Middelburg een meêstoof in werking, de eenige op het eiland Walcheren, die in laatstgenoemd jaar 137 vaten produceerde. [48])

Voor de jaren van twintig der vorige eeuw geven wij ten slotte het volgend overzicht van het aantal meêstoven, en de verspreiding daarvan over de verschillende deelen van het gewest. [49])

In Schouwen en Duiveland . . .	18	meêstoven.
In Tholen	9	„
In St. Philipsland	1	„
In Zuid-Beveland	7	„
In Noord-Beveland	1	„
In Oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen	7	„
Totaal . . .	43	„

in 1820 produceerende 3.700.000 Ned. ponden.

Deze stoven bevonden zich in de volgende gemeenten:

Zierikzee (4), Brouwershaven (2), Bruinisse (2), Bommenede (1), Dreischor (1), Elkerzee (1), Haamstede (1), Noordgouwe (1), Noordwelle (1), Renesse (1), Nieuwerkerk (1), Oosterland (1) en Ouwerkerk (1). Tholen (2), Oud-Vosmeer 2), Poortvliet (1), Scherpenisse (1), St. Annaland (1), St. Maartensdijk (1), Stavenisse (1), St. Philipsland (1), Goes (2), Wilhelminadorp

(2), Ellewoutsdijk (1), Ierseke (1), Krabbendijke (1), Colijnsplaat (1), Axel (2), Hontenisse (2), Terneuzen (1), Ossenisse (1) en Stoppeldijk (1).

De meekrapindustrie in de laatste eeuw van haar bestaan, de negentiende eeuw.

a. Verdere reglementeering.

Wij vermeldden reeds in het voorgaande de Ordonnantie omtrent de Meekrapbereiding en Negotie van 7 Maart 1806. Deze Ordonnantie der Bataafsche Republiek leidde in Zeeland tot het ontstaan van Instructies voor de drogers en stampers en voor de keurmeesters der meede. Wij geven hier in het kort den inhoud dezer Instructies, als zijnde van belang voor de kennis van het bedrijf in de vorige eeuw, in de volgende regelen weder.

Instructie voor de drogers, stampers, en andere stoofgewrochten van de onderscheidene meêstoven in het departement Zeeland, van **1 Sept. 1806.**

Allereerst werd bepaald, dat de stampers en drogers zich aan de Ordonnantie van 7 Maart 1806 moesten houden, alsmede aan de ampliatiën, die daarop zouden gemaakt worden. Bij de aanvaarding van hun post en voorts jaarlijks, zouden zij een eed voor den president van het plaatselijk bestuur moeten afleggen, dat zij zich zouden houden aan de Ordonnantie, zoowel als aan de Instructie. De drogers, stampers enz. hadden zich in het reeden der meede geheel te gedragen naar de bevelen van de eigenaren der meê en moesten volgens verkiezing van dezen maken:

„**Of onberoofde,** zijnde het geheele voortbrengsel der plant zon„der afscheiding."

„**Of twee en één,** zijnde tweemaal zooveel krap als gemeene."

„**Of één en twee,** zijnde één gedeelte krap en twee gedeelten „gemeene."

„**Of één en één,** zijnde een gelijke kwantiteit krap en gemeene."

De schil of schors der wortels kon tot verbetering der meede afgeschuurd worden, hetgeen dan met het afval de **Mul** uitmaakte. Eindelijk werd als **Racine** gekwalificeerd de gedroogde, doch niet gestampte meê mits zuiver en onbelast met aarde. (art. 2).

De drogers, stampers enz. mochten geen meêvaten afleveren, tenzij gekeurd en gemerkt met het wapen van de plaats, het merk der stoof, den naam der stoof, het jaar van teelt of delving, het teeken van den reeder en met de letters of teekens der verschillende soorten. Deze teekens en letters waren:

Voor twee en één, 2/1, voor één en één, 1/1, voor één en twee,

1/2, voor krap-K voor onberoofde, O, en voor gemeene, G. De mullen werden aangeduid met het woord MUL, de overgestampte mullen met de woorden: OVERGESTAMPTE MULLEN.

Dit op verbeurte van *f* 30 door drogers of stampers te betalen voor ieder vat, waarvan één of meer dezer merken zouden ontbreken.

Geen krappen mochten gereed worden, waarin meer dan 2 % aarde was, noch onberoofde, waarin meer dan 8 % of gemeene waarin meer dan 12 % aarde aanwezig was, op verbeurte van 25 gulden voor ieder vat, eveneens ten laste van drogers en stampers. Bij sterke belasting met aarde steeg de boete ten slotte tot *f* 100 per vat, ja tot *f* 150 zelfs bij de gemeene met 24 % aarde, hetgeen dan op de vaten kwam te staan. Bij ónvermogen van droger of stamper om de boete te betalen, werd hem voor altoos verboden om in eenige meêstoof van het Koninkrijk Holland werkzaam te zijn. Vervalsching met oker, Bergsche aarde enz. werd gestraft met een boete van *f* 300 per vat voor de eerste maal, en bij herhaling met openbare geeseling aan den lijve!

Er werd verder nog bepaald, dat de meê in het vat een uniforme kwaliteit moest bezitten, en dat er geen klonters in mochten voorkomen, op boete van *f* 100 voor ieder vat. De leege vaten behoorden eerst door den waagmeester gewogen te worden, gevolgd door noteering van deze tarra op de vaten. De vaten, die van geschaafd eikenhout vervaardigd moesten zijn, mochten niet boven de 1200 pond bruto wegen. De droger had de verplichting de reeders eerlijk te behandelen, en hij mocht van hen als fooi niet meer aannemen dan twee Zeeuwsche rijksdaalders, en zonder daarom een verzoek te doen.

2. Een dag na het vaststellen van de Instructie voor de drogers en stampers, n.l. den **2en Sept. 1806** werd er door het Departementaal Bestuur van Zeeland een **Instructie voor de Keurmeesters der Meede** gearresteerd.

Bepaald werd, dat door de gemeentebesturen van de plaatsen waar meêstoven werden aangetroffen, drie keurmeesters moesten worden aangesteld, terwijl waar zulks tevoren had plaats gehad, dezen een Bode of Knape zouden hebben.

De gemeente stelde de keurdagen vast. Een dag van tevoren moesten de drogers kennis geven, dat zij vaten ter keuring hadden. De keurmeesters begaven zich dan op den bestemden tijd naar de meêstoof, voorzien van brandijzers, om na keuring de vaten te merken. Deze brandijzers moesten altijd onder één der keurmeesters

berusten, en mochten aan niemand afgegeven worden.

Hun taak was bij het keuren na te gaan de hoeveelheid aarde, waarmede de meê belast was, alsmede op te sporen, of aan het product ook oker of andere stoffen toegevoegd waren.

Bepaald werd, dat wanneer een keurmeester meende, dat de meê misreed of bedorven was, hij den eigenaar in kennis moest stellen, die bij verschil van opvatting het differend door twee keurmeesters uit hetzelfde district maar van een andere meêstoof, kon laten beslissen. Werd bij deze beslissing bevonden, dat de meê inderdaad misreed of bedorven was, dan moest ze duidelijk als misreede of bedorven meekrap worden gemerkt, terwijl de reeder het volle keurloon had te voldoen. Bij vervalsching werden strenge straffen toegepast en het vervalschte product werd buiten de meêstoof in een verzekerde plaats opgeborgen.

De keurmeesters moesten ook toezien, dat het gewicht der vaten door een beëedigd waagmeester duidelijk op de vaten werd genoteerd, en dat geen vaten ongekeurd en ongemerkt vervoerd werden. Zij moesten voorts opgave doen aan het plaatselijk bestuur van soort en kwantiteit der door hen gekeurde vaten, alsmede van de stoven waar ze gereed waren. Als belooning kregen de drie keurmeesters samen zes stuivers voor ieder goed- of afgekeurd vat.

Er werd in voorzien, dat de keurmeesters niet zouden keuren hun eigen meede of die hunner familie. Zij mochten alleen keuren de meekrappen, die bereid waren volgens de bepaling en classificatie, vervat in de artikelen 4 en 21 van de Ordonnantie van 1806.

Voorgeschreven werd, dat zij zich stipt zouden gedragen naar den inhoud der Ordonnantie van Hun Hoogmogenden omtrent de Meekrapbereiding en Negotie van 7 Maart 1806, mitsgaders naar de ampliatiën daarop reeds gemaakt of nog te maken. Bij hun aanstelling en vervolgens jaarlijks moesten de keurmeesters een eed doen voor den president van het plaatselijk bestuur, dat zij zich aan alle ordonnantiën en instructies zouden houden.

3. In de Statenvergadering van Zeeland werd in 1814 voorgesteld om in Zeeuwsch-Vlaanderen de wetten van 7 Maart 1806 en van 9 Febr. 1808 betrekkelijk de meêteelt, evenals in de andere districten van Zeeland bekend te maken en te doen invoeren.

Uit een onderzoek van Gedeputeerde Staten in 1815 bleek, dat niet alleen in Zeeuwsch-Vlaanderen de invoering van de meêwetten niet werd verlangd, maar dat zelfs in de diverse gedeelten van het oude Zeeland velen van de nuttigheid dezer wetten en van het onfeilbare van de daarbij voorgeschreven proefkeur niet overtuigd

waren.

De wederinvoering der meêwetten door den koning had niet plaats gehad, en deze wetten waren dus strikt genomen nergens meer bindend.

Gedeputeerde Staten waren echter voorstanders van verhindering van te vroege delving, en vandaar, dat er dienaangaande op 10 Juli 1815 een publicatie van de Staten van Zeeland verscheen. Wij vermeldden reeds eerder wat deze publicatie inhield. [50])

In 1819 werd door de Staten van Zeeland de toepassing der oude wetten op de meêteelt, in afwachting van de nieuwe wetten op dit stuk bij het Gouvernement in overweging, voor het vierde en vijfde district voor vervallen gehouden.

Voor den meêhandel was het een allerwenschelijkste zaak, dat alle vervalschingen der meekrap ontdekt konden worden, want alle deswege te maken bepalingen zouden zonder een degelijke onderzoekingsmethode toch slechts een onvolkomen gevolg kunnen hebben. Daarom loofde de Regeering in 1819 een premie uit voor hem, die daartoe een licht aanwendbaar middel, dat bovendien niet te kostbaar was, aan de hand kon doen.

Op 28 Oct. 1819 verscheen een Kon. Besluit betrekkelijk de meekrappen, tengevolge waarvan de plaatselijke besturen aan de goedkeuring van Ged. Staten de noodige instructies voor de keurmeesters en arbeiders der meêstoven moesten voordragen. [51])

Uit deze instructies werd door de Staten een generaal reglement opgesteld, dat de Koninklijke goedkeuring verkreeg.

Zoo ontstond het „Reglement op het bereiden en keuren der meekrappen in Zeeland." Het hield het volgende in:

De gemeentebesturen van de plaatsen, waar meêstoven zijn, hebben de verplichting om jaarlijks in Juni aan Ged. Staten een nominatie in te zenden van zes personen, waaruit Ged. Staten drie keurmeesters benoemen. De gemeentebesturen zullen deze keurmeesters jaarlijks voor het begin der bereiding in eed nemen, evenals de werklieden der stoven, te weten: drogers, stampers, ondermans en drijvers, en wel volgens een bepaald formulier.

De gemeentebesturen moeten jaarlijks onderzoeken of de gereedschappen voor de keuring wel in orde zijn.

De keuring moet plaats hebben vóór het vervoer van het fabrikaat, en minstens éénmaal per week. De keurmeesters mogen niet met het vak in verband staan, en ook geen familie onder de bereiders hebben. De gemeentebesturen zijn gehouden jaarlijks op te geven, hoeveel vaten in iedere stoof gekeurd zijn, met vermelding

der soorten. Voorts komen bepalingen voor om het gewicht vast te leggen, en zijn er bepalingen betreffende het onderzoek der keurmeesters naar het te zwaar belast zijn met aarde of zand boven hetgeen het Kon. Besluit in art. 10 toeliet, d.w.z. in de krappen niet meer dan 2 %, in de onberoofde niet meer dan 8 % en in de gemeene niet meer dan 12 %. Ten slotte wordt er een toezicht ingesteld op de vervalsching met andere stoffen, op valsche pakking, en op de merken. De merken moeten door den keurmeester op den bodem der vaten gebrand worden.

De overige bepalingen van dit reglement stemden geheel overeen me tdie, vervat in de Instructie der Keurmeesters van 1806.

Voor Zierikzee werden eenige afzonderlijke bepalingen gemaakt. Hier zou de keuring plaats vinden op Dinsdag en op Vrijdag, en wel om elf uur in de keurkamer achter de stadswaag, waar de reeder of eigenaar zijn meede ter keuring moest aanbieden. De keurmeesters van Zierikzee waren tot andere en meer keurdagen verplicht, als door den reeder daarom maar daags tevoren werd verzocht. Men was dan echter dubbel keurgeld verschuldigd.

Wij zien hieruit, dat ook in de vorige eeuw de meêreederij te Zierikzee nog een zeer belangrijke plaats innam en relatief belangrijker was dan in de andere deelen van het gewest.

Het reglement bevatte ook een instructie voor de drogers, stampers enz., op dezelfde wijze samengesteld als die van 1806.

Wij vermelden alleen nog, dat het reglement voor ontdekking van oker de vuurproef, voor ontdekking van aarde en zand, de mondproef (kauwen) en de waterproef kende.

Voor de toepassing van de waterproef werd een speciaal voorschrift gegeven. De waterproef moest geschieden in een vlak koperen bekken met water. De meekrap bleef drijven, terwijl zand en aarde bezonken. Door het afschommelen van de drijvende meekrapdeeltjes, en het herhaaldelijk weer aanvullen met water, hield men ten langen leste alleen aarde en zand over, die nu gedroogd en gewogen konden worden. Een eenvoudige berekening gaf dan het percentage aan.

Het Reglement werd door den Koning goedgekeurd op 14 Maart 1821 [52])

De vervaardiging van racine nam in de jaren van twintig der vorige eeuw in Zeeland sterk toe, waarvan de reden was de door Frankrijk en Engeland bepaalde hoogé rechten op den invoer der meekrappen, en de aanmoediging van den invoer in Engeland van racine door een zeer gering recht. In Engeland was er van meê-

cultuur nog geen sprake, maar sedert eenige jaren waren daar molens opgericht, z.g. stamphuizen, om racine te vermalen, waarvan echter reeds in 1826 vermeld werd, dat de proef ermede niet was gelukt. In ieder geval werd de invoer van den gedroogden wortel, de racine, er door vergemakkelijkt, en de invoer van het afgewerkte product er daarentegen door bemoeilijkt. [53])

Door de belangrijkheid van den handel in racine, meende men ook dit product aan een behoorlijk toezicht te moeten onderwerpen.

Bij Kon. Besluit van 13 April 1827 werd bij uitbreiding van het Kon. Besluit van 28 Oct. 1819 voorgeschreven, dat de in de meêstoven bereide racine evenals de meekrappen aan een keur onderworpen moest worden, en zoowel in balen als in vaten mocht worden verpakt.

De Overheidsbemoeiing was ook in de jaren van dertig nog niet van de baan. Op 28 Febr. 1834 verscheen een Kon. Besluit, waarbij nadere bepalingen op de teelt, de bereiding en den handel der meekrappen werden vastgesteld.

Ingevolge dit Kon. Besluit werden door den Minister van Buitenlandsche Zaken bij Resolutie van 28 Jan. 1836 no. 1 nieuwe instructiën uitgevaardigd voor de plaatselijke besturen, de keurmeesters der meekrappen en voor de drogers, stampers, ondermans, drijvers en andere werklieden in de meêstoven, hoofdzakelijk met de vroeger door de provincie uitgevaardigde overeenkomende.

In de jaren van veertig had er een zeer schokkende en opzienbarende gebeurtenis plaats. Een volgens de wet strafbare overtreding op de bestaande reglementen ten aanzien van de meekrapbereiding werd in Zeeland geconstateerd en vervolgd. Zeer kostbare procedures werden gevoerd, waarbij de betrokken personen als misdadigers van rechtbank tot rechtbank werden gebracht. Veel kwam er toen aan het licht. De straffen, waarvan de reglementen van keuring enz. gewaagden, werden in al haar gestrengheid toegepast, en groote hoeveelheden meekrap van groote waarde werden verbrand of in zee geworpen.

Nadat aldus de wet gehandhaafd was, werden de in oorsprong eeuwenoude reglementen van keuring, beëediging enz. bij Kon. Besluit van 21 Jan. 1845 ingetrokken en buiten werking gesteld.

Men ging aanvankelijk echter in de meêstoven door met het gebruiken der keurmerken. Bij Kon. Besluit van 15 Mei 1846 moest het dan ook verboden worden om deze keurteekenen te gebruiken, en er de vaten meekrap en mullen mede te voorzien, terwijl de keurteekenen vernietigd werden.

In de Notulen der Staten van Zeeland van 1847 werd geconstateerd, dat de opheffing in 1845 van alle op het stuk der meekrapbereiding vroeger bestaande verordeningen en beperkende bepalingen, die de industrie van haar banden ontdeed, en door de landbouwvoormannen zoo toegejuicht werd, het fabrikaat niet benadeeld had. Er bestond echter behoefte om de bereiding op een zoodanige wijze in te richten, dat een fabrikaat geleverd kon worden, dat meer beantwoordde aan hetgeen de vreemdeling verlangde.

b. De wijze waarop de meekrap in de meêstoven bereid werd.

De van het veld aangevoerde wortels werden eerst opgeslagen in een gedeelte van de meêstoof, dat men „de koude stoof" noemde, en waar het product van iederen meekrapteler een eigen plaats kreeg. Van iederen teler werd de meê afzonderlijk gereed tegen een vasten prijs voor elke 100 of 1000 ponden. Hij, die zijn product het eerst aan de stoof bracht, kreeg bovendien nog een premie.

De eerste droging der wortels had plaats in een toren, met behulp van de warme lucht, de verbrandingsgassen en de rook van een vuuroven, die zich onder den toren bevond. Voor een min of meer gelijkmatige distributie van de warmte liepen er vanaf dezen oven of vuurhaard straalsgewijs kanalen in den vloer van den toren. De toevoer van warmte was eenigermate te regelen door het weghalen of weer aanbrengen van losse sluitsteenen op deze kanalen, en door het openzetten of dichthalen van twee kleppen in het dak van den toren. In den toren waren boven elkaar vier zolderingen van latten aangebracht, en hierop nu werd de meekrap uitgespreid om te drogen. Eerst had de droging plaats op de onderste zoldering, daarna werd het product een verdieping hooger gebracht, en eerst op de vierde zoldering werd de eerste droging als beëindigd beschouwd. Nu kwam de meê op een dorschvloer, waar door dorschen aangedroogde aarde en vellen werden losgemaakt, en de wortels in stukjes werden verdeeld. Na het dorschen had zeven en wannen plaats. De aldus gezuiverde en gebroken wortels moesten nu verder gedroogd worden, wat op een eest geschiedde. Deze eest was een langwerpig overwelfd vertrek met een vuurhaard. De meekrap kwam op een met behulp van sparren uitgespannen haren kleed te liggen, en werd door de warmte en den rook van het vuur verder gedroogd. Na 24 uur op den eest geweest te zijn, werd de meekrap gedorscht, om de wortels van aarddeelen en vellen te zuiveren.

Bij dit dorschen ontstond een afvalproduct, de z.g. mullen, dat op den dorschvloer achterbleef, en waarin wel één vierde van de

gedroogde wortels teruggevonden kon worden.

Deze mullen werden door sommigen opgekocht, die er de krapdeelen uithaalden, of er een beter aanzien aan gaven.

Door het dorschen werden de wortels in kleinere stukjes verdeeld om voor de pulverisatie geschikt te zijn, of om als **racine** in den handel te worden gebracht. De pulverisatie had in het stamphuis plaats, waar een stampwerktuig, met behulp van een groot molenrad, door drie paarden in beweging werd gebracht. Het molenrad deed een zware as draaien, die beurtelings de zes stampers ophief en weer liet vallen. De stampers waren van zware stampijzers, vaak 300 pond wegende, voorzien, en bewerkten de meekrap in een massief eikenhouten blok.

Het stampen geschiedde altijd 's nachts, omdat het daglicht de kleur der meekrap benadeelde. [54]) Na afloop van de pulverisatie had dan het zeven in de kuipen plaats, waarbij ontstonden: de korte of mulle in het eerste vat, de onberoofde of gemeene in het tweede vat, en in het derde de fijne krap.

In „De Tegenwoordige Staat der Ver. Nederlanden" [55]) werden de volgende soorten gereede meede genoemd: de **krap**, van de hartespil gemaakt, de **gemeene** van het vleesch om de hartespil afkomstig, terwijl de **onberoofde** verkregen werd door het stampen van vleesch en hartespil samen, dus zonder afscheiding. Tenslotte werd de **mul** van de buitenschors of vellen gereed.

De onberoofde was soms bijna de helft meer waard dan de gemeene, en de gemeene was vaak weer de helft beter in prijs dan de mulle.

De Kanter onderscheidde onberoofde (de gedroogde krap) twee en één, (één derde gemeene en twee derde krap), één en één (de helft gemeene en de andere helft krap), en tenslotte de mullen (het afval).

In een meêstoof waren meestal negen menschen werkzaam. In de eerste plaats de **droger**, van wiens kundigheid voornamelijk de kwaliteit van het product afhankelijk was. Het eiland Tholen leverde de kundigste drogers op, die dan ook in alle stoven zeer gezocht waren.

De droger had een **knecht**, en een tweeden knecht of **onderman**. Voorts was er de **drijver**, wiens paarden den molen deden gaan, en de **stamper**, die voor de werkzaamheden in het stamphuis zorgde. Eindelijk waren er nog vier jongens of vrouwen, die overal een handje bij hielpen. [54])

In de stoven moest dag en nacht doorgewerkt worden, zoolang

de campagne duurde. Meestal had men de handen vol, om een niet al te grooten achterstand van onverwerkte wortels te krijgen.

Het afpakken van het gereede product had plaats in vaten, die 900—1400 pond netto wogen.

De uitvoer richtte zich in het begin der achttiende eeuw nog voornamelijk op de Zuidelijke landen, Italië, Spanje en Frankrijk. Toen deze landen echter later zelf meekrap op eenigszins belangrijke schaal voortbrachten, ging de Zeeuwsche meekrap naar Engeland, Duitschland en Rusland (einde 18e en 19e eeuw).

Een uitvoerige critische beschrijving van het stoofbedrijf werd in het midden der vorige eeuw door O. Verhagen en prof. S. Bleekrode gegeven.[56])

Genoemde schrijvers beschouwden het als een groot nadeel voor de kwaliteit van het product, dat de wortels tijdens de droging zoo langdurig met den rook van den oven in contact waren. De droging in de meêstoof duurde vrij lang, zoodat men in 24 uur slechts de hoeveelheid, bestemd voor één vat kon droog maken. Een gevolg was, dat de versche wortels te lang moesten blijven liggen, wat verliezen en vermindering van kwaliteit veroorzaakte.

Een nadeel van de meêstoven was voorts, dat ze zooveel brandstof verslonden. Voor het drogen van 4000 Ned. ponden versche wortels, die 500 Ned. ponden krappoeder konden opleveren, moest men 24 uur stoken, wat in de jaren van veertig der vorige eeuw op een uitgave aan brandstof van *f* 14 à *f* 16 kwam te staan.

Verhagen en Bleekrode zagen ook als nadeelen van het oude Zeeuwsche procédé van meekrapbereiding:

a. het dorschen, waarbij een zoo groote hoeveelheid mullen ontstond, en
b. het stampen, dat kostbaar was aan tijd en geld en bovendien ondoelmatig, omdat de wortels er niet voldoende door fijngemaakt werden.

Aan een lichte kleur van het afgewerkte product werd de voorkeur gegeven boven een donkere kleur; aan de lucht ziet men de gele krap verkleuren naar het donkere toe, welk verloopen dan ook altijd als maatstaf werd genomen voor de kwaliteit van de verkregen kleurstof, afgezien van het gehalte aan minerale bestanddeelen. Om de gewenschte lichte kleur te krijgen, werd de stoof alvorens met het bedrijf te beginnen, goed droog en warm gestookt. Toch had men bij vochtig of mistig weer altijd een donkerder product.

Zeer terecht werd in de stoven eerst zacht gedroogd, n.l. aan de z.g. koude zijde; daarna aan de warme zijde. Het zuiveren eischte

vele en goede zorgen. Bij nat oogstweer was het niet doenlijk om de wortels op den akker van de aanklevende aarde te reinigen, en dan viel den stoofmeester die taak ten deel. Het kwam voor, dat van de drie voer slechts één voer wortels werd verkregen; de rest was dan klei. De stoofmeester kreeg ook veel grond aangevoerd als de „rijkmaker", in zwaren grond gegroeid, geleverd werd. Genoemde meekrapvariëteit gaf hooge opbrengsten, maar had de minder aangename eigenschap broze wortels te bezitten. In zwaren grond braken deze bij het delven af, tenzij heele bonken aarde meegenomen werden.

Nadat de meê van deze aanhangende aarde ontdaan, en gedroogd was, werd nog herhaalde malen bij de verschillende bewerkingen de zuivering voortgezet, wat geschiedde met behulp van een groot aantal zeven van uiteenloopende grootte.

Een groote fout van het oude systeem was de versche wortels ongedroogd in de z.g. koude stoof te laten liggen, waardoor gisting optra, die 20 à 25 % gewichtsverlies veroorzaakte, in natte jaren zelfs nog meer, en waardoor tevens de kwaliteit der kleurstof verminderde.

Ook het maken van mullen beteekende kwaliteitsvermindering; één vierde der wortels werd aldus tot één vijfde der waarde van de krap teruggebracht.

Gemiddeld leverde een gemet een vat meekrap op. Een voer versche wortels woog ongeveer 1000 Ned. ponden. De meêwortels werden soms over vrij groote afstanden aangevoerd. Zoo werd b.v. te Goes meekrap, afkomstig van Wolphaartsdijk en Heinkenszand verwerkt. (Mondelinge mededeeling van den laatsten stoofmeester van de meêstoof „De Zon" te Goes).

c. **De meêteelt en meênering in de 19e eeuw.**

In den aanvang der 19e eeuw was de meeteelt, evenals trouwens ook de andere cultures, behoorlijk winstgevend. De oorlogstoestand, waarin Europa ,als gevolg van de Napoleontische oorlogen voortdurend verkeerde, maakte, dat er een tekort aan allerlei landbouwproducten was. Zeeland profiteerde hier ruimschoots van, want het werd practisch niet in de conflicten betrokken en kon dus onbelemmerd en met een ongeschonden productieapparaat aan de groote vraag naar landbouwvoortbrengselen trachten tegemoet te komen.

Het Fransche Bestuur had voor de landbouwproductie, mede door het continentale stelsel, een groote belangstelling. Verschildende enquêtes werden naar de diverse onderdeelen van het land-

bouwbedrijf ingesteld, en zoo werd er einde 1811 door het Arrondissement Zierikzee ook een onderzoek gedaan naar de „culture et manipulation de la garance". [57])

De Zeeuwsche meekrap, die vroeger naar Engeland en Duitschland werd verzonden, werd tijdens de blokkade van het Fransche Keizerrijk, uitsluitend op het Continent van Europa geplaatst; maar zoodra de handelsrelaties met Engeland na den val van Napoleon weer mogelijk waren, vond de Zeeuwsche meede haar weg weer naar de Engelsche markt. Zoo ging er reeds in 1815 15200 centenaar naar Londen. [58])

Wij vermeldden al, dat Engeland er in de jaren van twintig toe overging, den invoer van meekrap zwaar te belasten, terwijl daarentegen de racine door een zeer gering recht werd getroffen. Het gevolg was, dat Zeeland zich meer op de productie van den gedroogden meêwortel ging toeleggen. Voor de andere afzetgebieden, voornamelijk Duitschland en Rusland, kwam alleen het afgewerkte fabrikaat in aanmerking. In verband met de belangrijkheid van de verzending van racine, werd er van Tholen en Zuid-Beveland uit door belanghebbende kringen aandrang uitgeoefend bij het Provinciaal Bestuur om te verkrijgen, dat het uitvoerrecht op racine verlaagd zou worden. Het Provinciaal Bestuur en de Prov. Commissie van Landbouw namen echter een ander standpunt in dan interessenten. Zij vreesden, dat men zich door een verlaagd uitvoerrecht te veel op de productie van racine zou werpen, waardoor de meêhandel te gronde zou gaan.

De Regeering was het evenwel met de belanghebbenden eens, en bij de wet van 4 Jan. 1825 werd het recht op den uitvoer van racine van *f* 6 op *f* 3 verminderd.

In het belang van de meêcultuur werden voorts de rechten op den invoer, uitvoer en doorvoer van het afgewerkte fabrikaat, die bij de wet van 26 Aug. 1822 waren bepaald op resp. *f* 6, *f* 1 en *f* 2 voor de onberoofde en fijne, op *f* 3, *f* 0.50 en *f* 1 voor de gemeene, en op *f* 1.50, *f* 0.25 en *f* 0.50 voor de mullen, bij de wet van 11 April 1827 zonder onderscheid der kwaliteiten gebracht op *f* 6, *f* 0.10 en *f* 1. Het inkomende recht werd dus verhoogd, het uitgaande recht sterk verminderd. De slechte meêprijzen, die er in die jaren gemaakt werden, zullen zeker het totstandkomen dezer Regeeringsmaatregelen hebben bevorderd.

Wij komen nu tot de bespreking van de oorzaken van deze slechte prijzen, die niet aan toevalligheden en tijdelijk minder gunstige omstandigheden konden worden toegeschreven. De econo-

mische positie was na den Franschen tijd een geheel andere geworden door het plotseling optreden van een levendige concurrentie als gevolg van de uitbreiding van de meekrapcultuur in Frankrijk.

Het Fransche product werd op een meer rationeele en meer industrieele wijze verwerkt en het afgewerkte fabrikaat bleek zich te onderscheiden door een zeer hooge kwaliteit.

Eeuwenlang had Zeeland geprofiteerd van een min of meer monopolistische positie op het gebied van den handel in en den verbouw van meekrap, waardoor de prijzen zich altijd hadden geregeld naar het gewas in ons gewest. Het gevolg van deze zekere positie en gemakkelijke voordeelen was geweest, dat de techniek van de verwerking kostbaar en gebrekkig was gebleven. Wij zagen reeds, dat sinds de middeleeuwen eigenlijk geen veranderingen in den aard van het bedrijf waren opgetreden. Zoolang er van een eenigszins belangrijke concurrentie geen sprake was, kon dit gebrekkige zonder tastbaar nadeel blijven voortbestaan.

Na 1815, met het optreden van de Fransche concurrentie, werd dit geheel anders. Het Zeeuwsche product, vanouds op de Europeesche markten bekend en gewaardeerd, was natuurlijk door het betere en goedkoopere Fransche product maar niet zoo direct te verdringen, want aan de traditie ontleende het vertrouwen en dus vraag, maar op den duur kon het zich onder deze gewijzigde omstandigheden toch niet handhaven.

In 1827 werd dan ook in de Staten van Zeeland op de wenschelijkheid van een betere meêbereiding in Zeeland gewezen, in verband met het feit, dat elders reeds meer volmaakte procédé's bestonden. De omstandigheid, dat in 1827 de meêprijzen niet hoog waren, zal zeker tot het uitspreken van deze wenschelijkheid hebben bijgedragen. In 1828 waren de prijzen der meekrap bepaald slecht, maar de hoop op betere uitkomsten deed de planting echter nog voortzetten, zoodat er geen inkrimping plaats had.

De Provinciale Commissie van Landbouw stelde een onderzoek in naar de Fransche meêteelt en meê-industrie, en kon den Zeeuwschen landbouwers toen mededeelen, dat de cultuurkosten in Frankrijk 10 à 12 % hooger waren dan in Zeeland, maar dat daarentegen de opbrengst van gelijke uitgestrektheden gronds twee derde meer bedroeg. De meekrap werd door de Fransche landbouwers in de open lucht gedroogd en vervolgens aan de fabrikanten afgeleverd.

De verwerking der wortels geschiedde daar in fabrieken, die weldra technisch zoo goed geoutilleerd bleken te zijn, dat zij een product konden afleveren, dat beter en goedkooper was dan het

Zeeuwsche, waardoor de rentabiliteit van het Zeeuwsche meekrapbedrijf ernstig geschaad werd.

Het Fransche fabrikaat werd vooral éénsoortiger en zuiverder genoemd, terwijl het in tegenstelling met het Zeeuwsche direct bruikbaar was.

In de Zeeuwsche meêstoven, die vaak het gemeenschappelijk eigendom van enkele landbouwers waren, geschiedde de bewerking door drogers en stampers, vaste arbeiders, die per 1000 pond meekrap beloond werden. De 10 à 20 eigenaren der meêstoof benoemden bovendien voor de administratie een boekhouder. Van een eigenlijk fabrieksbedrijf kon bij deze meêstoven dus niet gesproken worden, en men voelt reeds van te voren, dat de positie van deze nijverheid, van het oogenblik, dat ze moest gaan concurreeren met een exploitatievorm in het buitenland, meer volgens modern-industrieele inzichten uitgewerkt, niet van de sterkste was.

Juist omdat in de meêstoven bij de verwerkers van den prikkel van het eigenbelang weinig sprake was, werd er niet zuinig en doelmatig gewerkt.

Door enkele voormannen werd er in Zeeland met nadruk op gewezen, dat de meekrapbereiding van het landbouwbedrijf afgescheiden diende te worden. De verwerking moest dan geschieden in fabrieken, die de fabricagemethoden zouden moeten verbeteren, en de eischen van de markten nader zouden moeten bestudeeren. De geheele opzet zou ook een uitsluiting van den tusschenhandel voor oogen moeten hebben.

Dat de werkgelegenheid als gevolg van een industrialisatie aanvankelijk zou verminderen, laat zich begrijpen, als men weet, dat er in een stoof meestal 9, maar soms tot 40 menschen bijna een geheel jaar door werk vonden. Want in begin September na de Goesche kermis begonnen de stoven te werken, en vaak was in Mei de campagne nog niet afgeloopen. Er waren stoven, die het geheele jaar doorwerkten, daarnaast kwamen er evenwel ook voor, die al in Februari met het reeden klaar waren.

Maar, niettegenstaande jarenlange besprekingen en aanbevelingen kwam in den landbouw het nieuwe en betere meestal uiterst langzaam tot stand. Wij zullen de gelegenheid hebben bij de bespreking van de algemeene ontwikkeling van den Zeeuwschen Landbouw in den loop van de vorige eeuw hierop nog herhaaldelijk te wijzen. Vooral is dit het geval wanneer het prijsverloop niet ieder jaar den irrationeelen of verouderden bedrijfsvorm in zijn voortbestaan bedreigt.

Zoo ging het ook in Zeeland. Wij vermeldden reeds de slechte meêprijzen van het jaar 1828; maar in 1829 waren de prijzen weer beter door een slechten oogst, om in 1830 door het aanhouden van een misoogst tot buitensporige hoogte te stijgen. Hoe groot deze oogstmislukking was kunnen wij met eenige cijfers demonstreeren.

In de voorafgaande 10 jaar, dus van 1819—1829 was de productie in Zeeland, uitgedrukt in vaten meekrap en mullen, gemiddeld jaarlijks 6762 vaten geweest. In 1829 en 1830 produceerde Zeeland slechts resp. 3809 en 3768 vaten. Over de voorafgaande vijfjarige periode bedroeg de Zeeuwsche productie van racine gemiddeld per jaar 91031 Ned. ponden, om in 1829 en 1830 te dalen tot resp. 6191 en 7440 ponden. De productie had zich in 1831 met 5020 vaten en 4850 pond racine nog niet geheel hersteld. Maar in 1832 en volgende jaren trad een sterke productievermeerdering in Zeeland op, door de groote opbrengsten per H.A. maar ook door een belangrijke uitbreiding van de meêteelt als gevolg van de lage prijzen der granen. De prijzen van de meekrap waren redelijk, zoodat de meêcultuur evenals de koolzaadteelt in deze jaren voordeeliger was dan de graanbouw. Het aantal meêstoven nam in verband met de uitbreiding der teelt toe. In 1835 kwamen er b.v. twee te Wissekerke, één te Nieuwerkerk, één te Hoek en één te Hontenisse bij. Die te Hontenisse werd met stoom gedreven.

In de jaren 1835, 1836 en 1837 was de oogst buitengewoon groot (gem. 10.873 vaten) en maakten de meêstoven vrij goede winsten, tot in 1837 plotseling weer lage prijzen optraden en de meêteelt weer onrendabel werd. [59]) Deze opnieuw ingetreden depressie hield thans ook in de volgende jaren aan, met als gevolg een niet onbelangrijke inkrimping der teelt. Zoo had een voor groote deelen van Zeeland zeer smartelijke crisis haar intrede gedaan, die lange jaren nu en dan slechts door betere oogenblikken onderbroken, voortduurde totdat de chemische kleurstoffenindustrie de teelt geheel zou doen ophouden.

Onderstaande grafische voorstellingen geven een duidelijk beeld van de beschreven ontwikkeling. De opheffing van de oude reglementeering leidde, zooals blijkt, tijdelijk tot een uitbreiding der cultuur.

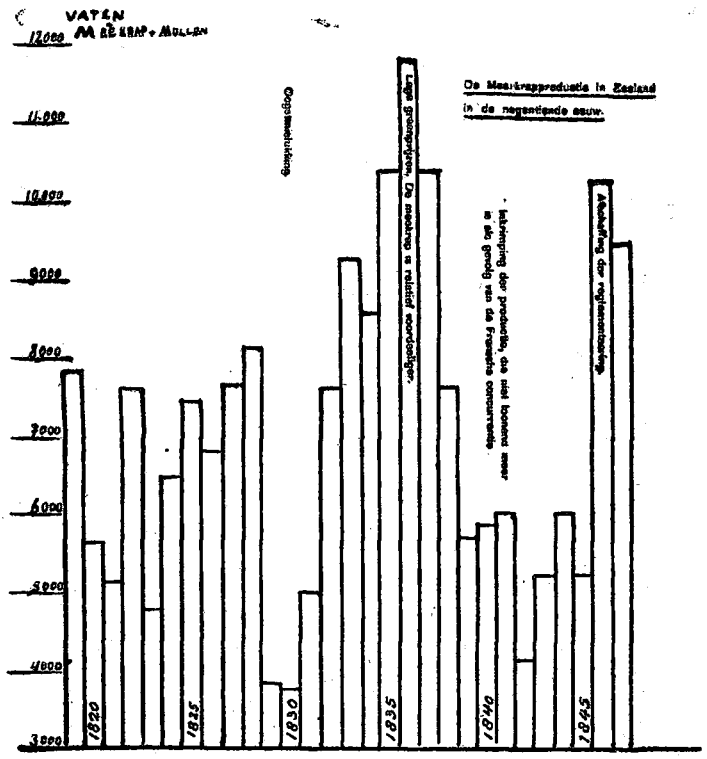

Toen de Fransche concurrentie zich in 1838 en volgende jaren in verscherpten vorm voordeed en tot inkrimping van de teelt in Zeeland leidde, werd er door enkele vooruitstrevenden uitgezien naar middelen om de techniek van het meêstoofbedrijf te verbeteren.

Zoo werd er in 1842 een octrooi verleend voor den tijd van 15 jaar aan H. J. Gudde Sr., voor het uitvinden van werktuigen tot het zuiveren van meêwortels en voor de verbetering der drooginrichtingen. Dit octrooi werd door middel van een brochure aan alle eigenaren van meêstoven bekend gemaakt.

Het doel der uitvinding was om door een machinale zuivering der wortels het zoo schadelijk dorschen te vervangen, en voorts door een wijziging in de drooginstallatie aan brandstof te besparen, terwijl de wortels niet meer met den schadelijken rook in aanraking zouden komen. De voorgestelde verbetering zou per meêstoof

f 2500 kosten, waartegenover stond een productiekostenverlaging van *f* 4.50 per 50 K.G. meekrap.

De eigenaren der meêstoven bleken evenwel nog zoo aan het

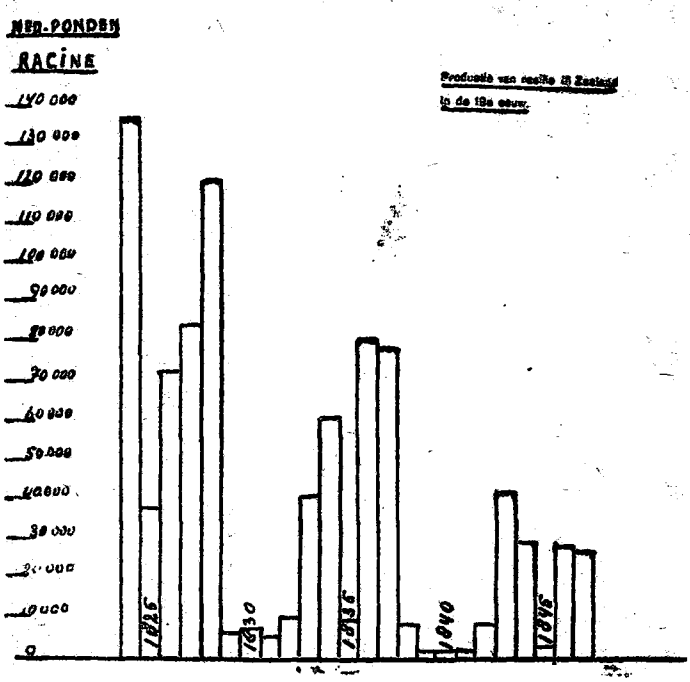

oude en verouderde vastgeklonken te zitten, dat men zelfs niets voor een proefneming gevoelde.

„Het moeten knappe mannen zijn, die het den drogers uit de handen nemen," werd er in belanghebbende kringen gezegd. [60]) En deze onverschilligheid, ten opzichte van voorgestelde verbeteringen aan den dag gelegd in het jaar 1842, een extra slecht jaar met zeer geringe vraag naar het Zeeuwsche product buitenslands, met als gevolg verdere inkrimping der Zeeuwsche productie, werkloosheid en armoede, was weinig hoopvol voor de toekomst.

In de Notulen der Staten van Zeeland van 1843 lazen wij:

„Het ware te wenschen, dat geschikte middelen wierden aan-
„gewend om dien voor deze provincie zoo belangrijken tak van
„cultuur, en inzonderheid de verzending der gefabriceerde meekrap
„naar buitenlands meer en meer te bevorderen, waardoor weder

„een vroegere bron van welvaart zoude geopend worden, welke „thans als genoegzaam verstopt is aan te merken."

Maar ook in de leidende kringen der Zeeuwsche Maatschappij van Landbouw wijdde men aan deze ernstige crisis de volle aandacht, vooral toen in Jan. 1845 de eeuwenoude reglementen van keuring enz. van regeeringswege werden ingetrokken.

Op de vergadering der Z.L.M. van Juni 1845, die te Goes gehouden werd, kwam de vraag naar voren of men de meê-industrie nu aan haar eigen lot kon overlaten, en of de Z.L.M. niet bij machte was om iets tot opbeuring van deze nijverheid te doen. Het gevolg was de instelling eener commissie met J. Fransen van de Putte als voorzitter. Behalve de Z.L.M. als geheel, benoemde ook de sectie Schouwen en Duiveland dier Maatschappij een commissie voor de verbetering der meekrapbereiding. [61])

De Commissie-Fransen van de Putte bracht op de algemeene vergadering der Z.L.M., in 1846 te Zierikzee gehouden, een rapport uit, waaraan wij de volgende bijzonderheden ontleenen. [62])

Een zekere Verplancke te Gent had te Drongen in België in de buurt van de Zeeuwsche grenzen een fabriek, waar een nieuw stelsel van meekrapbewerking werd toegepast. De grondstof moest dit bedrijf uit Zeeland betrekken, waardoor enkele Zeeuwsche stoven een vrij gevoelige mededinging ondervonden.

De in het gedrang gekomen meêstoven hadden nu op een uitgaand recht op de onbewerkte wortels en racine aangedrongen, met het gevolg, dat de Regeering aan dit verzoek voldeed, waardoor de heer Verplancke zijn fabriek moest sluiten, en er over ging denken het bedrijf naar Zeeland over te brengen.

De commissie stelde voor een naamlooze vennootschap op te richten en deze geheele inrichting van Verplancke over te nemen. Zij was tot dit voorstel gekomen, nadat zij zich eerst door middel van een proef van de voordeelen van het procédé overtuigd had. Bij die proef was gebleken, dat met het nieuwe systeem uit gelijke hoeveelheden groene wortels, 45 % en zelfs in een bepaald geval tot 60 % meer werd verkregen dan in de gewone stoven; en dat de kosten van bereiding 30 à 35 % minder bedroegen dan in Zeeland, terwijl in denzelfden tijd drie maal meer kon worden afgewerkt. Bovendien was het product per 50 Ned. ponden *f* 6 à *f* 8 meer waard, en wat fijnheid en zuiverheid betrof aan het Fransche fabrikaat gelijk.

De commissie van onderzoek tot herstel van meekrapteelt en -bereiding had, voordat zij op de algemeene vergadering te Zierik-

zee met haar voorstellen verscheen, den weg zooveel mogelijk voorbereid. Zij had een bespreking gevoerd met de leden der Commissie van Landbouw in Zeeland, en met de groote grondbezitters in de Abdij te Middelburg, en circulaires verspreid om in breeden kring de aandacht voor de plannen te trekken.

Met een uitnoodiging ter algemeene vergadering ontving ook de Minister van Binnenlandsche Zaken een dergelijke circulaire, waarin kenbaar werd gemaakt dat de Z.L.M. de taak op zich had genomen een verbeterde bereiding der meekrap in te voeren, en daardoor gevolg te geven aan de bedoeling des Konings, bij het intrekken der vroegere verordeningen op de bereiding dezer verfstof.

Er werd voorts gezegd: „Bijaldien een genoegzame deelneming „van landbezitters bij de Algemeene Vergadering tot daarstelling „eener zoodanige inrichting daartoe de fondsen aanwijst, dan zal „het établissement Verplancke te Gent, dat zeer gunstig werkt, in „Zeeland worden overgebracht als hebbenden gemelde heeren zich „daartoe aanvankelijk verbonden."

Als gevolg van de bemoeienissen der Z.L.M. schreef de Minister van Binnenlandsche Zaken: „Ik meen te moeten veronderstellen, dat „de Maatschappij wat de oprichting eener verbeterde meêfabriek „betreft, waarvan in de opgemelde missive wordt gewaagd en „welker bevordering ik alleszins wenschelijk acht, alleen zal op„treden als raadgeefster en bevorderaar, maar dat dezelve zich „zal onthouden om zoodanige fabriek onder haar beheer te nemen, „daar ik verneem dat zulks niet ligt in den aard harer instelling, „noch overeen zoude te brengen zijn met hare statuten."

Uit Zeeland werd de Minister nu ingelicht, dat de fabriek in België reeds jaren met de beste gevolgen was werkzaam geweest. De eigenaren waren vanwege hun vergevorderde jaren en door het ophouden van vroegere relaties in Zeeland reeds in overleg getreden met Belgische grondeigenaren in deze provincie om hun fabriek ter overplaatsing te verkoopen, wat echter om bijzondere redenen niet doorging. De heeren Verplancke hadden toen een voorloopige overeenkomst gesloten met de Commissie tot onderzoek uit de Z.L.M.

Het plan bestond om aan de Nederlandsche Regeering octrooi voor de invoering dezer verbeterde bereiding aan te vragen, en tevens een vennootschap te doen oprichten, die alhoewel leden der Z.L.M. bevattend, los van deze was.

De Minister trok na deze uiteenzetting zijn bezwaren in.

Na deze voorbereiding was het oogenblik, waarop de algemeene vergadering te Zierikzee bijeen zou komen, aangebroken. Er

werd gesproken en van gedachten gewisseld — maar de conclusie was, dat men niets voor de plannen gevoelde. En zoo kwam er dus niets tot stand, tenminste geen mechanische stoom-meêstoof à la Verplancke.

Het jaar 1846 was echter niet geheel door stilstand gekenmerkt, want in dit jaar werd er door de firma Ochtman & Co. te Zierikzee een garancinefabriek opgericht. Dit werd door de Staten van Zeeland zoo belangrijk geacht, dat zij 8 Juli 1847 een resolutie namen om ten aanzien van het gewicht dezer garancinefabriek in een opzettelijk onderzoek te treden, en om bij bevinding, dat deze fabriek in het belang van de meêteelt en voor de instandhouding der meêstoven in Zeeland werkelijk gewichtige voordeelen opleverde, een geldelijke aanmoediging te verleenen.[63]) Dit onderzoek werd echter door verschillende omstandigheden telkens opgeschort.

De Ned. Maatschappij ter bevordering der Nijverheid te Haarlem schreef in 1847 de volgende twee prijsvragen uit:

1. „Hoe kan de meekrapwortel op een minder kostbare wijze, „dan tegenwoordig geschiedt, fijngemaakt worden, aangezien de „onkosten in ons vaderland hiertoe *f* 75 à *f* 80, en in Frankrijk „slechts *f* 26 voor de 1000 Ned. pond bedragen, en welke midde„len zoude men hiertoe moeten bezigen?"

2. „Welke voorzorgen moet men in acht nemen, om uit een „bepaalde hoeveelheid groene meê, de grootste hoeveelheid z.g. „hard goed te verkrijgen, aangezien er bij de tegenwoordige bewer„king zooveel verloren gaat, dat men het verlies in sommige fa„brieken op 60 % berekent?"

Bekroond werd een verhandeling van de heeren O. Verhagen, fabikant te Goes, en prof. Bleekrode.[64])

Door Verhagen en Bleekrode werden de volgende verbeteringen in de meekrapbereiding als essentieel aangemerkt:

1. Doelmatige ventilatie langs machinalen weg, waardoor men bij lage temperatuur een snelle droging zou verkrijgen.
2. Machinale zuivering met behulp van een breek- en zuiveringsmachine, waardoor geen krapdeelen verloren zouden gaan.
3. Een doelmatig en economisch maalstelsel.
   De schrijvers memoreerden, dat men in Frankrijk een maalsysteem had, dat zeer volledig pulveriseerde, alhoewel het meer brandstof en tijd kostte dan het gebrekkige stampen. In totaal bedroegen echter in Frankijk de verwerkingskosten

slechts één derde van die in Zeeland, waar ze voor een vat *f* 40 waren.

De Commissie van Landbouw in Zeeland benoemde in 1849 uit haar midden I. G. J. van den Bosch om een onderzoek naar de Fransche meê-industrie in te stellen.

Een uitvoerig en mooi verslag, getiteld: „Over den verbouw en de bereiding der meekrap in het departement van Vaucluse in verband met de meekrapteelt in Zeeland, Middelburg 1850" was het gevolg. Van den Bosch toonde aan, dat de cultuurkosten in Zeeland lager waren, maar dat de bereidingskosten (reedhuur) daarentegen veel hooger uitvielen, waardoor men in Frankrijk, waar een fabriekmatige bereiding plaats had, voordeeliger produceerde.

In 1851 kwam te Wilhelminadorp door Van den Bosch een vennootschap tot stand met het doel om een fabriek te stichten, waarin de Fransche wijze van werken zou worden toegepast. Deze vennootschap, werkende met een kapitaal van drie ton, kocht uit de meêstoven racine op, om deze door een verbeterde pulverisatie tot hoogere waarde te brengen. Het geheele verbeterde systeem werd er dus niet in practijk gebracht.

In 1852 werden de statuten vastgesteld voor een dergelijke fabriek te Goes, waarin O. Verhagen, Bleekrode en Fransen v. d. Putte de hoofdfiguren waren.

Deze heeren gingen bij hun initiatief uit van de meening, dat om tot een betere fabricage te geraken, alles afhangt van de eerste droging, of de droging der groene wortels. Voorts moet de droging snel zijn, en is het van groot belang een machinale zuivering en doelmatige pulverisatie toe te passen. Als product werd verkregen: garancine, fleurs de garance etc.

Terwijl de meêstoven kwijnden, werd in deze garancinefabrieken nog flinke winst gemaakt.

Het is wel typeerend voor het karakter van het oude meêstoofbedrijf, dat zelfs nog in 1864 de Algemeene Vergadering der Z.L.M. het reeds afgezaagde onderwerp behandelde: „Wat levert voordeeliger uitkomsten op, het met stoomkracht malen of het oude stampen van meekrap?" [65])

Men kwam tot de conclusie dat het malen verkieselijker was, omdat men eerstens een grootere capaciteit haalde, en in de tweede plaats een betere kwaliteit verkreeg, waardoor het product door de koopers geprefereerd werd.

Per 1000 pond meekrap kostte het oude stampen met behulp van paarden *f* 14, en het met stoom malen slechts *f* 9, waartegenover

echter stond, dat de stoommachine het grootste gedeelte van het jaar niet benut werd.

Wanneer men notulen en verslagen uit dezen tijd raadpleegt, is het één klacht over de kwijning van de meê-industrie.

Zoo werd er b.v. voor het jaar 1850 vermeld, dat er in Zeeland veel landbouwers waren die geen meekrap teelden, hetzij omdat zij geen aandeel hadden in een meêstoof, hetzij omdat zij niet bij machte waren om de uitschotten voor delven, reedhuur enz. te bekostigen, of wel dat de misbruiken in de stoven hen van de cultuur terughielden.

De betere jaren werden steeds sporadischer. Een voorbeeld van een vrij goed jaar was 1868, toen de cultuur als gevolg van de gunstiger prijzen direct weer uitgebreid werd, vooral op Zuid-Beveland. De hoogere prijzen waren echter slechts kortstondig, maar toch zag men de boeren zich telkens weer met nieuwe hoop aan de oude cultuur vastklampen.

Het bleek meer en meer onmogelijk te worden, om het gewas met eenig voordeel te verbouwen. Meerdere malen had zich in de geschiedenis van de meekrapcultuur een depressie voorgedaan, maar ze was dan slechts van tijdelijken aard geweest door buitengewone omstandigheden als oorlog, of als gevolg van het vinden van een nieuwe kleurstof, die later bleek niet zoo kleurhoudend te zijn als de meekrap. Er was vroeger dus alleen van een tijdelijken invloed op de aanplanting sprake geweest.

Het uit koolteer gewonnen chemische product, de aniline, waarvan Duitschland en Frankrijk steeds meer produceerden, was evenwel in staat de meekrap blijvend te verdringen. De crisis, door een scherpe mededinging van het geïndustrialiseerde Fransche meekrapbedrijf ingeluid, ging in de tweede helft der vorige eeuw dan ook over in een doodsstrijd als gevolg van de moordende concurrentie der chemische kleurstoffen.

Nog voor het laatst herleefde het oude vertrouwen in de meekrap in 1876, toen de prijzen weer iets opliepen. De Kamer van Koophandel van Zierikzee verzocht den Minister van Buitenlandsche Zaken door middel van de consuls een onderzoek te willen instellen naar de oorzaken der prijsstijging, en tevens na te gaan hoe het met de ontwikkeling der kunstalizarine-industrie gesteld was.

De voorzitter der Z.L.M. had voor dezelfde aangelegenheid een onderhoud met dezen minister, die beloofde de zaak te zullen onderzoeken. Het Landbouwverslag van 1876 bevatte het resultaat

van dit onderzoek. Er werd in gezegd, dat „de roode kleurstof, „die men uit de meêwortels bereidt, en waaruit door verschillende „bijmengsels andere kleuren verkregen worden, in de Noord Ame„rikaansche wolweverijen op prijs gesteld en door geen andere „kleurstoffen met vrucht vervangen kan worden, zoodat de teelt „nog niet geheel hopeloos is."

In Schouwen was de meêcultuur vanouds zeer geliefd en ook nog in 1877, al was het in het klein, werd weer meê geplant, op hoop van verbetering van den toestand. Men kon anderzijds de cultuur ook niet geheel opgeven, omdat bij de oprichting van vele meêstoven was bepaald, dat de aandeelhouders een bepaalde breedte meekrap moesten verbouwen, dit om zeker te zijn dat men tenminste voor een paar maanden vodoende grondstof had. Men rekende zoo, dat de stoof door de aandeelhouders kon bestaan; wat buiten hen ter verwerking werd ingebracht, maakte de onderneming voordeeliger.

Toch ging men er in de jaren van zeventig toe over de stoven de een na de ander te sluiten. Zoo werd b.v. te Kapelle bij Goes in 1877 voor het laatst meekrap bereid.

De vervanging van de meekrapcultuur.

In 1874 werd er door de Z.L.M. overwogen of er nog iets te doen was om de cultuur te behouden. Dit bleek niet mogelijk, en in 1877 werd op de Algemeene Vergadering dezer Maatschappij de meekrap dan ook tot de verloren gewassen gerekend, terwijl men zich afvroeg welke cultures haar vervangen moesten.

Men wist het niet; men wist ook niet wat er met de meêstoven moest gebeuren, waarin zooveel kapitaal stak.

Marlet wees er in deze vergadering op, dat de meêcultuur twee groote landbouwlessen had nagelaten: het groote nut van diepe grondbewerking en krachtige bemesting. Hield men zich hieraan, dan zou men vanzelf de moeilijkheden, ontstaan door het verlies der meê, overwinnen.

Hij beval aan: meer vee en meer voederverbouw, maar ook meer vlas, zaden, suikerbieten, aardappelen, enz. Men zou zich voor overdrijving in een bepaalde richting moeten hoeden, daar dit tot het bederven van de markt zou leiden. Door de uitbreiding van de teelt van het kanariezaad, was reeds overproductie van dit gewas ontstaan. De teelt van karwij nam al toe, maar die van bieten en aardappelen, waarvan volgens Marlet een ruim verbruik was verzekerd, verdiende de meeste aandacht.

Vis wees op de wenschelijkheid van kunstmestgebruik (Ville's

mest), waardoor men dan zeker twee jaar achtereen tarwe zou kunnen verbouwen.

Tot eenstemmigheid over de vervanging kwam men echter op deze vergadering niet.

In de jaren 1875, 1876 en 1877 werden in den Wilhelminapolder proeven genomen met koolteelt ter vervanging van de meekrap. [66])

Het gold hier aanplantjes van 1/2—1 H.A. De prijzen waren helaas niet hoog, en de expeditie naar Engeland was te kostbaar. Men wees op het bezwaar van het vervoer van Queensborough naar de groentemarkt van Londen, en op de wenschelijkheid, dat de Mij „Zeeland" een boot tot Londen zou laten varen. Door genoemde ongunstige omstandigheden werd de koolteelt weer opgegeven.

Ook aan tabak heeft men in Zeeland wel gedacht ter vervanging van de meekrap, maar zooals elders reeds medegedeeld werd, heeft men met het aanplanten van tabak geen gunstige resultaten kunnen bereiken.

De geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw leert ons, dat men in de praktijk weldra den verbouw van fijne zaden (speciaal van karwij) uitbreidde en dat ook erwten en aardappelen een belangrijker plaats gingen innemen.

Uitkomst bracht echter eerst de suikerbietencultuur, die door haar analogie met de meêcultuur, wat cultuurzorgen enz. betrof, zeer spoedig vasten voet kreeg en belangrijker werd dan in eenig ander deel van ons land.

Slotbeschouwing.

De Zeeuwsche Landbouw werd in de jaren van zeventig der vorige eeuw wel uiterst zwaar op de proef gesteld. Bij het uitbreken der Groote Landbouwcrisis, die het geheele bedrijf ontredderde en met den ondergang bedreigde, was juist een der belangrijkste steunpilaren, de meekrapcultuur, weggevallen.

Hier dus dubbele moeilijkheden, uitermate zware zorgen en vaak groote ellende voor den landbouwer en zijn helpers. Het groote leed, dat toen geleden is en meestal stil gedragen werd, is met geen pen te beschrijven. In een stedelijke omgeving zou een dergelijke beproeving zeker tot onrust, onlusten en conflicten van allerlei aard hebben geleid. Maar de landelijke bevolking, gehard door een vaak moeitevol en kommervol bestaan, vermag veel te dragen.

Zooals de komst van den winter groei en ontwikkeling in de natuur tot stilstand brengt en tenslotte al het leven in actieven vorm

doodt, zoo is het veelal ook in den aanvang met de groote economische crises, waardoor het landbouwleven regelmatig getroffen wordt. Er blijft een latent leven over, berustend op den wil tot voortbestaan, een ingeboren behoefte om het leven straks onder betere omstandigheden weer voort te zetten. Hiervoor brengt de landelijke bevolking de grootste offers van geld en goed.

En wanneer de lente op economisch terrein weer gekomen is, ontplooit zich dit oeroude landbouwbedrijf opnieuw, meestal verjongd en vernieuwd door harde lessen, en weer vele ervaringen rijker. Evenwel niet alles is behouden gebleven. Oudere takken zijn vaak afgestorven en afgevallen en nieuwe loten zijn soms weer aan den stam ontsproten.

Maar de landelijke eigenschap om veel te kunnen verdragen en veel te willen afwachten in de hoop op betere tijden, hoe mooi op zichzelf ook, is een belangrijke hinderpaal voor een snellere ontwikkeling. Zij wordt zelfs noodlottig in bepaalde gevallen. Vaak veel te laat en in onvoldoende mate verkeert het latente en passieve in het actieve, en economische selectie heeft dan reeds talrijke slachtoffers gemaakt. Behalve het zeer gefortuneerde element, dat altijd een betrekkelijk kleine groep vormt, overleeft alleen het meer dynamische gedeelte der bevolking door handeling en aanpassing aan het gewijzigde, de groote débacle. Het dynamische wordt sterk bevorderd door onderwijs en voorlichting, door meer vakkennis en algemeene ontwikkeling, in één woord door opheffing van het geestelijk peil der landelijke bevolking.

De geschiedenis der meekrap in de eerste helft der vorige eeuw toont ons duidelijk hoe moeilijk, ja zelfs onmogelijk het is, een verouderd bedrijf te verjongen en op tijd aan te passen aan de eischen van een nieuwen tijd, wanneer de landbouwende bevolking nog geheel een werktuig is van sleur en oude gewoonten, en de kanker der onkunde nog in breede lagen der samenleving voortwoekert.

Zoolang de meekrapbereiding nog allerwegen een landelijke industrie was, onberoerd door het modern-industrieele streven naar rationalisatie en mechanisatie, vormde ze een der meest hechte pijlers voor de Zeeuwsche volkswelvaart ten plattelande. Maar toen de productiemethoden als gevolg van de Fransche concurrentie wijziging gingen behoeven, miste men vrij algemeen het onontbeerlijke initiatief en de noodige veerkracht. Slechts vooraanstaande personen, „heeren", niet behoorende tot het gewone dorpsmilieu, onderzochten de veranderde omstandigheden, propageerden het nieuwe en pasten het zelf ook in eenige fabrieken toe. De lan-

delijke meëstoven bleven echter aan hun verouderde werkwijzen vasthouden, stonden afwijzend tegenover andere methoden, en brachten daardoor het bedrijf en de cultuur in de grootste moeilijkheden.

Wanneer de Zeeuwsche boerenstand destijds de ontwikkeling had bezeten, die hij zich later heeft eigen gemaakt, zou de Fransche concurrentie minder noodlottig zijn geworden.

Met de lessen, die de meekrap ons achtergelaten heeft, kunnen wij ook in dezen tijd zeer zeker nog ons voordeel doen.

1) H. A. Poelman, Geschiedenis van den handel van Noord-Nederland, gedurende het Merovingische en Karolingische Tijdperk.
3) J. de Kanter, De meekrapteler en -bereider, blz. 23.
4) J. G. van Dillen, Het Econ. Karakter der Middeleeuwsche Stad.
6) F. J. v. Pesch, Beknopte Handeliding tot de kennis van den Ned. Landbouw, 1881.
7) Tegenw. Staat der Ver. Nederlanden, 1750 blz. 383—388 van deel 9.
8) J. de Kanter, De meekrapteler en -bereider, blz. 15.
9) idem, blz. 16.
10) J. de Kanter, De meekrapteler en -bereider, blz. 22, in volledige Beschr. van alle Konsten, Ambachten enz. 1799.
11) Rechtsbronnen van Zierikzee, uitgegeven door mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, blz. 368.
12) Het Recht der stad Reimerswaal, uitgegeven door mr. R. Fruin, blz. 69.
13) J. Bijlo, Kroniek van Kapelle-Biezelinge en Eversdijk.
14) Notulen Staten van Zeeland 1815.
15) J. de Kanter, De meekrapteler en -bereider, blz. 4.
16) Jaarverslag Z.L.M. 1864.
17) Jaarverslag Z.L.M. 1873.
18) Jaarverslag Z.L.M. 1874.
19) Notulen Staten van Zeeland 1836, 1843, 1850.
20) Jaarversl. Z.L.M. 1863, 1864, 1870.
21) Notulen Staten van Zeeland 1819—1824.
23) Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 2 (Vossemeer), blz. 240.
24) Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 2, blz. 333 en 334.
27) Archief Z. Gen. deel II, mr. G. A. Fokker: De oudst bekende keur op de meekrap.
28) Rechtsbronnen van Zierikzee, uitgegeven door mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt in de Werken der Ver. tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, blz. 368.
29) Rechtsbronnen van Zierikzee, Bezemer en de Blécourt, blz. 379.
30) Rechtsbronnen van Zierikzee, Bezemer en de Blécourt, blz. 307.
31) Rechtsbronnen van Zierikzee, door mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, blz. 316.
32) Tegenw. Staat der Ver. Nederl., deel 10, blz. 50.
33) Nederlandsche Jaarboeken 1761.
34) Het Recht der Stad Reimerswaal, uitgegeven door mr. R. Fruin, blz. 69.
35) J. Bijlo, Kroniek van Kapelle-Biezelinge en Eversdijk.

36) Aanmerkingen over de vervalsching van de Meekrap, door mr. F. Ermerins in Magazijn van Vaderlandschen Landbouw, deel III, stuk II, blz. 311 (anno 1806).
37) M. Smallegange, Nieuwe Cronyk van Zeeland, blz. 496.
38) Tegenw. St. der Ver. Nederl. deel 10, blz. 531.
39) Idem, deel 10, blz. 365.
40) Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 10, blz. 109.
41) Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 4, Rommerswale, blz. 65.
42) Tegenw. St. der Ver. Nederl., deel 10, blz. 88, 89.
43) Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 9, Tholen, blz. 6.
44) Archief Z. Gen. deel VI, 1886, J. Broekema, Borsele als ambachtsheerlijkheid en als polder vóór 1795.
45) Tegenw. Staat der Ver. Nederl. deel 2, blz. 459.
46) en 47) De provincie Zeeland door J. de Kanter en J. Ab Utrecht Dresselhuis, blz. 33.
48) Notulen Staten van Zeeland 1828.
49) De provincie Zeeland, door J. de Kanter en J. Ab Utrecht Dresselhuis. De hierin verspreid voorkomende gegevens werden als boven samengesteld na correctie van de tabel op blz. 34 van genoemd werk.
50) Notulen Staten van Zeeland 1815.
51) Notulen Staten van Zeeland 1819.
52) Notulen Staten van Zeeland 1821.
53) Notulen Staten van Zeeland 1826.
54) J. de Kanter, De meekrapteler en bereider, blz. 24.
55) Deel 9, blz. 383—388.
56) Beschouwingen over Meekrapbereiding, door O. Verhagen en prof. S. Bleekrode, 1852.
57) Archief Zierikzee, Agriculture.
58) Notulen Staten van Zeeland, 1815.
59) Notulen Staten van Zeeland, 1829, 1830, 1835, 1836, 1837.
60) Notulen Staten van Zeeland 1842.
61) Jaarverslag Z.L.M. 1845.
62) Archief Z.L.M. en jaarverslag Z.L.M. 1846.
63) Notulen Staten van Zeeland 1847.
64) Verhagen en prof. S. Bleekrode, Beschouwingen over Meekrapbereiding.
65) Jaarverslag Z.L.M. 1864.
66) Jaarverslagen Z.L.M. 1875, 1876 en 1877.

HET VLAS.

Het bereiden van linnen, noodzakelijk voor de kleeding, was bij de oude Germanen reeds vroeg bekend. Het vlasbewerken, en het spinnen gebeurden in de oudste tijden overal op de boerderijen. Het garen werd aan wevers, die op het land of in de stad woonden, afgegeven, en van het lijnwaad werden door het landbouwersgezin dan weer kleederen gemaakt. Het surplus aan garen werd verkocht.

Vlasbewerking en spinnen waren dus oudtijds nevenbedrijven van den landbouw, die toen nog weinig gespecialiseerd was. Reeds onder Karel den Groote moet hier te lande een bloeiende linnenfabricage en linnenhandel hebben bestaan.

J. G. van Dillen vermeldt in zijn werk: „Het Economisch Karakter der Middeleeuwsche Stad", dat reeds in 1200 in Holland vraag bestond naar vlas van elders.

Dit bevorderde de teelt in Zeeland. In Holland betrok men zelfs vlas uit Pruisen.

Verder zegt Van Dillen, dat in de 14e eeuw nog al eens vlas uit Pruisen naar Vlaanderen werd verzonden, en dat de beneden Rijnstreek veel vlas verbouwde en exporteerde. Hier zal ook Zeeland bij betrokken zijn geweest. De linnenweverij bleef in tegenstelling met de wol-nijverheid langen tijd een nevenbedrijf van den landbouw, omdat het bewerken van het linnen eenvoudiger was (geen vollen en verven). Het spinnen van garen werd tot in de vorige eeuw op het platteland beoefend.

Blanchard [1]) vermeldt in zijn studie over Vlaanderen, dat aan het einde der 15e eeuw de lakenindustrie, die ook voor het Vlaamsche platteland van zooveel beteekenis was, achteruit ging omdat de grondstof niet meer in voldoende mate kwam.

Engeland hield de wol voor eigen verwerking, en Spanje stuurde niet genoeg. Bovendien drongen de Engelsche lakens de Nederlandsche markten binnen. Daar de dorpen en steden ingesteld waren op nijverheid, konden deze er zoo maar geen afstand van doen, en toen de lakenindustrie hen min of meer in den steek liet, zochten zij uitkomst in de linnenindustrie, die tot dusverre bijna uitsluitend huisnijverheid, ter voorziening in eigen behoeften, was geweest.

Toch werden te Gent in 1280, en te Brugge in 1297 de linnenwevers reeds genoemd.

Voor Zeeland geldt in groote trekken hetzelfde als Blanchard voor Vlaanderen aangeeft. Bij de bespreking van den wolhandel komen wij hierop breedvoeriger terug. De bestudeering van de Zeeuwsche rechtsbronnen leert ons, dat het gilde der drapeniers of wollewevers veel en veel ouder is dan het gilde der linnenwevers. Zoo is b.v. de drapeniersambachtsbrief van Reimerswaal van 1362, en de linnenweversambachtsbrief van diezelfde stad van 1472.

De Linnenweversambachtsbrief van Reimerswaal bepaalde onder art. 8, dat een meester niet meer dan twee getouwen mocht hebben, in art. 13 werd toezicht gesteld op de kwaliteit van het product, terwijl art. 23 aangaf, dat het meten met de ellen in de twee jaarmarkten ook aan het ambacht behoorde, waarvoor het van elke el linnen een „myte" kreeg.[2])

Te Aardenburg ontstond ook een garenmarkt, want in de Ordonnantiën, Cueren en Statuten van Aardenburg van 1576 werd bepaald, dat lijnwaad en garen alleen op de „garemarct" voor het „scepenhuus" verhandeld mochten worden.[3])

De tijd even voor, tijdens en even na het bewind van Karel den Vijfde moet dus wel in het teeken van het vlas en zijn verwerking hebben gestaan.

Vandaar de uitlating van dezen vorst, ontleend aan Blanchard: „Je ne crains rien pour les Flandres, tant qu'il y aura des champs „pour cultiver le lin, des doigts pour le filer, des bras pour le tisser; „les Flamands seront toujours riches, tant que l'on ne coupera pas „les pouces à leurs fileuses".

Het vlas behoort tot de oude gewassen van den Zeeuwschen akkerbouw, en de vlasbewerking werd in de meeste Zeeuwsche stadjes en dorpen uitgeoefend. Wanneer men de oude plaatselijke keuren nagaat, vindt men meestal het een of ander betreffende de vlasserij gereglementeerd. Dit is ook niet anders te verwachten, aangezien het vlasbedrijf voor de omgeving altijd minder aangenaam is, en het brandgevaar in de middeleeuwsche steden, met hun houten huizen, daardoor zeer vergroot werd.

Beekman wijst er op, dat het roten van vlas of hennep in openbare wateren voor de meeste plaatsen verboden was. In particuliere wateren was het veelal toegestaan. Maar langs of in de nabijheid van de groote wegen was het meestal in elk geval verboden. Een dergelijk verbod van roten vond zijn grond in de vrees voor stank,

infectie van het drinkwater, zoowel voor mensch als dier, en benadeeling van de visscherij. [4])

Volgens placaat van de Staten van Zeeland van 6 Juli 1556 mocht in Zeeland vlas in de „wateringen aan de Heerewegen niet „gelegt worden te rotten, op pene van zes pond zwarten". En in de Ord., Stat. en Voorgeboden van Axel en Neuzen van 29 Mrt. 1720, werd in art. 30 verboden aan de straten, hoofd- of andere watergangen vlas te roten. Het roten was alleen toegelaten op een afstand van tenminste 25 roeden vanaf de heerwegen en straten. Domburg verbood het roten geheel in 1545. [4])

In Oud-Vosmeer was het verboden om vlas te roten in weelen of visscherijen, en in het bijzonder in de kreek „van de Hicke". [5])

Zierikzee kreeg in 1551 een keur op de vlasbewerking. [6])

Men mocht geen vlas drogen, zwingelen, beuken of bereiden binnen de stad of op beide dijken, in eenige huizen of schuren, dan aan de stadsvesten binnen de bogen der stadsmuren, door de „tresorieren" aangewezen. „En dat niemand gheen lymet van „vlasse, huyssen ofte bueren en sal binnen der stede ofte dycken „van dien op de boete etc."

In 1580 kreeg Zierikzee weer een keur op de vlasbewerking. [7])

Niemand mocht „lymet van vlasse in huyssen oft buyeren brengen ofte bergen", hetzij om te branden of anders te gebruiken.

„Item dat niemant geen stapels van naveelstruycx achter zijn „huysen ofte hoven en sal mogen stellen binnen de stadsmuyeren". Dit stroo van aveelzaad (winterraapzaad) mocht wel aan de stadsvesten opgestapeld worden, als daarvoor door de tresorieren een plaats was aangewezen. Wij merken dus tevens, dat er in dien tijd aveelzaad in Zeeland werd verbouwd.

In 1588 komt er nu opnieuw een keur op de bewerking van vlas in Zierikzee, en meer speciaal op de vlasbewerking aan de vesten. [8]) Er werd als motiveering gezegd, dat men dagelijks meer gewaar werd het groote verlies, bederf en ongeval, dat door het vlasbewerken in vele steden, dorpen en vlekken nu onlangs plaats gevonden had, zulks dat daarbij niet alleen degenen, die daarvan de oorzaak waren, maar ook hunne geburen en andere goede luiden bedorven en geschonden werden, en geheele steden, dorpen en vlekken dikmaals kwamen te pericliteeren, en hoewel om hierin te voorzien, binnen Zierikzee diverse publicaties en verboden deshalve gedaan werden, zoo in voorgaande tijden, als ook onlangs geleden, en dezelve zeer weinig werden geobserveerd en onderhouden; daarom werd geordonneerd, dat niemand voortaan binnen de stad of op de twee dijken hetzij in huizen, spijkers, schuren

of buren eenig vlas mocht booken, breeken of zwingelen dan alleen aan de stadsmuren in de bogen, op verbeurte van het vlas.

Wanneer er door het „bewrochten" (bewerken) van het vlas in huizen enz. brand kwam te ontstaan, dan was de verantwoordelijke persoon gehouden tot schadevergoeding aan de buren. Een scherp toezicht werd ingesteld, en de buren kregen de verplichting om gevallen van vlasbewerking aan te brengen.

In 1592 kwam er te Zierikzee een „Keur op het bewaren van vlas." [9])

Niemand mocht zijn onbewerkt vlas, uit het veld komende, in huizen, zolders of kelders opbergen. Wel mocht men het brengen in schuren, buren of pakhuizen, waar noch vuur, noch licht gebrand werd, „om perikel te ontgaan".

Het groote gevaar, waarvoor de steden zoo beducht waren, was dus wel het brandgevaar. Dit bleek ons ook uit den Bakkersambachtsbrief van Reimerswaal van het jaar 1513. [10]) Hierin werd onder art. 16 bepaald, dat niemand die ovens binnen zijn huis had, vlas zou zwingelen, doen noch laten zwingelen of hanteeren binnenshuis op boete van één pond zwarten. Voorts verbood een Aardenburgsche Keur van 1578 het booten of zwingelen van vlas bij kaarslicht in een schuur of overdag in een bewoond woonhuis. Ook mocht voortaan in een bewoond woonhuis geen vlas meer getast of geladen worden. De animo voor het vlasbedrijf was toen in Aardenburg zoo groot, dat de stad er onaangenaamheden van ging ondervinden, en er in 1576 bepaald moest worden, dat men geen vlas of hennep mocht roten in der stede watergangen of elders binnen de bevangen van der stede veste. (Ordonnantiën, Cueren ende Statuten van der stede van Ardemburgh). [11])

Oud Vosmeer had reeds in 1433 een verbod om in een huis, of op 20 roeden daarvandaan eenig vlas te „vieren", a) en de keur van 1591 verbood het zwingelen en dorschen met licht „buyten Lanteerne". [12]) Duidelijk komt hier de vrees voor brandgevaar naar voren.

Het vlas was ook een artikel, dat vroeger op de markten werd aangevoerd. Vandaar de naam vlasmarkt, die men nog aan sommige stedelijke pleinen geeft (o.a. te Goes). Op de Goesche vlasmarkt werd door de landlieden nog in het midden der 18e eeuw gezwingeld vlas aangevoerd. [13]) De Middelburgsche vlasmarkt werd toen al niet meer voor vlashandel gebruikt.[13]a) Volgens de Re-

a) „Vieren" of „vuren" is het drogen na het roten boven een klein vuur. Het „vuren" behoort thans geheel tot het verleden.

glementen op de Aardenburgsche markt van 1576 mocht het vlas na tien uur in den voormiddag gekocht worden.

Dat vlas reeds lang een handelsartikel in Zeeland was, blijkt ook uit de Ordinantiën, Statuten en Tax door baljuw, burgemeesters en schepenen van Reimerswaal in 1563 gemaakt op de verhuring van het Bergsche Veer. [14]) Er werd gesproken van een steen vlas, en van een zak vlas, die een man wegdragen kon. In de „ordinantie" op het veer tusschen Reimerswaal en Venusdamme, was eveneens sprake van vlas, „groen of droog". [15])

Ook uit de jaarrekeningen van de Leprozen te Middelburg kunnen wij leeren, dat vlas reeds zeer vroeg een handelsartikel was, want in 1555 werd er door de Leprozerie gehekeld vlas gekocht tegen 6,5 — 7 — 7,5 grooten het pond. [16])

Het verhuren van vlasland is in Zeeland al een oude praktijk, want de Staten van Zeeland bepaalden in een placaat van Febr. 1618, „jegens verscheidene misbruiken gepleegd door de landlieden ten nadeele van de grondeigenaren", dat de huurders het gehuurde land of gedeelten daarvan hoogstens voor één of twee jaarscharen aan anderen zouden mogen overlaten, om te etten, vlas, meede, of anderszins daarop te telen, „blijvende mede verbonden als voren".

Uit een rede van den eersten voorzitter der Z.L.M. in de jaren van veertig der vorige eeuw gehouden, blijkt, dat de vlashandel oorspronkelijk op de Zeeuwsche markten plaats had, evenals de handel in granen en meekrap. Maar in latere tijden verzonden de landbouwers deze producten uit de talrijke haventjes naar andere provincies, of naar het buitenland. Op het einde der achttiende eeuw en in de negentiende eeuw was men echter door verloop van vroegere buitenlandsche handelsbetrekkingen bijna geheel op de naburige koopsteden aangewezen. [17])

In de „Beschrijving van de vlascultuur en vlasindustrie in Nederland" [18]) vonden wij hiervan een bevestiging, want op het einde der 18e eeuw werd het Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche vlas via Rotterdam en Dordrecht naar Frankrijk, Engeland, Schotland en Ierland uitgevoerd. Rotterdam had toen een belangrijke vlasmarkt, waar ongeveer één millioen steen vlas per jaar verhandeld werd, wat tegenwoordig heel wat minder is.

Uit de antwoorden op een prijsvraag van 1781, uitgeschreven door de Maatschappij ter bevordering van den Landbouw te A'dam [19]), betreffende de oorzaken van het verval der vlasteelt, blijkt, dat in dien tijd in Zeeland de vlascultuur meer dan ooit te voren bloeide. De teelt was alleen loonend op gronden met

hooge opbrengsten van prima kwaliteit, waar het vlas hoofdzakelijk voor den handel werd gekweekt, terwijl de vlasteelt op de zandgronden onrendabel was geworden, en dan ook sterk afnam. In het laatst der 18e eeuw had als het ware een verschuiving van de vlasteelt van de kleine bedrijven op het zand, naar de groote bedrijven op de klei plaats. Uit de antwoorden op bedoelde prijsvraag is op te maken, dat men reeds in 1780 in Zeeland goed met de cultuur op de hoogte was. Om de drie jaren gebruikte men nieuw tonzaad, en om den brand zooveel doenlijk te voorkomen, kwam men slechts eens in de acht jaren op hetzelfde stuk met vlas terug. De vlasboeren betrokken het vlas bij voorkeur uit de nieuwe polders, of van gescheurde weide.

De pacht, die door de vlasboeren in Zeeland in 1870 werd betaald, bedroeg *f* 48 tot *f* 50 per gemet. De onkosten beliepen *f* 125 per gemet. De opbrengst van een goed gewas was toen 100 steenen vlas en 14 schepels zaad per gemet. Het vlas was in 1782 zeer duur; er werden prijzen gemaakt van 40 stuivers en meer per steen, terwijl het lijnzaad 82 stuivers per schepel deed.

Ook uit een mededeeling van Ermerins blijkt, dat de vlascultuur op het einde der 18e eeuw in Zeeland, in ieder geval op het eiland Tholen, toenemende was. „Vooral dient hier ter plaatse niet ver„geeten te worden, dat de vlasteelt in dit Eiland schijnt aan te wak„keren, en toetenemen. Hoe groot zouden de voordeelen zijn, welke „men uit dit product, 't geen het bestaan en onderhoud aan zo veele „weverijen en handwerken geeft, en wegens deszelfs vertier de „grootste rijkdom van Vlaanderen uitmaakt, zou kunnen trekken, „indien het niet aan de noodige aanmoediging en opmerkzaamheid „ontbrak?" [20])

In zijn „Bijdrage" zegt v. d. Brink, dat in België in het begin der vorige eeuw alleen huisindustrie bestond, maar dat in Noord-Nederland het vlas bewerkt werd in fabrieken. [21]) Ook de Directie van den Landbouw vermeldt in haar boven reeds genoemde studie over het vlas, dat de groote vlasserij vroeger in Zeeland veel voorkwam. Zoo b.v. te St. Maartensdijk en te Stavenisse nog vrij lang; thans is daar van dat bedrijfsleven niets meer over. In Zeeland bestond in 1913 nog slechts vlasbewerking in kleine bedrijfjes en wel te Koewacht, St. Jansteen, St. Kruis en Ede, Dreischor,

[22]) Magazijn van Vaderl. Landb., deel V, stuk II, blz. 315. Het Kon. Besluit was van 10 Zomermaand 1809, no. 31. Het bewerkte vlas zou een vergelijking moeten kunnen doorstaan met het Fransche vlas, dat toen veel beter van kwaliteit was.

Ouwerkerk, Nieuwerkerk, Kerkwerve, Serooskerke, Ellemeet, Elkerzee, Burg, Zonnemaire en Noordwelle.

V. d. Brink deelt verder mede, dat Noord-Nederland in het begin der 19e eeuw te weinig voor eigen behoeften cultiveerde, en dan ook vlas uit België en garen uit Pruisen invoerde, terwijl het ruwe vlas der Noordelijke provinciën gedeeltelijk uitgevoerd werd. In 1809 kwam er een Kon. Besluit tot stand, waarbij *f* 10.000 beschikbaar werd gesteld voor het uitloven van premiën tot aanmoediging van de teelt van fijn vlas binnen het Rijk. [22])

In den Napoleontischen tijd werd de vlasteelt aanzienlijk uitgebreid door verminderden toevoer van katoen.

Het continentale stelsel gaf aan de vlas- en linnenindustrie in Vlaanderen, die aan het einde der 18e eeuw in verval verkeerden, nieuw leven, dat zelfs overging in grooten bloei. Hiervan profiteerde natuurlijk ook Zeeland met zijn belangrijke vlascultuur. Na den Franschen tijd werd het direct weer slecht voor het vlas, want Frankrijk en Pruisen verboden den invoer van linnen, en Engeland hief 200 à 300 % invoerrecht. Hieruit ontstond een uiterst kritieke toestand. Speciaal 1816 was een crisisjaar met hongeroproeren te Gent.

De vlasteelt werd nu begrijpelijkerwijze ingekrompen, mede door hooge graanprijzen. In 1826 breidde de vlasteelt zich weer uit, ook omdat de graanprijzen aan het dalen waren gegaan. In Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen nam daardoor het spinnen van garens zeer toe. De uitbreiding van den vlasaanbouw ging ook in de jaren van dertig door, om in 1837 een hoogtepunt te bereiken. Daarna volgde in 1840 weer inkrimping door lagere prijzen. In 1843 waren de prijzen gedaald tot *f* 200 à *f* 270 per H.A. Engeland vroeg minder, en de andere producten waren hooger in prijs. Na 1850 trad weer een snelle uitbreiding op, ook door de mindere katoenaanvoeren uit Amerika ten gevolge van den burgeroorlog. Terwijl in overig Nederland na 1870 weer inkrimping plaats had, vertoonde Zeeland nog toename. In 1880 werd in Zeeland vlasland voor *f* 300 à *f* 350 de H.A. verhuurd aan Belgen of Zuid-Hollanders. De verhuurders maakten daarvoor het land zaaiklaar, en vervoerden het verbouwde vlas naar het schip. Na 1890 kregen wij in Zeeland weer een kleine daling tot 1900, daarna een sterke stijging tot 1910. [23])

[23]) Bovenstaande gegevens over uitbreiding en inkrimping van de vlasteelt in Zeeland ontleenden wij aan de Notulen der Staten van Zeeland, en aan het meergenoemde verslag van de Directie van den Landbouw.

Gaan wij thans na wat de Z.L.M. in het belang van teelt en verwerking van het vlas deed. De Zeeuwsche Landbouw Maatschappij richtte reeds in 1846, dus enkele jaren na haar oprichting, haar aandacht op de bevordering van de teelt en de bereiding van vlas in gemeenten, waar vroeger die cultuud onbekend was. De Maatschappij drong er vooral op aan de bereiding zelf ter hand te nemen, in verband met de groote armoede der landarbeiders, en de werkloosheid tijdens den winter. Wanneer de vlasbewerking in Zeeland van belang zou worden, kon men tevens verwachten, dat er weer vlasmarkten zouden ontstaan binnen de grenzen van het gewest, met alle voordeelen daaraan verbonden voor het provinciale leven.

In 1846 gaf het Hoofdbestuur der Z.L.M. een handleiding uit „nopens de verbouwing, de eigene roting en de bereiding van het vlas."

Inmiddels werd in Frankrijk een nieuw scheikundig rootmiddel toegepast, dat in Zeeland zeer de aandacht trok, en gunstige verwachtingen voor een kunstbewerking in de bereiding deed ontstaan. De z.g. verbeterde bewerking en bereiding van het vlas in Frankrijk uitgevonden, en vervolgens mede naar Hannover overgebracht, werd nu door de Commissie van Landbouw bestudeerd, en uit het Fonds van den Landbouw werden gelden voor proefnemingen beschikbaar gesteld. Deze proeven hadden in zeven verschillende gemeenten in Zeeland plaats, doch zij vielen uit hoofde van omstandigheden van onderscheiden aard, als van de onbekendheid met de juiste wijze van aanwending, niet algemeen gunstig uit.

Daarom werden alleen de toegezegde tegemoetkomingen, doch niet de uitgeloofde premiën verleend.

Van twee vlasserijen, die met het nieuwe procédé een proef namen, kennen wij de bevindingen. De directeuren der vlasserij „De Goede Bedoeling" te Zierikzee bevonden, dat de „nieuwe methode met vitrioolzuur" wel vrij gunstige resultaten gaf, maar dat er toch nog vele bezwaren waren te overwinnen. Terwijl de vlasmaatschappij „De Edele Voorzorg" te Ouwerkerk rapporteerde, dat de nieuwe bewerking meer aan loonen kostte en daarom goed was voor het kleine bedrijf zooals in Brabant. De kwaliteit van het lint (blauw, zijde-glans) was beter dan bij de gewone roting.

Ook in Zeeland heeft men dus gepoogd van het landelijke roten met al zijn bezwaren en onaangenaamheden af te komen door een chemische en meer industrieele roting te beproeven. Helaas zonder

succes. De vlasbewerking volgens de oude voorvaderlijke procédé's is voor vele zich ontwikkelende landbouwgebieden zoo weinig aanlokkelijk, dat niettegenstaande actieve propaganda en aanmoedigingen van allerlei aard, om de vlasserij zelf weer ter hand te nemen, de liquidatie van dit oude en verouderde bedrijf meer en meer een voldongen feit wordt.

Terwijl men in vroegere eeuwen vernam van een algemeene praktijk om het vlas te roten en verder te bewerken, zoodat Zeeuwsche dorpen en steden door keuren beschermd moesten worden tegen het brandgevaar, dat dit bedrijf toen opleverde, was de liefde voor de vlasserij in het begin der vorige eeuw in Zeeland reeds sterk bekoeld. In Zeeland kwam daar ook nog bij, dat het water in de provincie zelf minder geschikt was voor de roting, terwijl in de aangrenzende gebieden belangrijke vlasserijen bestonden, die gaarne onbewerkt vlas uit Zeeland betrokken.

Toch was men doordrongen van de maatschappelijke nadeelen, die deze export van onbewerkt vlas opleverde. Steeds weer zou men in Zeeland en ook elders in Nederland vroeger en later hierover van gedachten wisselen, zonder evenwel aan de bestaande toestanden veel te kunnen veranderen. Zoo rekende de Z.L.M. in 1847 voor, dat van de ongeveer 2500 H.A. Zeeuwsch vlas, het grootste gedeelte te velde werd verkocht, waardoor de winsten der bereiding en arbeidsloonen à *f* 125 per H.A., dus in totaal *f* 312500, voor Zeeland verloren gingen. [24]) Waar in Zeeland het vlas nooit gerepeld werd, ging ook de lijnzaadopbrengst à 10 mudden per bunder verloren, of liever gezegd, deze kwam in handen van de koopers van het vlas. Wanneer wij nu weten welk een groote werkloosheid er in de jaren van veertig onder de landarbeiders heerschte, dan kunnen wij zeker begrijpen en waardeeren, dat de Zeeuwsche landbouwvoormannen van die dagen alle moeite deden, om de vlasbewerking binnen het gewest te doen plaats hebben. Aangezien het water in Zeeland echter minder geschikt werd geoordeeld, zag men uit naar de kunstmatige chemische roting, in Frankrijk gevonden. Er werd van deze Fransche rotingswijze opgegeven, dat het voordeel in gewicht 13—17 % bedroeg, terwijl het lint 14 % sterker was dan bij de gewone waterroting. Ook zou de kwaliteit beter zijn, zuiverder en glansrijker, zachter en witter. De handelaren kenden aan het aldus bewerkte vlas een meerdere waarde toe van 15—25 %.

De Z.L.M. had gehoopt in ieder dorp een inrichting van chemische roting te kunnen vestigen, en den vlashandel naar Zeeland

te verleggen. Wij gaven reeds hierboven aan, dat de chemische roting in Zeeland niet aan de verwachtingen voldeed, waardoor het nobele initiatief der Zeeuwsche Maatschappij van Landbouw gedoemd was onvruchtbaar te blijven.

Terzelfder tijd hooren wij het een en ander over de vlasserijen te St. Maartensdijk, door een overzicht, dat Jhr. T. C. de Casembroot in 1846 daarvan in de Z.L.M. geeft. [25]) De vlasserijen te St. Maartensdijk werden door arbeiders gedreven, die jaarlijks eenige gemeten vlas te velde kochten, waardoor zij en hun gezin in den winter voor werkloosheid en broodeloosheid gespaard bleven. De Casembroot meende, dat dit een zeer belangrijk resultaat was, in een tijd toen de armoede onder de Zeeuwsche landarbeiders zoo groot was, dat ze geestelijke verwildering en zedeloosheid ten gevolge had. Hij betoogde dan ook, dat het niet alleen om de winst, maar vooral uit een oogpunt van werkverschaffing wenschelijk was, overal vlasserijen te hebben.

In dit dorp bestond een vlasmaatschappij, bestuurd door een president, die tevens secretaris was, en drie directieleden, allen kundige landbouwers.

Om 25 à 30 gemeten vlas te kunnen doen bewerken, was *f* 3000 noodig; *f* 1000 voor het stichten van een zwingelkeet, schuil- of droogplaats, domphok en voor den aankoop van gereedschappen. Over de werkzaamheden was een kundige baas gesteld, die vrij wonen had, en een jaarwedde van *f* 200 met in gunstige jaren een winstaandeel. Het huren der landen geschiedde door de drie leden der directie op St. Jansberaad. Ook het maken van accoord op St. Jansdag met de verhuurders der vlaslanden, en het verkoopen van lijnzaad en bewerkt vlas, werd mede gedaan door de drie directieleden, wat den verkoop betrof, na overleg met den vlasbaas.

Voor het zwingelen werden jongens van 10—14 jaar gebezigd, daar men meende, dat dezen het vak leeren konden en de ouderen niet meer. Voor het braken werden „krachtige jongelingen" genomen. Om elk gezin wat te laten verdienen, werd per gezin slechts één jongen te werk gesteld. Aldus verdienden 25 gezinnen wat. Zooals bekend, is deze vlasbewerking op Tholen thans geheel verdwenen.

Ook in Zeeuwsch-Vlaanderen was er in de eerste helft der vorige eeuw nog van vlasbewerking op eenigszins belangrijke schaal sprake. Het vlas werd hier in kleine bedrijven verwerkt tot het voor de spinnerij klaar was. Deze bedrijfjes gingen echter na de periode van hoogconjunctuur (1860—1870), ontstaan door het

uitblijven van katoenaanvoeren uit Amerika, geleidelijk aan te niet. Alleen aan de grens in den z.g. Heikant bleven ze voortbestaan tot op onzen tijd. [26])

Verder kwam de vlasserij voor in de Schouwsche dorpen met Dreischor als middelpunt. Ook hier verdween het grootere bedrijf in de vorige eeuw, en werd de vlasbewerking alleen door landarbeiders, die van de boeren een weinig vlas kochten, op bescheiden schaal voortgezet.

Deze kleine vlassers beschikten natuurlijk niet over de middelen om de beste vlassen aan te koopen. Zij moesten zich meestal met de mindere soorten tevreden stellen. Dit, gevoegd bij het dauwroten, verklaart waarom de kwaliteit van het afgewerkte product niet superieur was, en thans nog niet is.

De goede grondstoffen gingen naar Kortrijk, waar de meer kapitaalkrachtige vlassers beter konden betalen, en waar men door een doelmatige roting in de rivier, en een perfecte verdere bewerking, een wereldreputatie had verworven.

Wat er in deze kleine Zeeuwsche bedrijfjes verwerkt werd, was niet meer dan een vijf procent van wat de Zeeuwsche vlascultuur produceerde. Van bloei was er in deze vlasserijen meestal geen sprake, wel van het voortslepen van een armzalig bestaan, met voortdurende inkrimping en achteruitgang. Vooral waren de jaren 1890—1900 uiterst zwaar; gelukkig werden de tijden na 1900 voor de vlassers iets beter.

Het is onder de aangegeven omstandigheden dan ook niet te verwonderen, dat de uitvoer van onbewerkt vlas na 1870 toenam, terwijl die van gezwingeld vlas afnam. Ook de aanvoeren van bewerkt vlas te Rotterdam, die op het einde der 18e eeuw zeer belangrijk waren, liepen steeds terug, vooral na 1870.

De hoeveelheden wit vlas (wit door het roten in brak water), uit Zeeland te Rotterdam ter markt gebracht, werden door de gestadige inkrimping van het vlasserijbedrijf, voortdurend onbeduidender.

Ook in de tweede helft der 19e eeuw beschouwde de Z.L.M. de vlasindustrie nog als een niet te versmaden middel om bij gebrek aan ander voldoend landbouwwerk den arbeiders gedurende een groot gedeelte van het jaar werk te verschaffen. Vandaar dat zij te Hulst in 1882 een internationalen wedstrijd van vlas-, braak- en zwingelwerktuigen organiseerde. Men hoopte, dat de demonstratie van betere werktuigen dan in Zeeland bekend waren, een prikkel zou zijn om het eens in de meer kapitaalkrachtige bedrij-

ven met de vlasserij te probeeren. Immers, in Zeeland waren de bij de vlasbewerking gebruikte werktuigen zeer primitief, en deze werden alleen en uitsluitend door handkracht aangedreven. In België was men in dit opzicht reeds veel verder.

In het programma van dezen wedstrijd [27]) lazen wij, dat het hoofdbestuur zich ten doel stelde, de teelt en de bewerking van vlas in Zeeland aan te moedigen, ten einde zoo mogelijk eenigermate de nadeelige gevolgen te keeren, die voor den landbouwer uit den achteruitgang van den graanbouw en voor den arbeider uit het daaruit voortvloeiend gebrek aan winterwerk ontstonden.

In de Mededeelingen van het Bestuur der Ned. Maatschappij ter Bevordering van Vlas-industrie, Juli 1887, no. 21, werd van dit streven gezegd:

„Voorwaar in tegenstelling van zooveel protectionistische denk-„beelden en voorstellen, welke hier te lande opduiken, omdat de „baten voor eigen zak niet meer zoo ruim vloeien als vroeger, een „waardige wijze om het „help u zelven" in de hand te werken „en met nieuwen moed in praktijk te leeren brengen."

Aan dezen wedstrijd namen zoo goed als geen nationale inzenders deel. Door bekroonde Belgische inzenders werden verkoopen zoowel op de plaats zelf, als op bestelling gedaan.

In de Mededeelingen der bovengenoemde Maatschappij ter Bevordering van Vlas-industrie van Juli 1888, no. 22 werd het verslag der jury van dezen wedstrijd opgenomen. Uit dit verslag bleek, dat soms het eene werktuig, ledig loopend wel twee maal zooveel arbeid eischte als het andere, en dat bij gelijke constructie de arbeid verminderde als het product niet volkomen afgewerkt werd. De kwaliteit van het lint was niet alleen afhankelijk van de grondstof, maar varieerde ook al naar de machine, die voor de bewerking gebezigd was. De jury meende, dat de spanen niet te bot op het vlas moesten inhakken; het werd dan te weinig verzacht, doch wel gebroken. De braakrollen mochten niet te smal zijn, en dienden goed evenwijdig te staan. Het combineeren van braak- en zwingelwerktuigen leverde weinig voordeelen op. Ook waren een vlasbollenbreker en een wanmolen voor vlasbollen ingezonden.

Als gevolg van dezen wedstrijd te Hulst werd te Bergum in Friesland een proef genomen met het zwingelwerktuig van E. van Overloop (Stekene, België). 14 K.G. ruw vlas werden ter bewerking gegeven aan Friesche werklui met de Friesche braak, en 14 K.G. van dezelfde kwaliteit moesten door de Belgische werklui met

genoemd zwingelwerktuig worden bewerkt. De Friezen werkten dit af in 1 uur 22 min. en de Belgen in 1 uur 28 min. Het gewicht van het aan de machine schoonbewerkte was 24 ons tegen 27 ons van het uit de hand bewerkte.

Dit laatste bevatte echter heede, het was domp, en de koppen waren niet schoon.

Vlaskenners en vlaskoopers verklaarden, dat wanneer beider vlas ter markt kwam, het met de machine bewerkte per bundel minstens 40 cents meer waarde had.

De Belgische werkwijze werd dan ook ten zeerste aanbevolen.

Wij haalden dit voorbeeld aan om aan te toonen, hoezeer men in België in de vlasserij Nederland vooruit was, en dat het voor de kleine Zeeuwsche vlassers wel zeer moeilijk was om met de Vlamingen op dit gebied te concurreeren. Niet alleen, dat de Vlamingen betere zwingelwerktuigen gebruikten, en zooals wij hierboven reeds vaststelden, van betere grondstoffen uitgingen, hun roting was ook voortreffelijk, terwijl hun algemeene vakkennis ongeëvenaard was.

A. den Hoed schreef in de Mededeelingen van de Vlas-industrie no. 26, Juli 1892 in een artikel, „Iets over het Vlasbouwbedrijf" naar aanleiding van den kwijnenden toestand van de vlasserij:

„Wij stellen voorop, dat hier naar geen kunstmiddelen gezocht „moet worden als b.v. uitvoerrechten om daardoor de prijzen van „het groene vlas te drukken, of er op te doen aandringen dat van „regeeringswege fabrieken voor de consumtie van het vlas worden „opgericht, daar kunstmiddelen op den duur niets baten. Wij zoe„ken echter de vraag te beantwoorden door ten eerste de grootste „oorzaak van den tegenwoordigen toestand aan te duiden en ten „tweede tevens eenigszins den weg te wijzen, om in een beteren „toestand te geraken.

„Evenals bij alle vakken is ook bij het vlasvak kennis-vakken„nis-noodig, en het ontbreken hiervan kan niet anders dan tot „ongeluk en groote teleurstelling leiden.

„Sommige vlasboeren durven te zeggen, dat zij van vlas geen „verstand hebben, of ook dat zij niet weten, of hunne partij wel of „niet uitkomt, want dat zij dit of dat of soms het geheele bedrijf „aan ondergeschikten overlaten, daar zij zelf geen tijd, soms geen „lust of dikwijls geen verstand van vlasserij hebben en dienten„gevolge bij het afleveren van hun goed aan de genade of onge„nade van den kooper zijn overgeleverd."

En de schrijver noemde dan als hefboom het bij den vlasboer

aankweeken van kennis van zijn vak. Hij moest in de eerste plaats volkomen op de hoogte zijn van de vereischte bewerkingen van den grond en de geheele cultuur; hij moest weten of het land geschikt was voor den vlasbouw; de grond moest goed klaargemaakt en aan het zaaien moest veel zorg besteed worden; hierbij moest rekening gehouden worden met den toestand van den bodem in de verschillende vlasstreken; het onkruid moest flink onder de knie gehouden worden; de pluktijd moest niet langer dan een week of ten hoogste tien dagen duren (10—20 Juli) en om dit te bereiken moest men veel handen in dienst nemen; de tijd van plukken moest juist bepaald worden — men liet nog te veel aanrijpen om meer gewicht en meer zaad te oogsten, maar de kwaliteit werd er zeer door benadeeld.

Uit deze beschouwing blijkt wel, dat er nog veel aan de cultuur ontbrak in de oogen van deskundigen, al zeide F. J. van Pesch in zijn „Beknopte Handleiding tot de kennis van den Ned. Landbouw" (1881), dat in Zuid-Holland en Zeeland de vlasteelt met veel zorg werd gedreven, waartoe hij tot staving van zijn meening aanhaalde, dat het Riga's tonzaad op hoogen prijs werd gesteld, en door velen daarom jaarlijks nieuw uit Riga betrokken werd; terwijl hij voorts wees op de reeds lang bij de Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche vlasboeren bestaande gewoonte om kiemproeven in vochtig zand of tusschen vochtige lappen te nemen, teneinde de hoeveelheid zaaizaad, van veel belang voor de kwaliteit van de vezel, te kunnen regelen.

Ook later, b.v. in 1908 door J. L. Groenewege te St. Maartensdijk, zou op gebreken in de vlascultuur gewezen worden. Groenewege betoogde, dat er te veel mindere kwaliteit vlas geproduceerd werd, wat dan moest concurreeren met het veel goedkooper geproduceerde Russische. Daarom moest men zich toeleggen op betere keuze van het zaaizaad, en een meer zorgvuldige bewerking en bemesting, om een fijner product te verkrijgen, dat een gemakkelijker afzet had.

Ook de roting liet nog al eens wat te wenschen over, waardoor de kwaliteit van de vezel ongunstig beïnvloed werd. Het vlas moet door de roting voldoende „gaar" worden, iets wat niet zoo gemakkelijk te beoordeelen is, en waarover onder de vlassers dan ook wel meeningsgeschillen bestaan. Wat de eene reeds gaar noemt, duidt de andere soms nog met taai aan. Tusschen te gaar en te taai roten moet een juister middenweg gekozen worden, waartoe alleen langjarige ervaring in staat stelt. Na het roten kwam dan

nog het marktwaardig maken van het vlas vooral door het zeer goed te zwingelen, een bewerking die ten onzent in tegenstelling met België vaak veel te wenschen overliet. Het beter gerote, gezwingelde en ook betere opgemaakte Belgische vlas, werd natuurlijk door de beste en soliedste spinners geprefereerd boven het minder verzorgde Zeeuwsche product.

Naast deze technische onvolmaaktheden en gebreken kwam dan vaak de ongunstige marktconstellatie de positie van de vlascultuur en vlasbewerking nog verder verzwakken.

Vooral de concurrentie van het Russische vlas oefende sedert 1880 een ongunstigen invloed op het verloop der prijzen uit.

In 1893 wees de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering der Vlasindustrie de Regeering op den achteruitgang der vlasindustrie, en vroeg zij rijkssteun voor proefnemingen. Het Ned. Landbouw Comité lichtte dit verzoek in hetzelfde jaar nader aan den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid toe. Ook het Landbouw Comité toonde zich voorstander van proefnemingen, welke door het Rijk financieel gesteund zouden moeten worden. Het schreef den achteruitgang toe aan daling der prijzen en aan de minder goede resultaten dan in België bij de verwerking verkregen, zoodat in Nederland geen voldoende hoeveelheden eerste kwaliteit aan de markt konden worden gebracht, en men in België meer voor het ruwe vlas kon betalen.

In 1898 hooren wij weer van belangstelling van het Ned. Landbouw Comité voor het vraagstuk, hoe de vlasindustrie uit haar verval op te heffen. Het verzocht n.l. den Minister van Binnenlandsche Zaken een commissie in te stellen ter bestudeering van het procédé Doumer, een procédé te Rijssel in toepassing gebracht.

Voor bijzonderheden aangaande deze werkwijze kunnen wij verwijzen naar het werk van Félicien Michotte, Le Lin (1929) blz. 290, waar o.m. gezegd wordt: „Ce procédé est basé sur la culture „industrielle du bacille Amylobacter et son emploi en vase clos, „maintenu à une température constante." Het was een biologisch procédé, bedoeld als perfectionneering van het landelijke roten.

Ook in Frankrijk achtte men in dezen tijd verbetering der methoden onontbeerlijk voor het in stand blijven van de vlascultuur en de vlasserij, en het „Comité linier de France" drong dan ook aan op industrialiseering der vlasbewerking.

Dat de vlasserij in Nederland voortdurend achteruitging werd in 1900 ook duidelijk door dr. G. W. Bruinsma in „Vragen van den Dag" met cijfers aangetoond.

Meer uitgevoerd dan ingevoerd in onbewerkten toestand:
van 1867—1876—gem. ruim 6,5 millioen K.G.
van 1877—1886—gem. bijna 7,5 millioen K.G.
van 1887—1896—gem. ruim 14,5 millioen K.G.

De uitvoer van onbewerkt vlas nam dus in de tweede helft der vorige eeuw sterk toe, niettegenstaande inkrimping van den verbouw plaats had.

De uitvoer van bewerkt vlas werd daarentegen minder:
uitvoer van bewerkt vlas van 1888—1892—gem. ruim 10,5 millioen K.G.;
uitvoer van bewerkt vlas van 1893—1897—gem. nog geen 7,5 millioen K.G.

Ook dr. B. Sjollema, directeur van het Rijkslandbouwproefstation te Groningen, wees in een vergadering van het Hoofdbestuur der Groninger Maatschappij van Landbouw op het hier aangeduide verschijnsel, dat een groote hoeveelheid vlas, welke in Nederland verbouwd werd, ter verdere bewerking naar het buitenland werd gezonden. Dr. Sjollema betoogde, dat de kosten van dit vervoer van invloed moesten zijn op den prijs, welke hier voor het ruwe product betaald werd, terwijl door de bewerking van het vlas in het buitenland een belangrijke bron van inkomsten voor den Nederlandschen industrieel en den Nederlandschen arbeider verloren ging. Hij meende, dat in dien toestand verandering zou kunnen worden gebracht, en dat het bij toepassing van de lauwwaterroting mogelijk zou zijn het hier te lande verbouwde vlas ook hier te bewerken.

Het resultaat was een nadere bestudeering dezer vraagstukken door een commissie, waarin o.m. dr. Sjollema en prof. Beyerinck zitting hadden, en het verschijnen van een rapport. Het rapport betrof een „Onderzoek naar de verschillende methoden van vlasbewerking", en werd uitgebracht aan het Hoofdbestuur der Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid.

In dit rapport werd er op gewezen, dat jaarlijks groote verliezen werden geleden door ongunstige weersomstandigheden, als regen, en storm, gedurende het drogen van het gerote vlas op het veld. Kunstmatige droging zou overweging verdienen.

Voorts werd betoogd, dat men met het vraagstuk van de roting wetenschappelijk en praktisch voldoende op de hoogte was, maar dat het drogen en bleeken nog nader moest worden onderzocht.

Eenige belangrijke passages uit het rapport laten wij hier in extenso volgen:

„Uit onze eigen onderzoekingen is voldoende gebleken, dat het „eigenlijke rootproces in lauwwater een even gunstig verloop kan „hebben als de roting in Leyewater en verder, dat verschillende „omstandigheden niet alleen van invloed zijn op het rootproces „zelf, maar ook op uiterlijke eigenschappen van het geroot en „gezwingeld vlas.

„Wij meenen te moeten concludeeren, dat de lauwwaterroting op „oordeelkundige wijze toegepast, even goede, zoo niet betere resul- „taten zal geven als de Leyeroting, maar evenals voor de Leye- „roting, en voor elke nieuwe methode van werken eerst ervaring „verkregen moet worden, voordat de uitkomsten geheel bevredi- „gend zijn, zoo moet ook van lauwwaterroting eerst de invloed „van verschillende omstandigheden nagegaan worden. Dit is niet „alleen noodig bij het vlas in het algemeen, maar ook in het „bijzonder voor verschillende soorten ruw vlas elk voor zich. Door „stelselmatig onderzoek en ervaring zal ook hier eerst veel geleerd „moeten zijn, voordat men zeker is van zijn resultaten."

Dan wees het rapport er op, dat de arbeiders in Nederland voor de werkzaamheden in een vlasfabriek veelal niet de noodige vakkennis bezaten, in ieder geval minder dan in België.

„Eerst wanneer zich in een plaats de vlasbewerking tot hoofdtak „van bestaan zal hebben ontwikkeld, en daar de vlasbewerking en „de bevolking als het ware met elkaar zijn vereenzelvigd, kan men „zulk een intensiviteit van vakkennis verwachten, als aan de Lys „wordt aangetroffen."

Speciaal werd nog gememoreerd de vaardigheid in het zwingelen, die de Leye-arbeider bezit, en het rapport raadde dan ook voor een Nederlandsche vlasfabriek aan de fijnste vlassoorten in den beginne halfgezwingeld naar de Leye te zenden, om ze daar verder te laten verwerken, en aan de Kortrijksche beurs te laten verhandelen.

In de conclusie werd gezegd:

„Waar de vlasbouw in ons land ook nu nog een belangrijke „plaats inneemt, ware het van groot belang, dat door belanghebbenden een modern ingerichte fabriek voor vlasbewerking in ons „land werd gesticht.

„Mocht echter van particuliere zijde niet tot de oprichting eener „fabriek als bovenbedoeld worden overgegaan, dan zoude stich- „ting eener proeffabriek van rijkswege of met steun der regeering „ten zeerste gewenscht zijn.

„Daarbij ware voorop te stellen, dat herleving dezer vroeger in

„Nederland zoo belangrijke tak van industrie het doel dezer tege-
„moetkoming zoude zijn, zoodat een der voornaamste voorwaarden
„zoude moeten zijn de regeering in staat te stellen zich steeds
„volkomen te doen inlichten omtrent de verkregen ervaringen en
„daaraan ten behoeve van andere belanghebbenden publiciteit te
„geven.

„Toepassing van coöperatie of participatie bij de vlasindustrie
„verdient overweging."

Hiermede was een nieuwe phase voor de vlasbewerking ten onzent ingeluid.

Van rationaliseering en industrialiseering verwachtte men het behoud en op den duur ook een opbloei van de vlasserij. De warmwaterroting, waarbij men onafhankelijk was van de omstandigheden, stond daarbij in het middelpunt van de belangstelling. Maar de vlastechniek was helaas nog niet zoo ver, dat zij werkelijk industrieele werkwijzen met een grondige mechanisatie kon aangeven. De manipulaties waren nog te zeer verwant met die van het oude landelijke vlassersbedrijf, en dus tijdroovend, omslachtig, en veel handenarbeid vereischend. Een vlot en beheerscht mechanisch proces, zooals in den graanbouw het stoomdorschen, was hier niet aanwezig.

Zooals de Zeeuwsche meêstoven vroeger, past thans nog de vlasindustrie oeroude procédé's toe, die opvallend in karakter verschillen, van wat men in de moderne industrie ziet. Dit feit houdt voor de vlasserij een zeer ernstige waarschuwing in. Het is bijna ondenkbaar, dat katoen en agave de belangstelling van het grootkapitaal zouden hebben getrokken wanneer de verwerking met een dergelijk procédé als het roten is, zou moeten plaats hebben. Zonder mechanische ontvezeling zou men in de tropen tevergeefs naar groote sisalfabrieken zoeken. Slechts de kleine inlandsche landbouwer zou een weinig agave voor eigen behoeften telen, daarbij van roten, zooals thans hier en daar nog geschiedt, gebruik makende.

Aan productie op belangrijke schaal voor export, was bij een dergelijk primitief landelijk bedrijf wel nauwelijks te denken.

De overeenstemming in positie van het oude Zeeuwsche meekrapbedrijf in het begin der negentiende eeuw en van de vlasindustrie van thans is zeer frappant. Bij den verbouw schuilt de fout in het geheel niet. Het vlas heeft bij ons een zeer zorgvuldige cultuur, die technisch vrij hoog staat. Ook de meekrapteelt stond vanouds al zeer vooraan, met diepe grondbewerking, beddenteelt,

ruime bemesting en uitstekende verpleging van het gewas. De meêteelt stond in ieder opzicht veel hooger dan de teelt van de andere gewassen.

Maar de meekrapbereiding was primitief, want geschiedde in modernen tijd nog juist op dezelfde wijze als in de middeleeuwen. Van het vlas kan ongeveer hetzelfde gezegd worden, wat zeker een aansporing mag zijn om hierin principieele en afdoende verandering te brengen, eer het te laat is. Door regeeringssteun alleen zal men er niet komen; ook dit leert de meekrap ons.

De meekrap kon met voordeel in de tweede helft der vorige eeuw door suikerbieten, aardappelen en fijne zaden vervangen worden. Waardoor zouden wij echter het vlas moeten vervangen, wanneer door het ondergaan van de vlasserij de vlasteelt zou ophouden? De keuze is thans wel heel wat moeilijker.

---

1) Raoul Blanchard, La Flandre, Etude géographique de la plaine flamande etc.
2) Mr. R. Fruin, Het Recht der Stad Reimerswaal, blz. 61.
3) Rechtsbronnen der stad Aardenburg door G. A. Vorsterman van Oyen.
4) A. A. Beekman, Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland vóór 1795, dl. 2, blz. 1396.
5) J. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, dl. 2, blz. 311.
6) Rechtsbronnen van Zierikzee, door mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, blz. 318.
7) Rechtsbronnen van Zierikzee, blz. 336.
8) Rechtsbronnen van Zierikzee, blz. 340.
9) Rechtsbronnen van Zierikzee, mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, blz. 343.
10) Het Recht der Stad Reimerswaal, door mr. R. Fruin, blz. 36.
11) Rechtsbronnen der stad Aardenburg, door G. A. Vorsterman van Oyen,
12) J. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 2 Vossemeer, blz. 311. blz. 179.
13) Tegenw. Staat der Vereen. Nederlanden, deel 10, blz. 27.
13a) Tegenw. Staat, deel 9, blz. 189.
14) Het Recht der Stad Reimerswaal, door mr. R. Fruin, blz. 163.
15) Het Recht der Stad Reimerswaal, blz. 168.
16) Archief Z. Gen. Vroegere en latere mededeelingen, 1907, blz. 148. De Leprozen te Middelburg, door H. M. Kesteloo.
17) Archief Z.L.M.
18) Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1913.
19) Deel IV van de Verh. v. d. Maatsch. van Landb. te A'dam, 1787, beschreef de vlasteelt en noemde de middelen tot bevordering en verbetering.
20) Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 9, Tholen, blz. 7.
21) W. L. D. van den Brink, Bijdrage tot de kennis van den economischen toestand van Nederland in de jaren 1813—1816.
24) Archief Z.L.M.
25) Verslag Z.L.M. 1846.
26) M. J. Harte, De vlasindustrie in Zeeuwsch-Vlaanderen. In „Handelsberichten" van 23 April 1925.
27) Archief Z.L.M.

DE BIETENCULTUUR.

De suikerbietencultuur deed op de Zeeuwsche eilanden voor het eerst haar intrede in het begin der negentiende eeuw en wel tijdens het continentale stelsel onder dwang van de Fransche overheid. 25 Maart 1811 zag een Keizerlijk Decreet inzake de cultuur van de suikerbiet het licht, gevolgd door instructies van den minister van Binnenlandsche Zaken, waarbij het contingent voor het Departement van de Monden van de Schelde werd vastgesteld op 400 H.A.

Het archief der stad Zierikzee bevat vrij volledige en belangrijke gegevens over de invoering der bietencultuur in Zeeland door het Fransche Gouvernement. Het hiervolgende is dan ook aan deze archiefstukken ontleend.

29 Mei 1811 informeerden de onder-prefecten der arrondissementen van Zeeland bij de gemeenten naar de hoeveelheid witte of gele bieten of de „racine dites de disette". Zierikzee deelde mede, dat er in deze gemeente geen beetwortelen verbouwd werden, maar dat de hoeveelheid „racines de disette" ongeveer 108 toises bedroeg.

De Prefect van het Departement van de Monden van de Schelde, Pycké, zond daarna op 21 Juli 1811 de volgende circulire aan de burgemeesters van zijn departement.

„J'ai l'honneur de vous adresser, Messieurs mon arrêté de ce jour „et le tableau y annexé, relatifs à la culture de la betterave. Vous „y verrez à combien votre contingent est fixé et les obligations „que vous avez à remplir, les expériences déjà faites dans l'intérieur „de l'empire, garantissent à vos administrés les avantages de cette „culture. Il n'y a donc aucun prétexte qui puisse vous dispenser de „remplir les intentions bienfaisantes de Sa Majesté.

„Je vous aurais indiqué le terrain qui y est propre et le genre „de culture, que la betterave exige, si je n'avais su d'avance que „vous connaissez la culture de la carotte, à laquelle celle de la „betterave peut être adaptée. Un terrain meuble, bien fumé, labouré „3 à 4 fois avant l'hiver et aussi profondément que la couche végé-„tale le permette, est celui qui convient à la carotte et c'est aussi „celui-ci que veut la betterave."

Wij zien dus, dat men toen reeds op de hoogte was van de hooge eischen, die de biet aan de grondbewerking stelt; tevens blijkt, dat de cultuur van de paardepeen in Zeeland van belang was.

„Prévenus d'avance de ce que vous avez à faire, il vous sera „facile de préparer la terre et de vous procurer la semence. Il ne „reste à vous dire qu'il y a plusieurs variétés de betteraves, „qu'elles se distinguent par la couleur de la peau et de la chair des „racines, et qu'on regarde pour la meilleure celle, dont la peau „est d'un beau rouge et la chair blanche ayant quelquefois des „cercles rougeâtres intérieurement."

Een roode biet met wit vleesch, dat soms roode kringen vertoonde, werd dus het meest aanbevolen. Verder werd gewezen op de beteekenis van deze cultuur voor het keizerrijk: „Cette „culture doit épargner à la France l'exportation de 60 millions „en numéraire. L'Empereur étant convaincu de l'avantage qui doit „en résulter pour ses sujets, ses ordres sont positifs, et nul motif „ne peut être donné pour se dispenser d'obéir. Mon arrêté vous „prouve d'ailleurs tout devoué au service de Sa Majesté et à la „prospérité de l'empire, je saurai vaincre tous les obstacles que „la prévention ou la malveillance pourrait opérer au progrès de „cette précieuse découverte.."De verplichting tot verbouw van suikerbieten werd dus wel in krachtige termen aangekondigd.

Niet ten onrechte vreesde men kwaadwilligheid van de zijde der verbouwers.

De landbouwende klasse was in vroegere eeuwen nog geheel een werktuig van gewoonte en vooroordeel. Het invoeren van een nieuw cultuurgewas werkte als een donderslag aan een helderen hemel. Na van den schrik bekomen te zijn, probeerde men natuurlijk zooveel mogelijk den aanplant te doen mislukken.

Het Fransche bestuur had deze tegenwerking wel voorzien, en in het besluit van den Prefect werden dan ook reeds van te voren maatregelen daartegen genomen.

Het Besluit van den prefect luidde als volgt.

„Gezien het Keizerlijk Decreet van 25 Maart 1811 inzake de „cultuur van de suikerbiet en de instructies van zijn Excellentie „den Minister van Binnenlandsche Zaken, waarbij het aandeel „van dit departement is vastgesteld op 400 H.A., wordt besloten:

„Art. 1. Het tableau van de onderverdeeling van het aandeel „zal ingevolge dit besluit worden gedrukt.

„Art. 2. De burgemeesters zijn gemachtigd om de leden der „gemeenteraden en de voornaamste landbouwers van de gemeente

„bijeen te roepen. Deze vergadering zal de noodige maatregelen „treffen om het terrein, dat voor de bietencultuur geschikt is, aan „te wijzen en te doen klaar maken. Een door haar aangewezen „comissaris zal belast zijn met de leiding van het zaaien en oog-„sten.

„De vergadering zal dit bedrijf voor gemeenschappelijke reke-„ning kunnen doen uitvoeren. Andere associaties zullen zich even-„eens kunnen vormen en het staat iederen inwoner vrij het voor „zijn eigen rekening te doen en het uit te breiden zooveel als hij „het wenschelijk oordeelt.

„Art. 3. De burgemeesters zijn verantwoordelijk voor het aan-„deel in het contingent dat aan hun gemeente is toegewezen. Dit „wat de uitzaaiing betreft.

„Zij zijn gemachtigd om de deelen, die verwaarloosd zouden „worden te doen bezaaien, bewerken en oogsten op kosten van de „eigenaren, die hun belangen en de goede bedoelingen van hun „souverein zouden miskennen.

„Voor het einde van October zal iedere burgemeester reken-„schap afleggen aan den onder-prefect van zijn arrondissement „van het resultaat van deze order opdat wij in staat zijn er in te „voorzien, als tegen alle verwachting in, eenige burgemeesters „in gebreke mochten zijn gebleven.

„Art. 4. De onder-prefecten zullen moeten toezien, dat de bur-„gemeesters met nauwkeurigheid de beschikkingen van het voor-„gaande artikel ten uitvoer zullen brengen. Zij zijn gemachtigd om „speciale commissarissen te benoemen ten laste van hen, die ze ver-„onachtzaamd zullen hebben.

„Deze commissarissen zullen in de gemeenten blijven, totdat de „burgemeesters hun verplichtingen zijn nagekomen."

Fait à l'hôtel de la Préfecture à Middelbourg
le 21 juillet 1811
signé (Pycké).

Daar het te laat was geworden, zou dit arrêté eerst in 1812 van kracht worden.

In het najaar van 1811 werd aan de Zeeuwsche gemeenten een lijst ter invulling gezonden, om na te gaan hoe het in het Keizerrijk met de bietencultuur en beetwortelsuikerindustrie gesteld was. Bedoelde lijst was opgesteld door het Ministerie van Binnenlandsche Zaken.

Gevraagd werd op te geven: het aantal H.A., bezaaid in 1811,

het aantal H.A. te bezaaien in 1812, den stand van den groei, de waarschijnlijke oogstkwantiteit in gewicht, de soort van de verbouwde biet, de hoeveelheid zaadbieten, die geplant waren en de variëteit, de hoeveelheid zaad, die geoogst zou worden, het overschot, zaad dat voor den zaai 1812 beschikbaar zou zijn, resp. het zaaddeficit (te Zierikzee 30 K.G.), de voorziening van zaaizaad voor 1812, de verkoopers, en de inkoopsprijzen, de fabriek of de fabrieken in 1811 bestaande, de waarschijnlijke hoeveelheid suiker, die in 1811 gefabriceerd zou kunnen worden, alsmede ten slotte de fabrieken, die in 1812 gevestigd zouden worden.

Te Zierikzee was het Van Bijlanus en Comp., die in 1811 een fabriek bouwde, die reeds einde 1811 in bedrijf was. Deze fabriek kocht vooral bieten in Noordgouwe aan, maar ook elders werden suikerbieten opgekocht.

In 1811 moesten vier roeden (arpents) per gemet, en in 1812 tien roeden per gemet met bieten beplant worden.

De verdeeling van de 400 H.A. was als volgt geregeld:

Arrondissement Middelburg (Walcheren) . . .	89	H.A. 32
Arrondissement Goes (Zuid- en Noord-Beveland)	140	H.A. 79
Arrondissement Zierikzee (de overige eilanden)	169	H.A. 89

Per gemeente kwam het neer op een oppervlakte beneden de tien H.A., wat dus betrekkelijk zeer weinig was. s' Heer-Arendskerke als grootste gemeente stond bovenaan met 13 H.A. 18.

Zierikzee had ter regeling van de bietencultuur een „Commissie vanwege de Municipaliteit en Landbouwers". Deze Commissie zond biljetten rond, waarin voor de landbouwers werd aangegeven, hoeveel bieten er gezaaid moesten worden. De biet werd dan aangeduid als „beterave" (van het fransche betterave) of als „mangelwortel". Behalve uit de voren aangehaalde beschrijving, blijkt ook uit deze benaming dat deze biet nog eigenlijk een voederbiet was.

De commissie of commissarissen van toezicht waren gehouden van tijd tot tijd te rapporteeren aan den maire ter plaatse over den stand van de nieuwe cultuur.

Voor 1812 zou de bietencultuur in het Fransche Rijk uitgebreid worden tot honderdduizend hektaren, en in verband daarmede werd bij een decreet van 15 Jan. 1812 het contingent van het Departement der Scheldemonden van 400 op 1000 H.A. gebracht.

In een mededeeling van dit decreet aan de maires dd. 11 Febr. 1812 werd door den prefect o.m. nog gezegd:

„Sa Majesté en vous permettant d'augmenter la culture de la

„betterave, vous a donné les moyens de remplir une partie du vide, „qu'avait laissé dans votre culture le peu de moyens, que vous „aviez pour vous défaire de vos poids et de vos fêves."

Men merkt hieruit, dat het met den afzet der peulvruchten in dat jaar niet vlot verloopen was, en dat het bestuur meende de bietencultuur als welkome plaatsvervangster te moeten aanbevelen.

Het voor den zaai 1812 benoodigde bietenzaad zou na opgave door de gemeenten van de hoeveelheid, tegen zes francs de kilo vanwege het departement verstrekt worden. Het bleek echter alras, dat de prefectuur dit zaad niet op tijd, en in onvoldoende mate uit Frankrijk zou kunnen betrekken, zoodat op raad van den prefect de gemeenten zich wendden tot A. M. en A. van Eeden, bloemkweekers en zaadtelers te Haarlem, die ook reeds met het winnen van bietenzaad begonnen waren.

De onbemiddelde kleine boeren konden het bietenzaad gratis van de regeering krijgen.

17 Juni 1812 stuurde de prefect een circulaire aan de maires om na te gaan in hoeverre de orders, hun gegeven inzake de bietenteelt, uitgevoerd waren, en of men aan de cultuur alle zorg besteedde, die deze vereischte.

Dit ging gepaard met een speciale aanbeveling om vooral het wieden te verzorgen, en er op te letten, dat de bieten niet te dicht op elkaar stonden. Voorts werd verzocht een tabel in te vullen, het z.g. „tableau de situation de la culture de betteraves", waarin rubrieken gemaakt waren voor de namen van de landbouwers, belast met de uitzaaiing, voor de oppervlakte, die bezaaid was en voor de oppervlakte, die een mislukten zaai had opgeleverd, met het verzoek de oorzaken van het mislukken, of van het niet uitzaaien op te geven en den stand van ieder bezaaid stuk te vermelden.

Uit deze enquête bleek, dat de bietenoogst in 1812 niet zou medevallen; op de Zeeuwsche eilanden had men allerwegen een slechte opkomst van het zaad, en de bietenvelden vertoonden daarna een slechten stand. Een en ander werd toegeschreven aan de slechte kwaliteit van het zaaizaad.

Hier en daar werden de bieten dan ook weer omgeploegd; elders, waar men het gewas aanhield, waren de kosten van het schoonhouden door den open stand zoo hoog, dat nauwelijks de wiedkosten vergoed werden. Natuurlijk was het niet overal zoo, en door de haat tegen het nieuwe zullen de klachten ook nog wel eens overdreven zijn. Niettemin, voor de stad Zierikzee vonden wij opgegeven, dat van de 43 gemeten die gezaaid moesten worden, niet minder dan 16 gemeten mislukt waren.

Vermeld dient nog te worden, dat uit het ingestelde onderzoek tevens bleek, dat soms het verplichte niet gezaaid was, ook door gebrek aan zaad.

Het Fransche Bestuur wenschte zooveel mogelijk voorlichting te verstrekken waar het nieuwe cultures betrof. Op 23 Maart 1812 werd b.v. aan de grootere gemeenten in Zeeland een boekwerk gestuurd over de cultuur van de betterave en de suiker- en siroopbereiding, met het verzoek de landbouwers en fabrikanten hiervan op de hoogte te stellen. En op 1 April 1812 ontvingen enkele gemeenten een boekje getiteld: „Nouvelle instruction sur la culture du pastel et l'extraction de l'indigo de cette plante". De bedoeling was de aandacht te vestigen op de weede (isatis tinctoria), in een gewest, waar de belangen betrokken bij de productie van kleurstoffen, van zoo overwegenden aard waren.

In 1811 waren de suikerprijzen tot ongekende hoogte gestegen. Voor 100 K.G. werd wel 720 gulden betaald! De productiekosten waren echter ook buitensporig hoog, n.l. in 1812 ongeveer 165 gulden per honderd K.G. ruwe suiker.

Met den val van het Fransche régime, gepaard gaande met de opheffing van het continentale stelsel en terugkeer tot meer normale omstandigheden, waarbij weer rietsuiker uit de tropen kon worden ingevoerd, was dit oneconomische, nog weinig geperfectionneerde bedrijf dan ook weer gedoemd om te verdwijnen.

In 1813 bestonden er in Nederland nog 14 beetwortelsuikerfabriekjes (3 te Dordrecht, 2 te Rotterdam en 3 te Amsterdam), doch haar fabrikaat was zeer duur en slecht. Die te Amsterdam waren de rest van 86 vroegere fabriekjes (Tijdschr. Econ. Geogr. I, 73). Na den Franschen tijd werd de beetwortelcultuur bijna geheel opgegeven, terwijl in 1815 weer een algemeene herleving van raffinage van tropische ruwe suiker in Nederland te zien gaf.

Wij zouden nu een sprong van vijftig jaren kunnen doen, en de wedergeboorte van de suikerbietencultuur in de tweede helft der negentiende eeuw, bij het voorgaande laten aansluiten. Landbouwkundig lijkt het echter juister een verbindingsschakel te zoeken in de zoo verwante en oudere cultuur van den mangelwortel. Wanneer de eigenlijke suikerbietencultuur in Zeeland dan ook opkomt, is het terrein niet geheel onvoorbereid.

Kroot en snijbiet waren reeds bij de Romeinen bekend, maar den mangelwortel kenden zij nog niet. Volgens Ten Rodengate Marissen werd de mangelwortel stellig niet vóór de 2e helft der 17e eeuw verbouwd, vermoedelijk het eerst in Vlaanderen en langs

den Rijn. Van eenige beteekenis werd de teelt in Europa pas in de 2e helft der 18e eeuw. [1])

In Frankrijk werd de voederbiet in 1778 vermeld door Philippe Victoire de Vilmorin. Het was de Dick Wurzel, die toen reeds in Duitschland voor voedering van koeien in den winter werd gebezigd. [2])

In ons land was het de Maatschappij van Landbouw, die in een publicatie van 1789 de aandacht op de cultuur van den mangelwortel vestigde, door bekend te maken wat De Commerell in Frankrijk, en Lettsom in Engeland, over de teelt en het gebruik van den mangelwortel hadden geschreven. [3])

Weldra werd door deze Maatschappij ook zaad aan de belanghebbenden verstrekt.

In 1803 was dit zaad goed te bekomen bij de bloemkweekers Rosenkrants en Zoon, welke in de omstreken van Haarlem gevestigd waren.

Heel snel ging het met de verbreiding dezer cultuur niet. Men zag op tegen de meerdere cultuurzorgen en het rooien, en verschillende boeren waren ook bang voor dunnere en sterk smakende melk. Waar de mangelwortels gekweekt werden, bestemde men ze voor het melkvee, maar meestal niet zonder ze eerst met witte of gele peen gemengd te hebben. [4])

Typeerend voor het Zeeuwsche landbouwstelsel van de eerste helft der negentiende eeuw was nog steeds de overheerschende beteekenis van de tarweteelt en de geringe plaats, die de voederverbouw er innam. Geen wonder dus, dat de mangelcultuur weinig omvangrijk was. Pieter Pons vermeldde in een werkje „Gedachten over den Landbouw" (Middelburg 1835), dat de mangelwortels nog zoo goed als onbekend waren, en men ze alleen bij de steden aantrof.

Het Norfolkstelsel en het stelsel van zomerstalvoedering, die in Zeeland door eenige heerenboeren onder invloed van de opkomende landbouwwetenschap ingevoerd waren, kenden echter aan den mangelwortel een niet onbelangrijke plaats toe. In begin Augustus plukte men de eerste bladeren af, en daarna plukte men nogmaals in het laatst van September, kort voor het rooien in begin October. In Wolphaartsdijk gebruikten de landbouwers reeds in de jaren van twintig mangelwortelen voor het mesten van varkens en slachtbeesten.

Hier werd de mangelwortel vanouds meer verbouwd dan elders. Men teelde ze op bedden van 0,5 el breed, waarbij het zaad op

geregelde afstanden met den schrepel werd ingelegd. Op Noord-Beveland gebruikten sommigen een poothout om het mangelwortelzaad op rijen in den grond te brengen.

In de eerste helft der negentiende eeuw was echter in het algemeen de mangelwortelcultuur in Zeeland nog zoo weinig verbreid, dat de Commissie van Landbouw nu en dan premies uitloofde voor het betelen van land met mangelwortels. Ook de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij verleende in de eerste jaren van haar bestaan nog dergelijke premies. In 1850 was de cultuur zoo onvoldoende ingeburgerd, en bekend, dat op vergaderingen inlichtingen moesten worden gegeven over de wijze van bewaring en vervoedering der wortels. In Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen sneed men de wortels in slechts twee of drie stukken; aan een fijnere verdeeling werd hier aanvankelijk niet gedacht.

De verbouw breidde zich echter langzaam maar zeker uit. In 1865 was op Tholen 3,3 % van het bouwland met voederbieten bezet, in Oostelijk Zuid-Beveland 2,9 %, op Noord-Beveland 1,5 %, in het land van Hulst en Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen resp. 2 en 1 %. [5])

De cultuur was het gebrekkigst op Zuid-Beveland, waar nog lang met de hand werd uitgezaaid, en vooral in Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen.

Op Walcheren werd in de jaren van zestig het zaad in den regel achter de houweel (= hak) ingelegd, hier en daar echter nog met de hand uitgezaaid. Sommige Walchersche landbouwers ploegden het daarvoor bestemde land op bedden van 0,5 à 0,8 el breed, waarna het zaad op 0,4 à 0,5 el afstand ingelegd, en de bedden eindelijk toegerold werden. Deze wijze van zaaien, die het aanaarden der plant gemakkelijk maakte, leverde goede resultaten op; opbrengsten van 70 à 80.000 Ned. ponden per bunder werden gerapporteerd, terwijl het Zeeuwsche gemiddelde toen slechts 40.000 was.

In 1866 werd voor Walcheren vermeld, [6]) dat de cultuur van voederbieten zich uitbreidde, als gevolg van hooischaarschte, ontstaan door vermindering der vaste weiden, en door het beter gaan begrijpen van de specifieke voordeelen dezer cultuur.

Voor het land van Hulst deelde dr. Vogelvanger mede, dat de mangelcultuur in de jaren van zestig voortdurend toenam. Slechts bij uitzondering gingen deze wortels naar Belgische fabrieken voor de bereiding van alcohol en suiker; het grootste gedeelte werd voor veevoeder aangewend.

In Hulst werden enkele verbouwers gevonden, die de jeugdige mangelwortels verplantten.

Op Tholen nam in 1870 de mangelcultuur meer en meer af, door het algemeen worden van de suikerbiet, die hier ook als veevoeder gebruikt werd.

In 1871 hoorde men in Zeeland de meening verkondigen, dat de ronde gele mangels de voorkeur verdienden, maar tien jaar later werden de ronde roode wortels met droog en vast vleesch meer geprefereerd. [7])

Langzamerhand kwam tusschen 1860 en 1870 de suikerbietencultuur op; voor deze periode was de met suikerbieten beteelde oppervlakte gemiddeld 1649 H.A.

Veel was dit nog niet als wij dit cijfer vergelijken met dat voor 1908, dat juist tien maal zoo groot was. Het optreden van de groote landbouwcrisis, gepaard gaande met een beperking van de graanteelt, de grootere winsten, die met de suikerbietenteelt te behalen waren, de nabijheid van suikerfabrieken, het verval van de meekrapteelt en het voorschottenstelsel der suikerfabrikanten, waren alle factoren, die de opkomst der nieuwe cultuur bevorderden.

Groot was natuurlijk nog het aantal hinderpalen en belemmeringen, die aan een ongestoorde en vrije ontwikkeling van de bietencultuur in den weg stonden.

Allereerst was daar de inrichting van het oude landbouwbedrijf, gebaseerd op eeuwenoude gewoonten en stelsels, die nu wat vruchtopvolging, grondbewerking, bemesting enz. betrof, allerlei soms radicale veranderingen moest ondergaan. Verder waren de agrarische toestanden, het pachtwezen, het verkeerswezen en de arbeidsvoorziening aanvankelijk nog geenszins op de nieuwe teelt ingesteld. Het vervoer van het volumineuze product over slechte wegen met ondoelmatige wagens was duur. Gebrek aan arbeiders maakte het bewerken der gronden in het najaar, wanneer tegelijkertijd de bieten gerooid moesten worden, uiterst bezwaarlijk. Vele pachtcontracten verboden de cultuur, uit vrees voor bodemuitputting.

Interessant is het kennis te nemen van de meeningen en inzichten, die omtrent het aanbevelenswaardige van de nieuwe teelt bij de voormannen van die dagen aangetroffen werden. In de Z.L.M. kwamen deze meeningen tot uiting op vergaderingen, en men zal ze dus in de notulen kunnen terugvinden.

De Algemeene Vergadering der Z.L.M. van 1865 behandelde de vraag: „Meent men den verbouw van suikerbieten ten behoeve

„van de suikerfabrieken ook als in het belang van den landbouw „te kunnen aanbevelen?"

Men stelde aan het einde der bespreking als conclusie, die de algemeene opinie weergaf, vast, dat door den verbouw van suikerbieten meer aan de grond werd ontnomen, dan door bemesting kon worden teruggebracht, zoodat uitputting het gevolg moest zijn. Men beschouwde de cultuur dan ook als verderfelijk.

In 1873 werd hetzelfde punt opnieuw in de Z.L.M. besproken, n.l.: „Is de teelt van suikerbieten voor- of nadeelig voor den landbouw?"

Er werd opgemerkt, dat men ook nu nog tegen de bietenteelt vrij vaak bevooroordeeld was, maar dat was vroeger met het vlas evenzeer het geval. De vraag naar land voor suikerbieten bestond nog niet lang, doch de enorme prijzen verlokten velen ermede te beginnen of er verdere uitbreiding aan te geven.

De Croo bracht naar voren, dat de eigenaren gelijk hadden in de pachtcontracten beperkende bepalingen op te nemen, want na suikerbieten of mangels was wel braak, maar geen tweede vrucht bestaanbaar. Liebert zeide, dat zulks voor Walcheren waar mocht zijn, waar men de mangels meest als laatste vrucht vóór de braak zaaide, doch de werkelijke moeilijkheid was meer om bijtijds de volgende vrucht in den grond te krijgen.

Benteijn noemde de suikerbietencultuur een verkeerde speculatie. Den boer werd wel *f* 250 per gemet geboden, maar men moest in het land van Cadzand soms smalspoor aanleggen om den oogst weg te krijgen, en vaak kon men geen wintervrucht meer inzaaien.

Een ander meende, dat men evenals vroeger met het vlas, thans met den suikerbietenaanplant overdreef. Wel ontving de boer veel geld, maar vergat hij mest te koopen, dan ging het spoedig niet meer. In Tholen werd *f* 150 per gemet betaald; elders *f* 150—175. Eén verbouwer had door hooge opbrengsten *f* 300 per gemet gemaakt. Het voorgaande jaar waren de prijzen 26 francs, nu 17 francs per 1000 K.G.

Als conclusie van deze vergadering werd opgesteld, dat de teelt van suikerbieten, mits niet overdreven, voor den landbouw niet onvoordeelig kon worden geacht, doch evenwel het meest aanbeveling verdiende voor eigen gebruik (veevoedering).

Men was in Zeeland dus sedert 1865 wel van zienswijze veranderd.

In het begin der jaren van zestig werd er in Tholen, Zuid-Beve-

land, en Oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen vrij veel aan de bietencultuur gedaan, doordat zij daar behoorlijk winstgevend was. Tevens hadden de lage graanprijzen en de hooge pachten, die tot intensieve en meer winstgevende cultures dwongen, op den toenemenden verbouw een grooten invloed uitgeoefend. In deze gedeelten van Zeeland en in Schouwen nam de cultuur in 1864 en 1865 nog voortdurend toe, terwijl er in overig Zeeland achteruitgang was te bespeuren.

Walcheren was minder geschikt voor de bietencultuur, door de groote afstanden tot de laadplaatsen en de geaardheid der oudere verarmde gronden.

De bevolking was daar bovendien zeer behoudend. Niettegenstaande de suikerbietenteelt op Walcheren weinig doordrong, zag men wel den verbouw van mangelwortels ten behoeve van de veehouderij toenemen. In het Walchersche Nieuwland, met zijn andere toestanden, zijn betere gronden, en zijn meer vooruitstrevende boeren, kwam de nieuwe cultuur echter reeds vroeg tot groote ontwikkeling.

In de jaren van zestig was op Noord-Beveland de suikerbietenverbouw praktisch nog van geen beteekenis, daar vele pachtcontracten den verbouw verboden, en de teelt niet veel bijval vond door de moeilijkheden, die men in het najaar bij de aflevering had. In 1869 werden hier slechts op één boerderij suikerbieten geteeld; wel een groot verschil dus met later, toen de teelt er een groote vlucht nam. [8])

In Zuid-Beveland was de toename van den verbouw in deze jaren zeer belangrijk, al werd ze nu en dan geremd door unfaire behandeling van de zijde der fabrikanten. In 1867 werden er alleen reeds uit de gemeente 's-Heer-Arendskerke 3.750.000 K.G. bieten verscheept. [9])

Zeer krachtig breidde de teelt zich in de jaren van zestig en zeventig uit in het land van Hulst, wat door verschillende voormannen daar betreurd werd, in verband met de sterke fosforzuur- en kali-onttrekking aan den bodem, zonder voldoende restitutie, terwijl de grondbewerking en bezaaiïng der gronden in den najaarstijd bij overmatige bietenteelt onmogelijk werden, of in ieder geval bij de bestaande bedrijfsinrichting sterk in den knel kwamen. Die najaarstijd werd besteed om de bieten langs slechte wegen naar de naastbijliggende havens te vervoeren, zeer ten nadeele van paarden en wagens. In Hulst sprak men van misbruik van de teelt en van achteruitgang van de vruchtbaarheid van den grond.

Tegen het einde der jaren van zestig was de suikerbietenverbouw in Schouwen weer sterk achteruitgegaan, niettegenstaande de bruto-opbrengst vaak ongeveer *f* 500 per H.A. bedroeg. Voor 1869 werd zelfs bericht, dat deze cultuur er bijna verdwenen was, al bleef de mangelcultuur een belangrijke plaats innemen. [10])

Op het laatst van de jaren van zestig kwamen in Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen de suikerbieten wat meer naar voren, wat voornamelijk hieraan toegeschreven werd, dat er sommige fabrikanten gevonden werden, die een vaste pachtsom van ongeveer *f* 260 per H.A. besteedden, waardoor de boer niet afhankelijk was van den uitslag van den oogst, terwijl hij ook geen kwade praktijken bij het uitwegen enz. te duchten had. Over geheel Zeeuwsch-Vlaanderen werd de teelt bovendien nog gestimuleerd door de stichting in 1871 van nieuwe Belgische fabrieken.

De wijze, waarop de fabrikanten aan bieten kwamen, was nogal verschillend.

In de jaren van zestig werd in Zeeland opgemerkt, dat de suikerfabrikanten, om hun fabrieken gaande te houden, genoodzaakt waren boerderijen aan te koopen. De pacht werd dan berekend in kilogrammen suikerbieten per gemet, over de geheele oppervlakte. Rekende men dit tot geldswaarde om, dan klom de pacht soms tot *f* 30 per gemet.

Daarnaast verschaften de fabrikanten zich bieten tegen een vasten huurprijs per gemet of door aankoop bij het gewicht.

Het koopen bij het gewicht was in het algemeen bij de landbouwers in discrediet, omdat zij hierbij, wat de juiste hoeveelheid betrof, sterk in den nek werden gezien. Zoo werden b.v. in Tholen in 1866 minder bieten uitgezaaid, omdat de fabrikanten afzagen van het huren der gronden tot hooge prijzen en alleen bij het gewicht wilden koopen, wat volgens de boeren aanleiding moest geven tot allerlei onaangenaamheden. Deze stagnatie was echter slechts tijdelijk, want in 1867 breidde hier de cultuur zich weer uit. [11])

Wanneer de Belgische fabrieken in Zeeland bouwland huurden om er bieten op te verbouwen, namen zij al den arbeid voor hun rekening en de boer moest alleen het product naar de haven brengen. De boer had bij dit stelsel geen belang bij groote opbrengsten, integendeel, hij wenschte een zoo klein mogelijk kwantum naar de afscheepplaatsen te vervoeren. Het gevolg was, dat aan de cultuur veel te weinig zorg werd besteed, en het meest uitgebouwde land, de z.g. nawinning, bij voorkeur aan de fabrikanten

verhuurd werd. Dezen, die hun belangen geschaad zagen, hebben begrijpelijkerwijze het inhuren van gronden vrij algemeen opgegeven, en tot het contracteeren hun toevlucht genomen.

Zoo ontstond een stelsel van vóórverkoop van het te verbouwen bietengewas, waarbij betaald werd naar het kwantum bieten volgens een overeengekomen prijs per duizend kilogram. Het afgeleverde gewicht werd bepaald door weging in manden vóór het inladen, waarbij zoowel de boer als de agent van den fabrikant tegenwoordig moesten zijn.

Om de teelt nog aanlokkelijker te maken, werden bij het sluiten van het contract voorschotten gegeven, waaruit de onkosten van zaaien, bemesten, wieden, oogsten enz. bestreden zouden kunnen worden. De akkerbouwers gebruikten deze gelden echter vaak voor andere doeleinden, zooals het betalen van schulden.

Door het ontbreken van een eigenlijk landbouwcrediet voorzagen deze voorschotten tot op zekere hoogte in de dringende behoefte aan liquide middelen, met als gevolg, dat er vaak meer bieten werden gecontracteerd, dan men eigenlijk wenschte in verband met bedrijfsorganisatie enz., terwijl het ook voorkwam, dat er minder werden verbouwd, dan er gecontracteerd waren.

Bij gebrek aan credietwezen hebben de voorschotten den uitzaai van bieten dus zeer gestimuleerd. Om een voorbeeld te geven van de grootte van zoo'n voorschot, zij vermeld, dat dit in 1879 *f* 100 per H.A. bedroeg, wat in dit rampspoedige jaar een werkelijke hulp voor de boeren was. [12]) De bieten hadden toen een prijs van *f* 10 per 1000 K.G.

Het voorschotstelsel vond in landbouwkringen ook felle tegenstanders, die er een demoraliseerenden invloed aan meenden te moeten toeschrijven.

Zoo hooren wij in 1882 de voorzitter der Zeeuwsche Landbouw Maatschappij mr. C. J. Pické zeggen: „Toen de meekrap teniet „ging werd niet in veehouding, maar in suikerpenen redding ge„zocht, en al is de suikerpeen op zichzelf niet te veroordeelen, het „verderfelijke voorschotstelsel en de uitgebreide teelt van ruim „6000 H.A. maken ze tot een vloek." [13])

In landbouwkringen kreeg men ook meer en meer aandacht voor de verhouding landbouwer-suikerfabrikant, meer speciaal ten aanzien van de economische afhankelijkheid van den boer, de chicanes der koopers bij gelegenheid der aflevering en de willekeur van de zijde van den fabrikant in menig opzicht. Vooral ook waren de moeilijkheden bij het constateeren van het juiste gewicht

een voortdurende bron van oneenigheid en ontevredenheid.

Een en ander was aanleiding, dat de afdeeling Heinkenszand der Z.L.M. in 1872 de vraag behandelde of de verbouwer wel genoegzaam de voordeelen van de suikerbietenteelt genoot, en of hij niet te zeer in alles van de fabrikanten afhing. Een commissie van vijf leden werd benoemd om de middelen te bestudeeren, die den landbouwer onafhankelijker zouden kunnen maken. Speciaal werd nagegaan de mogelijkheid van oprichting van een provinciale vereeniging van bietenverbouwers, als tegenwicht tegenover de eischen der vereenigde fabrikanten. Voorts werd gepoogd een contract te ontwerpen, waarbij de belangen der landbouwers beter verzekerd zouden zijn dan bij het in zwang zijnde.

Men stelde ook voor aan te dringen op een minimumprijs, wat echter weer de vraag deed rijzen of wel iedereen zich daaraan zou houden, en of daardoor misschien de voorschotten geheel zouden ophouden. [14])

Ook in de provinciale landbouworganisatie, de Z.L.M., werden deze vraagstukken meermalen besproken. Zoo b.v. in 1882 en opnieuw in 1886 naar aanleiding van een actie van de Vereeniging „Landbouw en Veeteelt" te Wolphaartsdijk om te komen tot een verbond der belanghebbenden in Zeeland als middel van verweer tegenover de fabrikanten. [15]) Genoemde vereeniging had door geheel Zeeland een circulaire gezonden om in zoo ruim mogelijken kring bekendheid aan haar voorstel te geven. Door dergelijke acties en besprekingen is ook ongetwijfeld het terrein voorbereid, waarop later het gebouw der coöperatieve beetwortelsuikerfabricage zou worden opgetrokken.

Wij hebben reeds eerder vermeld, dat het verhuren van gronden voor de bietenteelt weldra moest plaats maken voor verkoop van de bieten bij het gewicht.

Toch verdween het oude stelsel nog niet geheel, want J. M. Kakebeeke verpachtte in 1882 nog 7 H.A. tegen *f* 325 de H.A., waarvoor hij niets anders moest doen dan ploegen, wenden, tweemaal slechten en op wintervoor rijden, voorjaarseggen en zaaien, welke bewerkingen hem *f* 50 per H.A. kostten. [16])

Door het stelsel van verkoop bij het gewicht leerden de landbouwers spoedig hoe zij groote hoeveelheden per H.A. konden produceeren. De wijze van verbouw ging dan ook in technisch opzicht met reuzenschreden vooruit. De bodem werd beter bemest en bewerkt, het onkruid werd systematisch bestreden, waartoe deze hakvruchtencultuur juist zoo mooi de gelegenheid bood, een

en ander met het gevolg, dat in plaats van een uitputtend en nadeelig gewas, de suikerbiet op den duur een zeer geapprecieerd element in de vruchtwisseling werd.

Het bietenzaad, dat door de fabrikanten aan de boeren, die geen ander zaad mochten gebruiken, werd geleverd, was in de jaren van zeventig geschikt voor producties van vijftigduizend K.G. per H.A.

Het suikergehalte was toen nog betrekkelijk laag, maar dat was een punt, waarover de landbouwer zich bij het vigeerende stelsel van verkoop geen zorgen behoefde te maken. Voor den fabrikant was dit echter wel een zeer belangrijk punt; vandaar dat hij voortdurend de bietenzaadselectiebedrijven aanmoedigde tot het verkrijgen van soorten met hoog suikergehalte en lage producties per H.A. Het maatschappelijk belang zou hooge suikeropbrengsten per H.A., met inachtneming der rentabiliteitsbeginselen geëischt hebben; nòch het belang der boeren, nòch dat der fabrikanten, viel onder het heerschende stelsel met het algemeen belang samen.

Door deze sterk tegengestelde belangen waren de verhoudingen in den bietenhandel verre van vriendschappelijk, en kenmerkten deze zich door wantrouwen, intriges en allerlei laakbare handelingen.

Levering op gehalte had de atmosfeer heel wat kunnen ontspannen.

In het Hoofdbestuur der Z.L.M. vestigde Born er in 1885 de aandacht op, dat ter bevordering van een goede verstandhouding tusschen fabrikanten en landbouwers, het contracteeren op suikergehalte wenschelijk was gebleken. [17])

Maar hiertoe werd slechts op bescheiden schaal overgegaan, omdat de fabrikanten eischten, dat het gehalte op de fabriek zou worden vastgesteld, waartegenover de boeren zeer wantrouwend stonden.

Alleen in het land van Hulst werd in de jaren van tachtig vrij algemeen op suikergehalte gecontracteerd, welk suikergehalte toen op zijn gunstigst varieerde tusschen 10 en 15 %.

Een groot bezwaar aan de aflevering der suikerbieten verbonden, was het lastige wegen der afzonderlijke hoopjes bieten aan de ladingplaatsen. Het was een uitkomst voor de landbouwers, toen de weegbruggen kwamen. Zij gooiden de gewogen bieten nu op één hoop, en beschouwden daarmede de aflevering als beëindigd, waardoor het risico van wegspoelen bij vloed geheel voor den

fabrikant kwam.

Aanvankelijk waren de fabrikanten door deze nieuwe consequenties dan ook weinig met de weegbruggen ingenomen.

Niettegenstaande de vrij talrijke onaangenaamheden, hiervoor geschetst, was de suikerbietencultuur toch door een gestadige uitbreiding gekenmerkt.

Bij betere cultuurmethodes en aanwending van kunstmest tot behoud van de bodemvruchtbaarheid, stonden de grondeigenaren den bietenverbouw meer en meer toe, vooral toen deze een zeer rendabele bedrijfstak bleek te zijn. Bij het verdwijnen van de zoo belangrijke meekrapcultuur, werd de biet een welkome plaatsvervangster, die aan vele handen weer werk kon geven. Reeds tijdens den Fransch-Duitschen oorlog zeer winstgevend, leverde ook in de daarop volgende jaren, en tijdens de groote landbouwcrisis, de bietencultuur zeer tastbare voordeelen op.

Toen het met de koolzaad- en graanteelten geheel mis liep, en het landbouwbedrijf met den ondergang bedreigd werd, heeft de suikerbiet vaak nog uitkomst en redding gebracht. De sterke bevolkingstoename in geheel Noord-West-Europa werkte de uitbreiding en verdere ontwikkeling van de beetwortelcultuur en de intensiveering van het bedrijf, die daarmede gepaard ging, sterk in de hand. In de periode van 1865—1870 was de met suikerbieten beteelde oppervlakte 1600 H.A.; in de perioden 1870—1880, 1880—1890, en 1890—1900 waren resp. 4078, 6872 en 10488, in 1910 15411, in 1910—1920 19200 en in 1925 26300 H.A. met suikerbieten beplant.

De biet bracht tenslotte een ware landbouwomwenteling, die de intensiteit van het bedrijf plotseling deed omhoog gaan door de meerdere bemesting en de diepere grondbewerking, die de bietencultuur ons bracht, en de opbrengsten van alle gewassen zeker met een derde vermeerderde.

De voordeelen aan de suikerbietenteelt verbonden, waren ook in ander opzicht wijdvertakt. Want niet alleen, dat de landbouwers technisch zeer veel leerden, waardoor hun vakontwikkeling op een hooger peil kwam te staan, ook economisch maakte men een geheele leerschool mede.

Vooral door het samenwerken in coöperatief verband, waartoe men later overging, kregen de landbouwers meer inzicht in allerlei belangrijke vraagstukken, met alle gunstige gevolgen daaraan verbonden. De beteekenis van deze cultuur voor het platteland in den ruimsten zin was vooral daarom zoo groot, wijl zoo velen, ook

buiten den landbouw werkzaam, door de suikerbietenteelt een bestaan hadden. De middelen van vervoer, schepen, trams, sporen en allen, die daarbij werkzaam waren, en voorts de commissionnairs, contrôleurs en winkeliers waren ten zeerste door de cultuur gebaat. De verkeersmiddelen moesten uitgebreid en verbeterd worden, wat een geheele ommekeer teweeg bracht.

Vooral ook de arbeidersklasse ontleende aan de teelt, het transport en de verwerking der suikerbieten groote voordeelen. De werkgelegenheid nam in zeer ruime mate toe, terwijl de loonstandaard omhoog ging.

De ontwikkeling van den landbouw en de toeneming van de welvaart ten plattelande staan in Zeeland zeker voor een gedeelte in verband met de belangrijke vlucht, die de suikerbietenteelt er nam.

Het laatste punt, dat wij nog wenschen aan te stippen, is het streven der Zeeuwsche akkerbouwers om te komen tot oprichting van eigen suikerfabrieken. Wij zullen hier op deze kwestie niet diep ingaan, daar zij in hoofdzaak in zeer recenten tijd valt, en bij vele Zeeuwsche voormannen, die hierbij daadwerkelijke leiding gaven, nog versch in het geheugen ligt.

Waar bij ons slechts de bedoeling voorzit, het verleden uit zijn vergeten hoekjes op te diepen, en in causaal verband bij het heden te doen aansluiten, is het voor een andere pen weggelegd de annalen der hedendaagsche landbouwontwikkeling te schrijven.

Het vraagstuk van de oprichting van eigen suikerfabrieken werd voor het eerst in Zeeland behandeld in 1877 en wel op een vergadering van de Zeeuwsche Maatschappij van Landbouw; het werd daarbij speciaal bezien uit een oogpunt van vervanging van de verdwenen meekrapcultuur en meekrapbereiding door de suikerbietenteelt met eventueele verwerking der bieten in de nutteloos geworden meêstoven. [18])

J. van der Minne, beetwortelsuikerfabrikant en landbouwer te Zevenbergen bracht hierover een uitvoerig rapport uit. Hij stelde zich de vraag: Wat moet er met de meêstoven gedaan worden, en wat met het land, dat tot dusverre voor de meekrap werd gebruikt?

De gronden waren geschikt voor de suikerbietencultuur. Hij raadde aan deze voor een gedeelte met bieten te betelen, onafhankelijk van de vraag, of men ze zelf in Zeeland wilde verwerken of niet.

Zijn meening omtrent de meêstoven was, dat ze niet in suiker-

fabrieken konden worden omgezet, vooral omdat ze daarvoor te klein waren. Een suikerfabriek moest groot zijn, om economisch te kunnen werken.

Stond men er in Zeeland toch op zelf suiker te produceeren, dan raadde hij een coöperatie aan met fabricage in het groot. Een voorname vereischte was echter de beschikking over goed en overvloedig water, ± eenige H.L. per minuut, en hieraan was in Zeeland moeilijk te voldoen. Een fabriek van gemiddelde grootte kostte in dien tijd vier ton.

Het grootste bezwaar bij de suikerfabrikatie lag volgens V. d. Minne in de wetgeving op dit stuk. Daar de suiker zeer hoog belast was, n.l. bijna tot het bedrag van hare waarde, riep hij dan ook uit: „ieder bedenke zich tweemaal eer hij in Nederland belas-„tingfabrikant wordt!"

J. M. Kakebeeke lichtte daarna nog toe, dat het bij het stellen der vraag in de Z.L.M. niet de bedoeling was het oprichten van groote fabrieken onder het oog te zien. Men vroeg zich alleen af of de meêstoven niet in te richten zouden zijn voor een eerste bereiding van de biet tot stroop, welke daarna in andere centrale fabrieken tot suiker kon worden verwerkt.

Het vervoer van de sappen moest goedkooper zijn, dan dat van de bieten en pulp.

Van der Minne meende echter, dat het vervoer in Zeeland te gemakkelijk was om deze bijfabrieken te rechtvaardigen: de transportbesparing zou dus niet groot zijn. Het brakke water in Zeeland bleef bovendien een hoofdbezwaar.

Eerst in 1894 kwam het vraagstuk van oprichting van suikerfabrieken in Zeeland weer naar voren, dan echter in een andere gedaante, n.l. om te komen tot het stichten van suikerfabrieken op coöperatieven grondslag.

De Z.L.M. stelde een commissie in, „belast met het opsporen „van middelen om te geraken tot coöperatie bij het stichten van beetwortelsuikerfabrieken." Deze commissie nam op 25 Mei 1894 de volgende twee conclusies aan: [19])

a. Het oprichten op coöperatieven grondslag van één groote suikerfabriek voor geheel Zeeland is gewenscht.
b. In de verschillende afdeelingen der Maatschappij zullen landbouwers en grondeigenaars behooren te worden uitgenoodigd om zich te verbinden bij eventueele oprichting eener coöperatieve beetwortelsuikerfabriek gedurende een zeker aan-

tal jaren de vereischte hoeveelheid beetwortelen te leveren, bij welke verbintenis de minst mogelijke afwijking zal plaats hebben van de bestaande toestanden, wat prijs, levering en voorschotten betreft.

Naar aanleiding van deze conclusies werd door de Z.L.M. een circulaire opgesteld, die aan nagenoeg alle landbouwers van Zeeland en Westelijk Noord-Brabant werd toegezonden met de uitnoodiging om zich voorloopig te verbinden tot de levering van een zekere hoeveelheid suikerbieten, gedurende eenige achtereenvolgende jaren.

Aldus werd aan de coöperatieve beweging den stoot gegeven, die zou leiden tot de oprichting van de boerenfabriek te Sas van Gent en was de taak der Z.L.M. daarmede beëindigd.

Met het oprichten van coöperatieve suikerfabrieken is men er in geslaagd de bijna onbeperkte macht der verbonden suikerfabrikanten te breidelen, en een grootere mate van onafhankelijkheid aan den Zeeuwschen boerenstand te verzekeren.

De speculatieve fabrieken, die tientallen van jaren een overmachtige positie hadden ontleend aan het gebrek aan solidariteit op het platteland, aan het uitschakelen van de onderlinge concurrentie, aan de behoefte aan crediet bij de boeren, waarin het voorschottenstelsel eenigermate voorzag, alsmede later ook aan den précairen toestand van den landbouw gedurende de groote landbouwcrisis, waardoor de boeren zich bij de voorwaarden der fabrieken wel moesten neerleggen, — deze zelfde fabrieken zouden bij het aanbreken van een nieuwe eeuw ervaren, dat ook de landbouw dynamische krachten kan ontwikkelen ten dienste van een versnelde ontwikkeling en van het eigenbehoud.

Het bewijs geleverd te hebben ook in staat te zijn tot krachtdadige behartiging van eigen bestaansbelangen, tot moderne organisatie, en industrialisatie beteekende voor den landbouw het inluiden van een nieuw tijdperk met meer dadendrang, met meer daadwerkelijk optreden naar buiten en naar binnen, met meer vertrouwen in eigen kunnen.

Het algemeen aanzien van de landbouwende klasse in de maatschappij is daardoor ook sterk toegenomen.

1) Ten Rodengate Marissen, deel III, blz. 48.
2) J. L. de Vilmorin, L'Héridité chez la Betterave Cultivée, blz. 32.
3) Maatschappij van Landbouw, Verhandelingen deel VII, st. 1.
4) Magazijn van Vaderlandschen Landbouw, deel I, stuk II, blz. 303 (anno 1803)
5) Jaarverslag Z.L.M. 1865.
6) Jaarverslag Z.L.M. 1866.
7) Jaarverslagen Z.L.M. 1871, 1881.
8) Jaarverslag Z.L.M. 1869.
9) Jaarverslag Z.L.M. 1867.
10) Jaarverslag Z.L.M. 1869.
11) Jaarverslagen Z.L.M. 1866, 1867.
12) Jaarverslag Z.L.M. 1879.
13) Jaarverslag Z.L.M. 1882.
14) Jaarverslag Z.L.M. 1872.
15) Jaarverslagen Z.L.M. 1882 en 1886.
16) Jaarverslag Z.L.M. 1882.
17) Jaarverslag Z.L.M. 1885.
18) Jaarverslag Z.L.M. 1877.
19) Archief Z.L.M.

HET LANDBOUWSTELSEL.

De oudste bewoners van Zeeland in historischen tijd, de Friezen, die de vluchtbergen hebben gemaakt, leefden in hoofdzaak van veehouderij. De gronden waren nog onbedijkt, en dus voor het grootste deel ongeschikt voor akkerbouw.

De na de periode van den bergbouw binnengedrongen volksstammen van het alpineras waren van huis uit akkerbouwers, die niet met den bergbouw doorgingen, maar door dijkbouw het land voor bezaaïing geschikt trachtten te maken.

Het is niet onmogelijk, dat wanneer deze akkerbouwers en dijkbouwers zich in Zeeland niet hadden gevestigd, de voorkeur van het Friesche ras voor weidebouw en veeteelt de ontwikkeling van den Zeeuwschen landbouw in geheel andere banen zou hebben geleid.

Bij het verleenen van een vergunning tot bedijking werd in de Middeleeuwsche oorkonden altijd gesproken van bedijking van het „schoren tot een corenlande" [1])

De bedoeling was steeds van de bedijkte schorren bouwland te maken. Over weiland werd niet gerept. In de meeste streken van Zeeland werd de veeteelt als een noodzakelijk kwaad beschouwd voor de mestproductie ten behoeve van den akker. Enkele streken maakten hierop een uitzondering, in het bijzonder Walcheren.

De belangrijke ligging van dit eiland in vroegere tijden in economisch geografisch opzicht, had er een centrum van koophandel en zeevaart van gemaakt, waar ter proviandeering der schepen een groote vraag naar vleesch en zuivel bestond. Op het eiland kon daarvan niet voldoende voortgebracht worden, zoodat aanvoer van elders, vooral uit Holland plaats moest hebben.

Met de afname van koophandel en zeevaart in het laatst der achttiende eeuw, werd de veehouderij en wel speciaal de vetweiderij minder rendabel, en waar dit coïncideerde met een hoogconjunctuur voor akkerbouwproducten, werden heel wat weiden omgeploegd. De beteekenis van het weiland in Walcheren berustte echter ook voor een groot deel op de lage ligging van vele landerijen, die 's winters onder water liepen, en op de pachtcontracten, die het scheuren van weiland verhinderden. In het begin

[1]) Korenland, vroeger veel in de beteekenis van bouwland. Zie A. A. Beekman: Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland vóór 1795, Deel 2, blz. 1021.

der 19e eeuw waren de pachtsommen voor best weiland op Walcheren hooger dan voor bouwland.

Ab Utrecht Dresselhuis vermeldde in 1819 voor het District Sluis: [2])

„Door de hooge prijzen der granen is in de laatste jaren veel „weiland gescheurd; ieder landman houdt slechts zooveel koeien „als hij tot zijn gerief voor zich en zijn werkvolk behoeft." Voorts deelde hij nog mede, dat op de grootere boerderijen 10 % weiden was.

Terwijl oorspronkelijk altijd een zekere verhouding tusschen bouw- en weiland in acht werd genomen, zag men in de tweede helft der vorige eeuw hierin verandering komen. Door het aanleggen van kunstweiden en de meerdere verbouwing van klaver en mangelwortelen, werd toen vrij algemeen in het gemis van de noodige uitgestrektheid vast weiland voorzien.

Zoo is tot in den jongsten tijd de oppervlakte vaste weiden voortdurend afgenomen, ten behoeve van het bouwland, waaraan men door alle tijden heen in Zeeland de voorkeur gaf.

Op deze ontwikkeling had natuurlijk de verbetering der ontwatering een grooten invloed. Het plaatsen van stoomgemalen in Schouwen en Duiveland deed daar het vast weiland merkbaar inkrimpen.

Overal in Zeeland ging men bij dit scheuren echter vaak onoordeelkundig te werk, want ook laagliggende loopende gronden (zooals in den Poel) kwamen onder den ploeg, terwijl men later de ervaring moest opdoen, dat ze voor bouwland ongeschikt waren. Jaren gingen er dan over heen om er weer behoorlijk weiland van te maken.

In de jaren van 50 en 60, die zich kenmerkten door zeer gunstige prijzen voor de akkerbouwproducten, werden natuurlijk veel graslanden gescheurd.

In de verslagen der Z.L.M. lazen wij b.v. voor Walcheren, dat hier in 1869 vrij veel weiden gescheurd werden, voorzooverre de pachtcontracten en de lage ligging dit niet belemmerden. Maar ook wanneer de prijzen der akkerbouwproducten door de groote landbouwcrisis [3]) slecht zijn geworden, terwijl de veehouderij er nog

[3]) V. R. Y. Croesen gaf op, dat de hoeveelheid grasland in Zeeland van 36091 HA. in 1880 verminderde tot 33877 HA. in 1913. „Alleen op Walcheren en in mindere mate op Schouwen treedt de veehouderij meer op den voorgrond." Zie blz. 18 en 19 van „De geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche zuivelbereiding in het laatst van de 19e, en in het begin van de 20e eeuw." (dissertatie Wageningen).

vrij goed aan toe is, hooren wij in Zeeland van het scheuren van weiland. (1880).

De voormannen meenden, dat men hiermede op den verkeerden weg was, en beter had gedaan het weiland te verbeteren (ontwateren, bemesten). In de andere deelen van ons land zag men toen juist het grasland toenemen, terwijl ook de tuinbouw meer naar voren kwam.

Ten slotte moeten wij nog opmerken, dat in sommige streken van Zeeland de weiden bijna geheel ontbraken, zooals in het land van Hulst, waar men de beesten liet weiden op schrale, met slecht gras bezette en door het stof der wegen bevuilde grazingen op dijken, zoodat het vee een ellendig bestaan had.

Komen wij thans tot de vraag: wat was in Zeeland het meest algemeen voorkomend landbouwstelsel? Dr. W. C. H. Staring geeft ons daarvan een indruk, wanneer hij in zijn „Huisboek voor den Landman in Nederland" [4]) de Zeeuwsche Tarweteelt bespreekt.

Dit stelsel onderscheidde zich volgens hem door den verbouw naast tarwe van vlas en meekrap. Het was een korenbouwerij, die naar de vruchtwisseling overhelde, maar daarvoor te weinig veevoederverbouw had. „Door een vlijtig wieden en hakken naderde men tot de rijenteelt" Zeer algemeen, hoewel in geringe hoeveelheden, werden bruine en witte boonen verbouwd. In 1860 was in Zeeland 10 % van het bouwland met aardappelen bezet, in Friesland in dien tijd reeds 25 %. Staring zegt, dat de landbouw veel intensiever had kunnen zijn als de tienden er niet waren geweest. Vandaar ook, dat in Zeeland de braak nog lang zoo algemeen was.

De vruchtopvolging was meestal als volgt: braak, koolzaad of wintergerst, tarwe, meekrap (2 of 3 jaren), vlas, klaver, paardeboonen of braak, wintergerst, paardeboonen, tarwe, klaver, tarwe, aardappelen en haver. De veevoederverbouw was dus gering. Wanneer vlas, meekrap en suikerbieten verbouwd werden, was slechts één vierde of zelfs één achtste van het bouwland met tarwe bezet.

Dr. W. C. H. Staring vermeldt in zijn werk „Natuurkunde en Volksvlijt van Nederland 1870" voorts: „Veelal worden de gra„nen in Zeeland gewied of met een klein handhakje (schrepel ge„noemd) bewerkt, waardoor zich het stelsel gunstig van de andere „kleibouwerijen onderscheidt. Des zomers weidt al het vee en de „schapen vinden grootendeels hun voedsel op de schorren of

„buitendijks gelegen graslanden. De grootte der boerderijen be-
„draagt 30—60 H.A., maar tevens is er een aantal van grooteren
„omvang." [5])

Emile de Laveleye noemde in zijn landbouwbeschrijving van ons land, getiteld „La Néerlande" (1860) als voornaamste gewassen van den Zeeuwschen landbouw: meekrap, vlas en vooral koolzaad; verder tarwe, paardeboonen en erwten.

Het oude Zeeuwsche stelsel had van de middeleeuwen af tot op onzen tijd meestal een zevenjarigen omloop. Reeds in de middeleeuwen had men in Zeeland voor een periode van zeven jaar een specialen naam, n.l. **„heventijd"**. [6])

De verkaveling van het onderhoud der dijken geschiedde ook om de zeven jaar; de veldboeken werden dan vernieuwd, en daarbij werd gelet op al de eigendomsovergangen, die gedurende den vorigen heventijd hadden plaats gehad. Volgens die veldboeken werd de dijkplicht voor de volgende zeven jaar geregeld.

Waar de pachttermijn in Zeeland vanouds eveneens zeven jaar was, hebben wij hier zeer waarschijnlijk met een onderling verband te doen, en staan deze feiten dus wel niet los van elkaar.

Bij nader onderzoek blijkt, dat het landbouwstelsel in de verschillende deelen van Zeeland niet geheel uniform was. Overal traden plaatselijke nuances op.

In **Westelijk Zuid-Beveland** was de oude regel: vijf of zes jaar zaaien, en eens in de zes of zeven jaar braken. In Oostelijk Zuid-Beveland werd geregeld elke zeven jaar gebraakt.

Noord-Beveland kende twee stelsels. Bij het eene zaaide men in de gemeste braak koolzaad, daarna tarwe, zomergerst, meekrap, vlas, klavers, blauwe erwten, tarwe, zomergerst, aardappelen of paardeboonen. Volgens het andere stelsel in de gemeste braak wintergerst, daarna zomergerst, paardeboonen, tarwe, zomergerst, paardeboonen, haver en aardappelen.

Op **Schouwen** werd om de zeven of om de negen jaar gebraakt. Waar op Schouwen en Duiveland in het begin der jaren van zestig de volle braak nog toegepast werd, volgde men gewoonlijk het volgende stelsel: Het braakliggende land, na met aarde uit de greppels en slooten overaard te zijn, werd vervolgens herhaalde malen diep geploegd en bemest. Het eerste jaar werd tarwe gezaaid, het tweede jaar kwam na zware bemesting van den stoppel de beplanting met meekrap. Derde en vierde jaar meekrap, het vijfde jaar vlas, erwten, boonen of mangels; het zesde jaar na een matige bemesting, tarwe, boonen of haver, al naardat de voor-

vrucht geweest was; het zevende jaar haver met klavers, aardappels of mangels; het achtste jaar klavers, haver of boonen. Bij halve braak volgde men nagenoeg denzelfden vruchtomloop.

Op **Tholen** braakten de voorstanders van het oude stelsel ook nog in de jaren van zestig om de zeven jaar. Het gebraakte land werd hier bezaaid met tarwe of wintergerst (in een klein gedeelte van het eiland ook wel met koolzaad); het tweede jaar volgde meekrap welke het derde en vierde jaar bleef staan; het vijfde jaar zaaide men vlas, erwten of boonen, en het zesde jaar tarwe, rogge of gerst.

Op lichte gronden teelde men slechts tweejarige meede; het vierde jaar vlas, erwten of boonen; het vijfde jaar tarwe, rogge of gerst, en het zesde jaar haver, mangelwortels of klaver.

Op **Walcheren** werden geen vlas en meekrap verbouwd. Nog in 1870 verboden talrijke pachtcontracten hier beide gewassen uit vrees voor uitputting van den grond.

Het oude landbouwstelsel, dat op Walcheren werd uitgeoefend, had daardoor een eenigszins afwijkend karakter. Op zware gronden had men hier een zeven- of achtjarigen omloop. Op lichte gronden een zes- of zevenjarigen.

In de jaren van zestig trof men er ook een elfjarig stelsel aan met vier maal winter- en vier maal zomervruchten, afgewisseld door voedergewassen, alsmede een negen- of liever een achttienjarigen vruchtomloop met winter- en zomerbraak. Op de zware gronden had men toen vaak de opvolging: koolzaad, tarwe, erwten, tarwe, paardeboonen, tarwe, mangels, aardappelen, witte boonen, en op de lichte gronden: erwten, koolzaad, tarwe, paardeboonen, tarwe, witte boonen, tarwe, waarin klaver.

Alleen in Walcheren had de teelt van witte en van bruine boonen een zekeren omvang. Uit een werkje van Pieter Pons: „Gedachten over den Landbouw" (Middelburg 1835) blijkt, dat in vroegere tijden de witte boonen naar Spanje werden uitgevoerd, en dan *f* 15—24 per mud opbrachten. Maar in 1830 betrok dit land niets meer van genoemd product, ja, voerde er zelfs van uit, zoodat de prijzen meer dan de helft daalden. De opbrengst van deze witte of bruine boonen bedroeg in het zeer gunstige oogstjaar 1847 dertig mud per H.A. Meestal was het beschot echter minder.

Wat **Zeeuwsch-Vlaanderen** betreft, hier was er verschil tusschen het Oostelijk deel, waar men oudtijds een zevenjarigen omloop had, en het Westelijk gedeelte, waar men na de vierde of de vijfde vrucht braakte. Ab Utrecht Dresselhuis [7]) deelde in 1819

mede, dat toen in het District Sluis op de boerderijen van 100 en 150 gemeten één zesde werd gebraakt en gemest, één zesde met gerst en koolzaad werd beteeld, dat verder twee zesden met tarwe werden bezaaid, terwijl de resteerende gronden bestemd werden voor de teelt van paardeboonen, erwten, klavers, aardappelen enz.

Het oude stelsel van vruchtopvolging vond zijn krachtigsten steun in de pachtcontracten en bij de grondeigenaren. Maar het werd in de tweede helft der vorige eeuw steeds duidelijker, dat men bij het oude en vaak verouderde niet kon blijven. Het dynamische karakter van den nieuwen tijd werkte ook in landbouwkringen door, aanvankelijk wel weinig opvallend en langzaam, maar toch continu. Geleidelijk traden in deze oude stelsels van akkerbouw dan ook veranderingen op, die in de diverse streken van het gewest zelden gelijk waren. In Schouwen breidde in het begin der jaren van zestig de vlas- en mangelcultuur zich uit ten koste van graan en meekrap, die door lagere prijzen minder voordeelig waren geworden. Vooral de teelt van vlas nam overal in Zeeland sterk toe door de hooge huurprijzen, die de landbouwers toen voor vlasland kregen. Schouwen was wel het deel van Zeeland waar het oude stelsel van vruchtopvolging en braak het eerste verdween. Men kan zeggen, dat in 1869 hier reeds geen vaste vruchtomloop meer bestond, en dat er ook weinig landerijen meer gebraakt werden. De meekrap, die vooral op Schouwen altijd zoo'n groote rol gespeeld had, ging in dezen tijd nog voortdurend in beplante oppervlakte achteruit, zoodat vervanging door andere gewassen moest plaats hebben. Men koos daartoe suikerbieten, aardappelen, karwij, alsmede bruine en witte boonen; de witte en bruine boonen vooral op de lichte gronden.

Ook op Tholen werd de meekrap meer en meer vervangen, hier vooral door suikerbieten en karwij. In Duiveland had de betere afwatering in het begin der jaren van zestig tot gevolg, dat de gronden milder en meer open werden. Nu kon men klaver als voorvrucht voor vlas niet langer gebruiken, daar door den te gullen groei in het klaverland, het vlas de vereischte fijnheid van lint miste. Daarom werd dan ook een uitputtende voorvrucht genomen, n.l. haver of rogge, meede, of ook wel aardappelen.

In Oostelijk Zuid-Beveland zag men omstreeks 1869 het stelsel veranderen door meerdere aanplanting van meekrap (tijdelijk hoogere prijzen), en meerdere uitzaaiing van wortelgewassen, vooral suikerbieten, maar ook mangels en voorts ook uien, terwijl de braak verminderde, en de rijencultuur toenam.

In Westelijk Zuid-Beveland hield men langer dan in Oostelijk Zuid-Beveland vast aan den ouden regel van vruchtopvolging en braakliggen. Tusschen 1860 en 1870 verminderde er echter voortdurend de verbouw van koolzaad en paardeboonen door de geringe opbrengst dezer producten in die jaren. De haververbouw daarentegen nam van jaar tot jaar toe. Voor 1880 vonden wij vermeld, dat het koolzaad bij velen werd vervangen door erwten of gerst, of ook wel door vlas, vooral in versch gescheurde gronden. Merkwaardig is ook, dat toen in Westelijk Zuid-Beveland meer wintergerst werd verbouwd dan tarwe.

Op Zuid-Beveland werden klavers en mangelwortels eerst in den loop der negentiende eeuw op eenigszins ruimere schaal aangekweekt; deze waren hier toen dus eigenlijk nieuwe gewassen.

Op Walcheren ontstonden bij enkele voormannen nieuwe stelsels. Zoo had men er een negenjarig stelsel met de volgende opvolging: mangelwortels, zomergerst, met inzaaiïng van gras en klavers, derde en vierde jaar kunstweide voor stalvoedering, tarwe, zesde en zevende jaar meekrap, achtste jaar zomervruchten, en het negende jaar tarwe. Voorts het z.g. Norfolkstelsel met vier- of vijfjarigen vruchtomloop als: wortelgewassen, gerst of haver, klavers (die in den regel 2 jaar bleven liggen) en tarwe; daarmede ging algeheele stalvoedering gepaard.

In Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen werd in 1869 de erwtenteelt uitgebreid, en de verbouw van paardeboonen ingekrompen. De teelt van stoppelrapen en lucerne kreeg ook meer de aandacht; de kunstweiden werden uitgebreid om meer veevoeder te winnen en de vruchtbaarheid van den grond te verhoogen. De volle braak nam af, om plaats te maken voor een halve braak na vlas, klavers, en erwten.

Alleen in 1873 werd weer meer volle braak toegepast, door gebrek aan arbeiders vooral in den wiedtijd, waardoor veel wortelonkruid was ontstaan.

Ook in Oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen werd omstreeks dezen tijd de paardeboonenteelt sterk ingekrompen om de cultuur van erwten, maar ook vooral van bieten, aardappelen en rapen te kunnen uitbreiden. Bovendien werd hier wat later, (n.l. in 1876 en daarna) de haver vaak vervangen door wortelgewassen en aardappelen.

De Wilhelminapolder was, zooals te verwachten, met de ontwikkeling van zijn landbouwstelsel overig Zeeland ver vooruit. Staring zegt hierover in „Natuurkunde en Volksvlijt van Neder-

land" (1870):

„De Wilhelminapolder wijst ons den weg aan, dien men met het „Zeeuwsche stelsel moet inslaan, wanneer de opheffing der tien- „den aan de boeren gelegenheid zal geven om zich op de verbete- „ring van den grond toe te leggen, en wanneer de zich al meer „en meer openbarende uitputting der eenmaal zoo verbazend „vruchtbare gronden hen zal nopen om minder roofbouw te drij- „ven dan tot dusverre is geschied. Het droogleggen der lande- „rijen, het opvolgen van een betere, minder uitputtende vrucht- „opvolging, het telen der gewassen op rijen en het schoonhouden „met paardenschoffels, het winnen van meer veevoeder, het aan- „houden van meer vee en van beter loonende rassen, het vervan- „gen van paardenkracht door stoomkracht, of althans het begin „daarvan; dit alles kan de Zeeuwsche tarweteler in den Wilhel- „minapolder leeren kennen, en daaruit kan hij opmaken, waar het „met zijn landbouwstelsel henen moet."

Omstreeks 1865 was de toestand in den Wilhelminapolder als volgt:

De braak was sterk teruggedrongen; om de 21 jaar werd een halfbraak toegepast. De teelt van het koolzaad had men reeds geheel laten varen, terwijl de voederverbouw zeer van belang was. Tusschen elke tarweteelt werden twee zomervruchten verbouwd, omdat de directeur V. d. Bosch meende, dat het verkeerd was om het andere jaar tarwe te zaaien, zooals vaak door de Zeeuwsche boeren werd gedaan.

Op de klei trof men er de volgende vruchtopvolging aan:

1 Erwten, **2** tarwe, **3** wortelgewassen en vlas (de eerste bemest met 25 voer mest en 300 à 400 kilo guano en beendermeel per H.A.), **4** paardeboonen (met 30 à 40 voer mest per H.A.), **5** tarwe, **6** haver met rood klaverzaad, **7** klaver voor zomerstalvoedering en voor schapen, **8** halfbraak (klavers eerst in Mei gescheurd), **9** wintergerst, **10** meekrap, met 50 voer mest per H.A., **11** tweejarige meê, **12** driejarige meê of vlas, **13** erwten, **14** tarwe met rood klaverzaad, **15** klavers voor zomerstalvoedering en voor schapen, **16** haver, **17** wortelgewassen (met 25 voer mest en 300 à 400 kilo guano en beendermeel per H.A.), **18** paardeboonen, met 30 à 40 voer mest, **19** tarwe met klaver- en graszaden, **20** weide, **21** weide, welke in het najaar voor erwten getweevoord werd.

Voor de lichtere gronden had men in den Wilhelminapolder de

[8]) De gegevens inzake vruchtopvolging en het braken der gronden werden ontleend aan de jaarverslagen der Z.L.M.

opvolging: 1 turnips, 2 chevaliergerst, 3 wikken, 4 rogge, 5 aardappelen, 6 paardeboonen, 7 rogge, waarbij drie tot vier maal bemest werd met stalmest of kunstmeststoffen.

Tot instandhouding der vruchtbaarheid oordeelde men hier de braak niet noodig; deze was dan ook reeds eerder afgeschaft. Men zocht het in goede bemesting, veevoederverbouw, en diepe najaarsbewerking. [8])

Het Braken der gronden.

Staan wij nog een oogenblik stil bij een eeuwenoude praktijk, het braken der gronden. Tot in het begin der vorige eeuw werd de braak algemeen toegepast, en als een maatregel van wijs beleid aangemerkt. H. Ponse schreef einde 1700, dat een kundig landman zorgde op zijn tijd het land te braken, waarbij hij het dan 's zomers 6 of 7 maal ploegde of egde. Vooral het eggen moest niet verzuimd worden. Het braakland werd dan tenslotte bemest, bij de beste boeren met 25 voer per gemet, waarna koolzaad gezaaid werd. In 1819 vermeldde Ab Utrecht Dresselhuis voor Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen, dat de braaklanden acht maal in één seizoen werden omgeploegd.

Maar reeds in 1833 schreef G. Wttewaal in het Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid een verhandeling „Over het braken der gronden", waarin hij uiteenzette, dat overal, waar men hakvruchten in het assolement opnam, de braak gedeeltelijk gemist kon worden. In speciale gevallen was volgens Wttewaal de zuivere braak te verdedigen, n.l. als er te veel onkruid was, of wanneer men over te weinig mest beschikte. Er was dus reeds een kentering in de ideeën omtrent de braak opgetreden. Ook in de Zeeuwsche Commissie van Landbouw was dit merkbaar, toen na de instelling van een Fonds tot aanmoediging van den Landbouw in 1838, al in 1839 premies konden worden verstrekt voor het bezaaien van braaklanden met wikken (10 H.A. in 1839). In 1843 vermeldden de Notulen der Staten van Zeeland, dat het zaaien der braaklanden met wikken veel vooruitging, en hier en daar reeds algemeen was. Ook Staring maakte later nog van dit bezaaien der braaklanden in Zeeland met wikken, gewag. [9])

Ook uit een verslag van de afdeeling Oostelijk Zuid-Beveland der Z.L.M. van 1846 blijkt, dat er toen naast voorstanders ook reeds tegenstanders van de braak waren. In zijn beschrijving van den landbouw in het land van Hulst (± 1850), deelde Vogelvanger mede, dat de braak verminderde. Zooveel de landbouwer bij machte was, mestte hij alle landen ééns in de twee of drie jaar, waartoe men op eenige zandige gronden guano gebruikte, en op de overige beer

en stalmest. Vogelvanger betreurde het, dat de Belgen zoo veel asch en beer weghaalden, zelfs per kruiwagen.

Toch waren er in de jaren van 60 en 70 nog talrijke gevallen, dat de Zeeuwsche boeren aan het oude braakstelsel vasthielden, vooral omdat zij er aan gehecht waren. Sommigen beweerden dan te braken, omdat hun zware kleigronden een sterke bemesting eischten, anderen om den grond van wortelonkruiden te bevrijden, of omdat zij er koolzaad in wilden zaaien. In 1870 was het braken der gronden op Noord- en Zuid-Beveland nog zeer algemeen.

Bij verandering van het oude stelsel werd de braak òf verschoven, òf geheel nagelaten. In plaats van om de 6 of 7 jaar, werd nu om de 9 of 11 jaar gebraakt.

Anderen vervingen de volle braak door een halve- of zomerbraak, die dan gewoonlijk plaats had na den eersten snit van de klaver, soms ook wel na de inoogsting van de erwten of na vlas, waarin klaver gestaan had.

In den Wilhelminapolder bracht men reeds spoedig het braken terug tot een soort halfbraak om de 21 jaar, ten behoeve uitsluitend van een diepere grondbewerking.

Op de zeer kleine bedrijven, zooals er op Tholen voorkwamen, keerde men aan het braakstelsel al gauw den rug toe (1850-1860). Het werd hier vervangen door herhaalde diepe omwerking van den grond, en door sterke bemesting.

Ook waar de landpachten zeer hoog opgevoerd waren, liet men weldra het braken achterwege, tenzij natuurlijk, zooals veel voorkwam, de pachtcontracten het braken om de zeven jaar gebiedend voorschreven. Zoo kon b.v. op Walcheren op het einde der jaren van zestig het braken alleen op de eigen hoeven opgegeven worden. Ook de veranderde bemestingswijze maakte de braak minder noodig.

Oudtijds werd de stalmest immers alleen op het braakland gereden; ééns in de zeven jaren werd de akker dan overvoerd met mest, waardoor een meer of minder groot gedeelte der plantenvoedende bestanddeelen voor de gewassen verloren ging. Geleidelijk aan kwam men er in de vorige eeuw toe den stalmest direct in het najaar op de stoppels te brengen. De vermindering van den koolzaadbouw was in Zeeland oorzaak, dat de braak minder zwaar dan vroeger werd gemest. Een gedeelte van den stalmest werd dus voor aanwending in het najaar bewaard. Op deze wijze werden nieuwe ervaringen en nieuwe inzichten opgedaan, en kwam de

oude manier van bemesting meer en meer op den achtergrond.

In 1876 kon worden geconstateerd, dat velen het braakstelsel verlieten, vooral in de kleinere en middelgroote bedrijven. Op de zeer groote boerenbedrijven, zooals op Noord-Beveland, vond men echter nog menigen voorstander van de braak. In het land van Cadzand zijn tot op onzen tijd op zeer zwaren grond, bij gebrek aan arbeiders en vervuiling der landerijen, enkele gevallen van toepassing van het braken blijven bestaan.

Polderroofbouw.

De polderroofbouw was het stelsel, dat in Zeeland op pas ingedijkte gronden werd toegepast. Het had geen bepaalde vruchtopvolging, en was vooral hierdoor gekarakteriseerd, dat er gebraakt, noch gemest werd.

Staring vond het stelsel juist, mits er niet te lang mede doorgegaan werd, en voor een behoorlijke afwatering zorg gedragen was.

De Vlaamsche bouwerij.

De landbouw der Vlamingen, die in ons land in Zeeuwsch-Vlaanderen op het zand, en in Noord-Brabant werd nagevolgd, kenmerkte zich door een groote intensiteit. In het „Magazijn van Vaderlandschen Landbouw" van Jan Kops (begin 19e eeuw), werd herhaaldelijk op deze wijze van landbouwen gewezen, omdat men er voor de Noordelijke en Oostelijke provinciën veel leering uit kon trekken.

Terwijl men in Nederland in het algemeen nog veel braakte, was in Brabant de braak veelal onbekend, en geheel vervangen door de teelt van klaver en spurrie. Gebrek aan mest was er haast niet, door het gebruik van asch, beer en straatvuil, en een algemeene stalvoedering. „Het land van den Brabander was schoon „en zuiver gelijk zijn hof", en er werd in vergelijking met overig Nederland diep geploegd. [10])

Ook van den akkerbouw in het land van Waas werd in het „Magazijn van Vaderlandschen Landbouw" een beschrijving opgenomen. Ook hier was de akkerbouw op stalvoedering gebaseerd, en de natuurlijke weiden ontbraken bijna geheel.

Na de boekweit werden per gemet 40 karren stalmest uitgespreid en onderploegd. De vruchtopvolging was er als volgt: 1. rogge of aardappelen.Onder de rogge peen, of naderhand knollen. 2. hennep of haver. 3. vlas. 4. klaver, 5 tarwe of rogge, waaronder peen of later knollen, 6. boekweit.

De braak ontbrak dus; men teelde behalve granen ook hakvruchten en klaver, terwijl het land zooveel mogelijk benut werd door ook nog ondervruchten te zaaien. [11])

Zien wij thans hoe deze Vlaamsche bouwerij in Zeeland werd uitgeoefend.

Staring gaf ons hiervan de volgende beschrijving: Uit het drieslagstelsel met braak ontstaan, trof men het aan op de zandgronden van Zeeuwsch-Vlaanderen, waar men om veel mest te maken het vee op stal hield en bovendien nog mest en veevoeder aankocht.

Het zwaar bemesten, de groote zorg bij het bewerken van den grond en het vlijtig uitroeien van onkruiden had tot resultaat, dat deze van nature povere gronden flinke oogsten gaven, veel grooter dan bij het drieslagstelsel.

De helft van het bouwland was bezet met op smalle akkertjes of ruggen geteelde, vlijtig gewiede rogge, waaronder zeer dikwijls wortelen gezaaid werden; de andere helft met boekweit, haver, aardappelen en veevoeder, terwijl de weilanden, bemest en met asch bestrooid, veelvuldig gescheurd en weder beteeld werden, om dan opnieuw eerst klavervelden, en dan weer een tijd lang weiland te vormen. Voor schapenhouderij was geen plaats.

Op deze wijze werden hier uit het zandbedrijf heel wat aanzienlijker winsten gehaald dan in Drenthe, zegt Staring. [12])

Vogelvanger vermeldde in zijn „Verslag van den Landbouw over 1860 van Hulst en Omstreken" [13]), dat de zandboekweit na aardappelen en rogge in driejarige vruchtopvolging op de zandgronden bij Hulst verbouwd werd.

Hier merkt men dus nog wel degelijk een samenhang met het oude drieslagstelsel op. Bij de winterrogge (zomerrogge werd niet geteeld) paste men in het land van Hulst zaaizaadwisseling toe door van het zand op de zavel en omgekeerd, te zaaien.

[3]) J. Ab. Utrecht Dresselhuis: Het Distrikt Sluis in Vlaanderen, 1819.
[4]) W. C. H. Staring, Huisboek voor den Landman in Nederland, 1862, blz. 631.
[5]) De Zeeuwsche Tarweteelt werd ook nog besproken in: W. C. H. Staring, Oud Nieuws over den Nederlandschen Landbouw, II, blz. 31, 44.
[6]) Beekman (Dijk- en Waterschapsrecht, I, blz. 813) zegt, dat de naam bezuidtijd alleen in Zeeland, Voorne en Putten voorkwam.
[7]) Het Distrikt Sluis in Vlaanderen, 1819.
[9]) W. C. H. Staring, Oud Nieuws over den Ned. Landbouw, II, blz. 11.
[10]) Mag. Vad. Landb., dl. VI, st. II, blz. 231 e.v.
[11]) Mag. Vad. Landb., dl. V, st. III, blz. 404.
[12]) W. C. H. Staring, Voormaals en Thans, blz. 90 en W. C. H. Staring, Oud Nieuws over den Ned. Landbouw, II, blz. 37.
[13]) Landbouw Courant van 1861.

DE BEMESTING.

In Vlaanderen, dat ons voorging in de beoefening van een rationeelen en intensieven landbouw, gebruikte men sedert de twaalfde eeuw stalmest in plaats van gedroogde biezen en russchen, terwijl daar ook stadsvuil reeds vroeg aanwending vond. Speciaal gold dit voor het hoogere gedeelte van Vlaanderen, het z.g. Houtland met zijn lichte gronden, dichte bevolking en kleine bedrijven, waar de intensiveering van den landbouw het meest dringend was. In de veertiende eeuw werd hier het aloude drieslagstelsel met braak opgegeven. In plaats van de braak legde men kunstweiden aan of er werden rapen geteeld, zoodat de veehouderij en dus ook de mestproductie zich aanzienlijk kon uitbreiden. [1]) De verbouw van klaver, die zich in Vlaanderen vroeg ontwikkelde, was van groot belang voor een betere stikstofvoorziening der cultuurgewassen. In de 17e eeuw ging de Vlaamsche Landbouw nog een stap verder, door het invoeren van stoppelvruchten, waardoor twee oogsten per jaar verkregen werden. [1])

In Holland was in het midden der 17e eeuw de teelt van stoppelvruchten eveneens ingevoerd, want een ordonnantie van de Staten van Holland van 1655 op de verpachting van de verhooging van de verponding over de landen, met warmoesvruchten beteeld, bepaalde o.m.: [2])

„Doch zullen van den impost exempt zijn de landen, die na den „oogst met stoppelknollen, alsmede de teellanden, die om de 5, 6 „of 7 jaar met peen, knollen en koolen, alleen om gezuiverd te wor„den, voor een jaar bezaaid zullen worden".

De hoogere gronden langs de grens van het huidige Zeeuwsch-Vlaanderen maakten dezelfde ontwikkeling door als Vlaanderen. Hier waren intensiveering en rationaliseering een grootere noodzaak dan in de vruchtbare polders, waar de natuurlijke vruchtbaarheid, de grootere bedrijven, kortom het gemakkelijker en ruimer bestaan de boeren niet tot die uiterste krachtsinspanning aanzette.

Wanneer wij de keuren en ordonnantiën der oude Zeeuwsche steden uit de 16e eeuw doorbladeren, treffen wij meestal iets aan

over het vervoeren of verzamelen van stalmest. Het landelijk karakter der steden in dien tijd, met haar boerderijen, stallen, varkenskotten enz., maakte dergelijke keuren noodzakelijk. Zoo vaardigde Zierikzee in 1551 een „Keur op het vervoeren van mest" uit. [3]) Bepaald werd, dat men geen mest, „zelcke", asch of aarde buiten de stad of vrijheid mocht voeren, op boete van vijf en een half pond. Blijkbaar werd bedoeld te bevorderen, dat alle mestspeciën geheel ten behoeve van den eigen land- en tuinbouw werden aangewend. Mest had ook toen reeds handelswaarde vooral door de vraag uit Brabant en Vlaanderen.

Ook in Oud-Vosmeer werd in 1570 een keur gemaakt „Van gheen mesch uuyten Lande te voeren". Niemand mocht den in de ambachtsheerlijkheid gemaakten mest verkoopen, en buiten Vosmeer voeren. Alleen voor de „keutelen, die men buyten dycx maeken sal" werd een uitzondering toegelaten. [4])

In 1592 kreeg Zierikzee een „Keur op het verzamelen van mest". [5])

Niemand mocht mest op 's heeren straten vergaren of doen vergaren op boete van drie pond. Binnen 2 × 14 dagen moesten de mesthoopen weggevoerd worden op straffe, dat men ze van stadswege zou aanvaarden en verkoopen, zulks als de zaak eischen zou. Hieruit zien wij dus weer, dat mest handelswaarde had.

Reimerswaal had bepalingen gemaakt om te voorkomen, dat er op straat onder de vensters der woningen mestvaalten zouden worden ingericht, terwijl ook het stadhuis tegen de onaesthetische en onhygiënische mestvaalten-invasie in bescherming moest worden genomen. [6])

In de „Cueren, Ordonnantien ende Statuten van Aardenburg" vonden wij voor 1578 bepaald, dat niemand zijn paardenmest, koeien-, schapen- of varkensmest mocht leggen of doen leggen op „eenige stadsstraat, „of hij en weere 't zelve binnen 14 dagen, „naerdat aldaar begonnen legghen is." [7])

Wij maakten reeds kennis met het uitvoerverbod voor mest van Oud-Vosmeer.

Ruim twee eeuwen later zou opnieuw een dergelijk uitvoerverbod tot stand komen, maar nu voor het geheele land. Op 12 April 1800 verbood een publicatie van het Uitvoerend Bewind den uitvoer van mestspeciën, met uitzondering van haardasch, straatvuil en secreetmest. 4 Mei 1804 kwam een ampliatie, waardoor mede werd verboden de uitvoer van straatvuil en secreetmest, terwijl op de haardasch een uitvoerrecht gesteld werd van f 5 per last.

J. de Meyere deelt mede, dat in vele dorpen in Zeeland de ambachtsheer vanouds het recht had om de aschbakken te verpachten. De asch (houtasch) had vroeger waarde voor de bemesting, en werd ook als loog om te wasschen gebruikt. Toen later steenkool werd gebruikt, kreeg men meer sintels, wat de waarde van de asch verminderde.

Een Staatsresolutie van 22 Dec. 1791 erkende, dat het recht van den aschbak onder de inkomsten van de ambachtsheeren behoorde, wat vermoedelijk samenhing met het recht op geabandonneerde goederen. Het recht bestaat hier en daar nog, zoo te St. Laurens, Poppendamme en Grijpskerke. [8])

Heel wat meer dan in Zeeland, maakte men in het aangrenzende Brabant van haardasch en andere aschsoorten gebruik. Men rekende daar als beste soort voor de bemesting de „Maaskantsche asch", afkomstig van wilgenhout, stroo, boonenstroo en koemest. De Maaskantsche asch werd per as wel over afstanden van 7 uur rijdens getransporteerd, en werd in 1810 betaald met 19 à 20 stuiver de harington.

Op weiland, dat voor vlasteelt gescheurd zou worden, had men in Brabant met asch de beste resultaten. [9])

In het begin der vorige eeuw trachtte de Zeeuwsche Commissie van Landbouw het gebruik van asch voor bemestingsdoeleinden te bevorderen, door het uitloven van premiën, voortkomende uit het Fonds tot verbetering en aanmoediging van den Landbouw. Zoo b.v. in 1839 toen 1460 mudden asch tot bemesting werden gebezigd, en later weer in 1844. [10])

Op de zandgronden van Zeeuwsch-Vlaanderen, waar het reeds in den aanvang vermelde intensieve stelsel van landbouw, door Staring de „Vlaamsche bouwerij" genoemd, werd uitgeoefend, stond het vee op stal, om zooveel mogelijk meststoffen te winnen, terwijl nog stalmest, beer en veevoeder werden aangekocht.

Niet alleen het bouwland, maar ook de weiden werden hier bemest, wat in het overige deel van Zeeland eigenlijk in het geheel niet voorkwam. Een algemeene praktijk was hier ook, evenals in Brabant en Vlaanderen, het uitstrooien van asch op de weiden. De weilanden bleven aldus in een zeer goeden staat van vruchtbaarheid, en leverden bij het veelvuldig scheuren, dat aan dit landbouwstelsel verbonden was, uitstekenden akkergrond op. In vergelijking met deze Vlaamsche Bouwerij, was de landbouw op de lichte gronden onzer Saksische landsdeelen heel wat ten achter.

De pas bedijkte kleigronden werden in Zeeland niet bemest; dit

was in den aanvang ook niet noodig. Staring noemde dit stelsel de Polderroofbouw.

In de overige deelen van Zeeland heerschte er in Staring's tijd algemeen het Zeeuwsche tarwestelsel met overwegend graanbouw en eens in de zeven jaren braak.

Het vee werd hier als een noodzakelijk kwaad beschouwd voor de voorziening in de behoeften aan stalmest. Van een goede verpleging en voedering van het vee was in het algemeen dan ook geen sprake. De geproduceerde stalmest werd meestal aan het braakland gegeven. Om de productie van stalmest op te voeren, wat vooral voor de oudere kleigronden zeer dringend was, werd wel het stelsel van zomerstalvoedering, met uitgebreide teelt van leguminosen en hakvruchten, aanbevolen. De braak kon dan tevens achterwege blijven. Hoewel hier en daar door enkele voormannen toegepast, heeft dit stelsel in Zeeland echter nooit burgerrecht verkregen.

Door de zeer onvoldoende mestproductie en de zeer beperkte teelt van leguminosen, hadden vele Zeeuwsche gronden tot in de tweede helft der vorige eeuw een groote mestbehoefte. Eerst later zou door het aanwenden van kunstmeststoffen een bevredigende oplossing voor dit netelige probleem gevonden worden.

Het bemestingsvraagstuk had begrijpelijkerwijze reeds vroeg de aandacht der Zeeuwsche Landbouw Maatschappij. In 1846 sprak de secretaris dezer maatschappij over bemesting en mestbewaring. Hij raadde aan den stalmest vochtig te houden en het uitlekkende vocht door het maken van een put naast de mestvaalt, op te vangen. Op het veld moest de stalmest vlug uitgespreid, en snel ondergeploegd worden. [11])

In 1855 kocht de Z.L.M. voor Walcheren een gierkar aan. [12])

In het midden der vorige eeuw was men in de kringen der Zeeuwsche voormannen voorstander van overdekte mestvaalten. Het ontbreken van deze, en het laten wegloopen van de gier, werden als groote tekortkomingen beschouwd.

Maar er waren ook voorstanders van open mestvaalten, en Staring schreef, dat de strijd van voor- en tegenstanders van de overdekte mestvaalten al een oude historie was. Staring had zelf ook een overdekte mestvaalt en trad als voorstander op, al moest hij toegeven dat de zaak nog niet beslist was.

Men was op het idee van overdekte mestvaalten gekomen door de resultaten, die de Vlamingen met den stalmest uit hun ruime potstallen verkregen.

„De Vlamingen zijn zonder twijfel de eersten geweest," zoo schreef Staring „die op het denkbeeld gekomen zijn om de stallen „zoo ruim te maken, dat er geen behoefte bestond om den mest „van het vee naar buiten te brengen, anders dan rechtstreeks uit den stal naar het land." [13])

Ook in Noord-Brabant had men de veestallen aldus ingericht, en de boeren van benoorden Maas en Moerdijk maakten er voor het eerst tijdens den oorlog van 1830 mede kennis. Na 1831 kwamen de overdekte vaalten ook buiten Brabant voor.

Zeeland telde in 1863 nog slechts twee overdekte mestvaalten; een bezwaar was, dat ze duur waren. [14]) Wel trof men schaapskooien aan, terwijl in het land van Hulst hier en daar potstallen voorkwamen. Vijf jaar later telde men in Walcheren één, in Hulst een paar overdekte mestvaalten. Ook in 1876 trof men deze in Zeeland nog zoo goed als niet aan, terwijl in 1880 het standpunt der Z.L.M. ten aanzien der overdekte mestvaalten gewijzigd werd, en men de voordeelen ervan dubieus achtte. [15])

Overal werd de stalmest zoo spoedig mogelijk uitgespreid en ondergeploegd. Het laten staan in hoopen op het land kwam niet veel voor, doordat men zeer terecht voor een schadelijke werking van zon en regen vreesde, en het ontstaan van geilplekken evenmin voordeelig was. De braakboer mestte in den zomer, de anderen in het najaar bijna nergens werd in het voorjaar gemest.

Zooals reeds vermeld, liet men de gier bijna overal wegloopen. Noord-Beveland en Westelijk Zuid-Beveland stonden in dit verzuim bovenaan.

In Schouwen en Duiveland gebruikte men de gier wel op composthoopen of mestvaalten, vooral na 1870. Op Tholen waren in 1864 slechts twee gierkelders; verder trof men er aan in Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen, in het Zuidelijk deel van het land van Hulst (Vlaamsche Bouwerij), en in den Wilhelminapolder, waar men reeds vroeg de groote waarde van gier erkende.

In het land van Cadzand mengde men vaak de gier nog aan met secreet- en hoendermest; de gier werd dan in het voorjaar met den gierwagen uitsluitend op bouwland aangewend.

Behalve stalmest en gier waren er nog andere organische meststoffen, die vóór het algemeen worden der minerale bemesting voor Zeeland van beteekenis waren. Wij vermelden hier in het bijzonder straatmest, compost en beer.

Een rapport aangaand de „Historie van de opzameling der mest-„stoffen in de voornaamste steden en plaatsen van het Konink-

rijk," verschenen in het jaar 1808, gaf voor Zeeland aan, dat op de dorpen deze stoffen verzameld en in den omtrek gebruikt werden. Men meende, dat ieder eiland op deze wijze voldoende in zijn landbouw aanwendde. Het straatvuil en de asch van Zierikzee werden eerst gemengd en dan op het platteland van Schouwen voor bemesting gebruikt. Ook het straatvuil van Goes werd voor de bemesting in eigen omgeving bestemd. Veere vervoerde echter alles naar Ossendrecht, en van de stad Tholen ging het meeste naar Bergen op Zoom.

De grootste producent van meststoffen was natuurlijk Middelburg. Hier had men jaarlijks 400 last asch, en 1500 last straatmest op te ruimen. In het rapport heette het: „In Zeeland is het voor„namelijk, zoo niet alleen de stad Middelburg welke zich met hare „Mest-stoffen verlegen vindt, en vooral de Secreet-Mest. Het „eiland Walcheren schijnt alle deze Speciën niet benoodigd te „hebben." [16])

In de Alg. Vergadering der Z.L.M. van 14 Juni 1864 werd als punt besproken: „Het verzamelen en benutten van faecale stoffen „(straatvuil en beer) uit de steden van ons land, ter voorziening in „een zich meer en meer openbarende behoefte aan mest." [17]) Er werd op gewezen, dat vooral de beer, ook door het riolenstelsel, voor Zeeland's akkerbouw verloren ging.

Op het platteland werd de straatmest door arbeiderskinderen verzameld; in de steden werd deze publiek geveild of verpacht.

De straatmest ging voor een gedeelte naar de boeren, voor een ander deel werd hij uitgevoerd naar Zuid-Holland en België. In St. Annaland werd deze meststof zooveel gebruikt, dat geheele scheepsladingen van elders aangevoerd werden. In Zeeland steeg de waarde van den straatmest van 1855 tot 1865 door de algemeen toenemende vraag met 50 %.

In den Wilhelminapolder en verder vooral op Walcheren werd ook geregeld compost gemaakt, waarbij men uitging van allerlei afval, dat met gier en secreetmest overgoten werd.

Hoendermest en asch werden reeds in de jaren van zestig veel in Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen gebezigd, vooral en met het beste gevolg op vlas en klavers. In de jaren van tachtig werd de waarde van straatmest, asch en secreetmest gaandeweg meer algemeen erkend, en in vele streken was er van verwaarloozing dezer mestbronnen dan ook geen sprake meer.

Een bijzondere meststof was het veek (wier en andere zeeplanten) afkomstig van de dijken, waar het verzameld werd, en dat door

de dijkbesturen van het eiland Tholen en wellicht ook wel elders, duur verkocht werd als meststof. Merkwaardig is in dezen naam veek de overeenstemming met het Bretonsche „varech"; in Bretagne worden deze zeewieren nog heden ten dage voor bemestingsdoeleinden verzameld.

Mossels werden hoogst zelden als meststof gebruikt. Na bemesting hiermede was er reeds in het tweede jaar geen nawerking meer te bespeuren. In 1863 werd op Noord-Beveland een proef met mosselbemesting genomen, en wel voor haver en gerst. Men gebruikte daarbij 15 voer mossels op 42 vierkante Ned. roeden. [18])

Wij zullen thans nog een oogenblik stilstaan bij het bemesten met faecaliën, omdat dit voor sommige plaatsen van vrij veel beteekenis is geweest. De faecaliën werden in den regel met andere meststeciën, straatvuil, of afval van de boerderij vermengd, op den akker gebracht. Deze mengsels van afval waren vooral gezocht bij de bemesting van moestuinen, klaver- en aardappelvelden en weilanden. Voor andere veldvruchten werden ze op de zware gronden niet gebruikt, op de lichte gronden langs de grens echter wel.

In de meeste gemeenten mocht de beer niet overdag vervoerd worden, wat wel eens bezwaren opleverde als de boerenarbeiders niet bereid waren, dit vervoer 's nachts te bewerkstelligen. De faecaliën hadden minder waarde, naarmate ze verder vervoerd moesten worden. Men kon zich dan voordeeliger de in het algemeen duurdere guano aanschaffen.

Zeer belangrijk is het rapport van den geneeskundigen raad voor Zeeland van 13 Nov. 1876, „tot onderzoek naar de wijze van af„voer van vuil in Zeeland en van de waarde door den Zeeuwschen „landbouwer daaraan gehecht."

Het voor ons essentieele in dit rapport laten wij hieronder volgen.

In Middelburg, Vlissingen, Zierikzee en Goes werd een min of meer uitgebreid spoelstelsel toegepast. Wat in Vlissingen niet weggespoeld werd, ging grootendeels naar België. Uit de meeste gemeenten van het vierde district en uit enkele van het vijfde (Terneuzen, Zaamslag en Axel) werd de secreetmest voor een groot deel naar de grens vervoerd, die uit Tholen ging gedeeltelijk naar Noord-Brabant en uit Middelburg en Zierikzee werd hij naar verschillende streken in en buiten de provincie verzonden. Op enkele plaatsen werden echter ook faecaliën uit Holland aangevoerd.

In Zierikzee werden de faecaliën vóór 1870 veel door Belgen met schepen weggehaald. Voor een fooi aan de knechts kon men toen zijn beerput geleegd krijgen. De Belgen hadden deze meststof dus

graag. Maar vermoedelijk door meerder gebruik van guano bleven de Belgen weg, en bleef Zierikzee begin 1870 met zijn faecaliën zitten, vooral omdat de landbouwers in de omgeving niet genegen waren deze stoffen op te koopen en te gebruiken.

Nergens was de prijs van den beer dan ook zoo gering als te Zierikzee met onmiddellijke omgeving. Zierikzee moest zich uit dit parket redden door een aanmerkelijk verbeterd rioolstelsel aan te leggen met uitloozing in de havens. De niet door dit stelsel weggevoerde stoffen werden gezamenlijk met den straatmest door de firma Voorbeytel uit Bergen-op-Zoom aangenomen, en de stoffen naar elders, o.a. ook wel naar den Wilhelminapolder verkocht. Anders was de waardeering der faecaliën in de andere deelen van Schouwen en Duiveland. In Noordgouwe nam men proeven met het gebruik van onvermengde faecaliën, terwijl elders algemeen de stoffen van de privaten op de mestvaalten gebezigd werden. In Nieuwerkerk, Ouwerkerk en Oosterland waren de faecaliën zeer gezochte en duur betaalde artikelen, die vier gulden per voer of per ongeveer één kub. meter deden. Bruinisse alleen had minder belangstelling voor faecaliën. Daar werd evenwel **Dordtsche bagger** (dit waren de vaste stoffen uit de riolen van Dordt, die vóór de uitloozing in de rivier in vergaarputten verzameld werden) gebruikt, die met drie gld. de kub. el koopers vond.

Op Tholen en St. Philipsland hechtte de landbouwer weinig waarde aan de faecaliën. In vroeger jaren werd de beer dan ook vrijgevig aan de Belgische schippers weggeschonken, die echter sedert eenige jaren weggebleven waren.

Deze opmerking in het rapport is slechts gedeeltelijk juist, aangezien de jaarverslagen der Z.L.M. wel een belangrijke aanwending van beer in de kleine bedrijfjes van St. Annaland en St. Maartensdijk vermelden.

In de gemeente Tholen werden de faecaliën geregeld 's nachts bij lichtemaan met karren afgehaald door boeren uit Brabant, aan wie dit recht door de gemeente verpacht werd.

Tijdens het floreeren der meekrapcultuur werd op Tholen vrij veel stadsvuil gebruikt.

In Noord- en Zuid-Beveland was er veel aanwending van faecaliën. Op Noord-Beveland zag zoowel de landbouwer als de arbeider de waarde van elken afval voor bemesting in. Wat vroeger werd weggeworpen, bewaarde men nu. De boeren kochten verder de mestputten in het dorp op, en gaven stroo voor de varkens hunner arbeiders, onder voorwaarde daarvoor den mest in de plaats te

krijgen.

Tot de meeste volkomenheid was de aanwending van menschelijke faecaliën in den Wilhelminapolder gebracht, waar deze met zorg verzameld en gebruikt werden. Iedere week werden de bakken uit het dorp door den beerwagen der maatschappij afgehaald, en deze faecaliën, met die der stad Goes, welke geregeld opgekocht werden, met kaf, ruigte, stoofaarde, mergelaarde en andere stoffen tot beercompost gemaakt. Een zeer zorgvuldig composteeren had daarbij plaats. Het straatvuil en de haardasch van Goes gingen daarentegen naar de boeren van Kloetinge en 's-Heer Arendskerke. In geheel Zuid-Beveland bestond in die jaren een klimmende belangstelling; hadden de faecaliën vroeger geen waarde, nu werden ze in de meeste gemeenten door de landbouwers opgehaald, waarbij soms meer of min hooge prijzen werden besteed, zooals te Rilland, Waarde, Kruiningen en Kloetinge. Met mest of afval tot compost gemaakt, werd er gaarne tot *f* 3.— per voer voor betaald. Het waren de arbeiders en dorpsbewoners, die deze tot dien prijs verkochten, voorzoover zij ze zelf niet voor eigen tuin noodig hadden.

In Walcheren werden de faecaliën voornamelijk op weilanden gebezigd, ook wel op boomgaarden en moestuinen, maar niet op het akkerland. Deze stoffen werden dan hetzij met water of met den inhoud van den kafput gemengd, en leverden uitstekende resultaten op.

De moeilijk vervoerbare vorm met uitsluitend nachttransport, werd hier sterk als een bezwaar gevoeld. De steden Middelburg en Vlissingen voerden alles per schip naar buiten en het platteland van Walcheren kreeg er dus niets van.

In Koudekerke, Biggekerke, Westkapelle en enkele andere dorpen werd de beer als goud verzameld en geregeld op den mesthoop uitgestort. Te Westkapelle, waar veel aardappelteelt op de lichtere gronden bestond, gingen reeds 's nachts om twee uur jongens met een kruiwagen door de gemeente om, de een al vroeger dan de ander, de stof meester te worden, die de paarden, welke dan uit de weide gehaald werden, op de straat achterlieten.

Van de verschillende Zeeuwsch-Vlaamsche dorpen gingen veel menschelijke faecaliën naar de zandgronden van de grens, waar deze in tegenstelling met wat op de klei plaats vond, onvermengd gebruikt werden.

De landbouwers uit Eede en uit de naburige Belgische dorpen stuurden dagelijks hun knechts met gesloten beerwagens naar de

noordelijke dorpen om de faecaliën aan de huizen der inwoners op te halen. De voerlui begonnen hun werkzaamheden des avonds, en vertrokken geladen des nachts. Alleen in de Oostelijke gemeenten van Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen schenen deze stoffen minder uitgevoerd en meer voor bemesting van eigen grond aangewend te worden. Maar ook hier bepaalde de concurrentie der Belgische landbouwers den prijs.

De faecaliën van Aardenburg gingen grootendeels naar de lichte gronden van Eede, St. Kruis en Heille. De Aardenburgsche landbouwer gebruikte ze zelf voor zijn tuin of zijn klaververlden of mengde ze voor andere gewassen met andere mestspeciën.

Ook in Oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen maakten de landbouwers op de vette kleigronden wel gebruik van de faecaliën uit eigen kring, maar waardeerden deze niet genoeg om ze van elders op te koopen.

De stoffen van Terneuzen, Zaamslag en Axel, werden dan ook geregeld naar de Vlaamsche dorpen uitgevoerd. In Terneuzen werden ze met schuiten, in Axel met karren afgehaald; de prijs was twee gulden per kar. Te Zaamslag verkochten zelfs de boeren den beer aan hun Belgische confraters.

Geheel anders was het in de overige gemeenten.

Zoowel in de Oostelijke dorpen Ossenisse, Hontenisse en Grauw, als in de zuidelijke op meer diluvialen grond, Hulst, St. Jansteen, Koewacht, Zuiddorpe, alsmede te Sas van Gent en Philippine, werden de menschelijke faecaliën op zeer hoogen prijs gesteld, en niet slechts overal zorgvuldig verzameld voor bemesting van moestuin, aardappel- of klaverland, maar zelfs gaarne door de landbouwers opgekocht. Het Bestuur van de afdeeling Hulst der Z.L.M. verklaarde dan ook, dat in die streek de gansche voorraad menschelijke faecaliën steeds tot mestdoeleinden gebruikt werd, en zeer goede resultaten opleverde.

In het archief der Z.L.M. vonden wij, dat hier omstreeks 1880 voor de menschelijke drekstoffen 5 of 6 cent per emmer (10 liter) werd betaald.

Naarmate in Zeeland de belangstelling voor beer als mestspecie steeg, meende men de methode van afvoer te moeten vervangen door die van verzameling. Het spoelstelsel vond alleen ruime toepassing te Zierikzee en gedeeltelijk ook te Middelburg, Vlissingen en Goes.

Tot zoover het bovengenoemde rapport.

Het gebruik van kunstmest in Zeeland.

Men kwam in Zeeland hier eerder, daar later, maar in het algemeen toch uiterst langzaam, tot de overtuiging, dat men er voor een intensieven landbouw met stalmest alleen niet kwam. Deze stalmest kon ook wel eens te duur zijn, terwijl de hoeveelheid organische meststoffen waarover beschikt kon worden, vaak ontoereikend was om het voortbrengend vermogen van den grond te onderhouden.

In 1847 werden er door de Commissie van Landbouw reeds premies toegekend voor het gebruik van zout, ter bevordering van de vruchtbaarheid van den grond. [19])

De Peruguano, die voor het eerst tusschen 1850 en 1875 in den handel kwam, werd aanvankelijk hier en daar met goed gevolg aangewend, maar het gebruik werd niet algemeen door het conservatisme van vele boeren, het voorkomen van proeven met negatieve resultaten als gevolg van onoordeelkundige aanwending, maar vooral tengevolge van de vele bedriegerijen, met deze stof gepleegd.

In 1863 gebruikten nog slechts enkele landbouwers Peruguano en dan nog wel bijna hoofdzakelijk voor de mangelcultuur, of voor de lichtere gronden. [20]) Op de zware klei werd deze guano niet geschikt geoordeeld.

Alleen op de zandige gronden in het land van Hulst nam evenals in het aansluitende Belgisch-Vlaanderen, het gebruik van Peruguano in de jaren van zestig hand over hand toe.

In 1868 werd door het vele gebruik van guano in Hulst, het maken van stroomest zelfs veronachtzaamd. [21])

Voor de kleigronden van het land van Hulst kwamen echter in 1876 nog klachten voor, ten aanzien van het zeer onberedeneerd gebruik van kunstmeststoffen, waardoor proeven vaak mislukten, met het gevolg, dat de betreffende meststof dan afgekeurd werd. [22])

In het jaar 1880 werd de kunstmest in het geheele land van Hulst echter reeds onmisbaar geacht. Ditzelfde was toen het geval met de overige deelen van de provincie uitgezonderd Walcheren en Zuid-Beveland. [23]) Op deze beide eilanden bepaalde ook toen het gebruik van kunstmeststoffen zich nog tot enkele proeven.

De Wilhelminapolder vormde op Zuid-Beveland een uitzondering. Hier werden reeds in het begin van het 7e decennium der vorige eeuw gebruikt: beendermeel, in zwavelzuur opgelost beendermeel, guano en Chilisalpeter, alle met goed gevolg, speciaal bij wortelgewassen en op weilanden.

In Zeeuwsch-Vlaanderen Westelijk Deel werd in het begin der

jaren van zestig guano behalve voor mangelwortelen, ook reeds gebezigd voor koolzaad en vlas, en voor 1870 werd het gebruik met goed gevolg vermeld van: Peru-, Phospho-, Baker- en Fragero-guano, ook guano belge en beendermeel, niet alleen voor vlas, bieten en mangels, maar ook voor haver en zomergerst. In 1876 kwamen er talrijke klachten uit Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen, dat de kunstmeststoffen er vaak niet werkten als gevolg van het groote bedrog in den handel [24])

Zooals reeds werd opgemerkt, gevoelde men op Walcheren weinig voor den kunstmest. De boeren daar oordeelden in de jaren van zeventig en tachtig, dat kunstmest te duur in het gebruik was, en vaak geen resultaten opleverde. Hier was de stalmest dan ook de eenige meststof, die in den regel werd aangewend.

Ook in Tholen werd in de jaren van zeventig nog weinig kunstmest gebruikt.

Op Schouwen en Duiveland kwam de kunstmest er sneller in, vooral omdat men in het 7e decennium hier vrij veel proeven had genomen, op de duingronden vaak op groote schaal. Ook op Noord-Beveland burgerde de bemesting met guano weldra in, en in de jaren van zeventig was zij daar reeds van belang.

Wat de wijze van bemesting en de hoeveelheid guano, die men gaf, betreft, zij vermeld, dat men in Westelijk Zuid-Beveland 200 Ned. Ponden per H.A. gebruikte, terwijl de meststof met de hand werd uitgezaaid. Sommigen strooiden de guano in het voorjaar over het gewas, anderen zaaiden deze met de tarwe zelf uit.

Naast de guano kwamen ook andere kunstmeststoffen aan de markt. Wij noemden er reeds enkele van. In den Wilhelminapolder werd in 1868 met goed gevolg een proef met kalimest genomen, terwijl in datzelfde jaar in Waarde en 's-Heer Arendskerke schuimaarde werd gebruikt, die daar gunstig werkte. [25])

In de jaren van zeventig hooren wij in Zeeland ook reeds over superfosfaat spreken, dat samen met guano vooral aan de mangelwortels werd gegeven.

Tenslotte komt ook de Chilisalpeter naar voren. In 1878 vernemen wij van een toenemend gebruik van Chilisalpeter, superfosfaat, opgeloste Peruguano en ruwe Peruguano, welke laatste meststof toen van ƒ 170 op ƒ 150 per 1000 K.G. kwam. [26]) Superfosfaat werd ook klaverguano genoemd, als gevolg van het gebruik op klaver.

Wij hebben in het voorgaande reeds terloops gewezen op het veelvuldig voorkomen van bedriegerijen in den handel in kunst-

mest. Hierin kwam een verandering ten goede, toen na de oprichting van het Rijkslandbouwproefstation te Wageningen in 1876, G. A. Vorsterman van Oyen in verschillende gemeenten voordrachten hield, opdat de landbouwers zich zouden vereenigen voor den aankoop van kunstmeststoffen op gewaarborgd gehalte.

Het resultaat van Van Oyen's actie was de oprichting in 1877 van de eerste vereeniging van dien aard in Nederland: „Welbegrepen Eigenbelang", welke vereeniging den aankoop van gewaarborgde meststoffen en zaaigranen ten doel had.

Hiermede had Zeeland het initiatief genomen op een terrein, dat voor organisatie uiterst dankbaar zou blijken te zijn. Dat elders deze aankooporganisaties tot grooteren bloei, tot meer onderlinge samenwerking, en tot een meer belangrijke functie in het landbouwleven zijn gekomen dan in Zeeland, als gevolg van verschillen in bedrijfsgrootte, en solidariteit, is een merkwaardigheid op zich zelf.

Door de mogelijkheid om door aankoop van kunstmeststoffen op een goedkoope en gemakkelijke wijze in de mestbehoeften te voorzien, is de bemesting met organische meststoffen in Zeeland wel zeer op den achtergrond gekomen.

Of dit op den duur geheel juist is, zal de ervaring leeren. Meer en meer gaat men in de kringen van theoretici en practici inzien, welk een rol van beteekenis de levende humus in het „laboratorium" van den grond speelt.

De zoo gunstige werking der minerale bemesting was zeker slechts mogelijk door den niet onbelangrijken humusvoorraad van vele gronden.

Welke buitengewone moeilijkheden en opvallende onwerkzaamheid van kunstmeststoffen optreden bij humusgebrek, kan men in de tropen leeren, waar afspoeling en snelle oxydatie de organische stoffen tot een onbeteekenend gehalte in den bovengrond kunnen terugbrengen.

---

1) Raoul Blanchard: La Flandre. Etude géographique de la plaine flamande en France, Belgique et Hollande, blz. 346.
2) Groot Placaatboek I, blz. 1950.
3) Rechtsbronnen van Zierikzee, uitgegeven door mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, blz. 318.
4) J. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 2, Vossemeer, blz. 366.
5) Rechtsbronnen van Zierikzee, Bezemer en De Blécourt, blz. 342.
6) Het recht der stad Reimerswaal, uitgegeven door mr. R. Fruin, blz. 126.
7) Rechtsbronnen der stad Aardenburg, uitgegeven door G. A. Vorsterman van Oyen, blz. 175.
8) J. de Meyere, Oude, nog bestaande zakelijke rechten.
9) Magazijn van Vaderlandschen Landbouw, deel V, stuk III, blz. 371 e.v.
10) Notulen Staten van Zeeland 1839 en 1844.
11) Archief Z.L.M..
12) Jaarverslag Z.L.M. 1855.
13) W. C. H. Staring, Oud Nieuws over den Nederlandschen Landbouw I, blz. 30 en 31.
14) Jaarverslag Z.L.M. 1863.
15) Jaarverslagen Z.L.M. over genoemde jaren.
16) Magazijn van Vaderlandschen Landbouw, dl. V, stuk I, 1808, blz. 43.
17) Jaarverslag Z.L.M. 1864.
18) Jaarverslag Z.L.M. 1863.
19) Notulen Staten van Zeeland 1847.
20) Jaarverslag Z.L.M. 1863.
21) Jaarverslag Z.L.M. 1868.
22) Jaarverslag Z.L.M. 1876.
23) Jaarverslag Z.L.M. 1880.
24) Jaarverslag Z.L.M. 1876.
25) Jaarverslag Z.L.M. 1868.
26) Jaarverslag Z.L.M. 1878.

DE MAATREGELEN TEGEN SCHADELIJK GEDIERTE.

Reeds vroeg heeft men in Zeeland, het akkerbouwgewest bij uitnemendheid, oog gehad voor de schade, door vogels als kraaien, en eksters aangericht. In de keuren van Vosmeer van 1570 was er b.v. al een bepaling „Van crayen of exter nesten vuyt te „steecken". Huurders, pachters en eigenaren moesten op hun bedrijven binnen Vosmeer ieder jaar op „meye avonde" de nesten van deze kraaien uitgehaald, en de vogels verjaagd hebben. Bleven zij in gebreke zulks te doen, dan zou het „onse Rechter" op hun kosten opknappen, terwijl er bovendien nog een boete moest worden betaald. [1])

In Schouwen was het vooral het Wester vierendeel, dat veel last van kraaien en eksters had. In een rekening van het Waterschap Schouwen van 1658 werd dan ook een post genoteerd van 25 schelling, uitbetaald aan Cryn Lievense Stoofman voor het uithalen van de ekster- en kraaiennesten in het Wester vierendeel. Voor hetzelfde werk werd in 1661 nog weer 24 schelling uitgekeerd aan Corn. v. d. Veere. [2])

Maar ook de Staten van Zeeland zouden de bestrijding dezer schadelijke vogels ter hand nemen. Op 24 Maart 1712 verscheen een placaat, welks voorschriften echter niet erg nageleefd werden, zoodat in 1743 opnieuw een placaat geëmaneerd moest worden. [3]) In dit stuk van 1743 heette het, dat de kraaien, eksters en Vlaamsche gaaien sterk in aantal waren toegenomen tot groote schade van de gewassen en de kippenhouderij. In de eerste plaats werd geëischt het uithalen der nesten op een boete van 3 schelling 4 gr. Vl. per nest. Voorts werd een premie van twee stuivers voor het dooden der vogels ingesteld.

De betaling dezer premie geschiedde ten kantore van den rentmeester.

Op hetzelfde stuk verscheen ook nog weer op 3 Mei 1774 een placaat van de Staten van Zeeland.

De uitwerking van dezen maatregel moet zeer heilzaam voor den landbouw geweest zijn. In den Franschen tijd werd de premie

niet meer verstrekt, met het gevolg, dat genoemde schadelijke vogels zich sterk vermenigvuldigden. Inzonderheid richtten toen de kauwen groote verwoestingen aan. [4])

Aan de musschenplaag werd aandacht besteed door de Commissie van Landbouw in Zeeland. Zij adviseerde aan het Gewestelijk Bestuur maatregelen te nemen tegen de sterke vermenigvuldiging van musschen en mollen, wat leidde tot de publicatie van het Departementaal Bestuur van Zeeland van 29 Mei 1806, „tot „uitroeiïng van nesten van schadelijk gevogelte, en tot het van„gen van musschen volgens een te maken omslag over de land„lieden."

In de eerste plaats werd weer geboden, om de nesten van kraaien, eksters, Vlaamsche gaaien, kauwen of valduiven uit te roeien vóór 1 Mei van elk jaar, terwijl een premie van 2 stuivers werd toegekend voor het inleveren van volwassen vogels. Maar voorts moest men per paard op het platteland 25 gevederde musschen opbrengen, behoudens op Walcheren, waar dit aantal slechts 10 zou bedragen.

Twee naakte musschen, of twee eieren golden voor één gevederde musch. Ook de niet-boeren waren gehouden ten minste 10 musschen in te leveren; alleen voor de arbeiders maakte men een uitzondering. Zij waren van deze verplichting geheel vrijgesteld. Voor het inleveren van een mol werden twee musschen gekort. [5])

De Commissie uit den Landbouw van Zierikzee, waarvan wij het bestaan reeds bij de bespreking der bietencultuur vermeldden, drong bij de burgemeesters van Schouwen aan op wederinstelling van de premies voor het dooden van eksters, kraaien, kauwen enz. In 1818 klaagde deze commissie opnieuw, dat pas gezaaide akkers met tarwe, gerst, erwten en boonen door de kauwen werden vernield.

Er was in langen tijd niets aan de bestrijding van deze schadelijke vogels gedaan, en speciaal de kauwen hadden zich zoo sterk vermeerderd, dat ze moeilijk zouden zijn uit te roeien. [4])

Door deze klachten gingen de Provinciale Staten de noodzakelijkheid van een bestrijding inzien, en op 13 Juli 1818 werd door den Koning goedgekeurd een Resolutie der Staten van Zeeland op het weren van schadelijk gevogelte. [6])

Op 1 Jan. 1819 trad dit besluit in den vorm van een reglement in werking. Eksters, kraaien, kauwen, Vlaamsche gaaien, woud- of valduiven en musschen mochten en moesten nu voortaan door

de ingezetenen geweerd worden, o.a. door het uithalen der vogelnesten. Wat de musschen betrof, zouden er maandelijksche schouwingen op de daken plaats hebben.

In 1820 werd het reglement op de wering van schadelijk gevogelte voor twee jaren verlengd. Onder de schadelijke vogels werden nu ook in art. 1 de reigers opgenomen.

Alle gebruikers van landerijen, boomgaarden, huizen, tuinen enz. waren gehouden de nesten der schadelijke vogels uit te halen op zulke tijden, als de plaatselijke besturen aankondigden.

De plaatselijke besturen moesten, met uitzondering van de steden, die hun eigen reglementen konden volgen, tusschen den eersten en tienden der maanden Mei, Juni, Juli en Augustus een schouwing doen op de wering dezer vogelnesten, met dien verstande, dat zij het onderzoek aan of op de daken konden doen of niet, naar eigen goedvinden in verband met het belang der gemeente.

Elke nalatigheid moest door den bekeurde, of op zijn kosten door de gemeente worden hersteld.

De boeten beliepen: 5 cent voor ieder musschennest en 50 cent voor ieder ander nest, en werden genoten door de leden van het plaatselijk bestuur, die de overtreding zouden hebben geconstateerd.

In 1822 werd dit reglement op de bestrijding van schadelijke vogels voor onbepaalden tijd verlengd. De boeten werden echter nu niet langer aan de leden van den Raad toegekend, daar de Koning hiertegen bezwaren had.

Een Fransche wet van den 26en Ventose, 4e jaar, die het weren van rupsen beoogde, werd in Zeeland executoir verklaard op 8 Nov. 1810, maar ze werd nimmer nageleefd. Toen in 1826 de rupsen geweldige schade aan de vruchtboomen aanrichtten, merkten de Staten van Zeeland, dat aan deze wet nooit de hand was gehouden. Ze werd toen in alle Zeeuwsche gemeenten afgekondigd, waarbij aan de plaatselijke besturen de stipte executie werd bevolen.

De ingezetenen moesten nu voortaan vóór 20 Februari de rupsennesten op hun gronden uithalen en verbranden. Ook in den zomer moesten deze nesten voortdurend verwijderd worden. De gemeenten en de provincie hadden voor hunne boomen dezelfde verplichting als de ingezetenen. Het toezicht op de naleving had plaats door schouwing. In 1826 hebben deze maatregelen zeer heilzaam gewerkt. [7])

Ook vossen hebben vroeger wel eens schade aan het Zeeuw-

sche boerenbedrijf toegebracht. Zoo b.v. in het begin der 18e eeuw op Zuid-Beveland, waar de pluimveehouderij hoogst nadeelige gevolgen van het optreden van deze dieren ondervond. De Staten van Zeeland stonden in 1733 toe de vossen te vangen en te dooden in de „bosschen" van Zuid-Beveland of elders, terwijl een premie van één pond vl. werd toegekend voor inlevering bij den rentmeester van Bewesten-Schelde. [8])

Op de Zeeuwsche eilanden treft men nog heden ten dage in verschillende dorpen z.g. „musschengilden" aan, die als zelfstandige vereenigingen voorkomen te Kortgene, Geersdijk, 's-Heer Arendskerke, 's-Heer Hendrikskinderen, Borsele, 's-Heer Abtskerke, Goes, Kloetinge, Heinkenszand, St. Annaland, St. Maartensdijk en Stavenisse. Op Walcheren, Schouwen en Duiveland en in Oostelijk Zuid-Beveland komen ook talrijke musschengilden voor, die echter hier niet zelfstandig gebleven zijn, maar in de plaatselijke landbouwvereenigingen werden opgenomen.

In Westelijk Zuid-Beveland lijden zij alle een min of meer kwijnend bestaan. Jaarlijks wordt een algemeene vergadering gehouden, die een eenigszins feestelijk karakter bezit, wat het meeste er nog toe bijdraagt, dat deze musschengilden blijven voortbestaan.

Van eenige musschengilden kregen wij het reglement ter inzage.

Het musschengilde te Stavenisse werd opgericht op 19 Febr. 1890, en art. 1 van het reglement bepaalde, dat het doel was beperking van het schadelijk gedierte. Het reglement van het musschengilde „De Sperwer" te Moriaanshoofd (opgericht in 1897) gaf aan, dat men zich ten doel stelde: a. het dooden van schadelijk gedierte en schadelijk gevogelte, b. het vernietigen van eieren, afkomstig van schadelijk gevogelte. Als doel van het in 1910 te Schore en Vlake opgerichte musschengilde werd opgegeven: „de schade, door eenige diersoorten jaarlijks aan de landbouwgewassen toegebracht, zooveel mogelijk te beperken."

In het bijzonder gold het hier de bestrijding van de musschen, eksters, zwarte kraaien, bonte kraaien, kauwen, val- of boschduiven en ratten. Te Moriaanshoofd werden door het musschengilde musch, kraai, sperwer, rat, wezel en bunzing bestreden, en te Stavenisse werd de verdelging beoogd van musch, zwarte kraai en woudduif.

De leden van het gilde hebben de verplichting om jaarlijks een bepaald aantal musschen in te leveren, meestal ten minste 50, welke ook vervangen kunnen worden door andere schadelijke

vogels of dieren en eieren. Een zwarte kraai telt dan b.v. voor 2 musschen, een rat eveneens, een bunzing voor 15 musschen en 2 musscheneieren voor 1 musch. Wordt het voorgeschreven minimum niet ingeleverd, dan moet een boete betaald worden. De inlevering der schadelijke dieren heeft plaats bij den boekhouder, meestal 's avonds en op bepaalde dagen.

Hij, die het grootste aantal heeft ingeleverd krijgt den eeretitel van Koning, alsmede nog een som gelds of een flesch wijn.

Op de Algemeene vergadering spreken de leden elkaar aan met „broeder", terwijl Koning, Hoofdman en Deken bij hun titel genoemd moeten worden.

Op deze vergaderingen wordt meestal verteerd hetgeen er van de contributies nog is overgebleven. [9])

---

1) Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 2, Vossemeer, blz. 365.
2) Mr. A. J. F. Fokker, Schouwen van 1600—1900, blz. 829.
3) Gr. Pl. b. VIII, blz. 663.
4) Archief Zierikzee, Landbouw 1818.
5) Magazijn van Vaderl. Landb., deel III, stuk II, 1806, blz. 285.
6) Notulen Staten van Zeeland 1818—1819.
7) Notulen Staten van Zeeland, 1826.
8) Groot Placaatboek VI, blz. 1141.
9) De gegevens inzake musschengilden werden ons welwillend door de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij verstrekt.

DE TUINBOUW.

In de middeleeuwsche kloosters werd aan den land- en tuinbouw de aandacht geschonken, waarop deze tak van volkswelvaart in zekeren zin recht had, en door het contact der geestelijkheid met de dingen van het Nabije Oosten, werden vreemde boomen, bloemen, groenten en vruchten aangeplant en beproefd, die de landlieden in de eigen omgeving in het geheel nog niet kenden.

Oude kroniekschrijvers maakten reeds gewag van deze uitheemsche vruchten. Zoo zegt Smallegange in zijn kroniek van Zeeland:

„Boomgaerden en hoven staen hier gantsch lustich en dragen „niet alleen schoondere, maer ook grootere en menichvuldere „vruchten, als elders in Nederland, en allerhande geboomte. Om „nu niet te spreken van die, welke gemein en overal te vinden zijn, „nergens wast den laurier weeldiger, of hooger, dragende rijpe „en volkomen bessen, of baekelaer. Amandelen, vijgen, meloenen, „konnen hier opkomen, die de Spaensche of Italiaensche niet „wijken. Als in den jare 1540 op het einde van Julius, tot Ziericzee „gekomen was Keyser Karel de Vijfde, en aldaer feestlijck onthaelt „wierde, zijn hem over de Tafel gebracht eenige vijgen en meloe-„nen, van een aensienlijke grootte, vol sap, heel smakelijk, van „volkomen rijpte, in Zeelant gewassen. Waer over den Keyser „verwondert, tuygde geen betere of aengenamer in Spaenjen oit „geproeft te hebben." [1])

In de hoven van kloosters en ambachtsheeren werden exotische vruchten en planten aangekweekt, maar wij mogen betwijfelen of dit op groote schaal was. De boeren zullen zich wel tot de inheemsche vruchten bepaald hebben.

De teelt van deze uitheemsche gewassen werd later nog weer eens gememoreerd door den Zeeuwschen schrijver Nagtglas in het Zeeuwsch jaarboekje van 1869, in een verhandeling over Levinus Lemnius, een Zierikzeesch geleerde. In den hof der Karthuizers te Zierikzee stond in het begin der 16e eeuw een mastboom, waarvan in Zeeland de weergade niet te vinden was. De vruchten van een Zierikzeeschen amandelstruik werden op het bruilofts-

feest van de dochter van den rentmeester Beoosterschelde door de vreemde gasten als iets hoogst zeldzaams bewonderd. Uit deze mededeeling blijkt wel, dat de amandelen in Zeeland niet zoo overvloedig geproduceerd werden, als men uit Smallegange's berichten geneigd zou zijn af te leiden.

De tuinbouw ontwikkelde zich in Zeeland vooral na de Kruistochten, toen men met allerlei groenten uit het Nabije Oosten kennis had gemaakt. Aanvankelijk werd de groenteteelt alleen bij wijze van liefhebberij om de kasteelen en kloosters beoefend, maar weldra zag men ook groentetuinen om de steden ontstaan.

De fruitteelt was oudtijds evenals thans van grooter beteekenis voor Zeeland dan de groenteteelt. De oude keuren gewagen vooral van fruit en boomgaarden, de handel in tuinbouwproducten was vooral een handel in fruit, en verschillende Zeeuwsche steden hadden een appelmarkt.

In de wetten en keuren, door graaf Floris in 1256 aan het platteland van Zeeland gegeven, handelde art. 50 over boomgaarden en visscherijen. „Wie zoo gaet in yemants boomgaert of visscerien, „sonder der Heeren oirlof, hy sal gelden den Heere een pondt, „ende verliesen al dat hi daer bringet." [2])

Waar deze keuren van 1256 golden voor het platteland tusschen Bornisse en Heydene Zee, buiten Middelburg, Zierikzee, Westkapelle, Domburg en Bezouten landen, mogen wij concludeeren, dat toen reeds in de kleinere plaatsen boomgaarden voorkwamen.

In 1317 bestonden er boomgaarden te Middelburg, want in dat jaar gaf graaf Willem aan den bisschop van Zuden de werf, bij een boomgaard in Middelburg gelegen. [3])

Omstreeks dezen tijd vond men ook bij Goes boomgaarden, wat blijkt uit de wetten en keuren door Jan van Henegouwen in 1342 aan die van Goes gegeven. Art. 18 dezer keuren bepaalde: „Wie „dat gaet in anders boomgaerdt sonder oirlof, hy verboert 5 β ende „de schade, die hy doet, sal hy ghelden; ende doet hy 't by nachte, „gheldtse twyschatte."

Art. 19 gaf aan: „Wie dat anders boom houwet, of breecket, „verboert 5 β ende ghelde de schade; wie den anderen ontleset, of „ontplucket syn kruydt, oft syn waermoes, uyt synen hove, hy „verboert 12 gr." [4])

Interessant is het, dat hier al de teelt van kruiden en groenten met zooveel woorden vermeld wordt. Naast fruitteelt bestond er dus ook al groenteteelt.

In 1350 bevestigde graaf Willem Wolfaerd van Borselen in het

erfleen „van der Veere", en in het betreffende document was sprake van „die woninghe te Zandenburch met den boomgaer-„den." [5])

Toen in 1365 Boudewyn van Reimerswaele zijn huis, toren, hof en land te Loodijk aan hertog Albert opdroeg was daarbij inbegrepen de „boemgherde" „ende ien ghemet boemgherts, dat gheheten is „Berckenrys." [6])

Ook het huis Oosterstein in Duiveland, toebehoorende aan Florents van den Abeel had in 1410 een boomgaard. [7])

De kasteelen uit dien tijd hadden dus ongetwijfeld boomgaarden, maar ook bij de kloosters trof men ze aan. Om slechts één voorbeeld te noemen: het klooster der Regulieren, gelegen „buten onser „liever Vrouwen poorthuse te Rymerswale" was in 1425 in het bezit van een hofstede, een hof en een boomgaard. [8])

Te Zierikzee had men al in 1352 een „strate van der Appel-„marckt."

In 1564 werd de appelmarkt verplaatst naar de zuidzijde van de nieuwe brug, nu het Kraanplein. [9])

In het keurboek van Zierikzee van het jaar 1485 vindt men een verbod om te klimmen of te gaan in iemands hof of boomgaard om vruchten weg te nemen of de boomen uit te houwen, terwijl het evenzeer verboden was om in iemands „arwetemeet" of „boon-meet" te gaan om erwten of boonen te plukken. [10])

Naast vruchten, waren dus blijkbaar alleen erwten en boonen van belang in de stad Zierikzee van het einde der Middeleeuwen. Erwten en boonen waren toen nog een algemeen volksvoedsel.

Ook in de Keure van den lande van Zeeland, gegeven door Philips van Bourgondië in 1495 wordt gewag gemaakt van boom-gaarden.

„Soo wie gaat in des anderen bogaerde oft visscherije sonder „oorlof desgene diese toebehoort, hij sal den heere van den bogaert „oft visscherije toebehoorende beteren 3 pont ende syn schade „gelde vierschatte ende den grave 10 pont." (vierschatten, is vier maal de waarde van iets).

Kapelle, Kloetinge en Wemeldinge waren reeds in de Middel-eeuwen om hun boomgaarden bekend. Te Kapelle wijst de oude naam „Bette Boogaartshoek" op het voorkomen van goede boom-gaarden in lang vervlogen tijden. Het fruit van deze plaatsen werd o.m. te Goes verkocht, waar men op Dinsdagen de z.g. Appelmarkt had op het Oosteinde der Beestenmarkt.

Maar behalve Middelburg, Goes en Zierikzee kregen ook andere

steden in Zeeland op het einde der 15e of in de 16e eeuw een min of meer belangrijke fruitteelt. Want in dezen tijd ontstonden allerlei plaatselijke keuren tegen het stelen van vruchten, hier eerder, daar later, afhankelijk zeer waarschijnlijk van de uitgestrektheid, die op een gegeven tijdstip de boomgaarden in een bepaalde plaats hadden bereikt. Eerst wanneer de fruitteelt ter plaatse van economische beteekenis was geworden, en er dus een groep van belanghebbenden was ontstaan, kreeg het voor de plaatselijke overheid zin een keur in te stellen.

Men zou wellicht tegen dezen gedachtengang willen aanvoeren, dat het mogelijk alleen de door politieke en economische factoren teweeg gebrachte armoede van een deel der bevolking was, die in dit tijdsgewricht de plaatselijke overheden noopte de boomgaarden tegen rooverijen te beschermen.

Inderdaad zou deze opmerking van beteekenis zijn, wanneer er verder van de zaak niets bekend was, maar twee omstandigheden ontzenuwen haar volledig.

In de eerste plaats was de armoede in vorige eeuwen een chronisch en normaal verschijnsel, als uitvloeisel van de groote wisselvalligheden waaraan de niet geprotegeerde bedrijven, de bedrijven buiten het gildenverband dus, destijds blootgesteld waren. Bovendien was de arbeidersklasse sterk de dupe van plaatselijke misoogsten, die tot buitensporige graanprijzen leidden. Daarbij kwamen de onzekerheid der politieke toestanden en de veelvuldigheid der oorlogen de moeilijkheden nog vergrooten.

De chronische armoede, nu en dan door betere toestanden slechts kort afgewisseld, vaak nog door noodtoestanden geaccentueerd, leidde tot het bestaan van een groote schare van bedelaars, landloopers en roovers, die men zoo veel mogelijk buiten de poorten hield, en die dus het platteland dubbel onveilig maakten. Deze onveiligheid bestond ten plattelande zoowel in 1300 als in 1500, getuige ook de algemeene keuren van graaf Floris en van Philips van Bourgondië, en wanneer de fruitteelt van alle Zeeuwsche steden reeds eerder van beteekenis was geweest, zouden de stedelijke overheden algemeen reeds vroeg met haar beschermende maatregelen gekomen zijn.

In de tweede plaats is het ook opvallend, dat de plaatselijke keuren tegen het stelen van vruchten geruimen tijd na elkaar ontstaan. Die van 1485 van Zierikzee wordt gevolgd door een van 1500 van Reimerswaal, en Aardenburg krijgt eerst in 1576 dienaangaande bepalingen. Het is dan ook moeilijk aan te nemen,

dat de boomgaarden van Zierikzee bijna een eeuw vroeger werden bedreigd door rooverij, dan die van Aardenburg. Logischer lijkt het te veronderstellen, dat te Zierikzee de fruitteelt eerder tot ontwikkeling kwam dan in het oude Aardenburg.

De keur van Reimerswaal hield het verbod in om te gaan in hoven, boomgaarden en dergelijke zonder consent van dengene aan wien ze toebehoorden, of die ze gepacht en gehuurd had. Een boete werd ingesteld van 6 pond, „3 pont den heere en 3 pont den „klager." Wij leeren tevens uit deze bepaling, dat boomgaarden toen reeds verpacht werden. [11])

Zierikzee kreeg opnieuw een keur tegen het stelen van vruchten in 1553. [21]) Noch binnen, noch buiten de stad in de jurisdictie mocht men stelen eenige vruchten, hetzij **radijzen, peen, erwten, boonen, appelen, peren, rapen, druiven** of andere eetbare waar.

Na afpaling was het verboden in iemands land te loopen of het gras, de boomen of het fruit af te snijden zonder consent van den eigenaar. Hierop werd een boete van 10 pond alsmede schadevergoeding gesteld. De ouders waren voor hun kinderen, en de meesters voor hun „knapen" aansprakelijk. Bij gebreke van betaling werden de overtreders op een marktdag twee uur lang op een schavot gezet, behangen met de vruchten door hen weggenomen. Bij herhaling weer boete en schadevergoeding, maar bovendien nog geeseling en uitbanning.

Interessant in deze keur is het opnoemen van eenige tuinbouwproducten van die dagen. De groenteteelt van Zierikzee leverde dus naast erwten en boonen ook radijs, peen en rapen op, terwijl de fruitteelt behalve appelen en peren ook druiven kende.

De boven gememoreerde bepaling van Aardenburg, voorkomende als art. 35 van de Ordonnantiën, Keuren en Statuten dezer stad van 1576 luidde als volgt:

„Niemant en vervoordere sinisterlic by daghe ofte by nachte, „in yemans bogaerden, vruchten oft andere belokene plaatsen te „nemene, stelene ofte ontvreemdene **kersen, appelen, peeren, noten, „wijngaert, rapen, coolen,** oft ander fruyt of **specien van welrie-„ckende cruyden ende bloemen,** up peyne" etc. [13])

Wij vinden hier dus ook nog vermeld noten, kersen, kool, welriekende kruiden en bloemen. Reeds in het midden der 16e eeuw hadden bloemen handelswaarde, wat b.v. blijkt uit de jaarrekeningen der leprozen van Middelburg van 1554 en 1558.

De leprozen hadden in 1555 inkomsten uit den verkoop van groenten en bloemen, die ze in hun hof teelden. Warmoes, sla,

„backruyt" en bloemen brachten in dat jaar 24 schelling 7 grooten op. Verkoop van witte rozen leverde 9 grooten, die van lavendel 21 grooten op. [14])

In 1558 werd uit den hof der leprozen verkocht lavendel, tijm, edele en grove „zaelge" (salie) en „beete-zaelge". [15])

Maurice Maeterlinck wijdde in zijn boek „Le double jardin" een gevoelvol en meesterlijk hoofdstuk aan deze „fleurs démodées". Hij schreef o.m.:

„J'aime surtout les plus simples, les plus vulgaires, les plus an-
„ciennes et les plus démodées: celles qui ont derrière elles un long
„passé humain, une longue suite de bonnes actions consolantes,
„celles qui nous accompagnent depuis des centaines d'années et
„qui font partie de nous-mêmes, puisqu'elles mirent quelque chose
„de leur grâce et de leur joie de vivre dans l'âme de nos aïeux."

En van de tijm en salie schreef Maeterlinck:

„On en a relégué quelques-unes (van deze oude bloemen n.l.)
„au fond du potager, dans le coin négligé, et d'ailleurs délicieux.
„des plantes médicinales ou simplement aromatiques: la sauge,
„l'estragon, le fenouil et le thym, vieilles servantes elles aussi con-
„gédiées et qu'on ne nourrit plus que par une sorte de pitié ou de
„tradition machinale."

Keeren wij terug tot de maatregelen ter bescherming van den tuinbouw.

Aangezien er in het jaar 1566 dagelijks meer geklaagd werd door de landzaten van Tholen en Schaeckerloo over eenige Reimerswaalsche scheepsknechten, arbeiders en „andere scamele luden", die iederen dag hun **koren, fruit, erwten** en **boonen** met geweld kwamen rooven, en „met groote hoopen" overbrachten, werden door Reimerswaal in Juli 1566 maatregelen genomen tegen de **akkerroovers.** [16])

Daartoe werd een publicatie uitgevaardigd, waarin zware straffen als verbanning, executie, geeseling enz. gesteld werden op akkerroof. Had dit rooven door kinderen plaats, dan zouden de ouders gestraft worden, wanneer zij hun toestemming gegeven hadden, of van de zaak afwisten.

Niet alleen de tuinbouw, maar ook de akkerbouw werd vroeger bedreigd door de slachtoffers der armoede, en maatregelen moesten dus soms genomen worden om te waarborgen, dat wie gezaaid had, ook zou maaien.

Fruit en groente, maar vooral het eerste, waren reeds vroeg een object van handel.

Zoo wordt in de Ordonnantiën, Statuten en Tax van Reimerswaal van 1563 op de verhuring van het Bergsche Veer gesproken o.m. van **manden fruit.** [17])

Hieruit blijkt, dat fruit toen al over het water naar elders gezonden werd. Voorts waren er in de steden de fruitmarkten, die meestal als „appelmarkt" werden aangeduid, waarschijnlijk omdat de aanvoer van appels er het meest van belang was.

Over den appelhandel in Reimerswaal kunnen wij iets te weten komen aan de hand van een doorgehaald artikel voorkomende in de keuren dezer stad. Het luidt als volgt: „Geen appelvercoostrig„gen oft andere coomans zullen zitten by die brugge dan binnen „Coppen Domis huis en den blauwen steen ende dan noortweste „schoelappers huysken opte verbuerte van de appelen; ende sullen „gehouden wezen alle Saterdage haer strate schoon te maken elcx „opte boete van vijf groten Vlaams." [18])

Het waren dus blijkbaar vooral vrouwen, die te Reimerswaal appels verkochten.

Te Zierikzee regelde een keur van 1565, dat men **appelen, peren, noten** noch ander fruit, in manden, tonnen of korven verpakt, niet langer op de Gasthuisbrug, maar voortaan alleen op de Zuidzijde van de nieuwe steenen brug zou mogen verkoopen. Het werd tevens verboden om voor het stadhuis en voor de deur van het vleeschhuis, **fruit, warmoes, kool, peen,** spek en pensen te verkoopen; als verkoopplaats werd de Nieuwstraat aangewezen, en meer speciaal het plein voor het vleeschhuis.

Een Zierikzeesche keur van 1565 op den verkoop van fruit [19]) sprak van appelen, peren, rapen e.d., die van buiten komende, binnen de vrijheid in het groot gekocht waren. Dit gekochte fruit mocht men niet lossen, opslaan of huizen, voor en aleer het door den stadsroeper een geheelen dag tevoren in het openbaar alom was uitgeroepen, onder vermelding van den inkoopsprijs. Waarschijnlijk een maatregel om te voorkomen, dat enkele rijken zich in tijden van schaarschte ongemerkt van groote voorraden voorzagen. Men ziet tevens uit de bepaling, dat fruit en groente reeds handelsartikelen van belang waren.

Ons vermoeden, dat de keur van 1565 verband hield met schaarschte aan levensmiddelen, werd versterkt door den inhoud der Notulen van de stad Zierikzee over genoemd jaar. Wij vonden daar vermeld:

a. Een missive van de hertogin van Parma aan den Rentmeester Beooster Schelde met het bevel de korenzolders te visi-

teeren zoowel in de stad als op het platteland „tot voorkoming „van den duren tijd."

b. Een besluit van 16 Sept. 1565 om van stadswege in verband met den duren tijd 30 of 40 lasten rogge te koopen.

c. Een besluit om de thesaurieren te authoriseeren om zooveel gerst te koopen, als de stadscassa kon verdragen. Ook dit besluit werd genomen op grond van een nijpend gebrek aan levensmiddelen.

d. Ten slotte een besluit van 26 Nov. 1565, waarbij aan die van Dreischor werd toegestaan, hun brood en koren „in „dezen duren tijd" uit de stad te mogen betrekken onder voorwaarde, dat zij in het vervolg hun graan te Zierikzee zouden markten.

Het jaar 1565 was voor Zierikzee en Schouwen en Duiveland dus wel zeer slecht.

Zierikzee trachtte den fruithandel zooveel mogelijk naar zich toe te trekken. In de Notulen van den Raad van Zierikzee van het jaar 1600 vonden wij een besluit, dat niemand uit Schouwen op den dag van de Zierikzeesche appelmarkt fruit mocht verkoopen dan alleen op de mark te Zierikzee.

Behalve Zierikzee, Goes en Reimerswaal hadden ook andere plaatsen een markthandel in fruit. B.v. werd bij de marktregeling van Aardenburg van 1576 ook fruit vermeld, dat eerst na tien uur gekocht mocht worden:

„dat gheen voorcopere van buten of van hier binnen up den „marctdach en coope hoenderen ofte andere ghevogelte, vlas, bueter, eyeren, fruit oft victaille, omme dat voort te vercoopene „ende broot daeranne te winnene, voor de clocke thyene gesleghen zij." [20])

Eenige bijzonderheden over den tuinbouw op Walcheren komen voor in een beschrijving van dit eiland uit de eerste helft der 16e eeuw door een Italiaan. [21])

Opgemerkt wordt in de eerste plaats, dat er schaarschte van vruchtboomen is. „De vruchten, die ze hebben, zijn **kersen** en „**appelen**, maar ze worden laat rijp en zijn smakeloos; voorts **kool-** „**raap** het geheele jaar door, **radijzen**, de **mierikswortel** en meer „dergelijken, die er weelig gedijen."

Aan den mierikswortel (cochlearia armorica) bestond betrekkelijk veel behoefte, niet zoozeer voor plaatselijk gebruik als wel voor de scheepvaart, aangezien in dien tijd op de schepen zeer veel scheurbuik voorkwam, voor welke ziekte de cochleariawortel als

geneesmiddel werd gebezigd.

In Zierikzee werd bij gildebrief van 21 Sept. 1602 een Groenselgilde (ook St. Vincent gilde genoemd) opgericht. In 1790 werd de gildebrief door Bailluw, Burgemeesteren, Schepenen en Raden der stad Zierikzee vernieuwd. [22]) Aan het document van 1790 ontleenen wij de volgende interessante gegevens.

Als vanouds waren aan dit gilde niet alleen verbonden alle hoveniers en boomgaardhouders, fruit en groenten verkoopende, maar ook allen die binnen Zierikzee en het Poortambacht zouden willen verkoopen of uitleuren eenige in- of uitlandsche boom-, aard- of peulvruchten. Leden van het gilde waren dus de tuinbouwers en de groenteboeren, voorzoover zij poorters en poorteressen der stad waren. Zonder lid te zijn van het groenselgilde mocht men het bedrijf van groente- of fruitverkooper niet uitoefenen, op boete van 5 schelling vlaamsch de eerste maal, het dubbele de tweede maal, en op verbeurte der goederen de derde maal.

Iedere groente- en fruitaanvoerder was verplicht zijn producten eerst op den afslag of „Weete" van het gilde te brengen. Alleen leden van het gilde mochten op de Weete koopen. De afslag werd gehouden aan het „Weethuisje" op het Luytje. Kwamen de tuinbouwproducten aan, dan moest de eigenaar den deken of „knaepe" van het gilde hiervan in kennis stellen, en er mocht niet eerder gelost worden, dan alvorens door deken of ommegangers het fruit of de groenten gevisiteerd waren ten einde na te gaan, of ze voldeden aan eischen van behoorlijke rijpheid en kwaliteit. Voor dit onderzoek werd een keurgeld betaald.

Werd geconstateerd, dat de producten onrijp, rot of beschadigd waren, dan hadden deken en ommegangers van het groenselgilde het recht de inbrengers dadelijk te doen vertrekken, of bij weigering de waren overboord te doen werpen, terwijl de inbrenger dan bovendien nog één pond vlaamsch boete kreeg.

Alle appelen, peren, aardappelen, ongeboste rapen etc. moesten op de Weete worden afgeslagen en verkocht in de z.g. appelmanden, die door den „knaepe" van het gilde waren geijkt en met het stadswapen geteekend.

Andere maten mochten niet gebruikt worden, behalve de kersenmandjes, mits werd opgegeven, welk gewicht ieder mandje kersen inhield.

De leden van het gilde waren gehouden op de Weete, op de Appelmarkt of aan de huizen geen andere maten te gebruiken dan deze appelmanden (de halve, vierde en achtste naar adve-

nant), terwijl de hoveniers en groenselverkoopers verplicht waren voor het meten van **Roomsche boonen, snij- en suikerboontjes, dop- en peulerwtjes** te gebruiken de z.g. **boetjes of groenselmandjes.**

Ook deze mandjes moesten met het stadswapen zijn geteekend en zijn beschilderd met witte olieverf, een en ander ten blijke, dat zij de vereischte grootte hadden, op boete van 5 schellingen vlaamsch.

Deken en ommegangers contrôleerden ééns per jaar of de hoveniers en groenteboeren van het gilde bovengenoemde geijkte manden hadden, en ook of hun gewichten ééns per jaar bij den stadsijkmeester geijkt werden. Bij het aantreffen van overtredingen werden zware boeten opgelegd, en bij herhaling volgde een verbod van nering.

De landlieden mochten hun fruit en groenten niet in de stad uitleuren, op boete van 5 schelling vlaamsch, alleen met uitzondering van **geboste rapen,** mits van iedere honderd bossen aan het gilde 2 grooten vlaamsch betaald werd.

Het was den landlieden echter wel toegestaan direct aan de burgerij van Zierikzee te leveren, dus zonder te markten, als de **aardappelen, appelen** of **peren** tevoren besteld waren, en op voorwaarde dat de jaarpenning en verdere belasting voldaan was.

Voor aardappelen, appelen en peren werd in 1790 een markt aangewezen voor hen, die in de stad of in Schouwen en Duiveland woonden en geen lid van het gilde waren. Deze markt had des Zaterdags in den voormiddag plaats aan de Pomp of Groote Welle bij de Vleeschhal, waar reeds vanouds de appelmarkt gehouden werd. Daar mochten deze niet-leden van het gilde hun waren aan de burgerij verkoopen, doch met geen kleinere hoeveelheid dan één appelmand met een inhoud van een halven zak. Aan den deken van het groenselgilde moest natuurlijk voor dit recht een en ander betaald worden. N.l. in de eerste plaats een jaarpenning van twee schellingen vlaamsch en in de tweede plaats van iederen zak aardappelen, appelen of peren één groote vlaamsch, van de manden naar avenant, op poene van 5 schelling vlaamsch. Karren en schuiten mochten niet eerder gelost worden, dan nadat deze penningen betaald waren.

Voor aardappelen betaalden ook de leden van het groenselgilde één groote vl. per zak, ten behoeve van het gilde.

Op de Zaterdagsche appel-, peren- en aardappelmarkt werd toezicht uitgeoefend door deken en ommegangers van het groensel-

gilde. Speciaal werd er op gelet, dat de boeren niet meer dan twee vingers dik stroo of hooi in de manden hadden op verbeurte van het product en op boete van 5 schelling vl.

Het huren van boomgaarden was ook toen reeds een gewone praktijk. Dit blijkt uit de bepaling, dat hoveniers en „fruyteniers", die een boomgaard huurden, verplicht waren jaarlijks vóór primo October aan den deken op te geven, welken boomgaard zij over dat jaar in pacht gebruikten. Van elk pond vl. der opbrengst moesten zij aan den deken twee grooten vl. betalen ter voldoening van het zoogenaamde „pondgeld" ten behoeve van het groenselgilde.

Te Zierikzee werden ook groente en fruit, in het bijzonder appelen, peren en aardappelen aangevoerd, die niet in Schouwen en Duiveland geoogst waren.

Er werd n.l. bepaald, dat iedere ingezetene jaarlijks van buiten de eilanden Schouwen en Duiveland mocht ontbieden acht tonnen appelen, peren of aardappelen, zonder die aan de Weete te moeten brengen, mits daarvoor aan het gilde voor iedere ton drie grooten betaald werd en op voorwaarde, dat eigen consumptie en niet negotie het doel was.

In verband hiermede had iedere schipper de verplichting van dergelijke aanvoeren uit den vreemde aan den deken van het groenselgilde opgave te doen.

De gildebrief van het Zierikzeesche groenselgilde is ongetwijfeld een belangrijk document, omdat wij er uit kunnen leeren, dat ook onze voorouders soms reeds inzichten hadden, die in den huidigen tijd met „nieuw" of „modern" worden aangeduid, terwijl men er in het geheel geen notie van heeft, dat ze zeer oud zijn en oudtijds tot bepaalde maatregelen of instellingen leidden.

Wij denken hier vooral aan de voorafgaande keuring der tuinbouwproducten op kwaliteit en rijpheid, verder aan het toezicht op de maten en gewichten en op de opvulling der manden met stroo, kortom aan de vrij volledige contrôle op handelsbedrog. En wanneer wij van den afslag of „weete" hooren, denken wij onwillekeurig aan de thans bestaande veilingen, al zijn er dan wel heel wat verschilpunten op te noemen.

Uit het oprichten van een groenselgilde te Zierikzee in 1602, mag worden afgeleid, dat de ontwikkeling en uitbreiding van den tuinbouw, die wij voor de 16e eeuw konden vaststellen, niet tot stilstand is gekomen, maar zich ook in de 17e eeuw heeft voortgezet.

De handel in tuinbouwproducten in de kleine steden werd dan

ook voortdurend belangrijker. In het werk van Dr. G. D. J. Schotel: „Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de 17e eeuw" werd van deze nering het volgende gezegd:

„Ofschoon groenten- en fruitverkoopers hunne waren op de „wekelijksche markt brachten, en zelfs op sabbath, hoezeer de pre„dikanten er tegen ijverden, en zulks door Hondius op zijn „Swart „Register" als een der duizend zonden werd geplaatst, ze langs „de huizen rondventten, zoo waren ze echter ook in manden voor „hunne woningen uitgestald."

Wat Dr. Schotel verder over den tuinbouw mededeelde, was ontleend aan den Zeeuwsch-Vlaamschen schrijver Hondius, die uitvoerig over zijn kweekerij in dichtvorm schreef. (Dapes exemptae of de Moufe-Schans, dat is de soeticheydt des Buytenlevens). Hondius verbouwde een zeer groote verscheidenheid van allerlei groenten, waarvan vele in zijn tijd nog wel weinig bekend zullen zijn geweest.

Zoo betrok hij zaad van artisjokken uit Florence en zong:

„Artischocken onder d'eerde,"
„Vint men eerst in mijnen hof."

Ook bloemkool, pompen, chardons, asperges („dik en zoet"), luiksche erwten en boonen, platte boonen, vroeger en late erwten (toen een gemeen voedsel geacht), rapen (wit van schel, van smake soet, plat van lijve, dun van steerte), groene en roode beeten, witte en gele peen, kroten, sjalotten en schorseneeren werden in zijn „Mouffeschans" aangekweekt.

De „cabuysen en komkommers, sonder voen, slym en water, cout en groen", gaf Hondius aan zijn knechten, doch hij was zeer gesteld op „pastinaken, bruin in de boter gerooste salsify, schone sachtkens in de pan gefyte raponce".

Allerlei koolsoorten trof men bij hem aan, doch de meeste gingen naar „knechten-keucken".

„De savoyen maer alleen,"
„Met een coolken root en cleen."
„En de bloem-cool op der trouwen,"
„Wert voor zijnen dis gehouwen."

Ook had Hondius:

„Velden vol van beyd' aluynen"
„Witte tsamen ende root."

Verder:

„Onsen loock wel vast gebolt"
„En ons diep gebleeckt porreyen."

„De cibolen altijts groen"
„Om met eenen bottram t'eeten"
„Of om in solae te doen."

Voorts allerlei saladen (groot en cleen, roode kroppen ook):

„Ander kroppen, min genegen"
„tot het sluyten in een hooft"
„Wijt gesprijt aen alle wegen"
„Boven allen seer gelooft;"
„Vinde ick hier, die in een boudt"
„Toegebonden in een het rondt"
„Boven alle de soladen"
„En latouen sijn te raden"
„Om haer geelheyt, en met eenen"
„Om haer soete en malse beet"
„Die den hof ver gaet vercleenen"
„Van d'Indivij toebereit,"
„Daer van jaerlicx d'Italiaen"
„Sonder heeschen of vermaen,"
„Ons met sijn gewonnen saden,"
„Mildelick comt overladen."

Dat de tuinbouw in den aanvang der 17e eeuw in Zeeland reeds een bedrijf van beteekenis was, blijkt ook uit een belastingheffing op de hoornbeesten en bezaaide landen van Oct. 1620. Deze impost werd in Zeeland ingesteld ter bestrijding van de kosten van den 80-jarigen oorlog, en moest ook betaald worden van land met **„pompoenen, latuw, warmoes, koolen, meede, geboomte** of andere beplant of bezaaid". Men moest opbrengen een stuiver per maand per gemet, van mindere of meerdere oppervlakte naar avenant. De belasting werd bepaald van den dag, dat het land bezaaid of beplant was, tot op den dag, dat de vruchten daarvan geoogst waren. Van de bosschen en boomgaarden werd alleen voor de zes zomermaanden impost geheven.

Welke groenten en kruiden er in de 17e eeuw verbouwd werden, kunnen wij ook te weten komen uit de ordonnantiën van de Staten van Holland op de verpachting van de verponding over de lan-

24) Beete is zeer waarschijnlijk het fransche „bette" of „poirée", bij ons tegenwoordig snijbiet genoemd. Wat hier beetwortel heet, is de kroot. J. L. de Vilmorin zegt in L'Héridité chez la Betterave Cultivée op blz. 32: „Les bettes „sont les plus anciennes; elles remontent probablement à l'époque de l'occupation „romaine; les betteraves potagères ont apparu en France dès la fin du 16e ou au „début du 17e siècle. Les bettteraves fourragères et sucrières ont été introduites „à la fin du 18e siècle." Zie ook blz. 65.

den, die met warmoesvruchten werden beteeld.[23]) Dit geldt wel inzonderheid voor Holland, maar wij mogen veilig aannemen, dat waar er in Zeeland aan tuinbouw gedaan werd, dezelfde producten als in het naburige Holland geteeld werden.

Genoemd werden: Roomsche en Turksche boonen, kool, „pijnsternakel-peen", gele en roode peen, ‚suycker-ey-wortelen", suikerwortel, beetwortelen, „caroten", „artisocken", pompoenen, komkommers, „thuyn of gerijsde peulen", knollen, ajuin, lavendel, thijm, salie, „ysop", „scherley", alsem, asperges, salade, „beete,[24]) ende „diergelijcke moesvruchten ende kruyden."

In de ampliatie van 1654 werd gezegd: „mitsgaders ook de lan„den, geen boomgaarden zijndè, met aalbessen en kruisdoornen „beplant." De bessenteelt was blijkbaar toen ook van belang geworden.

Bij de regeling van den impost op de „Fruyten" door de Staten van Holland in 1605 en in 1655 werden genoemd: appelen, peren, noten, mispels, kersen en versche pruimen. Voorts „Hierlandtsche boomvruchten", en de „orangien, granaten, citroenen, limoenen, ker„stangien, hazelnoten e.d. van buiten af over zee of langs de rivie„ren komende."[25]).

Bilderdijk vertelt, dat op 2 Maart 1672 een maaltijd door den lateren stadhouder Willem III aan de Staten van Holland werd aangeboden. Bij dien maaltijd werd als fruit opgediend: peren "bon Chrestien", en appelen („renetten") ‚granaatappelen alsmede citrusvruchen.[26])

Uit laatstgenoemde gegevens blijkt dus wel duidelijk, dat men in de gouden eeuw niet alleen uit de eigen gewesten, maar ook uit zuidelijke streken vruchten betrok. Zoowel over zee als langs de rivieren werden naar het rijke Holland en Zeeland noten, kastanjes, en allerlei zuidvruchten aangevoerd.

Voor het midden der 18e eeuw vonden wij, dat de Walchersche huislieden 's Maandags en Donderdags behalve koren en zuivel ook **groente** te Middelburg aanvoerden. „De groenmarkt strekt „2 maal per week op de gewone marktdagen, ten verkoopen van alle boomvruchten en aardappelen."[27])

Op Schouwen, en wel speciaal in de omgeving van Zierikzee was in de 18e eeuw de **aalbessencultuur** van groot belang. Dr. Job Baster deelde daaromtrent in 1774 mede, dat deze cultuur zoo uitgebreid was, dat sommige tuiniers jaarlijks tusschen de duizend en twee duizend ponden aalbessen verkochten, de roode voor een stuiver, de witte voor tien of twaalf duiten het pond. Een aalbessen-

struik leverde toen 10—16 pond vruchten op. Duizende ponden aalbessen werden voor het maken van den toen alom vermaarden bessenwijn gebezigd. De productie beliep meer dan honderd okshoofden wijn „zoo uitnemend gemaakt, dat oude en kundige wijn„koopers die niet van Bergerac, Surançon of Majernewijn konden „onderkennen". Er werd in Schouwen geen boer gevonden, die geen aalbessenwijn in zijn kelder had, wat de Staten van Zeeland in 1774 bewoog om dien wijn met een stuiver per stoop te belasten.

Baster was een groot liefhebber van het nemen van proeven met allerlei bloemen en planten. In de mooie tuinen van zijn woning „Het Zonnehof" te Zierikzee vond men tulpen, ranonkels, narcissen en velerlei boomsoorten.

Het planten van boomen vond in hem een voorstander, van de witte moerbei voor de zijdecultuur, en vooral van dennen-, pijn- en lorkenboomen en taxis voor werkhout van welke laatste soort hij zelf uitnemende en fraaie meubelen had laten vervaardigen.

Van zijn proeven met tuinbouwgewassen vermelden wij nog die over het aankweeken van bloemkool uit Italië, die hij zelf zeer geslaagd noemde.

Een werk over tuinbouw van den Engelschman Philip Miller, werd door Baster onder den titel „Maandelijksche Tuinoefeningen" in het Nederlandsch vertaald.

Een van de rijkste streken van Zeeland op het gebied van fruitteelt was wel Zuid-Beveland. Alle oude schrijvers vermelden een rijkdom aan boomgaarden.

Kapelle had in het midden der 18e eeuw menigvuldige boomgaarden en kweekerijen. Er waren drie adellijke huizen of ridderhofsteden: Maalstede, Bruelis en Gistellis, waarvan Bruelis door vele boomgaarden omgeven was. Ook andere dorpen op Zuid-Beveland hadden een belangrijke plaats aan de fruitteelt ingeruimd. [28])

Ermerins zegt in zijn beschrijving van het eiland Zuid-Beveland (1793):

„De veelvuldige boomgaarden zijn ook een tak van voordeeligen „handel, welker vruchten buiten dit gewest alomme aangenaam, „den welvaard helpen vermeerderen, en teffens deze landstreek een „sierlijk toevoegsel zijn." [29])

In het midden der vorige eeuw trof men te Kapelle, te Wemeldinge en enkele andere plaatsen behalve appelboomgaarden ook nog groote kersenboomgaarden aan, die goede winsten afwierpen. De kersen werden voor een groot deel met schuitjes uitgevoerd naar

elders; later maakte men voor de verzending ook van den spoorweg gebruik. Goes had veel aalbessenteelt. In de boomgaarden liet men algemeen gras groeien. De nieuwe tijd zou hierin groote verandering brengen.

Het jaarverslag der Zeeuwsche Landbouw Maatschappij van 1872 zegt:

„Vroeger waren er op Zuid-Beveland uitgestrekte boomgaar-„den; door de steeds stijgende pachtprijzen der bouwgronden ver-„dwenen ze echter van lieverlede, evenals de beplantingen met hak-„hout van Oostelijk Zuid-Beveland.

„Sedert de spoorverbinding begint men weder de aandacht op „boomgaarden te vestigen, zoodat er weder onderscheidene te „Kapelle en Wemeldinge en ook op Walcheren zijn aangelegd."

„Ook zijn enkele boomkweekerijen aanwezig, zoodat men in tegen-„stelling met vroeger niet alles uit Holland of België behoeft aan „te voeren."

In de jaren van 70 en 80 werden er door de meerdere vraag en de betere communicatiemiddelen behalve op Walcheren en Zuid-Beveland ook in Hulst wat boomgaarden aangelegd. Toch was Zuid-Beveland nog altijd het eenige gedeelte van Zeeland, waar op eenigszins belangrijke schaal aan ooftcultuur (appels en kersen) werd gedaan. De landbouwvoormannen van die dagen betreurden het, dat het voordeel der boomgaarden nog verre van algemeen werd ingezien. In vele streken van Zeeland werd nog alleen voor eigen gebruik en niet voor verkoop fruit gekweekt.

Reeds in 1846 meende de Z.L.M., dat Zeeland meer fruit, groente en pluimvee moest voortbrengen, daar de ontwikkeling van Engeland gunstige vooruitzichten bood voor export dezer producten daarheen. [30]) Men zou daartoe zijn vruchten moeten veredelen en met den handel moeten samenwerken om tot een flinken uitvoer te komen. In 1850 werd aan de gewone tentoonstelling der Z.L.M., die te Middelburg plaats had, een bloemententoonstelling verbonden, teneinde de bloementeelt in Zeeland aan te moedigen! [31]) En in hetzelfde jaar werd te Middelburg opgericht een „Vereeniging tot bevordering van den Tuinbouw in de provincie Zeeland." Het zou evenwel nog geruimen tijd duren, eer men met het verzenden naar Engeland eenige resultaten zou kunnen boeken. De gedachte bleef echter voortwerken, en zou in 1880 leiden tot de oprichting der N.V. Export Maatschappij voor Zeeland. In 1881 verzond deze Maatschappij reeds tuinbouwproducten naar Engeland, speciaal komkommers, zwarte bessen en uien.

In Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen bracht de meerdere belangstelling voor den tuinbouw de oprichting in 1878 van een Maatschappij tot bevordering van Ooft- en Tuinbouw, die in 1880 reeds 134 leden telde. [32]) In deze streek waren er boerenzoons, die zich te Gent in den tuinbouw gingen bekwamen.

In 1879 werd door D. J. van der Have op bescheiden schaal een kweekerij en zaadhandel begonnen te Kapelle bij Goes. Eerst 2 H.A. groot, werd de zaak reeds spoedig uitgebreid en onder zijn zijn zoon waren er 25 H.A. boomkweekerij en bloementeelt, 25 H.A. boomgaarden en 50 H.A. boerderij benevens een groote zaadhandel.

Dit bedrijf werd van groote beteekenis voor de ontwikkeling van den tuinbouw in Zeeland door het leveren van uitstekend plantmateriaal, en door de mogelijkheid, die het bood om in eigen omgeving met het nieuwste en meest volmaakte op tuinbouwgebied kennis te maken. De Zeeuwsche boeren kregen hier voor oogen een prachtig voorbeeld van intensieve vruchtencultuur met onderplanting van aardbeien, frambozen, zwarte, roode en kruisbessen.

Dit heeft er ongetwijfeld veel toe bijgedragen om de oude grasboomgaarden meer en meer te doen verdwijnen.

Het voorbeeld van Van der Have vond navolging, en zoo ontstonden hier ook de kweekerijen van L. Eversdijk en J. Persant Snoep.

Het snelst ontwikkelde zich de tuinbouw op Zuid-Beveland en Walcheren, omdat hier de producten het gemakkelijkst verzonden konden worden, n.l. per spoor naar Holland en Duitschland en met de „Zeeland"-booten naar Engeland.

Voor Schouwen en Duiveland ontstond een goede ontwikkelingsmogelijkheid door het aanleggen van den Rotterdamschen tramweg. Zeeuwsch-Vlaanderen moest achteraan blijven, omdat het die gemakkelijke verbindingen met de belangrijke afzetgebieden miste, en België als débouché niet in aanmerking kwam.

De fruitteelt, aanvankelijk nevenbedrijf van den akkerbouw op de lichtere en loopende gronden, die voor de bouwerij minder geschikt waren, ontwikkelde zich meer en meer als zelfstandige tak van productie. De intensiteit en de uiteindelijke resultaten werden door deze ontwikkeling zeer gunstig beïnvloed. Bij gebrek aan grond voor een verdere uitbreiding van den akkerbouw bij een toenemende landelijke bevolking, heeft de tuinbouw reeds in belangrijke mate de middelen verstrekt om het landelijk bevolkingssurplus aan loonenden arbeid te helpen.

Waar de tuinbouw dan ook een sterke uitbreiding heeft onder-

gaan, is de bevolkingsdichtheid en vaak ook de algemeene welvaart sterk toegenomen.

De organisatie van den verkoop der tuinbouwproducten, zoo onmisbaar voor den tuinbouw, leidde tot het oprichten van veilingen te Goes, Kapelle, Middelburg, Vlissingen, Krabbendijke, Zierikzee, Tholen en Oostburg. De vier eerstgenoemde zijn verreweg de belangrijkste. Het contact met andere markten en afzetgebieden was oorzaak, dat men zich meer op de vroege en vruchtbare appel- en peersoorten ging toeleggen, en dat de grove wintersoorten, die slechtere prijzen opbrachten, meer en meer prijs gegeven werden. De nieuwe soorten eischen natuurlijk meer verzorging, maar het bedrijf is daar thans op ingesteld, en de financieele resultaten beloonen vaak ruimschoots de grootere cultuurzorgen.

Men heeft ook in Zeeland ervaren, dat men er met een zorgvuldige cultuur alleen nog niet komt. De sorteering en verpakking moeten in de eerste plaats aan zeer hooge eischen voldoen, wil men zijn marktpositie niet ondermijnen. Dit inzicht, vooral door den tuinbouwconsulent gepropageerd, heeft thans overal baan gebroken, en tot doeltreffende maatregelen geleid.

Volledigheidshalve vermelden wij nog de bloembollenteelt, die voor den grooten oorlog hier en daar in de duinstreek van Schouwen en Walcheren met goed gevolg werd ingevoerd.

---

1) Nieuwe Cronyk van Zeeland, door M. Smallegange, 1696, blz. 310.
2) Van Mieris, Gr. Ch. b. I, blz. 308.
3) Van Mieris II, blz. 180.
4) Van Mieris II, blz. 672.
5) Van Mieris II, blz. 766.
6) Van Mieris III, blz. 177.
7) Van Mieris IV, blz. 159.
8) Van Mieris IV, blz. 771.
9) M. van Empel en H. Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, afl. VI, blz. 185.
10) Mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, blz. 283.
11) Mr. R. Fruin, Het recht der stad Reimerswaal, blz. 100.
12) Mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, blz. 319.
13) G. A. Vorsterman van Oyen, Rechtsbronnen der Stad Aardenburg.
14) Archief Z. Gen. 1907 . H. M. Kesteloo. De leprozen te Middelburg. Blz. 146.
15) Ibidem. Blz. 149.
16) Mr. R. Fruin. Het recht der stad Reimerswaal. Blz. 145.
17) Ibidem blz. 163.
18) Ibidem blz. 116.
19) Mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt. Rechtsbronnen van Zierikzee. Blz. 322.
20) G. A. Vorsterman van Oyen, Rechtsbronnen der stad Aardenburg. Blz. 179.
21) Archief Zeeuwsch Genootschap 1913.
22) De gildebrief is aanwezig in het archief der stad Zierikzee.
23) Ordonnantiën van 1653, 1654, en 1655. Gr. Pl.b. I, blz. 1950.
25) Groot Placaatboek I, blz. 1858.
26) Geschiedenis des Vaderlands door W. Bilderdijk, deel XI, blz. 281.
27) Tegenwoordige Staat der Vereen. Nederlanden, 1753, uitgegeven door Is. Tirion, deel 9, blz. 189.
28) Tegenw. Staat der Vereen. Nederlanden, deel 10, blz. 320.
29) J. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, dl. 8, Zuid-Beveland, blz. 6.
30) Jaarverslag Z.L.M. 1846.
31) Jaarverslag Z.L.M. 1850.
32) Jaarverslag Z.L.M. 1880.

DE PAARDENFOKKERIJ.

In de vluchtbergen zijn veel schapenbeenderen, maar zeer weinig paardenbeenderen gevonden. In den Luycksberg en in den noordelijken van Serooskerke vond men een dozijn ossa metatarsi van paarden, 27 c.M. of minder lang, en dus van kleine paarden afkomstig. Volgens kenners werden deze metatarsaalbeenderen bij wijze van schaatsen gebruikt. Voorts werd er nog gevonden een paardenkootje, dat als polijstwerktuig moet hebben gediend.

De vluchtbergen zijn volgens Dr. J. C. de Man, aan wien wij ook bovenstaande gegevens ontleenden, uit den Post-Romeinschen of Frieschen tijd. Het kleine paard der vluchtbergen zal dus ook wel een Frieschen oorsprong hebben, en verwant zijn met het terpenpaard. Ook buiten de duinen in zee, daar waar vroeger de Westkust was, heeft men beenderen van paarden gevonden.

Na den vluchtbergen- en schorrentijd komt in Zeeland een tijdvak van actieve bedijking, waarmede de akkerbouw zijn intrede kan doen. De schapenteelt neemt nu af, en de paardenhouderij, noodzakelijk voor de bewerking van het bouwland, breidt zich snel uit. Het zijn nu de zware paarden, die een rol gaan spelen en waarschijnlijk door de Frankische bevolking hierheen werden gebracht.

Reeds vroeg had het Zeeuwsche paard een zekere vermaardheid als landbouwpaard, en de bisschop van Théroanne, Drogo, prees dan ook in 1058 de forsche paarden van het eiland Walcheren, „equi robore praestantes".

Van Dillen vertelt in zijn meergenoemd werk, dat reeds in de vroege Middeleeuwen de Friezen (lees Noord-Nederlanders; Nederland werd toen Friesland genoemd op dezelfde wijze als het nu met Holland wordt aangeduid) bekend stonden als ondernemende handelaars. „In een verdrag, dat de bisschop van Munster in de 2e helft der 13e eeuw met hen sloot, worden onder hun handelswaren ook paarden en ossen genoemd, en de Friesche paarden- en veehandelaren waren omstreeks 1252 en in de 14e eeuw te Brugge en te Damme een gewone verschijning."

Mogelijk zijn zij ook wel in Aardenburg geweest, want bij de bevestiging van de Aardenburgsche jaarmarkt in 1299 door Graaf

Guy werd bepaald, dat de eerste 3 dagen paardenmarkt zou worden gehouden, en daarna nog 3 dagen lakenmarkt. [1])

De jaarmarkten ruimden in dien tijd een belangrijke plaats in aan den paarden- en veehandel. Zoo zegt Blok, dat de Valkenburger- en Voorschoter jaarmarkt vooral als paardenmarkt binnen- en buitenslands reeds in de 13e eeuw grooten roep hadden. [2]) In de 14e eeuw was het vooral Alkmaar, dat een groote rol speelde als centrum van vee- en paardenhandel. Hier kwamen op de jaarmarkten in 1338 en 1339 kooplieden uit Oost-Friesland, Vlaanderen, Brabant en Denemarken. [3])

Maar ook in het Middeleeuwsche Zeeland zijn er voorbeelden aan te wijzen, dat op de jaarmarkten paarden en vee verhandeld werden.

In ons hoofdstuk „Het vroegere Zeeland als centrum van handel en scheepvaart", vermeldden wij, dat de Middelburgsche jaarmarkt van 1323, alsmede de Goesche jaarmarkt van 1417, vooral ook van belang waren voor den handel in paarden en vee.

In 1416 gebood de graaf zijn tollenaars te Giessendam en te Haastrecht de poorters van Goes vrij te laten varen met paarden en ander goed, „daer sy aldaer mede plegen te verkeeren." [4])

Uit de studie van Blanchard over de Vlaamsche kustvlakte kunnen wij leeren hoe belangrijk in deze omgeving de paardenfokkerij vanouds reeds was.

„L'Est fut par excellence le pays d'élevage et les lettres patentes „données par l'archiduc Philippe à ceux du Franc (het vrije van „Brugge), en 1504, constatent que la nourriture et l'élevage des „chevaux forment la principale occupation des habitants". [5])

Op Walcheren ontstond al spoedig veel kleinbedrijf, waardoor de beteekenis van de paardenfokkerij afnam, en de Walchersche steden in lateren tijd niet als belangrijke paardenmarkten vermeld werden.

De Kruiningsche paardenmarkt was in de 17e eeuw zeer bekend; hier was dus toen een belangrijk gebied van paardenfokkerij evenals nog tegenwoordig.

Te Goes werd op de met boomen beplante Beestenmarkt ook paardenmarkt gehouden, doch deze was in het begin der 18e eeuw reeds geheel teniet gegaan. [6])

Kruiningen lag ook vroeger in een belangrijker gebied van paardenfokkerij dan Goes.

In Zierikzee werden in de 18e eeuw twee jaarlijksche paardenmarkten gehouden, n.l. in Maart op den eersten Zaterdag na half-

vasten en in October-November. De paardenhandel was er echter niet van veel beteekenis.

Op het platteland van Schouwen en Duiveland ontstonden in den loop van de 17e eeuw allerlei kleinere paardenmarkten. Philips II gaf aan Brouwershaven een paardenmarkt, die op 31 Augustus gehouden werd. Meer bekende paardenmarkten hadden Haamstede en Rengerskerk. [7]) Bruinisse, Nieuwerkerk (vanaf 1656) en Oosterland (vanaf 1688) bezaten eveneens paardenmarkten, waaruit wij kunnen afleiden, dat de paardenhandel zeer weinig gecentraliseerd was. [8])

Op Schouwen en Duiveland bestond reeds vroeg een soort hengstenkeuring, n.l. ingevolge een octrooi van de Staten van Zeeland van 1656. Geen hengsten mochten in deze beide eilanden tot het dekken van paarden worden gebruikt, dan nadat zij door de hoofdofficieren, in wier rechtsgebied zij zouden worden gestationneerd, waren goedgekeurd en toegelaten op boete van twee pond Vlaamsch.

In 1693 werd deze toelating bij nadere resolutie der Staten aan de Regeerders van Zierikzee overgelaten, waartoe de hengsten na afloop der paardenmarkt voor het stadhuis werden gebracht. [9])

Gaan wij thans over tot een korte beschrijving van het Zeeuwsche paard.

In een beschrijving van Walcheren uit de eerste helft der 16e eeuw wordt gezegd:

„Hun paarden zijn hoog van bouw, maar zeer traag en men kan „ze met den teugel moeilijk op onze manier sierlijke bochten laten „maken (de schrijver was een Italiaan); overal in de Nederlanden „gebruikt men ze voor den landbouw en voor den wagen in de „plaats van ossen." [10])

De paarden van Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen werden in 1819 door J. Ab Utrecht Dresselhuis als volgt beschreven:

„De paarden zijn kloeke, sterke beesten, bijzonder voor den „landbouw geschikt, met de Vlaamsche in schoonheid wedijveren„de, en daarin zoowel als in grootte, die van Walcheren overtref„fende, ofschoon er tot nog toe weinig tot veredeling gedaan wordt. „Zij zijn ook elders zeer gezocht, en worden menigvuldig naar Zee„land en Vlaanderen uitgevoerd." [11])

Volgens dr. Staring en Reinders werden de volgende eigenschappen aan het Zeeuwsche paard toegekend:

[7]) In het wapen van Rengerskerk komt een paard voor. Zie de wapens van Zeeland in de kroniek van Smallegange.

Bouw-zwaar en min of meer plomp. Hals kort, breed en dik. Kop vleezig en zwaar met kleine oogen en ver uitstaande ooren. Rug min of meer ingebogen. Kruis rond en gespleten, afhangend. Staart diep ingeplant. Kop- en maanharen zeer lang en zwaar. Beharing aan de pooten sterk. Hoeven plat. Kleur veelal bruin.

Staring zegt in „Natuurkunde en Volksvlijt, 1870" dat er 25000 Zeeuwsche of eigenlijk Vlaamsche paarden zijn, de welbekende zeer zware en breede, meestal bruine dieren. „Behalve in Zeeland „treft men ze op enkele der Zuid-Hollandsche eilanden en gedeel- „telijk in de Noord-Brabantsche zeepolders aan." [12])

Uit al deze uitlatingen en beschrijvingen komt het trekpaardentype wel duidelijk naar voren. Voor de koets was het paard niet erg geschikt, en vandaar dat men daarvoor lichtere paarden invoerde.

Zoo hooren wij van een resolutie van de Staten van Zeeland in het jaar 1694, waarin aan de stad Zierikzee met seclusie van alle andere werd toegestaan: „aan één of twee personen te consenteeren „om te houden twee of drie Friesche hengsten over het geheele „district en judicature van Zierikzee." [13])

Hieruit blijkt, dat men in Zeeland ook vreemde hengsten gebruikte, zeer vermoedelijk voor het fokken van koetspaarden, [14]) misschien gedeeltelijk ook voor het dekken van de inheemsche landbouwpaarden.

Door het Zierikzeesch stadsbestuur werd op 14 Maart 1695 aan Jan Noutje op zijn verzoek verleend: „octrooi-exclusief tot het hou- „den van hengsten over Schouwen en Duiveland, mits voor het „dekken van paarden genietende 5 schelling op de hand en 15 „schelling in het boek, kaggel- of geen geld, te innen met gijsel- „recht etc." [15])

[14]) Bilderdijk zegt in zijn Geschiedenis des Vaderlands, deel 10, blz. 298, dat de koetsen in ons land eerst op het einde der 17e eeuw wat algemeener werden. Daarvóór waren ze zeer sporadisch. Louise de Coligny werd, toen zij voor het eerst in Holland kwam, van Dordt naar Delft gebracht op een gewonen open wagen, en zij bracht de eerste „carosse" mede uit Frankrijk. In deel 11, blz. 279 zegt Bilderdijk, dat men in 1650 begon met huurkoetsen van de eene plaats naar de andere te laten rijden. Dit waren de „caraba's". Welke koetsen en wagens in Zeeland in de 18e eeuw in gebruik waren, leert ons de Ordonnantie van de Staten van Zeeland op het „Karos-, Wagen- en Paardegelt" van 1742. (Gr. pl. b. IX blz. 1124). Genoemd werden: koetsen, Berlyn of andere rijtuigen met glazen gesloten, speelwagen of faëton, open boerenspeelwagens ten plattelande, chaise, groote Noorsche „kirren". Voor een koets met twee paarden moest per jaar ruim 8 pond vl. betaald worden voor een boerenspeelwagen 1 pond en voor een rijpaard 2 pond vl.

Op 7 Mei 1697 werd zijn octrooi wegens de klachten der ingezetenen ingetrokken, en aan alle anderen de vrijheid gelaten om hengsten te houden ten gerieve der ingezetenen, op voorwaarde, dat bekwame hengsten aan de heeren commissarissen gepresenteerd werden. [16])

Over de prijzen, waarvoor paarden in vroegere eeuwen verhandeld werden, kunnen wij iets te weten komen uit rekeningen van besturen of instellingen.

In de meer genoemde Jaarrekeningen van de Leprozen te Middelburg (bewerkt door H. M. Kesteloo in 1907) vonden wij, dat een roode merrie in 1555 deed £ 2.8.

Een paard „omme in de kerre te wercken" werd in 1553 met £ 2 betaald. Een paard bracht in 1558 21 grooten op, en twee ruinpaarden voor de stadsmestkar werden in 1560 samen verkocht voor £ 2.10. [17])

De tachtigjarige oorlog bracht ook voor den landbouw groote moeilijkheden en zware lasten. In Holland en Zeeland kwam in 1583 een „Ordonnantie van den impost van alle bestialen" tot „furnissement van de onkosten en lasten van 't gemeene Landt." [18]) Van alle paarden, die verkocht werden, of die van eigenaar verwisselden, moest de twintingste penning betaald worden. De eene helft betaalde de kooper, de andere helft de verkooper. Ook van het vee moest de twintigste penning voldaan worden. Daarnaast kwam dan nog in hetzelfde jaar een impost op de hoornbeesten en bezaaide landen. [19])

In 1620 en 1621 werden er in Zeeland opnieuw allerlei belastingen op den landbouw ingesteld „tot furnissement van de onkosten „en de lasten van den (tachtigjarigen) oorlog." In April 1621 kwam er een afzonderlijke impost in Zeeland van alle paarden, die verkocht of „vermangeld" werden. De pachter van dit middel hief bij verkoop of eigendomsverandering nu niet minder dan den twaalfden penning, waarvan evenals vroeger de eene helft door den kooper en de andere helft door den verkooper betaald moest worden. De belasting moest voldaan zijn eer men het paard mede naar huis kon nemen.

In 1637 en 1653 werd deze impost nog nader geregeld [20]), en in de Nederlandsche Jaarboeken troffen wij nog voor het jaar 1761 een ampliatie aan. De handel in paarden en de paardenfokkerij werden dus wel zeer lang aan banden gelegd.

Genoemde Ampliatie van 1761 bepaalde, dat geen verandering van plaats of meester, onder pretext van verhuring of om ze te

probeeren, langer mocht duren dan 24 uur. Anders zouden de paarden voor verkocht worden gehouden, en dan moest 's Lands gerechtigheid aan den pachter van het middel worden betaald.

De ordonnantie werd voortaan ook van toepassing op paarden, „van buiten 's lands inkomende en hier gebruikt; gelijk ook op „paarden, in het eene district gekocht en in het andere ten gebruike „overgebracht; ten ware de kooper bij quitantie konde aantoonen, „dat de volle impost ter plaatse waar de verkoop alhier in Zee-„land is geschied, betaald is."

„Tot betere reguleering van dit Middel, en om alle misbruiken „van hetzelve tegen te gaan, worden alle geaccordeerde vrije paar-„denmarkten, bij provisie en tot ons nader goedvinden, gehouden in „surséance.

Er werden dus nog in de tweede helft der 18e eeuw krasse maatregelen genomen om de belastingpenningen binnen te krijgen, en men zag er van overheidswege niet tegen op ten behoeve van de fiscale belangen, de economische belangen op te offeren.

Tijdens den tachtigjarigen oorlog werd de uitvoer van paarden herhaaldelijk verboden. Het bleek namelijk, dat men er in de Nederlanden geenszins tegen op zag om ook aan den vijand paarden te leveren, wanneer daarmee winsten konden worden gemaakt. In het eigen land ontstond daardoor soms een gebrek aan paarden.

Het eerste uitvoerverbod is dat van Leycester in 1586. [20a])

Door de Staten-Generaal werden dergelijke verboden uitgevaardigd in 1614, 1620, 1621 en 1631.

Om het leveren van paarden aan den vijand door het eigen ruitervolk en de landbouwers zooveel doenlijk tegen te gaan, werden nog talrijke placaten geëmaneerd. Zoo in 1632, 1634, 1637, 1640. In 1643 werd de uitvoer van paarden weer toegestaan tegen betaling van een uitvoerrecht.

Op het einde der 18e eeuw ging de regeering zich meer met de bevordering van den landbouw bezig houden, en zoo ontstond er op 31 Dec. 1799 een wet betrekkelijk de paardenfokkerij. In elk departement zouden voor de uitvoering van de voorschriften der wet, één keurmeester, en twee commissarissen zijn. Voor rekening van de republiek zouden ieder jaar in elk departement 20 van de beste merrieveulens aangekocht worden, om deze bij loting af te geven aan ingezetenen, die een merrie zouden kunnen opfokken. Voorwaarde daarbij was, dat binnen vijf jaar den lande door de fokkers restitutie zou zijn gedaan voor de verschafte veulens, en dat bedoelde dieren op driejarigen leeftijd voor den aanfok zouden

worden bestemd.

Voor de beste merries zouden er jaarlijks premies worden uitgereikt, en wel in ieder departement afzonderlijk. Alleen gekeurde hengsten mochten worden gebezigd voor het dekken van merries, toebehoorende aan iemand anders dan den hengstenhouder. Voor de keuring werden uitsluitend de gitzwarte en de bruine hengsten toegelaten. In elk departement zou ieder jaar een premie van f 100 worden toegekend aan den besten hengst. Tevens werd bij de wet het dekgeld geregeld.

Het oppertoezicht op de naleving der wet berustte bij het Agentschap van Nationale Economie.

De ervaring met deze wet opgedaan, was zeer teleurstellend. Er was geringe deelneming in de eerste plaats, maar bovendien ondervond men nog tegenstand van de zijde der hengstenhouders. Tevens bleek, dat het doel der regeering, om langs dezen weg tot het fokken van een goed handelspaard te komen, in vele streken niet bereikt zou kunnen worden door de groote ongeschiktheid van het paardenras daarvoor. [21])

Het gevolg was, dat de wet in 1803 weer werd ingetrokken, en dat de zorg voor de paardenfokkerij aan de afzonderlijke departementen werd overgelaten.

Maar zonder de leiding der regeering bleek men in het geheel niet verder te komen, en zoo deed aandrang van belanghebbende zijde de wet van den 12en van grasmaand 1810 geboren worden. Deze wet tot bevordering der paardenfokkerij eischte het tot stand komen van een reglement op de paardenfokkerij en op het keuren der springhengsten in alle departementen. [22])

Wij gaan thans over tot de bespreking van de gebeurtenissen op het gebied van de paardenfokkerij in Zeeland in de vorige eeuw. De 19e eeuw gaf ook hier een opleving van belangstelling te zien voor het nieuwe en betere alsmede een doelbewust streven naar vooruitgang.

In den Franschen tijd was de aandacht van regeeringswege voor de belangen van de paardenfokkerij niet gering, mede in verband met de talrijke oorlogen, die toen gevoerd werden.

Op 8 Juni 1812 richtte de prefect van het departement van de Monden van de Schelde een rondschrijven tot de burgemeesters, waarin medegedeeld werd, dat de Minister van Binnenlandsche Zaken gegevens wenschte te ontvangen over: het aantal trekpaarden in het departement aanwezig, de prijzen der paarden, den gemiddelden leeftijdsduur van een paard, en de sterfte per honderd

en per jaar voor de verschillende leeftijden, n.l. a. vanaf de geboorte tot 5 jaar, b. van 5 tot 8 jaar, c. boven 8 jaar, en voor de merries bovendien nog afzonderlijk. [23])

Eenige dagen later werden er op instigatie van den Minister van Binnenlandsche Zaken nog meer vragen aan de maires gesteld. [23])

Om een indruk te geven van de grondige wijze, waarop het Fransche Bestuur zijn economisch-statistische onderzoekingen ondernam, laten wij hier de vragen der „conseillers d'arrondissements" aan de maires in extenso volgen:

1. Op welke wijze fokt men de jonge paarden op?
2. Hoeveel veulens worden er per gewoon jaar in de gemeente geboren?
3. Hoe is de kwaliteit der weiden?
4. Kan de fokkerij uitgebreid worden?
5. Welk voedsel geeft men gewoonlijk aan de paarden?
6. Wat zijn de prijzen en de kwaliteit van dit voeder in een gewoon jaar?
7. Welke zijn de eigenschappen en gebreken der trekpaarden?
8. Op welken leeftijd begint men de paarden te gebruiken voor het ploegen, voor het trekken van schuiten, en voor het transport?
9. In welke verhouding worden de paarden voor die verschillende werkzaamheden gebruikt?
10. Welke diensten heeft men in hoofdzaak van de merries?
11. Laat men de drachtige merries werken en hoe gebruikt men ze?
12. Op welken leeftijd heeft de voortplanting plaats?
13. Kan de soort verbeterd worden, en welke zijn de wenschen in dit opzicht?

Men ziet hieruit, dat het Fransche Bestuur oog had voor verschillende vraagstukken, de paardenfokkerij betreffende. Het zou belangwekkend zijn inzage te kunnen nemen van alle op bovengenoemde vragen ingekomen antwoorden.

Ons zijn slechts de gegevens bekend, voorkomende in het archief der stad Zierikzee, en samengesteld door de gemeentelijke landbouwcommissie, die was ingesteld voor het toezicht op de cultuur der „betteraven".

De antwoorden, die hier volgen, zijn genummerd overeenkomstig de vragen; men zal opmerken dat niet alle vragen beantwoord werden.

1. De veulens worden drie maanden door de merries gevoed.

4. In het poortambacht van Zierikzee wordt een uitbreiding van de paardenfokkerij onmogelijk geacht door de beperktheid van het weiland, welke beperktheid haar oorzaak vindt in de omstandigheid, dat de akkerbouw wordt beschouwd voordeeliger te zijn, en er dus slechts zooveel vee en paarden worden gehouden, als voor de uitoefening van het akkerbouwbedrijf strikt noodzakelijk is.
5. Als voedsel voor de paarden wordt genoemd: gras, hooi, haver, boonen en klaver.
6. De prijzen van het voeder zijn:
   Groen gras en klaver *f* 29 of 58 fr. per gemet.
   Goed gewonnen hooi *f* 10 per 1000 pond of 20 fr. 30 cts. de 461 kilogrammen.
   Goede haver *f* 2 per zak of 4 fr. 6 cts. de 80 liter.
   Paardeboonen *f* 3 per zak of 6 fr. 9 cts. de 80 liter.
7. Als gewone gebreken der paarden treden op: spatten, gallen, dampigheid en volvoetigheid. Als eisch stelt men aan een paard: groot en sterk.
8. Met het derde jaar begint men de paarden voor den akkerbouw en voor andere doeleinden te gebruiken, en met het vierde jaar doen ze al het voorkomende werk.
11. De drachtige merries laat men allerlei werk verrichten; de laatste drie maanden voor het veulenen worden ze echter van alle wagenwerk verschoond.
13. De Commissie is van oordeel, dat het paardenras nog zeer voor verbetering vatbaar is, waartoe zou kunnen bijdragen, dat men de hengsten niet op hun derde jaar, maar op hun vierde jaar liet dekken, en dat men de merries, in plaats van eerst met het achtste jaar, reeds met haar vierde jaar voor de voortplanting zou bestemmen.

Voorts verschafte de Zierikzeesche Commissie nog de volgende gegevens:

Gemiddelde prijzen der paarden in 1812:

Paarden van 3 jaar	300 fr.
Paarden van 3—5 jaar	400 fr.
Paarden van 5—8 jaar	500 fr.
Paarden van 8—12 jaar	350 fr.

Van de 100 paarden stierven er jaarlijks 8. In de gemeente Zierikzee waren 220 landbouwpaarden, en men hield op iedere twintig merries één hengst.

W. L. D. van den Brink [24]) vermeldt, dat in den Franschen

tijd de verbetering van het paardenras ook werd nagestreefd door middel van het uitloven van premiën.

De activiteit, door de republiek en het Fransche Bestuur ontplooid, vond een gelukkige voortzetting onder het bewind van Koning Willem I. In 1815 reeds droeg de Koning aan de provincie Zeeland op om de middelen aan te geven, die tot een verbetering van het paardenras zouden kunnen leiden.

Door Gedeputeerde Staten werd nu in overleg met de Commissie van Landbouw een reglement op de dekhengsten ontworpen, dat 11 Juli 1816 klaar kwam. Het vond in de vergadering van Provinciale Staten eenige bezwaren, n.l. de voorgeschreven bijeenkomst en inspectie der één-, twee- en drie-jarige veulens, en de bepaling van de kleur der hengsten. 20 Jan. 1817 verkreeg het reglement de Koninklijke goedkeuring. Dit eerste reglement voldeed niet erg. De Commissie van Landbouw maakte in 1818 bezwaar tegen art. 9, waarbij aan den hengstenhouder, die den schoonsten en besten zwarten of bruinen hengst tot dekking der merriën in het district hield, een premie van *f* 25 uit het fonds van den landbouw werd toegelegd, onder bepaling, dat iedere hengstenhouder voor denzelfden hengst maar éénmaal op de premie aanspraak zou kunnen maken. De Commissie van Landbouw was tegen de bepaling der kleur en tegen de éénmalige toekenning der premie. Men zou dan weldra afdalen tot primeering der minderwaardige hengsten. De Staten waren het met het tweede bezwaar eens, niet evenwel met het eerste. [25])

Al deze bezwaren waren oorzaak, dat het reglement op de dekhengsten in 1818 door een nieuw werd vervangen. Van dit reglement van 1818 geven wij hier in het kort den inhoud weer. [26])

De hengstenhouder moest in Januari aan de gemeente kennis geven van zijn plan om een hengst te houden, opdat keuring door de Commissie van Landbouw kon plaats hebben. Bij goedkeuring werd de hengst met een kennelijk teeken op de bil gebrand, terwijl de hengstenhouder een acte ontving. Herkeuring was mogelijk, indien de hengst niet kon worden goedgekeurd. De kosten van de keuring werden naar een berekend gemiddelde over de hengstenhouders omgeslagen.

De hengsten mochten niet meer dan vier maal daags dekken op een boete van *f* 20 voor iedere meer gedekte merrie, ten profijte der overige hengstenhouders.

De hengstenhouders zouden voor ieder veulen *f* 5.50 genieten, terwijl voor de gedekte merries, die geen veulen kregen, maar

half geld zou moeten worden betaald.

Art. 2 bepaalde, dat de hengst den leeftijd van drie jaar moest hebben bereikt om eens anders paarden te mogen dekken en dat hij vrij moest zijn van zoodanige gebreken, welke bij de keuring geacht werden invloed te hebben op het veulen.

Art. 12 bepaalde, dat de Commissie van Landbouw op de gebreken der jonge paarden nauwkeurig moest toezien, en wanneer het haar mocht blijken, dat de één-, twee- of drie-jarige veulens van den een of anderen goedgekeurden hengst over het algemeen aan spatten of overhoeven laboreerden, terwijl de merriën zuiver waren, de hengst, ofschoon de beide gebreken niet hebbende, moest worden afgekeurd, wijl het dan zeker was, dat zijn vader of moeder spatten of overhoeven had gehad, „alzoo die kwalen vooral in „den tweeden graad erfelijk zijn." Alle zoodanige afgekeurde hengsten moesten gesneden, of den hengstenhouder verboden worden, op een boete van *f* 200, te verdeelen onder de overige hengstenhouders.

Art. 12 van dit reglement is zeker van belang om de inzichten van die dagen inzake de fokkerij, nader te leeren kennen. Merkwaardig is, dat men reeds in 1818 een beoordeeling naar de afstammelingen invoerde, waarmede men blijk gaf een gezond inzicht in de fokkerij, en dus in erfelijkheidskwesties, te bezitten, en zijn tijd ver vooruit te zijn.

Art. 13 bepaalde, dat niemand door dit reglement werd gehinderd in het houden van een dekhengst voor eigen paarden. Wanneer echter met een ongekeurden hengst andere paarden werden gedekt, verviel men in een boete van *f* 100, ten profijte van de overige hengstenhouders.

Teneinde de hengstenhouders zooveel doenlijk tot het aanschaffen van schoone, welgemaakte hengsten aan te moedigen, en hun in de reiskosten daaraan verbonden tegemoet te komen, bepaalde art. 14, dat gedurende een tijdvak van tien achtereenvolgende jaren aan iederen hengstenhouder, die zich naar de publieke jaarmarkten of andere plaatsen in Holland, Friesland of Gelderland ter aankooping van een zwarten of bruinen hengst begaf, voor ieder uur gaans, heen en terug, gerekend van zijn woning naar de plaats, waar hij den hengst kocht, uit het Fonds voor den Landbouw zou worden betaald drie schellingen. Deze som werd alleen toegekend als de hengst goedgekeurd kon worden.

Aan verbetering in eigen ras werd dus blijkbaar niet of niet uitsluitend gedacht, want men meende het aanschaffen van Hollandsche, Friesche en Geldersche hengsten te moeten bevorderen, waar-

van natuurlijk onvermijdelijk kruising het gevolg zou zijn. Gelukkig, dat de boeren in de meeste gevallen vijandig stonden tegenover kruising met vreemde fokdieren, zoodat de aanbevelingen van de zijde der „heeren" om hiertoe over te gaan, doorgaans in den wind werden geslagen. Van het oude Zeeuwsche trekpaard heeft de Zeeuwsche akkerbouw een reeks voordeelen genoten, die zeker met de uitmendelingsproducten van een wilde kruising met lichtere paarden nooit te realiseeren waren geweest. Uit dit voorbeeld leeren wij, dat het conservatisme in den landbouw niet altijd nadeelig is, maar soms een waarborg geeft tegen ondoordachte en in hun gevolgen onbestudeerde maatregelen.

In 1836 werd op Walcheren een vierjarige Duitsche hengst gestationneerd, afkomstig uit de rijksstoeterij van Borculo, welke stoeterij de bevordering van den aanfok van cavaleriepaarden beoogde. Er had een merriekeuring plaats ingevolge het reglement van 's Rijks stoeterijen, waarbij zeven ongedekte 4-jarige merries als moederpaarden werden aangewezen, en aan welker eigenaren de bij art. 36 van dat reglement bepaalde premie van *f* 75 werd toegezegd. [27])

Buiten de zeven premie-merriën werden slechts tien Walchersche merries voor dekking door den Duitschen hengst aangeboden. Kruising had haast niet plaats, ook in de latere jaren niet, door het sterke vooroordeel der Walchersche boeren tegen vreemde hengsten, en omdat ook de resultaten der kruising niet bevredigden, daar men er geen goed landbouwpaard mede verkreeg. Het eigen ras op Walcheren was ook wel niet volmaakt, n.l. slecht en laag van beenen, maar het was in ieder geval toch zwaar en sterk.

Gezien de geringe belangstelling op Walcheren voor den Duitschen hengst, verzocht de provincie om terugzending naar Borculo, hetgeen geschiedde.

Voor de weinige bovenvermelde merriën zou alleen in den dektijd een hengst uit de rijksstoeterij gestuurd worden.

In 1840 had men op Walcheren reeds geheel van de hengsten uit Borculo afgezien, omdat men door deze kruising een allegaartje kreeg. [28])

Op Tholen bestond er een volslagen gebrek aan goede dekhengsten, en vandaar, dat men het ook hier eens met de hengsten uit Borculo wilde probeeren. In 1839 werden er twee op dit eiland gestationneerd.

De provinciale commissie van landbouw meende de belangen der paardenfokkerij daadwerkelijk te moeten gaan bevorderen, waartoe zij begon met den aankoop van Geldersche hengsten uit het

fonds tot verbetering en aanmoediging van den landbouw. In 1839 werden er twee gekocht, waarvan de eene te Grijpskerke en de andere te Tholen werd geplaatst. [29])

In Walcheren hield men het echter bij het inlandsche ras, en moest men ook van den Gelderschen hengst niets hebben. Op Tholen was er meer belangstelling, en in 1841 werden daar 146 merries door den Gelderschen hengst gedekt. In 1843 werd dan ook nog een tweede hengst voor Tholen uit het fonds aangeschaft.

Ook voor andere deelen der provincie kocht de Commissie van Landbouw Geldersche hengsten aan, zoo b.v. in 1841 twee voor Schouwen en Duiveland. In 1842 was het aantal hengsten, uit het fonds gekocht, reeds tot zes gestegen.

In 1844 werden nog weer twee Geldersche hengsten door de Commissie van Landbouw ingevoerd, n.l. één voor Walcheren, en èèn voor het vierde district. [30])

In verband met den voordeeligen uitvoer van paarden zag men in deze jaren den paardenaankweek toenemen, en bij gebrek aan goede hengsten van het eigen ras, gebruikte men dan maar Geldersche hengsten. Voor de verbetering van het paardenras bleken dergelijke kruisingen echter meer nadeelig dan voordeelig te zijn.

Een blijvenden invloed heeft het Geldersche paardenras in Zeeland echter ook niet gehad.

De jaren van veertig stonden wel in het teeken der paardenfokkerij, want op 3 Juli 1845 werd door de Staten van Zeeland gearresteerd een nieuw reglement „tot instandhouding en bevordering der paardenfokkerij" ter vervanging van dat van 1818. In 1848 volgde de Koninklijke goedkeuring.

De keuring der hengsten had nu districtsgewijze plaats, weer door de Commissie van Landbouw, die echter nu aangevuld was met den eersten provincialen veearts. Uitvoerig werden de eischen beschreven, waaraan de hengst te voldoen had, zulks in verband met soort en bestemming der paarden.

Op de afkomst van den hengst moest worden gelet, verder op zijn grootte en karakter, terwijl bij de latere keuringen ook de beoordeeling der afstammelingen van gewicht was.

Op straffe van boete was iedere hengstenhouder verplicht een deklijst bij te houden, waarop de in den springtijd gedekte merries aangeteekend werden, met vermelding der gevallen veulens. De bedoeling was op deze wijze het voortplantingsvermogen van elken hengst, alsmede in ruimeren zin den staat der paardenfokkerij te kunnen nagaan.

Het dekgeld zou bedragen hoogstens *f* 2.50 voor den sprong

en *f* 2.50 bij de geboorte van het veulen. Deze bepaling gold niet voor de goedgekeurde hengsten, aan welke een premie was toegekend, zoodat dan het dekgeld hooger kon zijn.

Uit het provinciale fonds voor den landbouw werden premiën van *f* 50 en van *f* 75 beschikbaar gesteld voor de mooiste dekhengsten, waarvan men meende, dat zij het paardenras konden verbeteren. De toekenning zou jaarlijks plaats hebben na afloop der keuringen. Voor de primeering der hengsten werd in totaal een bedrag van *f* 300 voor de geheele provincie uitgetrokken. Behalve de hengsten konden ook de merries voor het toekennen van premies in aanmerkng komen, waarvoor een bedrag van *f* 200 werd bestemd. Het betrof de merries van 3—6 jaar, die de beste veulens gaven, en gedekt waren door een ter verbetering van het ras gestationneerden hengst, of door een hengst, die een aanhoudingsbijdrage kreeg.

Aan denzelfden hengst en ook aan dezelfde merrie mocht niet meer dan éénmaal de hoogste premie worden toegewezen. Bovendien kon de hengst alleen een premie verkrijgen, wanneer hij werkelijk gedurende den geheelen dektijd voor het dekken van merriën was gebruikt.

De zorg voor de nakoming der bepalingen van het reglement werd behalve aan Justitie en Politie, in het bijzonder opgedragen aan de leden der Provinciale Commissie van Landbouw en aan de provinciale veeartsen.

In de jaren van vijftig was de Z.L.M. in het bezit van hengsten van een ander ras. Zij hield er toen n.l. een Gelderschen en een Engelschen hengst op na.

De Engelsche hengst was een geschenk van Koning Willem III, maar aangezien het ras in Zeeland in het geheel niet bekend was, werd er practisch gesproken geen gebruik van gemaakt.

In het midden der vorige eeuw werden in Zeeuwsch-Vlaanderen reeds Belgische hengsten gebruikt.

B. C. Puylaert schreef in het „Zeeland-Nummer" van de Veldbode van 25 Dec. 1928: „Vanaf 1851 hebben de meest belangstel-„lende fokkers uit het land van Axel, maar vooral die van de grens-„gemeenten St. Jansteen, Koewacht, Zuiddorpe, Westdorpe tot „en met IJzendijke veel gebruik gemaakt van de hengsten, die „in Moerbeke (België) en op de Maagd van Gent (gemeente „Bouchaute, België) door graaf de Kerckhove-Lippens gestation-„neerd en vanaf 1859 rondgeleid werden. Wijlen graaf de Kerck-„hove kocht geselecteerde Belgische hengsten en deze hebben veel „bijgedragen tot het verkrijgen van een zuiver type. De gemeenten

„Clinge, Grauw en andere gedeelten van het land van Hulst „profiteerden van de Belgische hengsten, welke gestald waren te „Kieldrecht en te Calloo. Daar waren het de vanouds bekende „hengsthouders Leenaerdts en De Smet, die het ras hielpen ver- „beteren.

„Zeeuwsch-Vlaanderen, westelijk deel, heeft zeer veel gebruik „gemaakt van de hengsten van over de grenzen van West-Vlaan- „deren, die destijds werden rondgeleid."

In de verslagen der Z.L.M. vonden wij vermeld, dat er in 1855 in Zeeuwsch-Vlaanderen hengsten uit België werden ingevoerd, en dat er in 1880 een hengst van „Vlaamsch ras" op Walcheren was gestationneerd.

Het is duidelijk, dat wat men uit België in die jaren betrok, nog wel voor het grootste gedeelte niet behoord zal hebben tot het ras van Dender en Nijvel, het type dat thans het meest in België, en ten onzent uitsluitend gefokt wordt, en bekend is onder den naam van het Belgische trekpaard.

Op dit type van de Dender doelde ongetwijfeld A. van Broekhuijzen, toen hij in hetzelfde „Zeeland-Nummer" schreef:

„De invoer van Belgische hengsten in Zeeuwsch-Vlaanderen „begon omstreeks 1890 en nam steeds grootere afmetingen aan, „maar toch ging de elite der Zeeuwsch-Vlaamsche fokkers, die aan „de grens woonden, bij voorkeur naar de Belgische hengsten, die „over de grens stonden en vermoedelijk van iets beter gehalte „waren."

Vogelvanger deelde in zijn reeds meer genoemd „Verslag van den Landbouw in Hulst over 1860" mede, dat de Geldersche en Engelsche hengsten, door de Z.L.M. bezorgd, niet meer bestonden. Van een eigenlijk ras was er volgens hem geen sprake. De paarden werden in Hulst goed verzorgd in tegenstelling met het rundvee. Zij waren hoog in prijs, en er was wat uitvoer van veulens naar België.

Wij merken dus, dat het kruisen met de Geldersche hengsten ook in het land van Hulst was opgegeven. Hier bestond meer belangstelling voor hengsten van het zware trekpaardentype.

In 1864 werd er in de Z.L.M. een rapport uitgebracht over „de middelen tot verbetering van het paardenras" [31])

De rapporteerende commissie achtte geen verbetering mogelijk zonder ondersteuning en toezicht van den Staat of de Provincie. Zij schreef den achteruitgang van het paardenras in Zeeland toe aan het beginsel om alles maar aan de belanghebbenden over te laten, en aan het niet bestaan van een hengstenkeur.

In de algemeene vergadering der Z.L.M. waren er echter, die meenden, dat juist vroeger onder de hengstenkeur vanwege de provincie het paardenras in Zeeland achteruitgegaan was. Bij gebrek aan eenstemmigheid van oordeel, kon geen conclusie genomen worden.

14 Juni 1870 vernam men in Zeeland van een plan tot oprichting eener vereeniging tot verbetering van het paardenras in Nederland. Het plan was ontworpen door een commissie van eenige heeren met den Prins van Oranje aan het hoofd.

Naar aanleiding van deze actie had er in de Z.L.M. een discussie plaats. [32])

Vogelvanger meende, dat men er met veredelde hengsten alleen niet kwam. Men moest vooral ook goede merries hebben, en een grondige kennis van de fokkerij bezitten. De kortste weg, geloofde hij, was verbetering in het eigen ras.

Vis zeide, dat het paardenras verbetering hard noodig had. Vroegere niet geslaagde proeven spoorden echter tot voorzichtigheid aan.

Inmiddels waren er plaatselijk in Zeeland eenige vereenigingen tot het veredelen van het paardenras ontstaan, zoo in 1863 op Tholen, aan welke vereeniging de Z.L.M. een subsidie gaf voor het aankoopen van een hengst, en in de jaren van zeventig ook op Zuid- en Noord-Beveland.

De vereeniging op Zuid-Beveland was in het bezit van een hengst van Duitschen oorsprong, en hield in 1873 een tentoonstelling te Goes met medewerking van de afdeelingen Heinkenszand en Kruiningen der Z.L.M. en van de gemeente Goes.

De bedoeling van deze tentoonstelling was om aan het publiek de afstammelingen van den hengst te laten zien, en om te trachen te Goes een paardenmarkt te vestigen. [33])

Omstreeks dezen tijd waren de Zeeuwsche paarden ongeschikt voor den handel, vandaar dat men toen opnieuw tot kruising met vreemde hengsten overging, in de hoop op deze manier een op de markten meer gewild paard te fokken.

De kruisingen met het Geldersche paardenras hadden, zooals reeds werd vermeld, in het algemeen weinig gunstige resultaten opgeleverd, en nu zou men het in Zeeland maar eens met de Oldenburgers probeeren.

Vooral op de eilanden, minder in Zeeuwsch-Vlaanderen, is vrij langdurig en vrij algemeen van Oldenburger hengsten gebruik gemaakt. Het resultaat was, dat er van het oude Zeeuwsche paard niet veel in zuiveren vorm overbleef.

De kruising met de Oldenburgers leverde soms gunstige resultaten op; in andere gevallen was men weer zeer teleurgesteld.

In 1878 werd melding gemaakt van den bevredigenden uitslag van kruising met Oldenburgers op Schouwen. [34]) Er werd echter op gewezen, dat deze gunstige uitkomsten alleen verkregen werden wanneer er bij de kruising ook voor goede merries was zorg gedragen. De kruisingsproducten bleken goede landbouwpaarden te zijn en waren gemakkelijk te verkoopen. Zij waren volgens deze Schouwsche fokkers fijner, hadden drogere beenen en een beteren rug dan de dikke Zeeuwsche paarden, „die altijd nog niet zoo „sterk waren, als hun log voorkomen deed vermoeden".

Ook in Westelijk Zuid-Beveland en in het land van Hulst werd wel gebruik van Oldenburgers gemaakt, hoewel men in Hulst ook nogal eens de gelegenheid had om zich van hengsten uit België te bedienen, en daaraan op den duur de voorkeur gaf.

Op Tholen en in Oostelijk Zuid-Beveland bevielen de Oldenburgers echter niet, zoodat men later weer van de kruising afzag.

Door gebrek aan kennis en inzicht was men er in Zeeland na jaren van proefnemingen en discussies niet in geslaagd een beter paard te fokken.

Op de eilanden was men door het veelvuldig kruisen, eerst met de Geldersche, en later met de Oldenburger hengsten van den wal in de sloot geraakt. Het paardenras was daar meer en meer heterogeen van samenstelling geworden.

Walcheren, dat door zijn conservatisme meestal zeer afwijzend tegenover het onbekende en vreemde stond, had naar verhouding nog het minst met lichtere paarden gekruist, evenals trouwens ook Zeeuwsch-Vlaanderen, dat met het aansluitende poldergebied van België een apart fokdistrict vormde, en de oude traditie van de koudbloedfokkerij in het algemeen getrouw bleef.

De toestand op het gebied van de paardenfokkerij was in Zeeland dusdanig ongunstig, dat Marlet in 1878 op een vergadering der Z.L.M. kon zeggen, dat men in Zeeland bijna geen goede paarden kende. [35]) Volgens Marlet behoorde men een goed paard te beschouwen als een schat, dien men goed moest verzorgen. Hij laakte de algemeen gevolgde praktijk van het te vroeg laten werken.

Toch was de verzorging van de veulens in het algemeen niet slecht te noemen. Zij werden een behoorlijken tijd bij de moeder gelaten, op Noord-Beveland 8 à 10, op Schouwen 11 à 12, en op Tholen 13 weken. Na de spening werd soms karnemelk, doch gewoonlijk groenvoeder met wat haver gegeven.

Alleen in het land van Hulst had men minder zorg voor de veulens. Men liet ze daar slechts 6 à 8 weken bij de moeder, zette ze dan 's zomers op klaver, en 's winters op stroo met kaf, zonder ze behoorlijk haver te voeren, en zond ze verder veel te vroeg in het jaar en veel te lang in een weide, die te weinig goed voedsel bevatte. Het gunstiger beeld, dat Vogelvanger van de paardenfokkerij in het land van Hulst gaf, had mogelijk meer betrekking op de volwassen dieren.

De verslagen der Z.L.M. vermeldden nog, dat de paardenstallen in Zeeland in het algemeen onvoldoende ingericht waren. Ze waren te laag, te kort en te tochtig.

Op de vergadering der Z.L.M. van 23 Juni 1886 bepleitte B. G. van der Have het belang der paardenfokkerij voor den landbouwer, speciaal in die slechte tijden. Kruising met lichte hengsten voor de remonte, achtte hij aangewezen. De afname door de remonte was voordeelig, en naar zijn oordeel konden ook de lichte paarden in den landbouw goed werk verrichten. [36])

Men ziet hieruit, dat de oude ideeën een taai leven hadden.

Sedert 1887 werd door de Provincie subsidie voor de verbetering van het paardenras verleend. Maar eerst na de Wet op de Paardenfokkerij van 1901 werd het mogelijk eenheid van fokrichting in te voeren. Aan het trekpaard van het Belgische type werd toen algemeen de voorkeur gegeven. Zooals bekend was het vooral Zeeuwsch-Vlaanderen, dat door het contact met België een belangrijke rol in de koudbloedfokkerij ging spelen.

Door het uitbreken van den wereldoorlog in 1914 kwam er veel superieur Belgisch fokmateriaal naar Zeeuwsch-Vlaanderen, en ook naar de Zeeuwsche eilanden, en het is zonder meer duidelijk, dat de paardenfokkerij in Zeeland van deze omstandigheid in ruime mate heeft kunnen profiteeren.

1) G. A. Vorsterman van Oyen, Beredeneerde Catalogus van de Handvesten, rekeningen enz. 1201—1604, blz. 18.
2) P. J. Blok, Geschiedenis eener Hollandsche Stad, blz. 197.
3) Van Mieris, Gr. Ch.b. II,, blz. 604 en 626.
4) Van Mieris IV, blz. 377.
5) Raoul Blanchard, La Flandre. Etude géographique de la plaine flamande en France, Belgique et Hollande, blz. 294 en 302.
6) Tegenw. Staat der Vereen. Nederlanden, deel 10, blz. 27.
8) Tegenw. Staat deel 10, blz. 364, blz. 529, bl. 493, alsmede bij mr. Jasp, Brasser: Verhandeling Week- en Jaarmarkten, 1792.
9) Tegenw. Staat der Vereen. Nederlanden.
10) Archief Zeeuwsch Genootschap 1913, blz. 178.
11) J. Ab Utrecht Dresselhuis, Het District van Sluis in Vlaanderen, blz. 41.
12) W. C. H. Staring, Natuurkunde en Volksvlijt.
13) Notulen Zierikzee, 19 Maart 1694.
15) Notulen Zierikzee 14 Maart 1695.
16) Notulen Zierikzee 7 Mei 1697.
17) Archief Zeeuwsch Genootschap 1907, H. M. Kesteloo, De leprozen te Middelburg, blz. 160.
18) Groot Placaat boek I, blz. 1790.
19) Groot Placaat boek I, blz. 1941.
20) Groot Placaatboek I, bl. 2102, 2104.
20a) Gr. Pl. b. I blz. 1144.
21) Magazijn van Vaderlandschen Landbouw, deel I, stuk II, blz. 249.
22) Magazijn van Vaderlandschen Landbouw, deel IV, stuk I, blz. 9.
23) Archief Zierikzee, Agriculture.
24) W. L. D. van den Brink, Bijdrage tot de kennis van den economischen toestand van Nederland in de jaren 1813—1816. Landbouw en veeteelt, blz. 131—148.
25) en 26) Notulen Staten van Zeeland 1816, 1817, 1818.
27) Notulen Staten van Zeeland 1836.
28) Notulen Staten van Zeeland 1840.
29) ibidem 1839.
30) ibidem 1844.
31) Jaarverslag Z.L.M. 1864.
32) Jaarverslag Z.L.M. 1870.
35) Jaarverslag Z.L.M. 1878.
36) Jaarverslag Z.L.M 1886.
33) Jaarverslag Z.L.M. 1873.
34) Jaarverslag Z.L.M. 1878.

DE VEEHOUDERIJ.

1. Inleiding.

De belangrijkste tak van veehouderij was, in verband met de natuurlijke gesteldheid van het land, aanvankelijk de schapenhouderij.

In de vluchtbergen treft men dan ook veel schapenbeenderen, en weinig beenderen van andere huisdieren aan. Waar deze beenderen volgens Dr. de Man in den oorspronkelijken bodem aanwezig waren, en door den bergbouw met den opgeworpen grond in de vluchtbergen terecht kwamen, kunnen wij dus concludeeren, dat reeds vóór de periode van bergbouw (6e of 7e eeuw) de schapenteelt van belang was.

De schapen werden dus toen op onbedijkte landen gehouden. In de oude geschriften komen dan ook uitdrukkingen voor als: „ende es vele schorren ende goede scaeperie." Ook thans worden de schorren van Zeeland nog algemeen door schapen beweid. In Duiveland plaatst men de schorren uit den tijd van Willebrord, waarvan de oude annalen schrijven, dat er wel 900 schapen op konden weiden. (De Man.)

Graaf Aarnout van Vlaanderen gaf in 939 aan de abdij van St. Pieter te Gent de Benno's-moeren en Combes-schorren bij Oostburg tot een schapendrift voor 200 schapen.

Keizer Otto bevestigde in 976 de abdij van St. Baaf te Gent in het bezit van de schorren op de Golde, Larake en Diponke, welke zoo uitgebreid waren, dat zij voor 1500 schapen weide leverden.

Ook in lateren tijd werd het bezit van schorren door geestelijke instellingen zeer op prijs gesteld, behalve voor de schapenhouderij, toen echter ook vooral voor bedijking en in cultuur brenging dier rijke gronden.

Zoo gaven in 1248 Eustaesz van Boonen en anderen de Schorre in het ambacht van Allerstkerken op verzoek van de „abtdisse" aan de kerk van Rijnsburg — „het land gelegen buten 's Dycx, „gemeynlyck genaemt Schorre — 't welck de Kerck van Rynsburgh „lange tyt hadde beseten en gebruyckt". [1])

Hollestelle vermeldt in zijn „Geschiedkundige Beschrijving van Tholen", dat vanouds in Zeeland **schapenstellen** op de schorren werden gemaakt om de schapen bij hoog tij een verblijfplaats te geven en om schapen en herder van drinkwater te voorzien. Deze schapenstellen waren **„holle stellen"**, met een put of „schaapsvoet" in het midden, en een ringdijk voor de schapen er omheen. Op dezen ringdijk had de herder een stulp. Vaak bleven die stellen na de inpoldering bestaan.

Nog lang was de schapenhouderij in verschillende deelen van Zeeland van beteekenis. Want in 1600 werd door Zierikzee ingesteld een **„Keur op het losloopen van schapen"**, uit de overweging, dat dagelijks een menigte van schapen langs de wegen van het Poortambacht gehouden werden, welke dieren vaak in de landerijen schade aanrichtten.

Er werd toen bepaald, dat niemand langs de wegen van het Poortambacht schapen mocht laten loopen, dan met een wachter per twintig schapen van eender merk, en twee aan elkaar met een koppelstok gekoppeld.

De schapen van twee wachters zouden ook niet door elkaar mogen loopen.

Een en ander op pene, dat de schotter de schapen, die anders liepen, in schutting zou mogen brengen om te genieten zulk recht, alsof ze uit iemands goed geschut waren.

De schapenhouderij was ook voor het oude Reimerswaal van beteekenis, want in den „Ambachtsbrief van de Nederhalle ofte Vleeshouwers" van 1502 wordt veel over het slachten van ooien en rammen gesproken, en weinig over het slachten van koeien. [2]) Voor de voorziening der bevolking met vleesch, was naast de varkenshouderij, de schapenhouderij van belang.

De kroniek van Smallegange maakte melding van de belangrijkheid der schapenhouderij op de schorren: „op de schorren worden „veel duysenden van schapen geweyd en onderhouden, die om de „siltige kruyden, die sy aldaer eeten, sonderling vet, gesont en „uytnemende smakelyk bevonden werden, daer over in de omleg„gende landen seer gesocht, en gepresen." [3])

Van de gunstige reputatie van het Zeeuwsche schaap werd ook door Lemnius gewag gemaakt. Volgens hem was er geen beter middel om in een proces een advocaat of procureur sprekende en gaande te maken, dan de offerande van een Zeeuwsch schaap. [4])

Uit de placaten van de Staten van Zeeland van 1610, 1623 en 1634, houdende verbod van slachten van „Beyt-schapen, soo gelde

„als ongelde, alsmede van lammeren tusschen St. Maarten en „Paschen", blijkt, dat veel Zeeuwsche schapen naar Brabant en Vlaanderen gingen, waardoor duurte in Zeeland was ontstaan.

De kroniekschrijver had dus gelijk, toen hij schreef, dat de Zeeuwsche schapen in de omliggende gewesten gezocht waren.

Nog in het midden der 18e eeuw moet de schapenhouderij in Zeeland van belang geweest zijn, want een placaat van de Staten van Zeeland van 1743 trachtte paal en perk te stellen aan het weiden van schapen in de bosschen, boomgaarden, plantages, weiden, bezaaide en onbezaaide landen.

De houders van schapen en de herders brachten aan land- en tuinbouw groote schade toe, vooral op Zondagen, marktdagen en andere tijden, wanneer er geen of zeer weinig arbeiders in het veld waren.

Wanneer de schapen zonder consent op het veld of in de weide van een ander werden aangetroffen, zoo bepaalde het placaat, zouden zij in de schutskooi worden gebracht, terwijl de eigenaars der beesten de geleden schade zouden moeten vergoeden, en bovendien nog een boete kregen. [5])

Ook runderen kwamen vanouds in Zeeland voor, aanvankelijk van het korthoornige ras, dat vroeger in West-Europa algemeen was.

Dr. J. C. de Man schreef in zijn studie: „Vluchtbergen in Walcheren", Middelburg 1888: „Beenderen van een korthoornig rund „zijn o.a. gevonden in een vluchtberg te Oostkapelle (± 1850); er „was een hoornkern van het rund dat denzelfden korthoornigen „vorm had als die welke men te Domburg in de mesthoopen bij de „oude begraafplaats — in den buitenkant van den dijk te West-„kapelle —, en ook te Middelburg, een meter onder den grond bij „het bouwen der school in den Langedelft, gevonden heeft."

In 1874 heeft men nabij de kust van Walcheren o.m. opgevischt een hoorn van het uitgestorven rund, den Bos priscus of den Bos primigenius.

Door gemis aan schedel was niet uit te maken, aan welke van die twee wetenschappelijke soorten hij moet hebben toebehoord. Dr. J. C. de Man helde echter over tot priscus.

Het rundvee zal in den beginne alleen een rol gespeeld hebben in de hoogere streken bij de duinen. Maar toen in de Middeleeuwen eerst vluchtbergen, en later dijken gemaakt werden, kreeg het rundvee een grooter verspreidingsgebied.

De schapenhouderij boette daarbij een groot deel van haar be-

langrijkheid in, vooral na de bedijking, want toen bleven voor haar alleen maar over de voor inpoldering nog ongeschikte schorren, de dijken en de wegen. Het grasland werd meer en meer voor de rundveehouderij gereserveerd.

Het houden van varkens is altijd van vrij veel beteekenis geweest voor de volksvoeding. In de vluchtbergen komen ook veel beenderen van varkens voor, en in middeleeuwsche keuren werd vaak gewaagd van het houden en slachten van varkens en het zouten van varkensvleesch, terwijl er toen reeds speciale varkensslachters waren.

2. Het Vleeschverbruik in de Middeleeuwen.

In de middeleeuwsche Zeeuwsche steden werd vanwege de overheid een streng toezicht op de kwaliteit van het vleesch uitgeoefend. Ook in kleinere plaatsen trof men wel een dergelijk toezicht aan.

Reeds in de „Hantvesten, voorrechten en keuren van die van Haamstede," gegeven door Witte in 1300, werd onder art. 31 bepaald:

„Soe wie met valscher maten of met gewichte, of met onganssen „vleysche begaen word, hy verboerd thien schellingen." [6])

Zoo bepaalde de Willekeure voor de heerlijkheden Kapelle en Biezelinge van 1363 o.a.: Zoo wat vleeschhouwer ongekeurd vleesch verkocht enz., die verbeurt 10 schelling zoo vaak als hij het doet, en het vleesch zal men geven „den gasthuse" (zieken- of armenhuis). Voorts zoo wie tusschen ingaande Mei en uitgaanden oogst versch vleesch verkocht boven drie etmalen oud, verbeurt een pond jegens den Heer. [7])

In de steden waren overal „vleeschhuizen", waar het vleesch verkocht werd.

In een „Cuerbrief van Ardenburgh" van ± 1340 (in het Bouc met den knoop) werd o.m. ook gewag gemaakt van de vleeschhouwers, die hun vleesch op het vleeschhuis moesten verkoopen. [8])

In 1429 werd door Zierikzee bepaald, dat in het vleeschhuis geen zeugenvleesch verkocht mocht worden, dan acht dagen gezouten. [9]) Ook mocht men in den zomer zijn vleesch niet langer dan drie etmalen overhouden.

Te Sluis stond het vleeschhuis aan de noordzijde van de Smeedstraat, op den hoek van de Vliet. Ook te Middelburg was een vleeschhuis. [10])

Daar de vleeschhouwers in slechten doen („scamelen state")

waren, werd in 1464 door Zierikzee verboden, dat men zeugenvleesch of ongaaf varkensvleesch verkoopen noch gebruiken zou. [11])

De inwoners der stad mochten koopen en gebruiken met hun tweeën een lam, met hun drieën een schaap, met hun vieren een os, koe of rund, behoudens, dat de schamele lieden in den slachttijd mochten koopen naar hun vermogen om zelf te zouten en niet verder.

De herbergiers waren gehouden het vleesch, dat binnen hun huis gesleten zou worden, getrouwelijk te halen in het vleeschhuis, en nergens anders, behoudens, dat zij in den slachttijd mochten slachten gelijk de andere poorters, om hun wintervleesch te zouten.

En in 1466 werd te Zierikzee nog nader bepaald: Niemand van degenen, die dagelijks verkoopen maren, hoofden, voeten en zwijnenvleesch bij stukken, zullen slachten noch doen slachten, noch verkoopen zeugenvleesch noch ongansch vleesch. En de varkensslachter, die het varken zou slachten en het gerecht niet aanbracht, zou verbeuren drie pond jegens den Heer. [12])

In het keurboek van Zierikzee van 1485 werd bepaald, dat 's zomers geen varkens geslacht mochten worden om die te zouten en te verkoopen. [13])

Niemand mocht buiten het vleeschhuis varkensvleesch verkoopen bij stukken, tenzij eerst acht dagen gezouten. Geen vrouwen die „maeren", worsten, hoofden, voeten of „swynevleysch" dagelijks verkochten, mochten zelf varkens of koeien slachten, en dat handwerk doen. Een bepaling dus ter bescherming van het vleeschhouwersambacht.

De varkensslagers en de koks moesten ieder jaar der stede een eed doen, dat zij de gebreken terstond den „heere" en de burgemeesters zouden aanbrengen.

Er werd voorts bepaald, dat men in den zomer het vleesch niet langer dan vier etmalen in het vleeschhuis mocht houden, terwijl de deken kon bevelen, dat het vleesch gezouten zou worden. Slecht en bedorven vleesch mocht nòch binnen, nòch buiten het vleeschhuis verkocht worden; er mocht ook geen worst van gemaakt worden.

Het vleeschhouwersambacht van Zierikzee had vijf beëedigde „vinders" om toe te zien op de gebreken, deze aan te brengen, en de boeten te innen.

Belangrijk is ook de „Ambachtsbrief van de Nederhalle ofte

vleeshouwers" van Reimerswaal van 1502, omdat wij er uit kunnen leeren, dat de vleeschhandel toen reeds boven het plaatselijk karakter was uitgegroeid. [14])

Er werd n.l. bepaald, dat waar in steden of in dorpen de vleeschhouwers van Reimerswaal vrij waren, omgekeerd de vleeschhouwers van die plaatsen ook in Reimerswaal vrij zouden zijn.

De bewoners van Reimerswaal mochten geen vleesch koopen buiten de stad.

In de vleeschhal van Reimerswaal had iedere slager zijn bank voor den verkoop.

De vleeschhal werd ook nederhal genoemd, en was volgens van Visvliet waarschijnlijk in het benedenste gedeelte van het stadhuis gevestigd. [15])

Speciaal beoogde deze ambachtsbrief een toezicht in te stellen op de kwaliteit van het vleesch.

In de zomermaanden mocht het vleesch niet langer dan drie etmalen gehouden worden op boete van vijf grooten. Het was voorts verboden om ongave waar in huis of in het vleeschhuis te verkoopen. Dit mocht wel geschieden vóór het vleeschhuis op straat. Zieke beesten mochten niet geslacht worden.

Het was ook verboden om éénwinters te slachten met het doel het vleesch te verkoopen, op boete van een pond zwarten, zoo vaak het geschiedde.

Men hield voor éénwinters alle beesten, die geen twee breede tanden hadden. Mogelijk was deze bepaling bedoeld om den veestapel tegen overdadig slachten van jongvee te beschermen.

Vogels, ganzen, hoenders en konijnen moesten eerst door de „ambachtsknapen" gezien zijn, voor en aleer ze binnen Reimerswaal verkocht mochten worden. Dit was niet noodig, wanneer ze gebraden waren, alleen moesten ze vóór het braden eerst een uur in het openbaar buiten op de vensters gestaan hebben.

Zij, die pluimvee en konijnen binnen Reimerswaal gemeenlijk vóór het vleeschhuis verkochten (uitgezonderd op de vrije markt), en in het ambacht niet vrij waren, betaalden aan het ambacht jaarlijks zes grooten.

De ontwikkeling en groei der Zeeuwsche steden als gevolg van de gunstige ligging, waardoor scheepvaart en handel steeds belangrijker werden, was natuurlijk van geen geringe beteekenis voor de welvaart van het platteland, al werd een al te sterke bloei der dorpen vaak door de steden belemmerd.

De afzet van de producten van de veehouderij en den akkerbouw werd daardoor voortdurend ruimer. Wij zagen uit het voorgaande, dat de steden reeds vroeg een belangrijken vleeschhandel hadden, waarop de vleeschhouwersambachten toezicht uitoefenden. Hoewel in de middeleeuwsche steden nog boerderijen voorkwamen, zal een groot deel van het benoodigde vee toch van buiten zijn betrokken.

Dit wil dus zeggen, dat er een interlocale veehandel was, waarbij het vee vaak over de Zeeuwsche wateren vervoerd werd. Zoo vervoerde het veer tusschen Reimerswaal en Venusdamme in de eerste plaats vee, en in de Reimerswaalsche „Ordinantiën" op de verhuring van het Bergsche Veer van 1563 was sprake van veetransport (varkens, ossen, koeien, kalveren en schapen) en van het vervoer van vleesch, wol en schaapsvellen. [16])

Zooals wij in het hoofdstuk betreffende het zuivel nog nader zullen vermelden, was het vooral de vetweiderij, die door den bloei van scheepvaart en koophandel tot ontwikkeling kwam. Ten behoeve van de vetweiderij werd ook mager vee uit andere gewesten ingevoerd. Maar ook vet vee betrok men wel van buiten Zeeland.

In de „Regeling van den impost op de hoornbeesten en bezaaide landen" van October 1620, werd n.l. bepaald, dat een vreemdeling, die in Zeeland met beesten kwam, om die te verkoopen, ze veertien dagen in een plaats mocht houden zonder den impost te betalen. Voor langeren tijd moest wel betaald worden.

„Zonder dat nochtans de uitheemsche personen, komende met „magere ossen om die te verkoopen gehouden waren dezelve aan „te brengen of den impost te betalen, tenware zij ze deden weiden „om vet te maken of ze in een plaats langer dan een maand hiel„den."

Ook dan moesten weer aangifte en betaling van den impost plaats hebben.

Dat ook vet vee ingevoerd werd, bleek ons uit de Ordonnantie van de Staten van Zeeland op den impost op alle bestialen. (1620.) Hierin werd bepaald, dat ook van **eigen gemest vee**, of van **ingevoerd vee**, vóór het slachten na estimatie, de achtste penning voldaan moest worden, op verbeurte van het bestiaal en onder toekenning van straf bij ingebreke blijven.

3. Veemarkten.

In het hoofdstuk over handel en scheepvaart bespraken wij reeds het ontstaan der Zeeuwsche jaarmarkten, waar

vooral ook paarden en vee werden verhandeld. Middelburg kreeg een jaarmarkt in 1323, Tholen in 1378, en Goes in 1417.

In 1618 werd bij octrooi van de Staten van Zeeland voor Tholen een vette beestenmarkt vastgesteld, jaarlijks te houden op drie achtereenvolgende Zaterdagen, ingaande na den eersten toondag van de beestenmarkt te Dordrecht. Een magere beestenmarkt werd te Tholen ingesteld in 1751 op den tweeden, derden en vierden Zaterdag in April. [17])

Te Goes bestond er een koeien- en varkensmarkt, die in November op drie of vier achtereenvolgende Dinsdagen gehouden werd. [18]) Ook Zierikzee had een jaarlijksche veemarkt op vier Zaterdagen na elkaar, beginnende met den laatsten Zaterdag in October. Haamstede had eveneens een jaarlijksche beestenmarkt.

Naast de jaarmarkten waren er ook weekmarkten.

Die van Tholen is al zeer oud.

In de handvesten en keuren, door Jan van Bloys in 1366 aan die van Tholen gegeven, werd onder art. 55 bepaald: „Niemant „en sal geenre hande beesten vercopen buten der Tholne ende „Scakerloo, sy ende sullen eer twee Saterdagen haer beesten ter „Tholne ter merct hebben, up een boete ons van een ponde, en „der poert thien scellingen tornoys." [19])

Te Middelburg werd op Donderdag beesten- en varkensmarkt gehouden. [20]) Voor deze wekelijksche veemarkten bestonden natuurlijk overal plaatselijke regelingen. Wij zullen er hier slechts één vermelden, n.l. die van Aardenburg van 1576.

Er werd bepaald, dat de beestenmarkt zou gehouden worden van Bamesse tot Lichtmesse te zes uur, en van Lichtmesse tot Bamesse te zeven uur voor den noen, uitgezonderd in den zaaitijd en op de jaarmarkten, wanneer men geen klokken of uur in acht nam. Ook pluimvee, boter en eieren werden te Aardenburg op de markt aangevoerd, en deze producten mochten na tien uur gekocht worden.

De varkensmarkt had plaats op de Woensdagmiddagen na twee uur.

4. Maatregelen tegen losloopend vee.

In de Middeleeuwen en kort daarna ontstonden talrijke regelingen omtrent het losloopen van vee in de steden en op de landerijen van anderen.

In den Keurbrief van Aardenburg van ± 1340 werd het verboden zijn beesten op eens anders erf of vruchten te laten loopen zonder toestemming; ook ganzen werden hier genoemd. Verder

werd bepaald:

„So wie die swyn laet gaen in die poort verbuert 5 sch. ende „een scaep 12 d. binnen brucghen; ende dit sal gaen inne Meye-„daghe tote uutganende ouchste.

„So wie die beesten laet gaen an die inderste veste, verbuert „22 sch. [21])

Aardenburg had dus toen een nog wat landelijk karakter, evenals trouwens de meeste steden uit dien tijd, en nog lang daarna.

In 1127 wilde Rodenburgh (Aardenburg) den opgedrongen Willem van Normandië slechts als graaf erkennen, op voorwaarde, dat hij de privilegiën der stad handhaafde, en o.m. aan de ingezetenen het recht verleende om hun vee te weiden in de „Moere" van Aardenburg. Een gedeelte van de bevolking van Aardenburg leefde dus blijkbaar van veehouderij.

En nog in 1576 werd in een Ordonnantie van Aardenburg bepaald, dat niemand zijn paarden of hoornbeesten mocht wachten of doen wachten „achter straten dezer stede, dan bij den zeele", en dat niemand zijn schapen mocht laten loopen binnen de stad onbeheerd en zonder wachter. Tevens hield deze ordonnantie een verbod in om „ongeryngelde" of „ongeschietelde" zwijnen, ganzen of geiten te houden elders dan op of binnen zijn „beloockene", zonder die te laten gaan of loopen „achter straten". Boete en schadevergoeding werden geëischt als het vee (paarden, ossen, koeien, geiten enz.) in iemands vruchten, boomgaarden of „garssinghen" liep.

Te Zierikzee werd in 1466 bepaald, dat men geen varkens mocht houden als men niet in het bezit was van een schuur of afgesloten plaats. [22]) Het werd verboden om varkenskotten op straat of onder de ramen te houden. De beesten, die men verbeurd had, of die op verboden terrein liepen, werden geschut, en „waert dat „yemant die scutterye upbrak ende zijn beesten dairuute name, of „dat hij zijn beesten uutliete, die soude verboren etc....."

In 1485 werd het in Zierikzee verboden om varkens langs straten en wegen te laten loopen tusschen „Onser Vrouwendag Visitatie ende uuytgangen Oegste". [23])

Zoo wiens varken geschut werd, moest den schutter voor het houden zes duiten daags, en één keer als schutgeld één grooten betalen. Ook voor andere dieren werd dit aangegeven.

En nog weer in 1545 kreeg Zierikzee een keur tegen het laten losloopen van varkens. [23a]) Besloten werd, dat om te remedieeren aan de groote ongeregeldheden van vele personen, „houdende

loopende bij de straten hun lieder varkens", niettegenstaande verscheidene verboden en publicaties daarop gemaakt en gepubliceerd, het aan een ieder geoorloofd was om de losloopende varkens voortaan voor zich te houden, te slachten, dood te slaan of te verkoopen.

Zooals thans nog in vele streken der aarde, was het ook veelal in de Middeleeuwen in onze gewesten de gewoonte om de varkens te laten weiden.

Zoo kregen b.v. de abdis en het klooster van Loosduinen in 1261 van de voogdes van Holland het recht om jaarlijks 15 varkens te mogen zenden in het „Haarlemsche Woud", zonder schatting te betalen. [23b)]

Terwijl in 1383 hertog Albrecht den heer van Brederode vrijheid gaf om koeien, paarden, schapen en varkens in het Haarlemmerhout te laten weiden. [24)]

Hertog Jan van Beieren verbood in 1424 het houden van varkens en beesten in de Pooten in den Haag, [25)] terwijl in 1425 een verbod kwam voor het weiden van vee in de „wildernissen" van Den Haag en op den Vijverberg. Tevens zou er op gelet worden, dat niemand de boomen zou beschadigen. Wat dit vee betreft, werden in de eerste plaats de varkens genoemd. [26)]

De varkens waren onder de verschillende diersoorten het meest gevreesd voor de dijken, omdat zij deze door hun wroeten zeer vernielen. [27–27a)]

Zoo werd dan ook reeds in 1290 door graaf Floris bepaald: „Wie dat eenighe zeedycke et met paerden, of met coeyen, of met

[27)] A. A. Beekman, Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland vóór 1795, deel 2, blz. 1598.

[27a)] A. A. Beekman zegt in zijn werk, „Het Dijk- en Waterschapsrecht in Nederland vóór 1795", deel I, blz. 331: „Wegens het beschadigen der dijken door het vee werd het etten daarvan niet overal toegestaan."

Wij vonden, dat de graaf in 1336 aan de abdis van Rijnsburg vrijheid gaf te schutten op haar zeedijk in Walcheren, gelijk zij schutten mocht op haar land en in haar koren. (Van Mieris II, blz. 586).

Ook in lateren tijd werd het loopen van beesten op de dijken herhaaldelijk verboden. Het werk van A. J. F. Fokker, „Schouwen van 1600—1900" geeft voor wat Schouwen betreft daarvan eenige gevallen. Zie pag. 95 en 138.

In 1717 werd door het waterschap Schouwen besloten de buiten- en binnendijken niet meer te laten beweiden, en de pachters te ontslaan. Door het beweiden was er veel te veel schade aan de dijken ontstaan.

In 1737 kwamen er weer vele klachten binnen over het nadeel door beesten aan de dijken veroorzaakt, en in 1738 werd den respectieven schutters aangezegd alle beesten, die zij aan de dijken vonden, te schutten.

„verckenen, hi sel elc stic lossenen om 12 penninghen, ende elc „scaep om 2 penninghen jeghens den Ambochtsheeren, maer doet „een Ambochts Heere selve, hi sal den Grave gelden 10 pont, „ende dien dyck syn scade." [28])

De schapen werden voor de zeedijken dus voor minder schadelijk gehouden, dan de varkens en het groot vee; maar het is evengoed mogelijk dat de losprijs der schapen lager was, omdat zij in grooteren getale voorkwamen, en als kudden gehoed werden.

Ook in de plaatselijke keuren werd het weiden van varkens op de zeedijken verboden. Wij noemen slechts het voorbeeld van Vosmeer, [29]) en van Reimerswaal (zie verderop).

Bij de urbaniseering der Zeeuwsche bevolkingscentra werden dergelijke landelijke gewoonten en praktijken, zooals het laten losloopen der varkens, steeds minder toelaatbaar, maar waar er in den aanvang nog al wat landbouwers in de stadjes woonden, en vele der eenvoudige poorters kleinvee en pluimvee hielden, werden de maatregelen der stedelijke overheden in dit opzicht niet altijd met een blijvend succes bekroond.

Vooral ook was de mentaliteit onzer voorvaderen weinig geschikt om al die overheidsmaatregelen te doen slagen. Er was van nature weinig zin voor discipline, orde en netheid, het individualisme en particularisme van de kustbewoners der lage landen, dat ook thans nog zoo kenmerkend is, vierde ook toen hoogtij, terwijl het volk door de geringere ontwikkeling en de primitievere levenswijze onstuimiger in zijn uitingen, en ruwer in zijn optreden was.

De overheid had in die dagen dus een verre van gemakkelijke taak, want alles wat wij nu als de meest vanzelfsprekende zaak van de wereld beschouwen, als gevolg van de beschaving, moest toen door evenzoovele speciale keuren en verordeningen dwingend voorgeschreven worden.

Zoo moest het b.v. te Reimerswaal nog in 1500 verboden worden, dat men tijdens het lezen der Mis door de kerk wandelde of met zijn buren sprak, [30]) het moest verboden worden, dat men op het kerkhof vee liet weiden of er aan boogschieten en andere spelen deed. Ook werd bepaald, dat de kooplieden hun kramen niet meer in het portaal van de kerk, of op het kerkhof mochten opslaan, zooals zij dit vaak trachtten te doen om het kerkgaand publiek tot koopen te verlokken.

[28]) Art. 100 van de keuren of handvesten en rechten aan die van Zeeland, die buiten Middelburg, Zierikzee, Westkapelle en Domburg gezeten zijn (Van Mieris I, blz. 511.)

Terugkomende tot de maatregelen in verband met de veehouderij, vermelden wij uit de Reimerswaalsche keuren de volgende bijzonderheden.

Een doorgehaald artikel ordineerde, dat men voortaan geen koeien op 's heeren straten zou mogen melken; dit moest op stal of in de weide gebeuren. [31])

Een ander doorgehaald artikel bevatte het verbod om ganzen en eenden op andermans grond te laten loopen. In den put bij de Oostpoort mocht men geen ganzen of eenden laten zwemmen. (waarschijnlijk in verband met de drinkwatervoorziening)

Reeds vanouds werd bepaald, dat niemand zijn beesten zou laten gaan of wachten „op anderer lieden erve", tenzij met consent van den grondheer. [32])

Om de varkensfokkerij in de stad tegen te gaan was het verboden om zeugen te houden. Voorts moesten de varkens in de oogstmaand opgehouden worden, uit welke bepaling duidelijk blijkt, dat de varkens geweid werden, vermoedelijk ook op de stoppelvelden, wanneer het lezen afgeloopen was.

Later, in 1566, werd bepaald, dat niemand meer dan één varken mocht houden, en dat deze dieren, op straat loopende, voorzien moesten zijn van een neusring, een beugel (om den hals), en een merkteeken van den eigenaar met pik. [30]) Tevens kwam er een verbod op het loopen van varkens op den stadsdijk. [33])

Dat de beperking van de varkenshouderij in deze steden ook soms verband hield met besmettelijke ziekten onder de menschen, zooals pest, is niet uitgesloten. Toch blijkt het niet duidelijk uit de bepalingen, en zijn wij meer geneigd in de eerste plaats te denken aan ordening van het stadsleven, bescherming tegen schade, door varkens veroorzaakt op erven, akkers en dijken, en aan bescherming der vleeschhouwers tegen een al te ruime zelfvoorziening der poorters met varkensvleesch.

Het schutten van beesten.

In het voorgaande spraken wij reeds over het schutten van beesten, en wij zullen nu dit recht nader toelichten aan de hand

[33]) Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 2, Vossemeer, blz. 354. Ook in andere Zeeuwsche plaatsen had men dergelijke regelingen ten aanzien van de varkenshouderij. Te Vossemeer werd in 1570 bepaald, dat de varkens die losliepen, geringd moesten zijn. Wanneer de oogst aanstaande was, moest men zijn varkens op zijn bedrijf ophouden. En voorts was daar bepaald: „Wanneer „onse rechter bot leyt op de verckens omme te gaene soo sal men alle de weke „deure ommeganck hebben naer den dach die Schepen setten sullen."

van de bepalingen, die dienaangaande in oude Zeeuwsche wetten en keuren voorkomen.

Reeds in de wetten en keuren, door graaf Floris in 1256 aan het platteland van Zeeland gegeven, handelde art. 39 „Van scuttinge beesten.". [34])

Bepaald werd, dat wie zijn schutting niet wilde lossen, en het vee stierf binnen de schutting, „die ghene, dies tsee is, sal die „scade hebben. So wie scuttinghe doet, hi sal des selves daghes „seggen ter kercken voor die Prochipape, dattie scuttinghe hevet „gedaen, daerna mach hi die scuttinghe houden belokenre doren „in synen huse, of waer hi wille, ende die ghene, dies 't fee is, sal „zweren eenrehande ten heiligen, hoe vele hi den anderen hevet „ghescaet mit sinen vee, ende die scade sal hy twyscatte gelden."

Degene, die de schutting heimelijk deed, werd als dief aangemerkt. Ook mocht schutting niet met kracht belet worden, evenmin mocht men van zijn schutting beroofd worden.

In de Hantvesten, voorrechten en keuren van die van Haamstede, in 1300 door Witte gegeven (Gr. Ch. b. II, blz. 17—19) handelen de artikelen 18 en 19 eveneens over het schutten van beesten. Art. 18 zegt:

„Soe wie schut 'tsanders beesten, die salt betogen twee synre „gebueren ofte drie, ende hy salre een binden voor syn dore, ende „d'ander doet, daer hy wille, en wilse eiegene, des die beesten „syn, lossen, hy sal sweeren, wat syne beesten geschaed hebben, „ende dat tweeschatte beteren, maer blyven sy den geenen, diese „geschut heeft, ongelost tot des anders dages, soe sal hyse leveren „den Schouttate, dier mede doen sal, dat hem Schepenen wysen."

En art. 19 luidt: „Soe wie den andren schuttinge roovet, hy sal „dengenen, dien hyse roovet, gelden vierschatte syn schade, enz."

De Keur van den lande van Zeeland in 1495 door Filips van Bourgondië gegeven, regelde nog weer eens opnieuw het schutten van beesten.

Volgens deze keur mocht een ieder schutten in het zijne, maar wie de schutting deed, moest denzelfden dag ter kerke voor den „prochiaan of twee geboeren" luide openbaren, dat hij de schutting had gedaan. Daarna mocht hij het vee houden „belokene deuren" in zijn huis, of waar hij wilde.

Hij die heimelijk schutting hield, moest dit beteren alsof hij diefstal had gepleegd.

De eigenaar van het losloopende vee moest dengene, dien hij schade had toegebracht, daarvoor een dubbele schadevergoeding

geven (het geven van „twijschatte"). Wanneer de veehouder zijn vee en zijn schutting niet wilde lossen, en zijn vee stierf inmiddels binnen de schutting, dan was de schade voor hem.

Wie de schutting met kracht belette, of nam waar de schutter het vee met recht behouden mocht, moest den graaf 10 pond boete betalen, alsmede nog dubbele schadevergoeding en 5 pond voor dengene, die in zijn rechten tekort gedaan was.

Iedere parochie mocht een „beëedigd schutter" aanstellen. Deze zou krijgen van elk schaap een halven grooten, van een ongeringd varken drie grooten, van een geringd varken één grooten, en van elke koe of paard zes grooten.

Kwam binnen drie dagen niemand opdagen om het vee te lossen, dan ging het ter verzorging over naar den schout voor hoogstens acht dagen.

Meldde intusschen de eigenaar van het geschutte vee zich aan, dan moest door hem een schadevergoeding alsmede de kosten betaald worden, en wel volgens een schatting, door de schepenen verricht.

Kwam de eigenaar niet, dan ging het vee in eigendom over aan den Heiligen Geest, mits deze instelling alle gemaakte kosten betaalde. Was zij daartoe niet bereid, en wilde zij het vee dus niet aanvaarden, dan verviel het vee definitief aan den schout.

In 1583 kwam er voor geheel Schouwen nog een speciale „keur op het schutten der beesten". [35])

De ingezetenen en baanders binnen het land van Schouwen hadden n.l. herhaaldelijk geklaagd, dat hun vruchten hoe langer hoe meer beschadigd werden door beesten en schapen van personen, die hun weiden ongeheind lieten liggen, of die hun schapen en beesten langs de dijken en wegen hadden loopen zonder een wachter. Ingevolge deze keur kon het losloopende vee nu uit het bezaaide land of uit het weiland verwijderd, en in schutting worden gebracht, hetzij door dengene, die de schade geleden had, of zijn knecht, hetzij door den schutter.

Om zijn vee uit de schutting te kunnen lichten, moest de eigenaar een som betalen, die voor hem was, die de schade had geleden; en indien ook de schutter werk had verricht, was de helft van bedoelde som voor dezen en de andere helft voor de schade lijdende partij.

Werd vee uit een weide geschut, dan betaalde de eigenaar van het losloopende vee de helft van wat hij bij het schutten uit gezaaid land zou hebben moeten betalen.

Uit de keur blijkt ook, dat er voor dit schade veroorzakende onbewaakt rondloopende vee z.g. „schutskooien" bestonden.

5. De voeding en behandeling van het vee in Zeeland.

Dat men reeds vanouds wanneer dit mogelijk was een vrij groote verscheidenheid van voedermiddelen bezigde, blijkt uit de Jaarrekeningen der Leprozen te Middelburg. Onder de door Kesteloo gepubliceerde gegevens troffen wij o.m. de volgende aan:

1554 Door de leprozen werden zakken **boonen** gekocht voor de kalveren en varkens.

1557 Voor **gruis** voor de varkens werd 16 à 20 grooten het achtendeel (= een halve zak) betaald.
16 **Koolzaad-** en 16 **lijnzaadkoeken** voor de kalveren veroorzaakten een uitgave van 2 schelling 8 grooten. [36])

1560 Er werden 22 okshoofden **draf** gekocht voor de vijf paarden tegen 12 grooten het okshoofd. Voor veevoeder werd twee last **natte rogge** van een gestrand schip gebruikt. [37])

Zooals wij zien, werden dus reeds in het midden der zestiende eeuw allerlei bij- en afvalproducten van industrieele bedrijven als veevoedermiddelen op de boerderij benut. De verder van de steden verwijderde landbouwbedrijven zullen natuurlijk niet altijd in de gelegenheid zijn geweest deze producten te betrekken.

In 1813 werd door het Fransche Bestuur een enquête ingesteld naar de „fourrage".

In het Archief der stad Zierikzee vonden wij een opgave in verband met deze enquête, van wat toen als fourrage in deze plaats werd gebruikt.

Als veevoedermiddelen werden genoemd: gras, hooi, klaver, klaverhooi, haver, paardeboonen en stroo. Zierikzee had toen vaak een tekort aan hooi, dat men dan ook gedeeltelijk uit de Langstraat betrok.

In Zierikzee kwamen in 1813 voor:

a. 42 H.A. hooiland met een opbrengst van 73500 K.G. hooi (of 1750 K.G. per H.A.) Zooals men ziet, was de opbrengst per hectare zeer gering.
De prijs van het hooi bedroeg *f* 5.— de 1000 pond Amsterdamsch gewicht of 10 fr. 15 cts. de 490 K.G.

b. 16,5 H.A. klaver, die versch opleverde 58800 K.G. of 29400 K.G. klaverhooi. Dit kwam dus neer op een opbrengst van 1782 K.G. klaverhooi per H.A. De klaver werd soms twee maal gesneden, meestal echter slechts één keer, waarna etten

of omploegen voor tarwe plaats had.
Klaverhooi deed 12 fr. 18 cts. de 490 K.G., en was dus duurder dan grashooi.

c. 15 H.A. haver met een opbrengst van 25480 K.G., of 1699 K.G. per H.A.

d. 30 H.A. paardeboonen met een opbrengst van 50813 K.G., of 1694 K.G. per H.A.
De prijs der paardeboonen was *f* 2.10 per zak van 120 pond Amsterdamsch, of 5 fr. 15 de 57,22 K.G.

e. Tenslotte werd ook stroo genoemd, dat een prijs had van 18 fr. 25 de 490 K.G., of *f* 9 de honderd bossen, elk van 9 pond.

De behandeling van het vee in Zeeland in het begin der 19e eeuw liet zeer veel te wenschen over. In het algemeen werd het rundvee in Zeeland karig gevoederd; weiden waren er in vele streken niet, of in onvoldoende mate, en dan nog meestal van slechte samenstelling, terwijl het bouwland weinig groenvoeder produceerde. Men had dus vaak schraal vee met een geringe en weinig rijke mestproductie voor het bouwland.

In sommige jaren was er werkelijk sprake van voedselgebrek, zoowel 's zomers als 's winters, zoo b.v. in 1829. In dat jaar kon er dan ook slechts uiterst weinig jong vee gefokt worden. [38])

In de akkerbouwgebieden werd het vee bijna uitsluitend als mestproducent beschouwd, en als noodzakelijk kwaad werd het slecht verzorgd en gevoed.

Deze slechte behandeling begon reeds met den opfok van het jonge vee.

Soms werd slechts twee dagen de zuivere moedermelk gegeven, die dan nog karig verstrekt werd. Na tien dagen gaf men karnemelk. Op een leeftijd van drie maanden gingen de kalveren al naar de weide, zonder dat daarbij met de weersgesteldheid rekening werd gehouden. Het jonge vee zag er door slechte voeding dan ook weinig gunstig uit.

In Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen werden de kalveren in November in één hok gestald en daar gevoerd met stroo en wat hooi en soms ook mangels. In den daarop volgenden winter kwamen ze op den mestput in de open lucht en moesten daar leven van afval en stroo, z.g. „ruigte".

In Oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen was het ook al zeer slecht met den opfok en de behandeling van het rundvee gesteld.

De eerste twee dagen na de geboorte kregen de kalveren karne-

melk, daarna hooi en klaver.

Ook in Noord-Beveland werd aan de kalveren in den regel de moedermelk onthouden. In Oostelijk Zuid-Beveland kregen de kalveren gedurende 3 à 4 maanden karnemelk, en werden dan op de weide gebracht. Het kleinvee werd op Zuid-Beveland meestal gehouden met afval van het dorschen, waardoor de mest zeer droog was.

Op Tholen werden de kalveren, die voor het opkweeken van fokdieren bestemd waren, wat beter behandeld. Men gaf hier 2 à 3 weken afgeroomde melk, vervolgens tot de achtste maand gekarnde melk met wat hooi of graan. Daarna werd het jongvee met water, hooi, stroo en mangels gevoerd.

Er waren echter ook enkele streken op Schouwen en Walcheren, waar men meer hart voor den opfok van het jonge vee had. Men gaf dan weken lang zoete, daarna zoete en karnemelk, en eerst dan hooi, stroo en mangels. [39])

In Zeeland waren de stallen voor het rundvee slecht: donker, nauw en tochtig. Ze waren nog slechter dan de paardestallen. Op Noord-Beveland kwam echter na 1875 de doelmatige en zindelijke Hollandsche stalinrichting in zwang.

Algemeen was ook het drinkwater voor het vee vrij slecht. In de dorpen had men den parochieput, waar het vee van de dorpelingen kwam drinken. Dit water was vaak zeer verontreinigd. Maar ook de menschen zelf hadden niet veel beters.

Nog in 1860 gebruikten de Zeeuwsche arbeiders algemeen het water der kleiputten, dat regenwater was, dan wel zakwater uit hooger gelegen kleigronden. De herders dronken vaak uit de waterplassen op de wegen.

Beter water had men op de hoogere zandige gronden langs de duinen (duinputten) en langs de grens, b.v. bij Eede en Oostburg. Hier had men diep uitgegraven, gedeeltelijk gemetselde putten in het zand.

Op de duingronden van Schouwen zag het vee er door het betere drinkwater vaak veel beter uit dan op de vette weiden, waar het water slecht en brak was.

Reeds in „De Provincie Zeeland" werd opgemerkt, dat het welwater in Zeeland niet zuiver was. Alleen op Schouwen, tusschen Haamstede en Renesse, was een „altijd zichtbaar wellende levende bron" aangetroffen met zeer zuiver water. [40])

In den modernen tijd heeft men door geologisch en hydrologisch onderzoek het vraagstuk van de drinkwatervoorziening tot een

behoorlijke oplossing kunnen brengen.

Prof. J. van Baren schreef: „Gezien de geologische voorge-„schiedenis van dit gebied (Zeeland), hetwelk ten deele in histo-„rischen tijd in zee gevormd is, ten deele in die periode nog tijdelijk „door de zee is overdekt geweest, terwijl op betrekkelijk geringe „diepte marien Tertiair ligt, volgt, dat het vinden van praktisch „bruikbaar water tot slechts enkele plaatsen beperkt moet zijn.[41])

Men trof zoetwater aan in het zandterrein bij Schuddebeurs, maar slechts tot geringe diepte, en in geringen omvang. Het jongere tertiair onder Schouwen bevat echter groote hoeveelheden zoetwater; vooral onder de duinen bij Haamstede bevindt zich veel zoetwater.

Voor Schouwen en ook voor Walcheren heeft men voor waterwinplaatsen om kunnen zien naar het duingebied. Maar voor Zuid-Beveland, Tholen en St. Philipsland moesten de waterwinplaatsen buiten de provinciale grenzen gezocht worden, wijl als regel het grondwater hier brak of zout is.[42])

„Slechts daar waar grovere tertiaire lagen met het zuidelijk vaste-„land in verbinding staan, met name in Zeeuwsch-Vlaanderen, of „waar deze onder den invloed van bovengelegen zoetwatermassa's „met hoogeren potentiaal verkeeren, n.l. in het duingebied van „Schouwen, is in den dieperen ondergrond voor consumptie ge-„schikt water aangetroffen."[43])

Waar in ZeeuwschVlaanderen de zeeklei het oppervlak vormt, is het oppervlaktewater, zoowel als het bovengrondwater brak of zout, terwijl in de hooger liggende, jong-tertiaire gronden langs de grens het water zoet is. Hier had men vanouds een aantal ondiepe welputten, die de bewoners der Zeeuwsch-Vlaamsche dorpen van zoetwater voorzagen.[44])

Zuid-Beveland kreeg reeds in 1913, en Tholen in 1923 een waterleiding.[45])

De waterleiding is voor mensch en dier in Zeeland een groote uitkomst geweest, en heeft de productiviteit van den veestapel ten zeerste verhoogd.

Vetmesting van rundvee voor de slachtbank, wanneer daarvan in de vorige eeuw sprake was, begon op twee- en driejarigen leeftijd. Men voederde dan hooi, graan, geweekte of gemalen paardeboonen, maar ook vooral mangels, vermengd met granen, erwten en boonen (geweekt of gemalen), soms ook koeken van boonen- of erwtenmeel. In Walcheren gaf men voor het vetmesten de voorkeur aan jonge dieren, die 's zomers in een malsche weide werden

gebracht.

In het land van Hulst werd niet aan het vetmesten van rundvee gedaan; de vette beesten werden hier uit België voor de slacht betrokken.

De schapen werden in Zeeland slechts zelden opzettelijk vetgemest. Algemeen verkocht men ze op tweejarigen leeftijd uit de kudde.

Op Zuid-Beveland, en gedeeltelijk ook op Tholen waren de schaapskooien overdekt en aan de zijden open. In Schouwen kwamen in 1880 slechts enkele overdekte schapenstallen voor, aan de zijden open en van ruiven voorzien, en vrij doelmatig ingericht. In Noord-Beveland bewogen de schapen zich vrij in een afgesloten ruimte, waarin langs de wanden en ook wel in het midden ruiven waren aangebracht.

In Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen bevonden de schapenstallen zich in een gedeelte van de schuur, ruim, droog en warm genoeg, maar zonder lichtramen.

In 1880 werden in den Wilhelminapolder nieuwe schapenstallen gebouwd. Deze waren zoo eenvoudig mogelijk, maar hecht, met houten stijlen en gebinten, en gedekt met riet. Aan alle kanten waren deze schapenstallen open. De voedering had plaats met wagens, die in het midden van den stal op rails liepen.[46])

6. Twee stelsels van veehouderij, in Zeeland in de vorige eeuw aangeprezen tot verbetering en opheffing van den landbouw.

a. De veredelde schapenteelt.

In den Wilhelminapolder is men zijn tijd altijd ver vooruit geweest. Hier waren de oogen steeds gericht op verbeteringen, die in het buitenland in den landbouw ingevoerd werden. Wat de veehouderij betrof, stond Engeland in de vorige eeuw verre vooraan, en het is zonder meer begrijpelijk, dat men in den Wilhelminapolder sterk onder invloed van het Engelsche voorbeeld geraakte.

Dit was zoowel op het gebied van rassen en veeveredeling, als op het terrein van de veehouderij zonder meer het geval.

I. G. J. van den Bosch, directeur van den Wilhelminapolder, schreef in 1843 een werkje, getiteld: „De veredelde schapenteelt in verband met den landbouw in Zeeland". Hij wees er op, dat er in Zeeland veel te weinig rundvee en schapen werden aangetroffen, waaronder de vruchtbaarheid van den bodem zeer leed. Alleen in de nieuwe polders gaven de gewassen nog behoorlijke opbrengsten, maar in de oudere gedeelten der provincie was de grond uitgeput, en leverde het landbouwbedrijf geen voordeelen

op. Met groote moeite werd de pachtsom opgebracht, en men nam het verschijnsel waar, dat de eigenerfde boerenstand in bepaalde streken van Zeeland zoo goed als verdween.

Als hefboom tot verheffing van den Zeeuwschen landbouw beval de schrijver de veredelde schapenteelt aan. Naast de directe voordeelen van wol en vleesch, kreeg men de indirecte, n.l. meer en betere mestproductie, meer kunstweiden en mangelwortels en dus betere vruchtwisseling.

Van den Bosch adviseerde als volgt: „Men verkoope een span „paarden, men krimpe den graanbouw wat in, en men zal hoogere „opbrengsten, zoowel bruto als netto, behalen." Verder maakte hij de opmerking: „Men zal zeldzaam achteruitgang vinden op „hofsteden, waar schapen gehouden worden. Het moet opzien „baren, dat een landman, die schapen houdt, nimmer zonder buiten„gewone omstandigheden verarmt."

Ook het parkeeren der schapen, met de bedoeling den bodem te bemesten, werd in den Wilhelminapolder wel toegepast. [47])

Een uitbreiding van de schapenhouderij met veredelde Engelsche rassen, hand in hand gaande met een toename van den veevoederverbouw op het bouwland, heeft in Zeeland in het algemeen geen ingang gevonden. Het bleef bij enkele toepassingen van het gepreconiseerde stelsel op groote bedrijven van voormannen. De groote massa der boeren moest weinig of niets hebben van de veredelde schapenrassen, en van een verandering van het oude stelsel der korenbouwerij.

b. De zomerstalvoedering.

In de Zuidelijke Nederlanden werd in het begin der vorige eeuw de veeteelt meer uitgeoefend als bijbedrijf voor de tallooze kleine jeneverstokerijen en met het oog op de productie van mest voor het bouwland. De stalvoedering was hier toen vrij algemeen. [48])

In Zeeland was het vee ook in hoofdzaak mestproducent, behal-

[47]) In „Larousse Agricole" deel II, blz. 310, wordt van het parkeeren van schapen o.m. gezegd:

„C'est une pratique qui est employée depuis un temps immémorial. Elle a pour „elle d'être tout à fait économique; on n'a plus besoin d'employer de litières, ni „de transporter le fumier dans les champs, puisque les moutons le déposent sur „place. D'autre part elle supprime la plus grande partie des pertes de principes „fertilisants des déjections du mouton, et en particulier les pertes en azote, im„portantes dans les bergeries, où elles dépassent parfois 50 pour 100 de l'azote „total des excréments."

Vooral op de lichtere gronden, die niet zoo gemakkelijk dichtgetrapt worden, heeft het parkeeren van schapen, uit een oogpunt van bemesting gunstige resultaten.

ve in enkele streken zooals Walcheren, waar de veehouderij een veel belangrijker rol speelde.

Maar de stalvoedering kwam, met uitzondering van de zich bij Vlaanderen aansluitende gronden langs de grens, in ons gewest niet voor.

Om de door eeuwenlange graanteelt uitgemergelde gronden weer tot nieuwe vruchtbaarheid te brengen, werd door de voormannen van dien tijd, meestal leden van de Commissie van Landbouw, of van de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij, in de eerste plaats aan invoering van het stelsel van de zomerstalvoedering gedacht.

Van beteekenis was dit stelsel in dien tijd door het vervangen van het kostbare ledige braakjaar door kunstweiden, en door de uitbreiding van den veestapel, waarmede een vermeerdering van mestproductie samenging.

De zomerstalvoedering, onder invloed van de Duitsche landbouwwetenschap ontstaan, beoogde de stalmestwinning zoo groot mogelijk te maken door niet alleen des winters, maar vooral ook des zomers een genoegzaam aantal beesten te houden, die op de stallen of mestputten van groenvoeder leefden.

De verbouw van veevoeder op het bouwland moest daartoe worden uitgebreid, terwijl het blijvend grasland zeer beperkt kon worden.

De vruchtbaarheid van den bodem werd door de grootere teelt van vlinderbloemige gewassen, door de ruimere stalmestproductie, alsmede door de betere vruchtwisseling zeer bevorderd. Pons, Mr. Vis e.a., die dit stelsel in praktijk brachten, krompen den graanbouw in, de braak werd opgegeven, terwijl meer lucerne, klaver, peulvruchten, meekrap en vlas verbouwd werden.

De mangelwortel werd voor de stalvoedering onmisbaar geacht; in begin Augustus plukte men de eerste bladeren af, en daarna plukte men nogmaals in het laatst van September, kort voor het rooien der wortels in begin October.

Doordat men tegen de vele zorgen opzag, kwam de zomerstalvoedering in Zeeland maar weinig in zwang. In 1863 werd het stelsel slechts toegepast op eenige boerderijen op Walcheren, op één hofstede in Hulst, en in den Wilhelminapolder.

Wij willen hier nog een voorbeeld geven van zomerstalvoedering, zooals deze in het jaar 1864 op een Walchersch bedrijf in praktijk werd gebracht.[49])

Het bedrijf had 40 runderen en 10 paarden, welke van Mei tot

December gevoederd werden met de opbrengst van 20 gemeten, terwijl zonder stalvoedering 60 gemeten weiland noodig zouden zijn geweest. Er waren 4 H.A. kunstweide, 1,5 H.A. klaver en 65 vierkante roeden Italiaansch raaigras, samen met eenig oud weiland ruim 7 H.A. Voorts nog 45 vierkante roeden maïs, waarmede 20 volwassen runderen ruim 6 weken volop gevoederd werden in den anders voedselarmen tijd van Augustus en September.

De kunstweiden werden na 2 of 3 jaar weer gescheurd, en door andere vervangen.

Het vee hield zich bij de stalvoedering goed gezond, en had niets van koude of hitte te lijden, terwijl de mestvaalt met veel en goeden mest voorzien werd.

Eerst in December begon de voedering met winterfourrage.

Wij vermelden hier de gunstige ervaring met maïs als groenvoedergewas. Ook elders werd deze ervaring opgedaan, zoo b.v. in den Wilhelminapolder, waar men in 1863, 20 tweejarige en nog eenige halfjarige ossen 9 weken lang uitsluitend met de opbrengst van 1 H.A. maïs voedde.

Deze gegevens zijn vooral interessant nu men in dezen tijd van landbouwcrisis weer opnieuw de volle aandacht besteedt aan den groenvoederverbouw. Onze voorouders dachten en experimenteerden in dezelfde richting, maar de tijden waren nog niet rijp voor hun plannen, terwijl weldra de komst der kunstmeststoffen de oplossing van het bodemvruchtbaarheidsvraagstuk voorloopig althans in geheel andere banen zou leiden.

Op de Algemeene Vergadering der Z.L.M. van 1865 kwam de volgende vraag aan de orde: „Beveelt zich uit een landbouwkundig oogpunt de algeheele stalvoedering aan?" [50])

Eenigen waren vóór geheele stalvoedering, anderen voor het weiden, speciaal in geval van melkvee, waarbij gerekend werd, dat de melkopbrengst dan één derde hooger was dan bij stalvoedering. Als conclusie der besprekingen werd dan ook vastgesteld, dat de algeheele stalvoedering zich uit een landbouwoogpunt wel voor jong vee, doch niet voor melkvee aanbeveelt.

Waar de stalvoedering in Zeeland werd toegepast, was men tevreden over de resultaten, maar in het algemeen zag men op tegen de meerdere werkzaamheden voor de verzorging en voeding van het vee, in een gewest waar men vanouds het rundvee verwaarloosde.

In 1868 breidde de stalvoedering zich op Walcheren en Westelijk Zuid-Beveland iets uit. Ook in enkele stallen op Noord-Beve-

land en in het land van Hulst kwam nu stalvoedering voor. [51])

In 1876 was het eigenlijk alleen nog in het land van Hulst, dat aan zomerstalvoedering werd gedaan. Dit was in wezen de halve zomerstalvoedering, hier meer en meer in gebruik gekomen, waarbij het vee slechts een gedeelte van den dag in de weide doorbracht. Door dit stelsel werd het vee veel beter gevoed dan voorheen. [52])

In 1880 werd de zomerstalvoedering in Zeeland bijna niet meer toegepast, behalve dan voor jong vee en paarden. Aan de paarden gaf men klaver en wikken, soms ook maïs, en in het land van Oostburg paardepeen. [53])

7. Actie tot verbeteren van het weiland.

Toen men in Zeeland de zomerstalvoedering voor melkvee niet langer kon en wilde aanprijzen, moest getracht worden langs een anderen weg de veehouderij tot grooteren bloei te brengen. De voormannen kwamen toen met voorstellen om het weiland te gaan verbeteren, want dit gedeelte van den cultuurgrond was in het akkerbouwend Zeeland maar al te zeer verwaarloosd. Deze eerste krachtige actie tot verbetering van Zeeland's graslanden viel in een tijd dat de akkerbouw, zwaar getroffen door de groote landbouwcrisis van het einde der vorige eeuw, weinig of geen vooruitzichten meer bood, en men de veehouderij en zuivelbereiding tot herstel van de verloren gegane welvaart meende te moeten aanprijzen.

En nu was het inderdaad met het weiland uiterst treurig gesteld; ook thans is dat nog meestal zoo, wel een bewijs dat de veel geprezen vooruitgang op sommig gebied zich zeer langzaam of in het geheel niet manifesteert.

De weilanden werden algemeen bijzonder stiefmoederlijk behandeld, en slecht of niet ontwaterd, waardoor de grasgroei er eerst laat in het voorjaar begon.

Gier, stalmest of compost werden slechts sporadisch aan het weiland gegeven.

Wel bestrooide men op Zuid-Beveland het grasland wel eens met een laag stroo. De uit de slooten gebaggerde klei werd zelden of nooit op het weiland gebracht, maar naar den akker getransporteerd. Van het weiland werd steeds gehaald, er werd echter niets gerestitueerd, zoodat men hier met roofbouw te doen had.

Is het te verwonderen, dat onder deze omstandigheden de samenstelling van de zode zeer ongunstig was?

De gemiddelde opbrengst van het hooiland was in 1870 slechts 3500 Ned. ponden hooi, of 3,5 voer per H.A. Bij eenige proeven met gier en compost, kreeg men toen reeds opbrengsten van 7500 Ned. ponden hooi per H.A. [54])

Zooals reeds opgemerkt, werd het weidevraagstuk tijdens de groote landbouwcrisis als zeer urgent beschouwd. In 1885 sprak B. G. van der Have van Ouwerkerk in een vergadering der Z.L.M. over: „Het nut van het verbeteren en bemesten van weiland". [55]) De inleider wees op het belang van de veehouderij. Een flinke veehouding veronderstelt echter overvloedig en deugdelijk voeder, en dit ontbrak in Zeeland door de stiefmoederlijke behandeling van het grasland. Elk gemet weiland moest voldoende voeder op kunnen leveren voor één stuk groot, en één stuk klein vee. Noodzakelijk was de bevrijding van overtollig water, waardoor slechte grassen en onkruiden verdwijnen. Verder achtte Van der Have de bemesting zeer belangrijk. In een tijdperk van 25 jaren had hij zijn 29 H.A. weiland met 1300 voer stalmest gemest, en bovendien nog superfosfaat gebezigd, en op deze wijze belangrijke resultaten verkregen.

In deze vergadering vermeldde G. J. van den Bosch nog zijn uitstekende ervaringen met faecaliën op grasland opgedaan.

In 1886 werd de behandeling van het weiland opnieuw op de Algemeene Vergadering der Z.L.M. besproken. L. J. Dorst Cz. sprak over: „Is blijvende verbetering van oude natuurlijke weiden, „uitsluitend met kunstmest, uitvoerbaar en uit een financieel oog-„punt aan te bevelen?" [56]) De vraag beantwoordde hij in bevestigenden zin.

Alleen tengevolge van roofbouw waren vele weiden den landbouwer meer een last dan een lust. Slechts bemesting kon daarin verandering brengen.

In 1878 was Dorst begonnen met 250 K.G. superfosfaat per H.A. te geven, en toen hij deze bemesting het daarop volgende jaar herhaalde, begon zijn grasland op een klaverveld te gelijken. In 1880 gaf hij ook Chilisalpeter met gunstige uitkomst. Toen werden door hem vergelijkende proeven genomen met beer, straatvuil, stalmest en kunstmest, waaruit bleek, dat kunstmest het voordeeligst was en het best werkte.

In dezelfde vergadering sprak E. van den Bosch over: „Het nut eener grondige kennis der onderscheidene grassoorten". Er werd in het bijzonder op gewezen, dat het noodzakelijk was het onderscheid te kennen tusschen onder- en bovengrassen. Voorts was ook de kennis van den duur der overblijvende grassen, alsmede van de meerdere of mindere waarde der onderscheidene grassoorten, van het grootste belang.

Men ziet uit deze beschouwingen, dat toen reeds geheel mo-

derne inzichten bij de voormannen van die dagen bestonden. Inzichten, die helaas bij de groote massa der landbouwers nog zeer weinig indruk maakten, zoodat het in het derde decennium der twintigste eeuw nog noodig was een speciale weidecommissie vanwege de Z.L.M. in te stellen, teneinde nogmaals deze zelfde ideeën naar voren te brengen.

8. De dichtheid van den veestapel in Zeeland.

In de Notulen der Staten van Zeeland werden nu en dan gegevens opgenomen betreffende den Zeeuwschen veestapel. Deze gegevens waren ontleend aan de uitkomsten van de kohieren voor het veefonds. Ook de landbouwstatistiek van Staring verstrekte later gegevens over het aantal stuks vee, dat er in onze provincie voorkwam. Uit de voorhanden cijfers, die natuurlijk niet altijd even nauwkeurig zijn geweest, blijkt toch wel dit, dat omstreeks het midden der vorige eeuw het aantal runderen en schapen in Zeeland toenam, nadat de eerste 50 jaren geen toename hadden te zien gegeven. Uit de veetelling van 1921 kunnen wij in vergelijking met de oudere gegevens opmaken, dat de rundveestapel nog steeds in belangrijkheid was toegenomen, dat de schapenstapel echter weer was ingeslonken tot het niveau van het begin der 19e eeuw.

Wij laten hier eenige cijfers volgen waarbij bedacht dient te worden, dat de oudere cijfers betrekking hebben op den toestand in den winter, die van 1921 echter op den toestand in Mei/Juni:

	Runderen:	Schapen:
1816	41000	23000
1829	41903	21540 + 6263 lammeren
1840	43204	20342
1847	44271	18420 + 8173 lammeren
1868 (Staring)	53151	37319
1921 (veetelling)	69850	23625

In den tijd toen het vee nog in hoofdzaak de rol van mestproducent speelde, stelde men er belang in te weten, hoeveel stuks vee per H.A. bouwland in de diverse deelen der provincie voorkwamen. In de landbouwverslagen der Zeeuwsche Maatschappij van Landbouw troffen wij dan ook twee van dergelijke opgaven aan.

De eerste opgave is van het jaar **1863**. Men had toen **één stuk hoornvee op de**

0,5 H.A. bouwland in den Polder Walcheren.
1,5 H.A. „ „ N. en St. Joosland.
1,0 H.A. „ „ Tholen.
0,67 H.A. „ „ Schouwen en Duiveland.

2,0 H.A. „ „ Oostelijk Zuid-Beveland.
2,0 H.A. „ „ Westelijk Zuid-Beveland.
2,5 H.A. „ „ Noord-Beveland.
2,5 H.A. „ „ Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen.
4,0 H.A. „ „ Hulst.

In het jaar 1878 was er **één stuk grootvee (inclusief paarden) op de**

4,0 H.A. bouwland in Noord-Beveland.
2,0 H.A. „ „ Tholen.
0,67 H.A. „ „ Schouwen en Duiveland.
2,0 H.A. „ „ Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen.
2,0 H.A. „ „ Hulst.

De polder Walcheren en Schouwen en Duiveland hadden dus wel den dichtsten veestapel van Zeeland. Noord-Beveland en Zeeuwsch-Vlaanderen waren het armst aan vee.

Wij stelden reeds vast, dat de eerste helft der vorige eeuw gekenmerkt was door stilstand; van toename van den veestapel was niettegenstaande de tallooze aanbevelingen en aanmoedigingen eigenlijk in het geheel geen sprake.

In de Notulen der Staten van Zeeland van 1842 werd dan ook geschreven: „De veestapel neemt niet toe, wat door de landhuishoudkundigen betreurd wordt."

Maar een twintig jaar later zou dit anders worden, en wel voornamelijk als gevolg van de hoogconjunctuur voor veehouderijproducten.

In de jaren 1866, '67 en '68 hoorde men van hooge prijzen voor alle soorten vee, melkvee, jongvee zoowel als mestvee. Door deze hausse werden de vaarzen dikwijls te jong gestierd, waardoor zij in haar verdere ontwikkeling werden belemmerd.

Ook de boterprijzen waren uitstekend.

Ondertusschen trok de ontwikkeling van het verkeer in Amerika, en de daarmede samengaande uitbreiding der graanteelt, in de kringen der voormannen zeer de aandacht. Men maakte zich terecht ongerust over dit verschijnsel, zoodat reeds in het begin van de jaren van zeventig in de Z.L.M. gesproken werd over de wenschelijkheid van inkrimping van den graanbouw, en uitbreiding der veehouderij, die zooals opgemerkt, zeer rendabel was.

De voorspellingen der Zeeuwsche landbouwleiders zijn volkomen juist geweest, want toen de groote landbouwcrisis eindelijk onvermijdelijk en onafwendbaar haar intrede deed, bleken de bedrijven zooals op Walcheren, die vee en zuivel voortbrachten, er

verreweg het beste aan toe te zijn.

Mr. C. J. Pické, voorzitter der Zeeuwsche Maatschappij van Landbouw, zeide in 1882 in een vergadering, dat in verband met de landbouwcrisis de graanbouw ingekrompen, en de veeteelt uitgebreid diende te worden. De vleesch-, boter-, kaas- of melkprijzen waren niet gedaald. „Trachten wij uit den veestapel te halen, „wat uit den korenzak niet komen wil." „Had men de erwten en „boonen het vorige jaar (1881) maar niet naar de markt, doch „naar den stal gebracht." [57])

Alleen in de streken waar de veehouderij reeds bestond, heeft men in dezen meedoogenloozen crisistijd wat meer aandacht aan de veeteelt besteed. Maar in de echte bouwstreken van Zeeland kon de veehouderij geen plaats van beteekenis veroveren. De evolutie in den landbouw gaat uiterst langzaam, en voor principieele veranderingen, zooals overgang van akkerbouw op veehouderij, is er meestal geen plaats. Traditie en voorkeur eenerzijds, gebrek aan vakkennis en kapitaal anderzijds, spelen daarbij een hoofdrol.

De na het midden der vorige eeuw liquideerende meekrapcultuur had men ook niet door veehouderij vervangen. De ledige plaats was ingenomen geworden door andere cultures, waaronder de suikerbietenteelt een eerste plaats had.

Toch was de teelt van de suikerbiet in den aanvang niet zonder meer aanbevelenswaardig door allerlei misbruiken van de zijde van den handel, het voorschotstelsel, en het ontbreken van een eigen coöperatieve industrie. De voormannen hadden dan ook vaak op beperking van de suikerbietencultuur en uitbreiding van de veehouding aangedrongen, evenwel zonder veel succes te boeken. De voorliefde voor den akkerbouw was vanouds te groot, de kennis van de veeteelt in de uitgesproken akkerbouwdistricten te klein, om een andere ontwikkeling en oriënteering van het bedrijfsleven toe te laten.

9. Veerassen en veeveredeling.

Het rundvee.

Van het oude Zeeuwsche rundvee, dat thans geheel verdwenen is, zijn ons verschillende beschrijvingen bewaard gebleven. Wij noemen in de eerste plaats die van Staring in „Natuurkunde en Volksvlijt", waarin o.m. aangegeven wordt:

„Het zijn grove, groote, meestal grauwbonte runderen met zwaar „beengestel, niet zeer melkrijk, zich niet spoedig ontwikkelend en „evenmin spoedig vet wordend. Het zijn de koeien, die een paar

„eeuwen geleden algemeen waren hier te lande, en waarvan ons „Potter de vormen zoo meesterlijk in zijn schilderstukken bewaard „heeft."

Gerlach schreef in zijn „Landhuishoudkundige Beschrijving van Walcheren" (1885) over het oorspronkelijke vee:

„'t Is een groot soort vee van zeer groven en knokigen lichaams-„bouw, hoog op de beenen, met lang en tonvormig lijf, platte ribben, „scherpe schoft en rug, smal en afhangend kruis, langen staart, „breede en diepe borst, sterk ontwikkelden kop met zware stier-„achtige horens, een goed gevormd uier, waarop niet zelden een „schoone melkspiegel geteekend staat.

„Hoofdkleur is de vale, met de variëteiten vaalbont, zilvervaal „en vale -wirug.

„Sedert onheugelijke tijden was het vee gefokt met als hoofd-„doel: melkgeving. De melkopbrengst bedroeg 2500—3000 liter „per jaar. Men moet aannemen dat het gehalte vrij laag was."

De door Gerlach opgegeven melkproductie van het oude Zeeuwsche veeras stemt goed overeen met de resultaten van de Fransche enquête naar de melkopbrengst van 1813.

In Zierikzee brachten de beste melkdieren toen ruim 3100 L. melk op. [58])

Voor de jaren van 50 en voor het land van Hulst gaf Vogelvanger op: 7—12 liter per koe, per dag, terwijl uit 10 kan melk toen 3—4 ons boter werden verkregen.

G. J. Hengeveld schreef: „Het vee heeft grooten aanleg voor de „melkgeving, en deze verschilt naar de grootte van het dier, en op „het tijdstip der hoogste gift (Mei) van 16—30 liter daags. [59]) Of de aanleg zoo groot was als Hengeveld aangaf, mogen wij nog wel betwijfelen. Door selectie en betere voeding was het Zeeuwsche vee echter wel tot een goeden melkproducent te maken, maar daaraan werd weinig gedacht en nog minder gedaan.

Ook Zwagerman gaf eenige beschouwingen over aard en productiviteit van het oude Zeeuwsche rundvee, zoo b.v. in het Zeeuwsch Landbouwblad van 1921: „Het Zeeuwsche Rundvee in vroeger tijden".

Volgens hem was het oude veeras van een laatrijp melktype, met goede gezondheid en groot weerstandsvermogen. De slechte voeding en verzorging van het jongvee vooral, de slechte verzorging van het weiland, en het late hooien van het hooiland, de voedering op stal speciaal met grofhooi, veel stroo en mangelen, en met geen of zeer weinig krachtvoer, maakten dat het vee alleen

laatrijp kon zijn, en niet geschikt voor vleeschaanzetting. Het vee werd laat gestierd, vooral op Zuid-Beveland, waar het eerste kalf pas in het vierde jaar werd geboren; hier had men dan ook zeer zwaar vee.

Volgens Hengeveld werd er in Zeeland „sedert onheugelijke jaren vóór 1843" geen vee van vreemd ras ingevoerd, en men trof er dan ook een eigen onverbasterd veeras aan. De oorspronkelijke kleur was rood, en met groote waarschijnlijkheid stamde het Zeeuwsche rundvee af van het roode Vlaamsche vee.

„Later hebben de zwartbonten en witruggen de meerderheid „uitgemaakt, en zijn ook dezen van ouden datum, alsmede de vaal-„kleurigen, doch dewijl er te dien opzichte weinig bronnen zijn „na te slaan, zoo kan men toch wel stellen dat door hunnen hoogen „ouderdom de ligchaamsvormen, hetzij der roodvaal en zwartbont-„kleurigen benevens onder de laatsten die met witten rug (witrik-„ken) alle dezelfde zijn aan die van het oude Zeeuwsche vee in het „algemeen eigen en slechts onderling verschillende, naar grond-„gesteldheid en voedering op de eilanden en in Zeeuwsch-Vlaan-„deren eenig onderscheid daarin kunnen teweeg brengen". [59])

Voorts gaf Hengeveld aan, dat het Zeeuwsche vee behoorde tot de meest geharde soort van de kustlanden der Noordzee. Tegen de Belgische grenzen was het vee wat lichter en had het meer overeenkomst met het vee in Oost-Vlaanderen. Doel van de veehouderij was het maken van mest, de melkerij en het vetweiden voor eigen gebruik en des winters het vetmesten met mangelwortels en zaadkoeken voor den uitvoer. [60])

Voor Zuid-Beveland vermeldde deze schrijver nog, dat het vee bont was, en er veel witruggig vee voorkwam. [61])

De „witrikken" hadden een eigenaardige witte streep langs rug, lenden en kruis. [62])

Evenals het vee van Friesland en Holland oorspronkelijk rood was, zooals door Prof. dr. D. L. Bakker aangetoond werd, zien wij dat Hengeveld ook voor het oude Zeeuwsche ras een oorspronkelijke roode kleur aanneemt. In het midden der vorige eeuw, toen Hengeveld zijn boek over het rundvee schreef, domineerden echter de zwartbonte en de vale koeien in Zeeland.

Wanneer en door welke invloeden de kleur van het Zeeuwsche vee veranderde, daarover kunnen wij bij Hengeveld ons licht niet opsteken. Invoer van ander vee achtte hij buitengesloten, zoodat in zijn gedachtengang wel van selectie op zwartbont en vaal sprake zal zijn geweest.

Dat er ook reeds geruimen tijd vóór 1840 meerdere kleuren voorkwamen, bleek ons ook uit een bespreking in 1817 in een vergadering van de Provinciale Staten van het door Gedeputeerde Staten in overleg met de Commissie van Landbouw opgestelde Reglement op het houden van Springstieren. [63])

Provinciale Staten opperden toen als eenig bezwaar het vaststellen der kleur in art. 11, maar keurden overigens alles goed.

Maar nog veel oudere gegevens staan ter beschikking om aan te toonen, dat het oude Zeeuwsche rundvee reeds zeer lang heterogeen van kleur was.

Uit de Jaarrekeningen der Leprozen te Middelburg extraheeren wij:

Anno 1554, door de Leprozen een **zwarte koe** gekocht. [64])

Anno 1560, door de Leprozen verhandeld: **een grijze koe, een witrug, een roode, een bonte koe**, en dan nog **een zwarten os.** [65])

De verscheidenheid van kleuren was dus toen al even groot als in 1840. Wij mogen het in afwachting van een definitief bewijs voorloopig zeker wel in twijfel trekken, of het oorspronkelijke Zeeuwsche vee rood van kleur was, en van het roode Vlaamsche vee afstamde.

Ook de bewering van Hengeveld, dat tot 1843 geen vee in Zeeland werd ingevoerd, is onjuist. Wij vermeldden in het voorgaande reeds de „Regeling van den impost op de hoornbeesten en bezaaide landen" van October 1620 en de „Ordonnantie van de Staten van Zeeland op den impost op alle bestialen" eveneens van 1620, die met zooveel woorden van den invoer van vee gewagen.

J. Ab Utrecht Dresselhuis schreef in zijn Boek, „Het District van Sluis in Vlaanderen" (1819), dat de runderen minder zwaar waren dan de Hollandsche, en dat **de boeren meermalen met andere rassen de proef namen.** [66])

Zoowel uit het feit van een alouden veeinvoer uit andere gewesten, als uit de uitlating van Dresselhuis kunnen wij afleiden, dat er in Zeeland al zeer lang van het uitsluitend voorkomen van één oud landras geen sprake meer was. De verscheidenheid der kleuren is daarmede tevens verklaard. Dat er ook met de vreemde rassen gekruist werd, behoort zeker niet tot de onwaarschijnlijkheden.

Thans komen wij tot de bespreking van de verbetering van het rundveeras. Het is daarbij merkwaardig te kunnen constateeren, dat men in het begin der vorige eeuw allereerst gepoogd heeft het rundvee in eigen ras te verbeteren, dat men na mislukking dier

pogingen tot kruising met het Durhamras zijn toevlucht heeft genomen en wel omstreeks het midden dier eeuw, zonder evenwel op betere resultaten te kunnen bogen, en dat men eindelijk tegen het einde der negentiende eeuw het onveredelde Zeeuwsche vee, en de kruisingsproducten met Durham radicaal vervangen heeft door het zwartbonte Hollandsch-Friesche melkveeras.

De rundveeverbetering in eigen ras.

Op aandrang van het Gouvernement en de Commissie van Landbouw kwam op 20 Oct. 1817 een Provinciaal Reglement op het houden van Springstieren tot stand. [67]) De belangen der veeveredeling werden nu toevertrouwd aan de gemeenten.

Volgens dit reglement moesten de gemeentebesturen zooveel mogelijk zorgen voor het aanwezig zijn van goede springstieren. Ter beoordeeling van de kwaliteit der stieren was natuurlijk een keuring noodig, en daartoe moest iedere gemeente twee keurmeesters aanstellen. Voor kleine gemeenten was voor het aanstellen van keurmeesters combinatie mogelijk.

De keurmeesters ontvingen gezamenlijk voor iederen gekeurden stier *f* 2 van den eigenaar.

Den stierenhouder trof *f* 100 boete en verbeurte van den stier, als hij met een ongekeurden stier koeien van anderen liet dekken. Voor de eigen koeien echter was men vrij.

Hij, die een stier hield om een andermans koeien te dekken, moest voor de keuring aangifte doen aan de gemeente. De stier mocht dan niet ouder zijn dan 5 en niet jonger zijn dan 1½ jaar; alleen binnen deze leeftijdsgrenzen kon hij voor dekking gebruikt worden.

Bij de keuring werd er op gelet, dat de stier vrij was van zoodanige gebreken, welke geacht werden invloed op het kalf te kunnen hebben.

Bij goedkeuring werd op de horens een teeken gebrand en aan den stierenhouder een akte verleend. Het springloon zou door de gemeenten naar redelijkheid worden bepaald.

Het leiden van stieren langs den weg werd verboden. De koeien moesten naar den stierenhouder gebracht worden.

Op boete van *f* 25 mochten geen stieren, ouder dan 9 maanden, in de weide loopen, dan met een bord om den hals of aan de

[67]) Reeds eerder was er in Nederland sprake geweest van een overheidskeur op de stieren, n.l. ingevolge een Kon. Besl. van den 12en van wintermaand 1809, houdende een wet op de Keur van Stieren in het Koninkrijk Holland, zie Mag. Vad. Landb., dl. V, stuk III.

pooten, ten einde het springen over de slooten te verhinderen.

Het was toegestaan om zijn koeien ook door goedgekeurde stieren van andere gemeenten te laten dekken.

In 1835 werden bij de keuringen de stieren in drie categoriën verdeeld naar de kwaliteit. De plaatselijke besturen werden toen door de provincie uitgenoodigd om zooveel mogelijk het gebruik der beste stieren aan te bevelen.

In de jaren van dertig der vorige eeuw was men het er algemeen over eens, dat dit reglement niet beantwoordde aan het daarmede beoogde doel, n.l. de verbetering van het rundveeras in Zeeland. De Provinciale Commissie van Landbouw gaf dan ook aan Gedeputeerde Staten in overweging om dit reglement te wijzigen, waarbij zij de volgende beschouwingen ontwikkelde:

1. De benoeming van keurmeesters voor elke gemeente afzonderlijk heeft tot gevolg, dat er geen uniformiteit in de keuring der stieren is.
2. De keuring op 1½-jarigen leeftijd is te vroeg, want later kunnen zich nog gebreken ontwikkelen.
3. De regeling van het springloon door de plaatselijke besturen heeft tot gevolg gehad, dat dit springloon zoo laag werd, dat den stierenhouder geen voordeel te wachten stond. Daardoor slechte voeding en te veelvuldig gebruik van den stier. De meeste stierenhouders zijn onvermogende menschen, die slechts er op uit zijn om tot den minsten prijs een stiertje te koopen.
   Of uit hoofde der armoede van den eigenaar, uit medelijden met dezen, òf uit hoofde, dat er geen vooruitzicht bestaat, dat iemand anders in de gemeente zich met het houden van een stier zou willen belasten, wordt het dier dan maar goedgekeurd.
   Uit een enquête bleek, dat het springloon varieerde van 15-82 centen per sprong!
4. In de provincie waren in 1834 aanwezig 23645 koeien en 191 stieren met een zeer ongelijke verdeeling der stieren. In het derde district was er slecht één stier voor 196 koeien, en in het vierde district één stier voor 80 koeien.

De verdeeling der koeien en stieren over de diverse districten was als volgt:

	Aantal Koeien	Stieren	of in %
1e district (Walcheren)	4990	34	0,7 %
2e district (Schouwen, Duiveland, Tho-			

len, St. Philipsland)	4669	43	0,9 %
3e district (Noord- en Zuid-Beveland)	6078	31	0,5 %
4e district (Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen)	3366	42	1,2 %
5e district (Oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen)	4542	41	0,9 %
Totaal	23645	191	0,8 %

Als gevolg van het bestudeeren der misstanden op het gebied der fokkerij, ontstond een nieuw reglement op de springstieren, dat door den Koning op 13 Aug. 1836 goedgekeurd werd.

Er werd nu bepaald, dat er een vast en behoorlijk springloon zou zijn van *f* 1 ten einde de stierhouderij meer rendabel te maken. Straf werd gesteld op het vragen van een springloon, lager dan *f* 1 om oneerlijke concurrentie van onderkruipers met slechte stieren te voorkomen.

Het aanhouden van goede stieren werd bevorderd door het verleenen van jaarlijksche premiën, tot een bedrag van ten hoogste *f* 150. Ook den plaatselijken besturen werd op de wenschelijkheid van het toekennen van dergelijke financieele aanmoedigingen gewezen.

De benedenste leeftijdsgrens voor toelating der stieren tot de keuringen werd verhoogd, en op twee jaar gebracht. Tevens kwam er een bepaling, dat de koeien niet eerder dan op tweejarigen leeftijd gedekt mochten worden.

De keuring werd nu aan de gemeenten ontnomen, en zou voortaan door het district geschieden. In ieder district zouden daartoe twee keurmeesters zijn, benoemd op voordracht van de Commissie van Landbouw.

De keuring der springstieren moest twee maal per jaar plaats hebben, opdat men later te voorschijn komende gebreken zou kunnen ontdekken, en meer zekerheid zou hebben, dat de stieren geregeld goed gevoed werden.

In 1848 had opnieuw een wijziging van het Reglement op de Springstieren plaats.

Kruisingen.

Van verbetering van het eigen rundveeras, door het Gouvernement, de Provincie, en de Commissie van Landbouw beoogd, is in Zeeland niettegenstaande de juist besproken reglementen, niets terecht gekomen.

Slechts enkelen pasten bij het fokken selectie der ouders toe;

algemeen fokte men echter onbedachtzaam. Ook de behandeling der kalveren was in het algemeen zeer slecht. Reeds spoedig werden ze met z.g. ruigte gevoederd. De behandeling van het oudere vee liet evenzeer veel te wenschen over.

Door het ontbreken van selectie en behoorlijke veeverpleging moest er van verbetering in eigen ras wel niets terecht komen. Dezelfde ongunstige factoren zouden echter ook de andere wijze van de veeveredeling, n.l. door kruising, geheel tot mislukking doemen. En toch ging men tot kruising over. Niet omdat de Zeeuwsche boer er om vroeg. De heeren van de Commissie van Landbouw meenden het experiment te moeten ondernemen. Men was immers al lang bij de schapen begonnen deze met Engelsche invloeden te doortrekken, en het rundvee, dat al even verwaarloosd was, zou op dezelfde wijze naar Engelsch model gefatsoeneerd kunnen worden.

In 1844 werden uit het „Fonds voor aanmoediging van den Landbouw" in Yorkshire 5 Shorthornstieren aangekocht, voor elk district één. Vier liefhebbers kochten elk nog een Shorthornkoe, om zuiver te gaan fokken. [68])

Bedoelde aankoopen van Shorthornvee werden gedaan door I. G. J. v. d. Bosch, directeur van den Wilhelminapolder, en lid der Commissie van Landbouw, die zich voor het eigen bedrijf bovendien nog 1 stier en 5 koeien aanschafte.

Men beoogde in Zeeland in de eerste plaats kruising van het inheemsche vee met Durhamstieren, en voorts vorming van een kleine kudde van volbloed Durhamras, teneinde nieuwe aankoopen in Engeland te beperken.

Het was evenwel in den aanvang alleen de Wilhelminapolder, die met Durham ging kruisen, en daarnaast zuiver Durhamvee fokte. In de andere deelen van Zeeland was de belangstelling in de jaren van 40 zoo gering, dat in verschillende districten de door de Commissie van Landbouw ter beschikking gestelde Durhamstieren zoo goed als niet gebruikt werden. Eerst toen men meer algemeen met de vrij gunstige resultaten, in den Wilhelminapolder verkregen, had kennis gemaakt, gingen ook de Zeeuwsche boeren met Durham kruisen. [69])

Door den Wilhelminapolder kon dan ook reeds spoedig voor andere deelen van Zeeland en ook voor de gewesten buiten Zeeland, fokmateriaal van zuiver of gekruist Durhamras worden geleverd. Lange jaren heeft dit vee zich van dit Zeeuwsche grootbedrijf uit naar andere deelen van ons land verspreid.

Het enthousiasme voor veeverbetering was aanvankelijk bij de voormannen zeer groot. De Zeeuwsche Landbouw Maatschappij, in 1843 opgericht, besloot reeds in het eerste jaar van haar bestaan, op de jaarlijksche tentoonstellingen het beste vee te bekronen, wat nog steeds tot op den huidigen dag geschiedt.

In 1844 propageerde de Z.L.M. verbetering van het rundvee met het Engelsche vleeschras, in navolging van wat bij de schapen reeds had plaats gevonden.

En in 1846 werden vanwege de Z.L.M. al premiën beschikbaar gesteld voor het best gekweekte vee, en voor uitstekende melkkoeien.

Geregeld werden door de Z.L.M. Durhamstieren aangekocht, doch niet op groote schaal, want de vooroordeelen tegen het nieuwe ras waren bij de gewone boeren vrij sterk.

Van een aankoop in het jaar 1855 van twee 2-jarige Engelsche stieren, één voor Tholen en één voor Schouwen, vonden wij ook den prijs vermeld. Deze stieren kostten f 200 per stuk. [70])

Hengeveld geeft in zijn boek over het Rundvee op, dat er in 1858 ongeveer 300 kruisingsproducten en 30 zuivere Durhams in den Wilhelminapolder waren. [71])

De Engelsche fokkers zullen niet vet geworden zijn van het Zeeuwsche enthousiasme voor Durham. Enthousiasme, dat alleen in den Wilhelminapolder en bij de vergaderende heeren bestond, maar dat de groote massa van in isolement en onwetendheid levende negentiende eeuwsche boeren onberoerd liet.

De vooroordeelen tegen het Durhamvee werden na 1860 wel iets minder; de beteekenis van de grootere waarde voor de slachtbank, alsmede van vettere melk (hoewel geringere plas) werd in sommige kringen nu meer gewaardeerd.

Een enkelen keer werd door de boeren ook een Durhamvaars in Engeland gekocht, zoo b.v. in 1860 door de in 1846 uit leden der afdeeling Tholen der Z.L.M. opgerichte „Vereeniging van Nijverheid tot Bevordering van Veeteelt en Veehandel", en in 1863 door de sectie Walcheren der Z.L.M. [72]) De bedoeling was om in eigen omgeving zuivere Durhams te kunnen fokken. De Wilhelminapolder had hier het groote voorbeeld gegeven, en op bescheiden schaal werd het door enkele boeren in de provincie nagevolgd.

In de verslagen der Z.L.M. werd in 1865 een wel niet geheel volledig, maar toch leerzaam overzicht gegeven van het aantal Durhamstieren, dat in de diverse gedeelten van het gewest aange-

troffen werd.

Wij laten de cijfers hier volgen:

Schouwen en Duiveland 4.

Tholen 2.

Walcheren 3 (volbloeds).

Noord-Beveland 1 (gekruist).

Westelijk Zuid-Beveland 1 (met subsidie der Z.L.M.).

Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen een paar gekruiste Durhamstieren.

Oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen 2 volbloeds, en nog halfbloedstieren.

In de Bevelanden was het aantal Durhamstieren dus wel het geringst, terwijl er bovendien nog weinig gebruik van werd gemaakt.

In 1866 nam de kruising met Durham in Duiveland toe, doch in Schouwen af, daar vele landbouwers daarvan voor het melkvee nadeelige resultaten meenden te ondervinden. In Schouwen vond men in 1868 dan ook geen volbloed Durhamstieren meer. [73])

Over geheel Zeeland genomen, was ook nu nog de ingenomenheid met de Durhamkruising gering, want er waren twee groote hinderpalen: de meerdere zorg, die het jonge vee vereischte, en de mindere melkopbrengst.

Dat men onder de reeds meermalen beschreven gebrekkige omstandigheden van veeverpleging, welke in Zeeland algemeen waren, niets anders dan mislukkingen kon verwachten van kruisingen met edeler, meer eischende, en vroegrijpere rassen, zooals het Durhamvee, spreekt vanzelf.

De extensieve voedering met stroo, mangels, enz. was buitengewoon nadeelig voor de normale ontwikkeling van het vroegrijpe Durhamvee.

De kwestie van de melkopbrengst was voor Zeeland vaak van meer belang dan die van de vleeschproductie. In sommige streken, zooals het land van Hulst, kwam vetmesten zelden of nooit voor.

De gemiddelde melkopbrengst was in Zeeland in 1880 2500 liter. [74]) Zeeuwsche koeien, en kruisingsproducten van Zeeuwsch en Hollandsch ras gaven grootere hoeveelheden melk, maar met een lager vetgehalte, dan de koeien, voortgekomen uit de kruising van inlandsch ras met Durham.

Vooral wanneer de kruising met Durham te ver was doorgezet, werd de melkgift nadeelig beïnvloed. Reeds de afstammelingen van de eerste kruising vielen algemeen uit een oogpunt van melk-

plas sterk tegen. Op het vetgehalte werd in dien tijd eigenlijk in het geheel nog niet gelet.

Bij goede selectie en rijke voeding werden met gekruiste Durhamkoeien wel eens hooge melkopbrengsten verkregen, zoo b.v. in den Wilhelminapolder, waar giften van 4200 à 4500 liter per jaar werden genoteerd. Maar zulke gunstige cijfers werden in overig Zeeland eigenlijk nooit verkregen.

Een enkele maal werd het ook wel eens geprobeerd met Engelsche stieren van een ander ras. In 1877 werd door A. van Waarde te N. en St. Joostland een stier gekocht van het roode Devonras en behoorende tot het melktype (er bestond ook een vleeschtype in dit ras). Maar dit was een uitzonderingsgeval. [75])

Het Zeeuwsche rundvee van het oude ras werd niet door het Durhamras verdrongen. Want Gerlach en anderen constateerden, nadat het met de Durhamkruisingen in de jaren van tachtig zoo ongeveer afgeloopen was, dat het Zeeuwsche ras nog veelvuldig voorkwam, naast kruisingen met Durham en Hollandsch zwartbont. Én het inlandsche ras, èn de Durhamkruisingsproducten zouden echter spoedig daarna consequent door het zwartbonte melkvee vervangen worden.

Was dit oude Zeeuwsche veeras geboren op een grond, waarvan de bewoners minder verstokte akkerbouwers waren geweest, en meer oog hadden gehad voor veeverzorging en veefok, dan was het inheemsche ras zeker niet zoo maar prijsgegeven.

Van 1817—1900, dus gedurende een periode van ruim tachtig jaar, was er gelegenheid geweest om iets van dit ras te maken.

In den loop der jaren hadden de overheid en eenige vooraanstaande menschen op de wenschelijkheid van verbetering in eigen ras gewezen, en zeer enkelen hadden er zich wel aan gewaagd, maar het practische resultaat was nauwelijks merkbaar geweest. Op de kringtentoonstelling van Noord-Beveland van 1863 te Cortgene werd vee tentoongesteld, dat tot het beste uit het eigen ras behoorde, teneinde aldus te bevorderen, dat de veestapel in zichzelf zou worden verbeterd. [76]) Ook in Westelijk Zuid-Beveland, waar men evenmin veel voor de Durhamkruisingen had gevoeld, zocht men wel verbetering in eigen ras tot stand te brengen.

Veel definitiefs kwam evenwel niet tot stand.

In 1872 was er in Hulst een mooi voorbeeld van veredeling in eigen ras; de keurmeesters konden de beesten die voorgebracht werden, nauwelijks als inlandsch herkennen. [77])

In 1873 kwam het vraagstuk officieel aan de orde in de alge-

meene vergadering der Z.L.M., waar mr. C. J. Pické sprak over: „Aan welk middel tot veeveredeling leeren ervaring en wetenschap de voorkeur geven, aan kruising met vreemd bloed of verbetering in eigen ras?"

Pické meende, dat veredeling in eigen ras het beste moest zijn; hierdoor waren in Noord-Holland en Engeland schitterende resultaten bereikt.

Iemand uit de vergadering merkte op, dat men in Zeeland de slechte gewoonte had éénjarige stieren te gebruiken, en ze te kort aan te houden; daardoor kon er van veeveredeling niets komen.

Door een ander werd gereleveerd, dat de resultaten van de kruising met Durham op Walcheren niet gunstig waren. Er bleken echter ook voorstanders van kruising te zijn. De boterproductie bij gekruist vee was grooter dan bij inlandsch ras.

Als conclusie werd dan ook opgesteld, dat in Zeeland niet uitgemaakt was welk middel tot veeveredeling beter zou zijn. Kruising moest echter niet overdreven worden, terwijl zorgvuldige opkweeking van het jonge vee het voornaamste was.

Het Zeeuwsche veeras is verloren gegaan, omdat men in feite in de eerste 75 jaar der vorige eeuw niets hoegenaamd tot veredeling van het ras heeft gedaan.

Toen het vee een andere rol moest gaan vervullen dan die van het „noodzakelijk kwaad" en wel door het inluiden van een nieuw tijdvak in de economische activiteit van den landbouwer, bleek het Zeeuwsche vee ten eenenmale voor zijn nieuwe taak ongeschikt. Men heeft het toen raadzaam geoordeeld in verband met de urgentie de eigen veredelingspogingen geheel op te geven, en het zwartbonte vee „en masse" in te voeren. Deze stap werd doelbewust en consequent gedaan, vrijwel overal onder den stimulans van den modernen tijd.

Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen, dat thans het belangrijkste fokgebied der zwartbonten in Zeeland is, begon reeds vroeg met den invoer van het Hollandsche vee. In 1864 waren er volgens de verslagen der Z.L.M. al heel wat Noord- en Zuid-Hollandsche stieren. Ook de Bevelanden, waar men buiten den Wilhelminapolder nooit veel aan de Durhamkruising had gedaan, importeerden vroegtijdig zwartbonte stieren, daarna begonnen ook Walcheren en Tholen. Deze eerste werkelijke belangstelling voor verbetering van het rundvee, zich vooral uitende in import van zwartbonte stieren, was in het bijzonder een uitvloeisel van de hooge prijzen, die voor zuivel en vleesch in de jaren van zeventig ge-

maakt werden, juist toen de akkerbouwcrisis haar intrede ging doen.

In 1876 werd op Noord- en Zuid-Beveland met het Hollandsche ras gekruist, maar in het Zierikzeesche land en in het land van Hulst gebruikte men toen nog Durhamstieren. Ja ook nog in 1880, toen men in Schouwen en Duiveland met vol- en halfbloed Noord-Hollandsche stieren ging kruisen, gaf men daar de voorkeur aan Durhamstieren (halfbloed, driekwart volbloed, en geheel volbloed). Terwijl men het ter bevordering der homogeniteit ook eens met een Vlaamschen stier probeerde!!

In het achtste, maar vooral in het negende decennium der vorige eeuw werd de aandacht door de praktijkmenschen geheel op het Hollandsche veeras gericht, hetzij om zuiver te fokken, of om ermede te kruisen. De Shorthornkruising trad daardoor sterk op den achtergrond, al ging men er b.v. op Schouwen en Duiveland nog lang mede door.

Om de ontwikkeling van de kruising met het Hollandsche zwartbonte melkras te demonstreeren, zij vermeld, dat men in Oostelijk Zuid-Beveland hield:
in 1878 1 Durham- en 3 Noord-Hollandsche stieren,
in 1879 1 Durham- en 4 Noord-Hollandsche stieren,
in 1880 1 Durham- en 8 Noord-Hollandsche stieren.[78])

De inlandsche stieren werden dus verdrongen, terwijl de Durhamstier hier „quantité négligeable" was.

In 1879 werden door de afdeeling Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen der Zeeuwsche Landbouw Maatschappij 11 Noord-Hollandsche stieren aangekocht, die in publieke veiling grage koopers vonden. Ook op Walcheren en Noord-Beveland vond men toen reeds veel Noord-Hollandsche stieren, terwijl ook het land van Hulst na 1880 aan Hollandsche stieren de voorkeur ging geven.

Naast kruising met Hollandsche stieren vond nu ook meer en meer zuivere opfok van zwartbonten plaats, want men betrok ook jongvee uit Noord-Holland.

N. en St. Joosland en Ellemeet kochten in 1880 nog een volbloed Shorthorn aan. Ook op Tholen, in Hulst en in Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen waren er toen nog Shorthorns, maar de belangstelling hadden ze niet meer.

Die was voor de Hollandsche stieren.

De strijd om het Durhamvee was dus na 1880 beslist; het zwartbonte vee had het pleit gewonnen. In den Wilhelminapolder, waar men altijd warm voorstander van het Durhamras was geweest,

werd dit vee eerst in 1894 opgeruimd; 60 % bleek door tuberculose aangetast te zijn. Zuid-Hollandsch vee kwam er voor in de plaats. Precies 50 jaar lang had de Wilhelminapolder dus Durhamvee gefokt.

In 1897 dekten nog eenige Durhamstieren op Schouwen en in het land van Oostburg; dit was de laatste nawerking van het Durhamexperiment. Eenige jaren later was er van den invloed der Durhamkruisingen, als gevolg van de invasie der zwartbonten, weinig of niets meer te bespeuren. Ook het Zeeuwsche veeras, dat tot op het laatst numeriek zooveel belangrijker was geweest dan de kruisingsproducten van het Durhamras, werd door dezelfde invasie verdrongen.

Het is zeker niet toevallig, dat ook op het gebied van de veeteelt het oude en onveredelde door het nieuwe en betere vervangen werd juist tijdens de groote landbouwcrisis. Toen de nieuwe eeuw, de twintigste, haar intrede deed, was er in Zeeland allerwegen een nieuw en productiever veeras aanwezig, en het oude Zeeuwsche rundvee was historie geworden.

De evolutie was hiermede niet tot stilstand gekomen. Integendeel. De nieuwe inzichten en methoden der veeteelt, en de organisaties noodig om deze in praktijk te brengen, vonden ook in Zeeland ingang.

Onder leiding van bekwame en enthousiaste voormannen werden er in de laatste dertig jaren met het fokken van zwartbont melkvee resultaten bereikt, waarop men met recht trotsch mag zijn.

Wel staan in Zeeland in het algemeen de akkerbouw en de belangstelling daarvoor nog steeds op den voorgrond, maar daarnaast erkent men onomwonden de beteekenis der veeteelt. Waar door de natuurlijke omstandigheden, alsmede door vakkennis en voorliefde aan de veehouderij een belangrijke plaats is ingeruimd, zooals dat in sommige streken van Zeeland het geval is, is er reeds veel en goed werk tot stand gebracht. Het vee is hier geen „noodzakelijk kwaad" meer, maar een gewaardeerd onderdeel van het bedrijf.

Het schapenras en zijn veredeling.

Staring noemde in „Natuurkunde en Volksvlijt van Nederland" (1870) het Vlaamsche of Zeeuwsche schaap een groot grof dier, dat de Zeeuwsche schorren beweidde, maar ook gedeeltelijk door veredeling geheel veranderd was. Het aantal dezer schapen schatte Staring op 40.000.

Die veranderingen door kruisingen waren reeds vroeg begon-

nen, want de Zeeuwsch-Vlamingen hadden in den Franschen tijd al met Spaansche merinosschapen gekruist [79]) en ook elders in Zeeland had men merinos geïmporteerd [80]), terwijl het kruisen met de Engelsche rassen van het vierde decennium der vorige eeuw af in zwang was.

In 1832 werden door tusschenkomst van het Departement der Nationale Nijverheid uit het graafschap Durham 3 rammen „ontboden" om het schapenras in Zeeland te veredelen. Nadat deze korten tijd na aankomst aan huidziekten en miltvuur waren bezweken, werd een vierde Durhamram aangekocht, die zijn functie gelukkig wel kon waarnemen. [81])

Met den Durhamram had men niet veel succes. Naarmate het ras veredelde, werden de lammeren kleiner en zwakker, en in 1839 concludeerden de Notulen der Staten van Zeeland dan ook, dat de Durhamkruisingen niet altijd erg voldeden.

In 1833 werden door het Departement der Nationale Nijverheid 2 Lincolnrammen gekocht. De Commissie van Landbouw had tot dezen aankoop geadviseerd, uit de overweging, dat de Durhamrammen zoo slecht acclimatiseerden, en men het daarom beter eens met een ander ras kon probeeren. In 1834 waren er 100 gekruiste Lincolnlammeren in Zeeland; men roemde de vele en fraaie wol, en den sterken lichaamsbouw. [82])

Het gouvernement schonk in 1835 nog een paar nieuwe Lincolnrammen, daar de bestaande te oud waren, alsmede 6 Lincolnooien. In 1836 fokte men 254 gekruiste lammeren op, en daarnaast had men nog wat zuiver Lincolnras gekweekt uit de 6 ooien, die in Zeeland ingevoerd waren. [83]) De zuivere Lincolnlammeren waren zeer zwak en klein. In de Notulen der Staten van Zeeland van 1838 troffen wij een oordeel aan over deze kruisingsproducten-

[80]) In 1789 werden de eerste Merinosschapen uit Spanje betrokken, en op het landgoed „De Raaphorst" zuiver voortgekweekt. Over de kwaliteit van de wol was men daar in 1808 nog tevreden. Vanuit De Raaphorst verspreidden de merinos zich naar andere deelen van ons land en ook naar Zeeland. Zoo had in 1808 de landbouwer Boeije, wonende bij Zierikzee, een kudde van deze dieren, en was over de resultaten niet ontevreden. (Magazijn v. Vaderl. Landb., deel V, stuk II, blz. 241).

De bedoeling van het importeeren van merinosschapen was de verbetering van de wol. De dieren konden zich niet altijd behoorlijk aanpassen aan de zoozeer van Zuid-Europa verschillende omstandigheden. In het Magazijn van Vaderlandschen Landbouw, deel VI, blz. 126 vonden wij nog de volgende opmerking: „Wegens de verbetering der wolle door Spaansche schapen kwamen mede eenige „berichten in. — In Zeeland ontdekte men onder deze schapen eene uitttering „in de milt."

afstammelingen der Lincolnrammen. Ze gaven wel fijnere wol, maar minder, terwijl de kracht van het dier door de kruising verminderd was. Dit laatste werd toegeschreven aan de hoogere eischen, die dit Engelsche ras aan de verzorging stelde.

De Commissie van Landbouw meende, dat de kruising met Lincoln wel betere wol gaf, maar minder voordeelen voor de slachtbank opleverde. Daarom werd de kruising met Leicester begonnen. Uit het Zeeuwsche „Fonds tot verbetering en aanmoediging van den Landbouw" werden nu door de Commissie van Landbouw 4 Dishleyrammen en 6 Dishleyooien gekocht, waarmede men in het eerste jaar al 153 gekruiste lammeren fokte.

De Wilhelminapolder entameerde direct op groote schaal de Dishleykruisingen. Vijf en dertig door den Wilhelminapolder uit Utrecht betrokken halfbloed Leicesterooien liet men in 1839 door de Leicesterrammen bespringen alsmede nog 140 gewone Zeeuwsche kuddeschapen. Buiten den Wilhelminapolder werden in 1839 nog drie andere kudden, één op Tholen en twee op Zuid-Beveland, met Dishley gekruist. [84]) De resultaten waren niet onbevredigend: de wol-, vleesch- en vetproductie waren beter dan van het ongekruiste Zeeuwsche schaap.

In 1840 werden ± 200 Zeeuwsche schapen, en in 1841 een ongeveer gelijk aantal met Dishley gekruist. Dooreen gaven de veredelde schapen 354 looden wol met een prijs van *f* 3.50 per steen of ± 3 Ned. ponden, terwijl de inlandsche wol toen slechts *f* 1.70 opbracht. Ook in 1842 ging men met de kruising met Dishley door.

De vachten brachten, wat de veredelde beesten aanging, in dat jaar *f* 3.75 op, terwijl die van het Zeeuwsche schaap niet meer dan *f* 0.55 deden.

Van de met Dishley veredelde schapen vond de wol grage koopers in Frankrijk, en het vleesch maakte in Engeland hooge prijzen.

Ter verbetering der drijfkudden werden in 1845 nog 10 Engelsche rammen aangekocht.

In 1846 maakte men in Oostelijk Zuid-Beveland voor de schaapskudden veel gebruik van gekruiste Leicesterrammen, wat goed voldeed. In 1847 werden dan ook in geheel Zeeland dergelijke halfbloedrammen zonder vergoeding aan verschillende schaapherders „uitgereikt". [85])

De jaren van dertig en veertig waren dus wel jaren van belangstelling voor de veredeling van het schapenras, al moeten wij direct toegeven, dat er buiten den Wilhelminapolder weinig systematisch

werk werd verricht. Het enthousiasme culmineerde in de uitloving van een gouden medaille door de Commissie van Landbouw ter waarde van *f* 100 voor de beste handleiding over veredelde schapenteelt binnendijks op bouwhoeven. De reeds eerder vermelde verhandeling van Van den Bosch zag toen het licht. In den Wilhelminapolder en op een bedrijf te Wolphaartsdijk werd het met Dishley veredelde schaap in deze jaren van veertig op de Engelsche wijze op kunstweiden gevoed, wat aan de vruchtbaarheid van den grond zeer ten goede kwam, en dan ook door Van den Bosch voor de door eenzijdige graanteelt en onvoldoende bemesting uitgeputte Zeeuwsche landerijen werd aanbevolen.

In de jaren van vijftig verflauwde echter de belangstelling voor de kruisingen; in de verslagen over den landbouw van dien tijd werd er niet meer over gesproken. Een Z.L.M.-verslag van 1863 vermeldde, dat er alléén in den Wilhelminapolder werk werd gemaakt van de veredeling van het schapenras, waartoe men van Leicester en Lincolnrammen gebruik maakte.

Onder invloed der lage graanprijzen kwam er evenwel in 1864 weer wat meer opleving op het gebied van de schapenteelt. In Schouwen en Duiveland in het bijzonder nam het aantal schapen toe, en hier werd veel met Engelsche rammen gekruist, terwijl bovendien weer eenige Engelsche ooien ingevoerd werden.

In het verslag der Z.L.M. van 1873 vonden wij nog vermeld, dat men hier en daar doorging met Lincolnkruising, wat goed beviel, ook wat de hoedanigheid en hoeveelheid der wol betrof. De kruisingen met Leicester behoorden toen tot het verleden.

Eenig nieuw leven op het gebied der schapenfokkerij kwam er eerst in de 20e eeuw onder het consulentschap van Zwagerman. Het leidde tot de oprichting van een Vereeniging tot Verbetering van het Schapenras in Zeeland met als doel instandhouding en verbetering van het aan de Zeeuwsche toestanden zoozeer aangepaste Zeeuwsche kuddeschaap door selectie, keuring en stamboekhouding, alsmede verbetering van de aanwezige vreemde schapenrassen. Er werd dus nu een anderen koers genomen, het kruisen werd er aan gegeven en men zou pogen door veredeling in eigen ras productiever eigenschappen aan te kweeken.

Naast een stamboekhouding voor het Zeeuwsch kuddeschaap werden dus ook stamboekhoudingen voor het Lincolnschaap, later ook voor het Texelsche schaap, ingericht.

De deelneming aan de veredeling van het schapenras is helaas ook thans nog zeer gering.

De varkensfokkerij.

Hierover zullen wij slechts weinig mededeelen.

Staring noemde het oorspronkelijke type „de platruggen op de klei". Ze waren lang, groeiden langzaam en werden zeer zwaar. Ook in de varkensfokkerij werd reeds vroeg veel gekruist met Engelsche rassen, waardoor het oude landras op vele plaatsen sterke veranderingen onderging. Eerst werd met Berkshire, later met Groot Yorkshire gekruist.

In 1843 werden er uit het „Fonds tot aanmoediging van den Landbouw" twee beeren en twee zeugen gekocht van het met de Chineesche soort gekruiste Berkshire; in 1847 had opnieuw aankoop van twee Berkshirebeeren uit dit fonds plaats. [86])

In den Wilhelminapolder werden in 1863 Yorkshirebeeren ingevoerd, en sindsdien werd dat ras daar op groote schaal zuiver gefokt en naar andere deelen van Zeeland en Nederland verkocht. [87])

In 1866 was de kruising met de Engelsche rassen reeds zóó al gemeen, dat volgens het Z.L.M.-verslag van dat jaar het zuivere Zeeuwsche ras bijna niet meer voorkwam.

Hoewel het Yorkshireras spoedig de overhand had, wat de vreemde rassen betrof, werden er te Koudekerke en te Vrouwepolder op Walcheren in 1880 nog Berkshirebeeren (middle-breed) gebruikt, terwijl men te Nieuw en St. Joostland in 1888 nog Poland Chinavarkens aanschafte. [88]) Deze laatste soort bleef echter te klein naar den smaak van den Zeeuwschen boer, terwijl de fokkerij bovendien nog tegenviel door slechte vermenigvuldiging. Ook elders werd deze ervaring opgedaan.

Voor productiedoeleinden voldeden de bastaarden tusschen het inlandsche en het Engelsche ras het beste. Men behield n.l. gaarne de groote zwaarte van de inlandsche platruggen om die te combineeren met de vroegrijpheid en vetgroei van het Yorkshireras.

1) Gr. Ch.b. I, blz. 249.
2) Mr. R. Fruin, Het recht der stad Reimerswaal, blz. 7.
3) M. Smallegange, Nieuwe Cronyk van Zeeland, 1696, blz. 310.
4) Zeeuwsch Jaarboekje 1869, blz. 13, Nagtglas: Levinus Lemnius en Zierikzee in de eerste helft der 16e eeuw.
5) Groot Placaat Boek VIII, blz. 664.
6) Van Mieris II, blz. 17—19.
7) Kroniek van Kapelle-Biezelinge en Eversdijk, door J. Bijlo.
8) G. A. Vorsterman van Oyen, Rechtsbronnen der stad Aardenburg. Ook blz. 125.
9) Mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, blz. 129.
10) M. van Empel en H. Pieters, Zeeland door de eeuwen heen 1931, afl. III, blz. 93 en afl. VIII, blz. 234.
11) Mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, blz. 190.
12) Ibidem, blz. 188.
13) Ibidem, blz. 259.
14) Mr. R. Fruin, Het recht der stad Reimerswaal, blz. 7.
15) J. P. van Visvliet, Historische Beschrijving der Voormalige Stad Reimerswaal uit onuitgegeven archieven dier stad. Vroegere en latere mededeelingen van het Archief Zeeuwsch Genootschap, deel I, 3e stuk (1856—1863).
16) Mr. R. Fruin, Het recht der stad Reimerswaal, blz. 163 en 168.
17) Tegenw. Staat der Vereen. Nederl., deel 10, blz. 81.
18) ibidem, blz. 27, deel 10.
19) Van Mieris III, blz. 201.
20) Tegenw. Staat der Vereen. Nederl., deel 9, blz. 188.
21) Rechtsbronnen der stad Aardenburg, door G. A. Vorsterman van Oyen, blz. 121.
22) Rechtsbronnen van Zierikzee, door mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, blz. 200.
23) Mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, blz. 281.
23a) ibidem, blz. 317.
23b) Van Mieris I, blz. 337.
24) Van Mieris III, blz. 398.
25) Van Mieris IV, blz. 730.
26) Van Mieris IV, blz. 777.
29) Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden deel 2, Vossemeer, blz. 324.
30) Mr. R. Fruin, Het recht der stad Reimerswaal, blz. 80.
31) ibidem, blz. 130.
32) ibidem, blz. 112.
33) ibidem, blz. 103, 133.
34) Gr. Ch.b. I, blz. 311.
35) Mr. W. Bezemer en mr. A. S. de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, blz. 337.
36) Archief Z. Gen., Vroegere en latere Mededeelingen 1907. H. M. Kesteloo, De leprozen te Middelburg, blz. 160.
37) ibidem, blz. 151.
38) Notulen Staten van Zeeland, 1829.
39) Een en ander ontleend aan de jaarverslagen der Z.L.M., waarin deze gegevens zeer verspreid voorkomen.

40) J. de Kanter en J. Ab Utrecht Dresselhuis, De Provincie Zeeland, blz. 16 e.v.
41) Prof. J. van Baren, De bodem van Nederland, blz. 1016.
42) ibidem, blz. 1017.
43) Rijksbureau voor Drinkwatervoorziening, Mededeeling no. 6, 1925. Geo- en Hydrologische beschouwingen betreffende de Provincie Zeeland, door dr. J. F. Steenhuis en W. F. J. M. Krul, blz. 23.
44) De bodem van Nederland, blz. 1019.
45) Mededeeling no. 8 van 1929 van het Rijksbureau voor Drinkwatervoorziening: L'alimentation en eau potable aux Pays-Bas par W. F. J. M. Krul et F. A. Liefrinck.
46) Jaarverslagen Z.L.M. 1860—1880.
48) W. L. D. v. d. Brink, Bijdrage tot de kennis v. d. econ. toestand van Nederland in de jaren 1813—1816, blz. 131—148.
49) Jaarverslagen Z.L.M. 1863, 1864.
50) Jaarverslag Z.L.M. 1865.
51) Jaarverslag Z.L.M. 1668.
52) Jaarverslag Z.L.M. 1876.
53) Jaarverslag Z.L.M. 1880.
54) Jaarverslag Z.L.M. 1870.
55) Jaarverslag Z.L.M. 1885.
56) Jaarverslag Z.L.M. 1886.
57) Jaarverslag Z.L.M. 1882.
58) Archief Zierikzee, Agriculture.
59) G. J. Hengeveld, Het Rundvee, deel II, blz. 407.
60) ibidem II, blz. 406 en 415.
61) ibidem II, blz. 404.
62) Prof. dr. D. L. Bakker, Studien über die Geschichte, den heutigen Zustand und die Zukunft des Rindes und seiner Zucht in den Niederlanden 1909, blz. 72.
63) Notulen Staten van Zeeland 1817.
64) Archief Z. Gen. 1907, H. M. Kesteloo, De leprozen te Middelburg, blz. 148.
65) ibidem, blz. 160.
66) J. Ab Utrecht Dresselhuis, Het District van Sluis in Vlaanderen, blz. 41.
68) Notulen Staten van Zeeland 1843, 1844.
69) G. J. Hengeveld, Het Rundvee 1865, deel I, blz. 436, 437.
70) Verslag Z.L.M. 1855.
71) G. J. Hengeveld, Het Rundvee, deel I, blz. 437.
72) Jaarverslag Z.L.M. 1860 en 1863.
73) Jaarverslagen Z.L.M. 1866 en 1868.
74) Jaarverslag Z.L.M. 1880.
75) Jaarverslag Z.L.M. 1877.
76) Jaarverslag Z.L.M. 1863.
77) Jaarverslag Z.L.M. 1872.
78) Jaarverslagen Z.L.M. 1878—1880.
79) J. Ab Utrecht Dresselhuis, Het District van Sluis in Vlaanderen, blz. 42.
81) Notulen Staten van Zeeland 1832.
82) Notulen Staten van Zeeland 1833 en 1834.
83) ibidem 1835 en 1836.
84) ibidem 1839.
85) Notulen Staten van Zeeland 1840—1847.
86) Jaarverslagen Z.L.M. 1843 en 1847.
87) Jaarverslag Z.L.M. 1863.
88) Jaarverslagen Z.L.M. 1880 en 1888.

DE VEEZIEKTEN.

Door de in vergelijking met andere gewesten relatief geringere dichtheid van den veestapel, als gevolg van het overheerschen van den akkerbouw, alsmede door het eilandenkarakter van Zeeland, waren de besmettelijke veeziekten vaak minder epidemisch en catastrophaal dan elders.

Veeziekten kwamen in vroegere tijden meer voor dan tegenwoordig, nu deskundige hulp en voorlichting in het bereik der veehouders zijn.

Het waren vooral de paardensmeden, die over het vee dokterden, en zich daarvoor goed lieten betalen. Men vindt daarvan voorbeelden in de Jaarrekeningen der Leprozen te Middelburg. Voor het cureeren van een koe, die een ziek been had, werd in 1557 tien schellingen betaald, terwijl voor het „meesteren" (genezen) van een paard, dat een nagel in zijn poot had getrapt, in 1561 door de leprozen eveneens 10 schelling moest worden voldaan. De prijzen der koeien varieerden toen van 30—40 schelling, zoodat een dergelijke behandeling niet bepaald goedkoop is te noemen. [1])

Het waren niet alleen de veehouders, die op den gezondheidstoestand van het vee letten. Ook de stedelijke consumenten hadden er belang bij dat in ieder geval het vee, waarvan zij het vleesch zouden moeten consumeeren, behoorlijk gezond was.

In de meeste groote plaatsen in Zeeland bestond in de middeleeuwen, en ook nog daarna een vleeschkeuring, die door het vleeschhouwersgilde uitgeoefend werd. Hierbij werd soms ook het slachtvee gekeurd. Zoo werd in den „Ambachtsbrief van den Nederhalle ofte Vleeshouwers" van Reimerswaal van het jaar 1502 een artikel opgenomen, dat het slachten van beesten, die de „pokken" hadden, verbood. Het toezicht hierop berustte bij het college van deken en gezworenen van het gilde. [2])

Maar behalve de boeren en de consumenten had ook het land als geheel er belang bij, dat veeziekten zoo min mogelijk voorkwamen, omdat een deel der volkswelvaart toch zeker nauw met de veehouderij was verbonden. Geen wonder dus, dat de Staten der

Provinciën niet alleen, maar ook de Staten-Generaal herhaaldelijk maatregelen troffen tegen de verspreiding van veeziekten.

In 1682 was er in de Nederlanden een veeziekte opgetreden, die zich manifesteerde met „een bladder op de tong". Men had toen met goed gevolg geneesmiddelen toegepast. In 1732 trad deze ziekte weer ernstig op in Frankrijk, en had zich van hieruit tot bij Brussel uitgebreid. De Staten-Generaal namen toen een resolutie, houdende „precautiën" tegen deze besmettelijke ziekte. [3])

Eenige dagen na genoemde resolutie van 1732 zag een publicatie der Staten-Generaal het licht als gevolg van het feit, dat men enkele gevallen dier veeziekte reeds in Noord-Brabant had geconstateerd. [4])

Personen werden nu aangesteld om de tongen van verdacht vee te inspecteeren. Het aan de ziekte gestorven vee moest direct begraven worden, terwijl een boek werd samengesteld en onder de boeren verspreid, waarin de geneesmiddelen beschreven werden.

Wij zullen alleen wat meer aandacht besteden aan de runderpest, die in het midden en in de tweede helft der 18e eeuw in ernstige mate in de Nederlanden optrad. De sterfte onder het vee was toen in vele deelen van ons land zoo groot, dat de veestapel alleen door groote aanvoeren van rundvee uit het buitenland in stand kon worden gehouden.

De runderpest heeft ook in Zeeland groote verwoestingen aangericht, hoewel gelukkig in mindere mate dan in Holland en Friesland, waar het inheemsche vee voor het grootste gedeelte uitstierf, en vooral door Deensch vee vervangen moest worden.[5])

Dat de invoer vooral Deensch vee betrof, blijkt uit de talrijke placaten der Staten van Holland op dit stuk. Wij noemen slechts dat van 11 Maart 1752, waarin geconditionneerd werd: „mits dat „het Rundvee uyt Deenemarken, Jutland of andere daaromtrent „leggende Landen, niet anders als te Waater zal moogen werden „ingevoert" enz. [6])

Dat ook door Zeeland Deensch vee zou zijn ingevoerd, is ons uit niets gebleken.

Komen wij thans tot een korte bespreking van het optreden der veepest in de provincie Zeeland.

6 Nov. 1744 verscheen er een placaat van de Staten-Generaal, [7]) waarin gezegd werd, dat „in Vlaanderen en de Quartieren „daar omtrent in de Oostenrijksche Nederlanden, een ziekte gras„seert onder het rundvee, die besmettelijk is, waardoor een groot „getal ossen en koeyen word wechgenoomen enz."

Daarom werd de invoer in het District der Generaliteit verboden van rundvee, huiden, smeer of roet, waarbij geen attestatie was van de magistraten van de plaatsen van herkomst. Deze attestaties zouden moeten aangeven, dat het vee, de huiden enz. afkomstig waren uit gezonde landen, en van gezonde stallen. Bovendien werd een premie uitgeloofd van *f* 1000 voor het vinden van een goed geneesmiddel.

Reeds op 12 Nov. 1744 volgde een placaat van de Staten van Zeeland. [8]) In dit stuk heette het, dat de besmettelijke ziekte onder het rundvee sedert eenigen tijd in de naburige kwartieren van Vlaanderen was gaan toenemen, en men beducht was door den invoer van besmet vee uit die streken, ook in Zeeland die kwaal ernstig te zullen krijgen, gelijk op het eiland Walcheren reeds werd bespeurd.

Geen rundvee mocht meer in Zeeland worden ingevoerd, inzonderheid niet uit Vlaanderen, op boete van *f* 100 per beest.

De hoornbeesten, aan deze ziekte gestorven, mochten niet geopend of van de huid ontdaan worden, maar men moest ze aanstonds begraven, minstens 4 voet diep onder den grond. Van het eene eiland naar het andere zou men alleen dát vee kunnen vervoeren, dat gedekt was door een gezondheidscertificaat.

Dit laatste werd op 22 Sept. 1747 nog eens opnieuw voorgeschreven, daar de ziekte zich „wederom in eenige naburige eilanden had geopenbaard".

In Zeeland was men de meening toegedaan, dat de honden ook de besmetting van de eene plaats naar de andere zouden kunnen overbrengen. Op 17 Dec. 1744 gelastten de Staten van Zeeland dan ook, dat alle honden tot 1 Juni 1745 zouden worden vastgelegd. [9])

Hoewel het in Zeeland in het algemeen met de runderpest nog wel losliep, in vergelijking met andere deelen van ons land, zoo was ook hier de ziekte van langen duur. Want nog weer in 1750 moesten door de Staten van Zeeland niet alleen de invoer, maar ook het vervoer van het eene eiland naar het andere verboden worden voor den tijd van 3 maanden. [10]) Uit het placaat blijkt, dat op sommige eilanden de ziekte was blijven „grasseeren", maar dat andere eilanden verschoond waren gebleven.

De jaren 1745 en 1750 zullen voor Zeeland de zwaarste geweest zijn, want op 26 Oct. 1745 en andermaal op 21 Oct. 1750 moest de Zierikzeesche beestenmarkt worden opgeschort „wegens de contagieuse ziekten". [11])

Ook later kwam deze runderpest in Zeeland wel voor.

Enkele nadere bijzonderheden betreffende de veepest in Schouwen vonden wij in de notulen van het waterschap Schouwen, gepubliceerd door Mr. Fokker. [12])

In 1747 was het vee in Schouwen voor meer dan driekwart doodgegaan; in totaal waren 951 beesten gestorven, en nog slechts 304 over. Aan de ingelanden werden voorzoover ze vee door de „pestiale ziekte" verloren hadden, „remissen" gegeven.

In 1753 werden wederom vele „remissen" toegestaan, eveneens in 1760. In laatstgenoemd jaar had het Zuider vierendeel niet minder dan 299 stuks rundvee verloren, en hield er slechts 74 over. Ook nog in 1771 en andermaal in 1778 werden aan een aantal ingelanden van Schouwen in verband met de runderpest „remissen" op hun weilanden gegeven.

Het moet wel erg met die veepest op Schouwen geweest zijn, dat ook kroniekschrijvers uit dien tijd er aandacht aan hebben gewijd. J. de Kanter schreef n.l., dat hier (Zierikzee) de veepest „ijsselijk woedde" op het einde van het jaar 1769 en in 1770. 3526 runderen zouden toen gestorven zijn, en slechts 559 herstelden. [13])

De door De Kanter en Mr. Fokker vermelde cijfers inzake het aantal runderen, verschillen wel zeer sterk, zoodat men de juistheid daarvan in twijfel moet trekken. Niettemin blijkt, dat de veestapel in dit deel van Zeeland ernstig door de runderpest geteisterd werd.

In het „Rapport van den Raad van Binnenlandsche Zaken aan „het Staatsbewind wegens den staat van het Fonds tot voorkoming „en afwending van Runderpest" (1803) werd opgegeven, dat de runderpest in ons land had gewoed eerst van 1713—1719, dan van 1744—1756, en eindelijk van 1768—1786. Toen in 1799 onze grenzen door deze veeziekte weer bedreigd werden, ja reeds gevallen van runderpest op Walcheren en in het dorp Heeswijk (bij Den Bosch) waren gesignaleerd, werd besloten, dat het besmette vee tegen schadevergoeding afgemaakt moest worden. Voor de bestrijding van deze uitgaven werd bij de wet van 26 Dec. 1799 een eenmalige heffing op het rundvee ingesteld.

Voor de oudere dieren moest 2 stuivers betaald worden, en voor de dieren beneden 2 jaar 1 stuiver. [14])

Zoo ontstond het veefonds, dat in 1806 ook voor andere landbouwbelangen bestemd zou worden, en van dat jaar af het „Fonds voor den Landbouw" zou heeten.

Wij kunnen hier niet te uitvoerig worden en volstaan met de vermelding, dat nog in Febr. 1814 de Commissaris-Generaal van

het Departement de burgemeesters belastte met voorschrijving van „zure berooking der stallen", indien deze gevreesde ziekte optrad.

Na den Franschen tijd zijn de Staten van Zeeland op menig terrein van landbouw en veeteelt zeer diligent geweest. Ook de veeziekten hadden weldra de aandacht getrokken, en in 1819 werd reeds een reglement ingevoerd op de keuring van slachtvee. [15]) Een ziekte, die onder de schapen veel optrad, was de leverbotziekte, waaraan in 1830 en 1832 zeer veel dieren op stal stierven. [16]) Op de schorren bleven de schapen er vrij van, werd in de provinciale verslagen van dien tijd medegedeeld.

De jaren 1837 en 1838 vroegen de volle aandacht voor de gevreesde longziekte, die in België en Zuid-Holland groote ravages aanrichtte. Door invoer van vee uit Zuid-Holland werd het eerste longziektegeval op Schouwen in 1837 geconstateerd; het Fonds voor den Landbouw vergoedde één derde van het verlies. [17])

De in 1835 te Middelburg opgerichte Nederlandsche Maatschappij van Veeverzekering moest in 1837 voor aan longziekte gestorven vee reeds een bedrag van *f* 77825 uitbetalen. Voor 1838 vonden wij in de Statennotulen vermeld, dat door invoer van elders in het vierde district nogal longziekte heerschte.

Dank zij het optreden van den gouverneur, die in 1838 in overleg met de Commissie van Landbouw krachtige maatregelen nam tegen de verspreiding van de longziekte, bleef het aantal gevallen in Zeeland beperkt. Bij vervoer van vee in Zeeland moest men allerlei formaliteiten vervullen, de zieke dieren behoorden door den eigenaar afgezonderd te worden, terwijl ook afmaken van ziek en verdacht vee plaats had. [18])

Een definitieve regeling kwam in 1841 tot stand in den vorm van een Reglement tot voorkoming van de verspreiding der longziekte onder het rundvee in Zeeland. [19])

Hierbij werd de invoer in de provincie en het vervoer van het eene deel naar het andere slechts met inachtneming van zekere voorwaarden toegestaan. Er werden o.m. de volgende bepalingen gemaakt:

1. Het veevervoer mocht alleen via bepaalde havens plaats hebben. Al het in de havens aangevoerde vee werd als verdacht beschouwd en moest door een gebrevetteerden veearts onderzocht worden.
2. Voor vervoer van vee waren speciale vergunningen noodig.
3. De verdachte en besmette gemeenten mochten geen vee uitvoeren dan onder dekking van speciale vergunningen en met

contrôle van een veearts.
Voor de besmette gemeenten was het tevens verboden vee in te voeren.

4. In geval van ziekte was aangifte bij de gemeente verplicht.
5. Ontstond er in een gemeente longziekte, dan verklaarden Gedeputeerde Staten die gemeente bij publicatie besmet of verdacht.
6. De weiden en stallen, die besmet waren, kwamen onder politietoezicht en werden voorzien van het opschrift „longziekte". Geen rundvee mocht uit of naar deze stallen en weiden worden verplaatst zonder speciale vergunning.
7. Het verdachte en zieke vee moest met een gelijkzijdigen driehoek, door het wegsnijden van het haar in dien vorm op de rechter dij, door de veeartsen worden gemerkt.
8. Het toezicht op de naleving van dit reglement werd voor een deel aan de plaatselijke besturen opgedragen.

De strijd tegen de longziekte was dus op krachtige wijze aangebonden. In 1842 werd zelfs een kudde van 22 runderen, uit de omgeving van Middelburg, omdat ze met longziekte besmet was, ten algemeene nutte gedood onder toekenning van een schadevergoeding. In den strijd tegen de longziekte was het vooral J. van Hertum, de eerste provinciale veearts van Zeeland, die met steun der provincie in Utrecht studeerde, die zich zeer onderscheidde.

Als hulde voor zijn werk werd hij door de Z.L.M. in 1847 met een gouden medaille vereerd. [20])

De schadevergoedingen voor verliezen door de longziekte waren zoo belangrijk in Nederland, dat zij het Fonds voor den Landbouw (het oude veefonds) geheel uitgeput hebben, waardoor in 1849 tot opheffing van dit Fonds werd besloten. [21])

Een andere veeziekte, in Zeeland voorkomende, was het miltvuur. Na 1835 hoorde men van steeds meer gevallen. Men had toen de opvatting, dat het door beschimmeld stroo werd veroorzaakt.

In de Statennotulen van 1839 werd vermeld, dat hier en daar tongblaar voorkwam, zonder ernstige gevolgen evenwel; in die van 1842 werd opgemerkt, dat tongblaar en klauwzeer algemeen bij runderen en varkens, bij schapen echter sporadisch heerschten. Ook de jaarverslagen der Z.L.M. zouden later geregeld van deze ziekte melding maken, zoo b.v. in 1872, meestal onder aanteekening van een weinig kwaadaardig karakter. Toch heeft deze veeziekte door haar min of meer permanent optreden groote schade

aan de veehouderij in Zeeland berokkend, en men is er dan ook in modernen tijd toe overgegaan haar meer doelbewust te bestrijden.

Deze bestrijding vormt een geschiedenis op zichzelf en valt ook door het meer recente karakter buiten het kader van dit werk.

Heel lang hebben de paardensmeden voor de behandeling van ziek vee een rol vervuld, want eerst in 1819 traden in Zeeland gediplomeerde veeartsen op. [22]) In genoemd jaar waren zij juist afgestudeerd, en vestigden zich toen in Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen. Het overige Zeeland bleef dus voorloopig van deskundige voorlichting verstoken.

In de Notulen der Staten van Zeeland werd dan ook opgemerkt:

„Jammer maar, dat de betere beoefening der veeartsenijkunst „zich tot het district Sluis schijnt te bepalen, waar alle de boven„gemelde zes veeartsen woonachtig zijn, en dat men in de andere „districten daartoe minder of bijna geen genegenheid aantreft."

In 1819 werd er op verzoek van de Commissie van Landbouw door de Staten van Zeeland bij de regeering op aangedrongen, dat er meer reclame voor veeartsenonderwijs moest worden gemaakt. Voorts werd de wenschelijkheid uitgesproken, dat ter plaatse in de provincie voor de lagere graden examen in de veeartsenijkunde zou kunnen worden gedaan.

Maar nog langen tijd zou men met een tekort aan veeartsen zitten, want in 1830 moesten de Staten aan de Regeering om veeartsen verzoeken. [23])

Waar er in Zeeland veeartsen aanwezig waren, hadden zij aanvankelijk allerminst het vertrouwen der boeren. Deze hadden het, bij het ontbreken van een veterinaire wetenschap, zonder veeartsen moeten stellen, en zij waren in den beginne weinig genegen bij de onbekende deskundigen om raad te vragen.

In 1825 werd dan ook in de Staten van Zeeland opgemerkt, dat de veehouders, in plaats van zich tot de gebrevetteerde veeartsen te wenden, nog veel te veel de paardensmeden over veeziekten raadpleegden. [24])

Eerst na 1839 is de veterinaire voorlichting in Zeeland van beteekenis geworden. Er kwam toen in genoemd jaar een Reglement, waarbij een vast korps van 12 gebrevetteerde provinciale veeartsen (in ieder kanton één), in het leven werd geroepen. [25])

1) Archief Z. Gen. 1907, H. M. Kesteloo, De leprozen te Middelburg, blz. 149 en 151.
2) Mr. R. Fruin, Het Recht der Stad Reimerswaal, blz. 7.
3) Groot Placaatboek VI, blz. 1497.
4) Groot Placaatboek VI, blz. 1498.
5) Prof. Dr. D. L. Bakker, Studien über die Geschichte, den heutigen Zustand und die Zukunft des Rindes und seiner Zucht in den Niederlanden, 1909.
6) Groot Placaatboek VIII blz. 1275.
7) Groot Placaatboek VII, blz. 1604.
8) Groot Placaatboek VII, blz. 1605.
9) Groot Placaatboek VII, blz. 1608.
10) Groot Placaatboek VII, blz. 1625.
11) Notulen der Stad Zierikzee, 1745 en 1750.
12) Mr. A. J. F. Fokker, Schouwen van 1600—1900, blz. 145, 169, 196, 225 en 285.
13) J. de Kanter, Chronyk van Zierikzee (1795), blz. 42.
14) Magazijn van Vaderlandschen Landbouw, deel I, stuk I, 1803.
15) Notulen Staten van Zeeland 1819.
16) ibidem 1830 en 1832.
17) ibidem 1837.
18) ibidem 1838.
19) ibidem 1841.
20) Verslag Z.L.M. 1847.
21) G. J. Hengeveld, Het Rundvee, II, blz. 102.
22) Notulen Staten van Zeeland 1819.
23) Notulen Staten van Zeeland 1830.
24) Notulen Staten van Zeeland 1825.
25) Notulen Staten van Zeeland 1839.

HET ZUIVEL.

De zuivelbereiding heeft in Zeeland nooit een groote rol gespeeld; ze bleef in hoofdzaak beperkt tot de boterbereiding voor de plaatselijke behoeften.

Ook werd er oudtijds wel schapenkaas geproduceerd, maar of deze productie erg belangrijk is geweest, weten wij niet. [1])

In het begin der 19e eeuw was het maken van schapenkaas in Zeeland in ieder geval niet meer van veel belang. [2])

Oudtijds waren er in Zeeland meer weiden dan thans, als gevolg van de slechte afwatering van sommige gebieden, waardoor men niet overal aan akkerbouw kon doen, en ook door de noodzakelijkheid om een bepaalde verhouding tusschen weide en akker in acht te nemen in verband met de stalmestproductie.

Ook de zuivelbereiding zal naar evenredigheid wel wat belangrijker zijn geweest dan tegenwoordig. Maar een algemeen geliefd bedrijf was het zeker niet, want de Zeeuwen waren akkerbouwers van huis uit, en wanneer de omstandigheden het toelieten, werden veehouderij en zuivelbereiding zooveel mogelijk ingekrompen.

Thans is het nog precies zoo, en de Zeeuw zou zijn tradities verloochenen, wanneer het anders was. Verschillen in oorsprong en levenswijze der bewoners zullen naast verschillen in het geografische milieu aangevoerd kunnen worden om de tegenstelling tusschen Holland en Friesland eenerzijds, en het Zuid-Westen van ons land anderzijds op het terrein van den landbouw te verklaren.

De groote vlucht, die handel en scheepvaart reeds vroeg in Zeeland namen, alsmede de snelle ontwikkeling, die van kleine plaatsen min of meer belangrijke steden maakten, veroorzaakten op het

[1]) Zie Jac. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, deel 9, Tholen, blz. 128: „Laatstelijk kan en moet het een voorrecht geacht worden, dat de opgezetenen „(van Poortvliet) ontheven zijn van die slaaflijke hofdienst en dienstbaarheid, „om jaarlijks den Grave te moeten leveren drie wagens schapekaas tot „kocken „Ambagt". Welk deeze Gemeente bij Hertog Filips van Bourgondië in 1460 „vergund is geworden, om telken vervaltijd met drie ponden vlaams te mogen „afkoopen." Dit wijst op fabricage van schapenkaas, maar mogelijk ook op het ophouden daarvan. De leverantie van deze kaas zal daarom later als een last gevoeld zijn.

einde der middeleeuwen een toenemende vraag naar zuivelproducten. Een oude tolbrief van Aardenburg uit de Middeleeuwen spreekt van koren, fruit, **boter en kaas**, meeden, loke, june, granen, zaden, boonen, wol en linnen. Op Walcheren voorzag men in de 15e eeuw de groote lastschepen, die van elders over zee kwamen, behalve van gezouten vleesch, spek, visch, erwten en boonen, ook van boter en kaas. De zuivelbereiding in de omgeving was voor deze proviandeering niet toereikend, zoodat ook uit den vreemde boter en kaas moesten worden aangevoerd.

Zoo weten wij, dat uit Engeland door Engelsche kooplui naast tarwe en hop, ook **Engelsche boter** en **kaas** te Middelburg en Arnemuiden werden ingevoerd. (15e eeuw.)

De import van Engelsche kaas in Zeeland blijkt o.m. uit de „Rekeningen der Grafelijkheid van Zeeland" van H. G. Hamaker (I p. 188 p. 125).

Ook in de 16e eeuw bestond er op Walcheren groote vraag naar allerlei leeftocht ter voorziening in de behoeften der scheepvaart. Het waren toen vooral de Hollandsche koggen, die zuivel- en andere veehouderijproducten van Holland naar Walcheren brachten.

In een verslag van een visitatie en meting van den rand van Walcheren, gedaan anno 1546, komt n.l. de volgende passage voor:

„Item dat Xe hoet, genaempt dat hoet van der Muele, dair vele „Hollandse coggeschepen aen commen liggen, die met vituaelie „uuyt Hollandt commen ende vituuaeliën die groete hulken, als „**boter, cais,** vleys, vys ende ander noetsaekelicke proviande." [3])

Niet alleen voor de scheepvaart maar ook voor de gewone consumptie van de bewoners van Walcheren werd Hollandsche kaas aangevoerd.

Dit blijkt o.m. uit de meer genoemde jaarrekeningen van de leprozen te Middelburg, door H. M. Kesteloo gepubliceerd.

Wij vinden hier, dat door de leprozen in 1558 **Hollandsche kaas** werd gekocht à één groot twaalf mijten het pond.

Als andere kaassoorten worden in deze jaarrekeningen vermeld **groene** en **witte kaas**, die in 1557 anderhalf groot het pond deden. De leprozen maakten zelf ook kaas en boter, waarvan een gedeelte verkocht werd. De boterprijs was in 1558 26 schelling 8 grooten het kinnetje. [4])

Later werd vooral de Indiëvaart voor Walcheren zeer belangrijk, en ook toen nog liet men voor de schepen zuivel uit Holland komen.

Dit blijkt uit de Resolutie van de Staten van Zeeland van 21 Sept. 1758 op het middel van het billetgeld. (Ampliatie bij publicatie van Sept. 1761.)

Hierin vindt men o.a., dat voortaan alle kapiteins, stuurlieden en andere particulieren, die één of meerdere vaatjes boter, tegelijk of elk afzonderlijk direct uit Holland ontbieden, en aan hun zeilreede schepen laten brengen, gehouden zullen zijn voor ieder vaatje boter, dat zij mede zullen nemen, te betalen een billet van zes stuivers; „evenals de winkeliers daartoe bij den inslag van elk kwartje „boter zijn gehouden, ofschoon dezelven naderhand aan dezen of „genen, naar Oost- of West Indië vertrekkende, komen af te leve„ren."

Ook voor het vleesch, dat naar de schepen ging, moest een billetgeld betaald worden.

Eerst op het einde der 18e eeuw is de scheepvaart, die Walcheren aandeed of van Walcheren uitging, tot verval gekomen. Ongeveer vier eeuwen lang heeft vrijwel ononderbroken in de onmiddellijke nabijheid van de Walchersche boerderij een sterke vraag naar veehouderijproducten ten behoeve van de zeevaart bestaan.

Hoezeer de voorliefde voor akkerbouw ook aanwezig was, moet deze economische factor toch ongetwijfeld van invloed zijn geweest op de oriënteering en inrichting van het Walchersche boerenbedrijf. Uit de beschouwingen van den Zierikzeeschen landmeter Schraver, kunnen wij opmaken, dat het in het bijzonder de vetweiderij was, die door den bloei van scheepvaart en koophandel tot groote ontwikkeling was gekomen. [5]) Van zuivelbereiding werd niet gewaagd; deze was op Walcheren dus blijkbaar van minder beteekenis dan de vetweiderij, en zij zal vooral voor de plaatselijke behoefte geproduceerd hebben. Een groothandelsproduct zooals de Hollandsche boter vanouds was, is de Walchersche, en in het algemeen de Zeeuwsche boter nooit geweest, om van de kaas te zwijgen, die op een enkele uitzondering na in Zeeland slechts in uiterst geringe hoeveelheden werd voortgebracht.

Niet alleen Walcheren, maar ook Reimerswaal betrok op het einde der Middeleeuwen en daarna zuivelproducten uit Holland. De in de nabijheid van deze stad liggende dorpen konden dus blijkbaar niet geheel in de behoeften aan zuivel voorzien.

Reeds in 1511 had Reimerswaal een markt voor de kooplieden van buiten, en hier werden o.m. ook boter en kaas aangevoerd. [6]) In den Coomansambachtsbrief (maerserijen en vettewarijen) dezer voormalige stad van genoemd jaar werden twee vrije jaarmarkten

van 's Maandags tot 's Vrijdags alsmede een vrije weekmarkt op Dinsdag voor de kooplieden van buiten ingesteld. Op deze weekmarkt mochten door vreemde kooplieden alleen die goederen aangevoerd worden, die ook door de Reimerswaalsche kooplui in de steden der vreemdelingen konden verkocht worden.

Een reciprociteitsbeginsel dus. Wij vonden vermeld, dat **vreemde schippers uit Holland of van elders met boter en kaas** en dergelijke waren op Dinsdag een vrijen marktdag hadden. [7]) Het was dus waarschijnlijk voor den noodzakelijken aanvoer van zuivel uit Holland, dat de vrije weekmarkt in 1511 ingesteld werd.

Een vijftig jaar later bepaalde Reimerswaal, dat de „schipluiden" behalve op de weekmarkt nog op twee andere weekdagen binnen hun schip naar believen boter en kaas mochten verkoopen. [8]) De faciliteiten voor de Hollandsche zuivelproducten waren dus vergroot, wat wel met den opbloei der scheepvaart zal hebben verband gehouden, waardoor de vraag naar zuivel steeds grooter werd.

De zuivelproducten uit eigen omgeving (er werd van versche boter gesproken) werden, evenals melk en eieren, dagelijks te Reimerswaal gemarkt.

In een doorgehaald artikel betreffende de plaats, waarop de appelmarkt van Reimerswaal gehouden zou worden, wordt ook gezegd: Desgelijks zal men hier houden **de zuivelmarkt** uitgenomen de principale twee marktdagen. [9])

Wat den zuivelhandel betrof, werd door de stad Reimerswaal bepaald, dat geen kooplieden of voorkoopers eenige inlandsche boter of kaas, die te Reimerswaal ter markt kwam, mochten koopen om weder te verkoopen, noch mocht iemand: „buyten der stede aan„vaerden of in eenige huysen loopen ofte aanroupen, die hier ge„woonlick syn ter merct te comen opte boete van 2 pond." [10])

Dit was dus een verbod van voorkoop.

Bespreken wij thans den handel in zuivelproducten te Zierikzee.

Voorkoop van zuivelproducten werd hier reeds geregeld in 1466. De voorkoopers en voorkoopsters mochten alleen na 9 uur op de markt koopen boter, kaas, hoenders, vogels en eieren met de bedoeling die weer te verkoopen. [11])

Op 20 Mei 1571 wrd door Zierikzee betreffende de botermarkt bepaald, dat de stukken boter daar verhandeld, ten minste één pond moesten wegen. En de Notulen van den Raad der stad Zierikzee vermelden op 8 Aug. 1574 een besluit van Zierikzee en Brouwershaven om gezamenlijk een lijst te maken „om te remedieeren in de

„duurte der boter en de misbruiken te eviteeren." [12]) In hetzelfde jaar stelde Zierikzee een keur vast op den verkoop van zuivel, [13]) als reden aangevende het veelvuldig voorkomen van misbruiken en ongeregeldheden op het stuk van zuivel, voornamelijk wat betrof boter, „zoodat men oproer en andere inconveniënten daaruit kon verwachten". Het voornaamste van hetgeen bepaald was, geven wij in het kort weer.

1. Niemand mocht uit Schouwen, Dreischor, Noordgouwe, Zonnemaire en uit het eiland Duiveland eenig stuk boter te Zierikzee ter markt brengen, dan tenminste wegende één pond of daarboven en niet daaronder. Wij merken uit de bepaling, dat uit geheel Schouwen en Duiveland boter naar Zierikzee werd gezonden.
2. Geen voorkoopers mochten boter, kaas, hoenders en eieren op de marktdagen koopen dan van Paschen tot Bamisse om 9 uur en van Bamisse tot Paschen om 10 uur. Deze bepaling was dus verwant met die van 1466.
   Evenals in Vlaanderen werd het najaar „Baemisse" genoemd, en de dag van dien Heilige (10 Oct.) werd gevierd.
3. Geen voorkoopers of iemand anders mochten boter, kaas of andere eetbare waren koopen of doen koopen ten plattelande van Schouwen en Duiveland, of aldaar de boter doen leggen in tonnen of potten om verkocht te worden.
4. Niemand mocht boter, hoenders, eieren, e.d. direct of indirect koopen of doen koopen dan op de gewone markten en uren.

In Schouwen heeft men vroeger ook kaasmakerij op belangrijke schaal gekend, waarschijnlijk door de komst van Noord-Hollanders, die zich in het weidegebied vestigden. Als herinnering aan hun vestiging kunnen nog de enkele stolpboerderijen beschouwd worden, die vroeger veel talrijker waren.

Op 12 Maart 1614 werd Zierikzee door de Staten van Zeeland geoctrooieerd tot het oprichten van een kaasmarkt, te houden zesmaal in het jaar in de maanden Juni en vervolgens tot en met November, op elken eersten Zaterdag van ieder der bedoelde maanden. [14])

Op 15 Juni 1623 hooren wij van een verzoek van eenige landlieden aan Zierikzee om de half vervallen kaasmarkt weder te restaureeren, wat volgens hen zou kunnen geschieden door de waag te vergrooten op Amsterdamsch gewicht en het waaggeld te verlichten. [15])

In 1655 werden uit het land van Schouwen alleen niet minder dan 164.498 ponden kaas ter waag gebracht, en ook te Brouwershaven werd kaas verhandeld. Men had dus blijkbaar de bezwaren van 1623 overwonnen.

Beroemd waren de kaasmakerijen van Rengerskerke.

In 1684 was de kaasmakerij echter reeds dermate verminderd, dat er niet boven de 37000 ponden uit Schouwen te Zierikzee ter Waag kwamen. In de 18e eeuw verliep deze kaasmakerij geheel.

De afname van de kaasproductie in Schouwen na 1655 kunnen wij met de volgende cijfers nog nader toelichten. [16])

Te Zierikzee werd aangevoerd:

in 1655	164498	pond kaas.
in 1660	130558	„ „
in 1664	95280	„ „
in 1668	83854	„ „
in 1672	75936	„ „
in 1678	64160	„ „
in 1684	37000	„ „

Niet alleen de hoeveelheid, maar ook de kwaliteit der kaas verminderde.

Ermerins meende het verval van de kaasmakerij toe te moeten schrijven aan het verval van geheel Schouwen, als gevolg van dijkdoorbraken, inlagen en het brakker worden van het binnenwater.

De vermindering van het aantal melkkoeien in de 3 vierdedeelen van Schouwen was als volgt: [16])

1650	1571	melkkoeien.
1667	1265	„
1680	1171	„
1683	1065	„

De kwaliteit van dit vee werd voortdurend minder.

Tevens verminderde de verzending van slachtvee uit Schouwen naar Middelburg (voor de Oost-Indische Compagnie vooral) en naar Rotterdam.

Eerst na 1686, toen de ontwatering van Schouwen beter werd door het plaatsen van twee watermolens, leefde de veehouderij weer wat op, maar met de kaasmakerij was het gedaan.

Wij willen hier opmerken, dat de veronderstelling van Ermerins, als zou de sterke afneming der kaasmakerij alleen een gevolg zijn geweest van het verminderen van het aantal melkkoeien, niet juist kan zijn.

De vermindering van den rundveestapel had n.l. in een veel

minder snel tempo plaats, dan de inkrimping der kaasproductie.

Te Zierikzee werd vroeger ook boter uit de eilanden Noord-Beveland en Tholen gemarkt. Want in 1691 werd de zuivelmarkt voor Duiveland, Stavenisse en Colijnsplaat „aan de Kraane" ingericht, terwijl die voor Schouwen op de gewone plaats bleef. [17]) Nog in het begin der 19e eeuw hadden Schouwen en Duiveland ieder een botermarkt te Zierikzee. [18])

In het midden der 18e eeuw werd te Goes de boter door de boerinnen in het midden van de Lange Vorst (een straat) verhandeld, waarbij de benoodigde ruimte met kettingen afgesloten werd. Hoenders, duiven en eieren werden hier eveneens verkocht. [19]) Te Middelburg is de boterhandel door boerinnen zelfs tot op onzen tijd blijven bestaan. De Walchersche melk gaat voor een gedeelte naar de fabrieken, of wordt in de dorpen en steden gesleten, maar de meeste melk wordt nog door de boerinnen tot boter verwerkt en deze laatste wordt vaak zelf gemarkt. In de andere streken van Zeeland wordt de boter veel door opkoopers afgehaald.

In 1813 werd er een „enquête naar de fourrage" gehouden. Aan de gegevens, voorkomende in het Archief van Zierikzee, ontleenen wij het volgende.

1. De prijs van 1 K.G. boter bedroeg toen 1 fr. 80 of 9 stuivers per pond.
2. Een middelmatig groot huisgezin van den middenstand verbruikte toen 45 pond boter per persoon per jaar, maar in de lagere klasse werd door het geheele gezin geen 25 pond verbruikt. De volksklasse was meer op reuzel aangewezen. Ja vele gezinnen aten volgens de stedelijke Commissie van Landbouw heelemaal geen boter of vet; zout nam de plaats daarvan in.
3. In Zierikzee waren toen 190 melkkoeien, waarvan de melkproductie tot boven 31 H.L. per koe per jaar kon komen. De burgemeester van Zierikzee gaf daarentegen een productie van slechts 10,65 H.L. op, mogelijk een gemiddelde over alle produceerende en niet produceerende beesten.

Uit de landbouwgegevens van het archief van Zierikzee voor het jaar 1814 vermelden wij nog, dat er te Zierikzee geen kaas werd gemaakt. De melkproductie bedroeg 346750 maten, van één pond Zeeuwsch gewicht, en de boterproductie 3420 pond per jaar. Twintig maten melk waren toen noodig om één pond boter te bereiden.

Ook in het begin der 19e eeuw was de boterproductie van Zee-

land nog ontoereikend om in de gewestelijke behoeften te voorzien. Van export van boter was dus geen sprake, integendeel, er had nog invoer van boter van elders plaats. [20])

In Zeeland had de man de zorg voor den akker en de boerin de zorg voor het zuivel. Het gemis aan voorlichting aan die vrouwen en haar dienstpersoneel was oorzaak, dat de toestanden op zuivelgebied nog op het einde der 19e eeuw in Zeeland vrij achterlijk waren.

De Zeeuwsche boter was dan ook veel slechter dan de Friesche.

In de jaren van zeventig komt er in het land van Hulst meer belangstelling voor de zuivelbereiding. Te Hontenisse werd in 1879 een proef genomen met kaasbereiding, die goed slaagde. [21]) De groote landbouwcrisis, die in 1877 uitgebroken was, bracht vooral den akkerbouw in moeilijkheden, terwijl zuivel en vleesch aanvankelijk nog voor loonende prijzen verhandeld konden worden. Vandaar dat de veehouderij en de zuivelbereiding toen meer de aandacht gingen trekken. In 1881 werd te Goes een zuiveltentoonstelling gehouden, en aan Vorsterman van Oyen werd opdracht verstrekt een boek over veeteelt en zuivelbereiding te schrijven, waarvoor deze op kosten der Zeeuwsche Landbouw Maatschappij naar Zuid-Holland ging. [22])

In 1881 nam de Zeeuwsche Export Maatschappij een proef met het verzenden van melk naar Londen. De kosten van het vervoer van Chatham naar Londen beletten echter de voortzetting der proef.

De Z.L.M. meende in 1883, dat door vereeniging der veehouders met voordeel boter- en kaasfabrieken zouden kunnen worden opgericht. Zij wees dan ook de kringen op het nut van het optreden van Rinkes Borger te Noordwelle, die aan belangstellenden de vereischte inlichtingen voor het oprichten eener zuivelfabriek had verschaft en de daarmede verbonden voor- en nadeelen had uiteengezet.

Het duurde niet lang meer of in Schouwen verrees een zuivelfabriek.

Hoezeer de zuivelbereiding verbetering behoefde, bleek wel duidelijk uit een rapport der Friesche Maatschappij van Landbouw, dat aangaf dat de beste Friesche boter slechter was dan de beste Deensche boter, met het gevolg, dat het Nederlandsche product in het buitenland verdrongen werd, en naar Oost-Indië alleen Deensche boter ging, omdat deze veel beter houdbaar was. En de Zeeuwsche boter was nog weer zooveel slechter dan de Friesche!

Een doelmatige industrieele verwerking van de melk in fabrieken, welke aan hooge eischen van doelmatigheid en hygiëne zouden moeten voldoen, alsmede zindelijker melkwinning op de boerderij, en het verhinderen van vervalschingen en bedrog bleken de noodzakelijke voorwaarden te zijn om de reputatie van het Hollandsche zuivel weer in eere te herstellen.

Waarmede de boter in de vorige eeuw vervalscht werd, is in het Tijdschrift ter bevordering van de Nijverheid, Eerste Reeks, deel I, te lezen. Men gebruikte daartoe meel, zand en krijt en een enkele maal zelfs loodwit! Kaas werd met meel en aardappelmeel vervalscht.

De behoefte aan voorlichting op zuivelgebied deed zich ook in Zeeland steeds sterker gevoelen. Er werd dan ook door de Z.L.M. aan de Regeering geld gevraagd om een Zuivelconsulent aan te stellen, gelijk enkele provincies reeds deden. Een post voor een zuivelconsulent werd door de Z.L.M. op de begrooting gebracht en een instructie voor hem vastgesteld; spoedig daarop werd L. J. H. Koert als zoodanig benoemd.

Al is er in vergelijking met vroeger thans in enkele streken, waar het rundvee van belang is, wel heel wat verbeterd, van groote beteekenis is de zuivelbereiding nog steeds niet. Veel boter wordt er op de boerderij gemaakt, en de coöperatieve melkverwerking vindt nog zeer weinig plaats. De boterverkoop geschiedt vooral en voornamelijk op de plaatselijke markten, waardoor het aanbod de vraag nogal eens overtreft en de boterprijzen dan ook vrij veel lager zijn dan in andere deelen van ons land.

2) J. de Kanter en J. Ab Utrecht Dresselhuis, De Provincie Zeeland, blz. 35.
3) Archief Z. Genootschap 1912, blz. 142.
4) Archief Z. Genootschap 1907, blz. 158, 159, 160.
5) A. Schraver, Over de uitloozing van het landwater uit Walcheren, Nieuwe Verhandelingen Zeeuwsch Genootschap, deel I.
6) Mr. R. Fruin, Het recht der stad Reimerswaal.
7) M. R. Fruin, Het recht der stad Reimerswaal.
8) ibidem.
9) ibidem.
10) ibidem.
11) Mr. W. Bezamer en Mr. A. S. de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee.
12) Notulen Zierikzee 20 Mei 1571 en 8 Aug. 1574.
13) Mr. W. Bezamer en Mr. A. S. de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee, blz. 327.
14) en 15) Notulen Zierikzee 1614 en 1623.
16) Mr. A. J. F. Fokker, Schouwen van 1600—1900, blz. 47 e.v.
17) Notulen Zierikzee van 9 Dec. 1691.
18) J. de Kanter en J. Ab. Utrecht Dresselhuis, De Provincie Zeeland, blz. 207.
19) Tegenw. Staat der Vereen. Nederlanden, deel 10, blz. 27.
20) J. de Kanter en J. Ab. Utrecht Dresselhuis, De provincie Zeeland, blz. 35.
21) Jaarverslag Z.L.M. 1879.
22) Jaarverslag Z.L.M. 1881.

DE WOL.

Zooals reeds elders vermeld werd, was de schapenhouderij in Zeeland vooral va nbeteekenis in de periode, die aan de bedijking, dus aan de uitoefening van den akkerbouw voorafging. Op de schorren werden algemeen schapen gehouden, die de bevolking voorzagen van vleesch en wol. Dat deze wolproductie al zeer oud is, blijkt wel hieruit, dat men in een der Zandijksche vluchtbergen behalve hoornen kammen ook schapenscharen vond. Dr. J. C. de Man is de meening toegedaan, dat dit, evenals de andere voorwerpen der bergen, weggeworpen voorwerpen zijn, die reeds vóór den aanvang van den bergbouw in den grond voorkwamen.

Dr. H. A. Poelman toonde aan, dat de handel in weefsels (lakens) al in 700 voor onze gewesten van groot belang was. De hier geweven lakens werden naar de Oostzeelanden gebracht, waar men ze ruilde tegen pelswerk, en naar Frankrijk (St. Denis), waar men er wijn, meekrap en honing voor in de plaats kreeg. Het wordt algemeen aangenomen, dat de handel der Nederlanders begonnen is met den export van eigen laken. [1]) Het waren de boeren, die wol produceerden, die zich tevens op het lakenweven toelegden. De geringe welvaart dezer menschen als gevolg van de slechte bodemgesteldheid (onbedijkte, moerassige gronden, geregeld door het buiten- en binnenwater overstroomd, en alleen geschikt voor schapenweide) zal wel tot deze huisnijverheid genoopt hebben. Vooral bij toeneming der bevolking bleken de door de natuur geboden bestaansmogelijkheden in het onbedijkte Zeeland wel zeer beperkt te zijn. Het platteland was dus reeds vroeg in de middeleeuwen op nijverheid aangewezen, niet alleen om in eigen behoeften van kleeding te voorzien, maar ook om een te veel aan arbeidskrachten te zetten aan de voortbrenging van een koopwaar, waarmede men door ruilhandel zou kunnen aanvullen, wat het eigen eenzijdige bedrijf niet opbracht.

De invallen der Noormannen, die zooveel verwoestingen veroorzaakten, en overal in onze gewesten onrust en onveiligheid brachten, maakten, dat deze landelijke lakennijverheid sterk achter-

uitging. Eerst later in rustiger tijd zou deze weer opnieuw tot bloei komen.

De wol, die als grondstof voor de lakenindustrie diende, was aanvankelijk afkomstig van de eigen schorrenschapen, maar toen er hoogere eischen aan de kwaliteit gesteld moesten worden, werd veel wol van elders betrokken.

Schotland, Noord-Engeland (Lincolnshire, Yorkshire) en later Spanje werden de leveranciers voor Holland, Zeeland en Vlaanderen. [2])

Reeds in de 13e eeuw werd door de Hollanders Engelsche wol gekocht, die fijner was dan de inlandsche. De terugvracht der Hanze-kooplieden bestond voor het grootste deel uit laken, dat overal in Noord- en Midden-Europa verkocht werd, en ook naar Engeland ging. De verwerking van wol tot laken was een bezigheid, die in de middeleeuwen overal op het platteland van Holland, Zeeland en Vlaanderen werd uitgeoefend. Met het ontstaan en de ontwikkeling der steden kreeg de wolindustrie gedeeltelijk een ander aspect. Zij werd binnen de poorten der steden in het gildenverband ondergebracht, wat beteekende toezicht op de bewerking, op de kwaliteit van het product en op den handel, alsmede organisatie van den arbeid.

De stedelijke lakennijverheid is ook in Zeeland zeer oud, wat blijkt uit de oude charters. Op 15 Maart 1284 gaf graaf Floris den schepenen van Middelburg zekere vrijheid inzake het maken van keuren op de wevers en volders. [3]) En in het volgende jaar vergunde de graaf den poorters van Middelburg, en allen die woonachtig waren Bewesten-Schelde, „wollewercke te maeken, alsoo „alse wy dit uitgaven tot Reymerswale." [4])

Vaak, hoewel niet altijd, leidde deze ontwikkeling tot een eenzijdige bevoorrechting der steden ten opzichte van het platteland; de landelijke lakenindustrie werd verboden of sterk belemmerd, en soms kwam het zelfs tusschen beide partijen tot een openlijk conflict.

Zoo wist Zierikzee zich in 1304 van de concurrentie van het omliggende platteland te bevrijden door van graaf Willem III het verbod te verkrijgen, dat niemand Beooster-Schelde ververs-, wevers-, vollers-, touwers- en scherersambacht zou mogen uitoefenen dan alleen binnen de stad Zierikzee.

Geboden werd, dat de nijveren van buiten, binnen Zierikzee zouden komen wonen, dan wel met het ambacht zouden ophouden. [5])

Niet alleen ten opzichte van het eigen platteland, maar ook ten

opzichte van andere laken produceerende gebieden wenschte Zierikzee haar lakennijverheid zooveel mogelijk te beschermen en te bevoorrechten. In het Keurboek van Zierikzee van 1429 [6]) lazen wij, dat het verboden was om binnen de vrijheid van Zierikzee eenige Zuid-Bevelandsche, Duffelsche of Waalsche lakens of andere verboden lakens te brengen, tenzij deze aangevoerd werden in koorden verpakt, voor de verzending naar Noorwegen.

Voor Zierikzee was de lakenindustrie reeds vroeg zeer belangrijk, en van deze Zeeuwsche haven uit, werden lakens, ook van elders afkomstig, naar Noord-Europa verzonden.

Ook op Walcheren werd de landelijke lakennijverheid weldra verboden.

De hertog beval in 1355, dat niemand in Walcheren volderij, weefgetouwen, of scheerbanken houden zou dan te Middelburg, of in de steden Westkapelle, Domburg, Vlissingen en Veere, die vrijheid hadden. [7])

Het beginsel om de eigen binnenlandsche markt voor de eigen productie te reserveeren, was ook hier niet vreemd, want in 1323 en later weer in 1355, werd bevolen, dat in Walcheren geen wollen lakens („gewant") zouden mogen worden verkocht dan die in dat eiland gemaakt waren. [8]) Ook in de Kroniek van Kapelle-Biezelinge van J. Bijlo troffen wij een voorbeeld aan van het streven der middeleeuwsche stad om de lakennijverheid van het platteland te ondermijnen of te vernietigen.

Op de Zuid-Bevelandsche dorpen in de omgeving van Goes, en in het bijzonder ook te Kapelle, bestond in de 14e eeuw een bloeiende lakenindustrie, tot groot misnoegen van de stad Goes, die dan ook in 1407 van graaf Willem van Holland zag te verkrijgen, dat de ingezetenen geen laken buiten de stad mochten laten weven. [9]) Maar Goes, hiermede nog niet tevreden, wist in 1451 te bewerken, dat te Goes alleen maar laken van ingezetenen verkocht mocht worden, waaruit een proces ontstond tusschen Goes en Kapelle voor het Hof van Holland.

Die van Kapelle vestigden de aandacht op de omstandigheid,

[9]) Zie Van Mieris, IV, blz. 71. Uit het stuk bij Van Mieris blijkt, dat Goes zich beklaagde, dat men allerlei nering buiten haar vrijheid deed, zooals bier- en vleeschverkoop, en weven en vollen. De graaf bepaalde dan ook in 1407 dat niemand der poorters voor geen penning waarde van vleesch of bier buiten de vrijheid van Goes zou koopen, op een boete van een pond zwarten. Tevens mocht niemand meer buiten Goes doen weven of vollen op een boete van twee pond.

dat in de dorpen om Goes het grootste gedeelte der menschen van de lakenindustrie bestond.

De uitspraak voor Kapelle was niet gunstig; de buitenlieden moesten jaarlijks een zekere som aan Goes betalen, om wekelijks hun laken daar te kunnen veilen. Dit veilen moest bovendien in een apart huis plaats hebben met het opschrift: „Lakenen te koop, die „ter Kapelle gemaakt zijn."

Bijlo schrijft: „Hoe gunstig dit besluit ook scheen, in deze uit-„spraak lag de eerste oorzaak van het verdorren van dezen tak „van nijverheid, die in de volgende eeuw gedurende den strijd „tegen Spanje geheel te niet ging."

Ook in de Vlaamsche dorpen was in de 13e en 14e eeuw de lakenindustrie van veel belang geworden als middel om aan de overdichte bevolking een bestaan te verschaffen. Dit beteekende voor de Vlaamsche steden een heftige concurrentie, daar de loonen op het land lager waren. De tegenstelling van stad en platteland was in Vlaanderen vaak nog veel scherper dan in Zeeland, en leidde soms tot wapengeweld. Zoo verwoestte Yperen in 1344 na een vreeselijken veldslag de dorpen Poperinghe en Langemarck, om aan de daar ingeburgerde lakenindustrie een einde te maken. Toch liet het Vlaamsche platteland zich niet terugschrikken, maar ging op den ingeslagen weg voort. Een edict van Philips de Goede constateerde een zoodanige industrieele koorts, dat gronden onbebouwd bleven liggen, of door vreemdelingen beboerd werden. [10])

Evenals zoovele steden in Vlaanderen, kende ook Aardenburg een tijd van grooten bloei door de lakenweverij en den lakenhandel. Dit was voor deze stad reeds in de 13e eeuw het geval. Vandaar dat, toen in 1299 graaf Guy de in 1268 ingestelde jaarmarkt van Aardenburg bevestigde, tevens bepaald werd, dat het tweede drietal dagen daarvan lakenmarkt zou gehouden worden. [11]) De inwoners der overige Vlaamsche steden werden bij deze gelegenheid uitgenoodigd de Aardenburgsche lakenmarkt te bezoeken. Zooals in vele Zeeuwsche en Vlaamsche steden was er ook in Aardenburg een lakenhal, en naast de lakenhal vond men een wol-, meede-, en weedehuis voor den handel in deze grondstoffen.

Reeds een „Cuerbrief van Ardenburgh" van pl.m. 1340, voorkomende in het „Bouc met den knoop", bevat ook voorschriften over het lakenambacht, den lakenhandel en de kwaliteit van het laken. [12])

[12]) G. A. Vorsterman van Oyen, Rechtsbronnen der stad Aardenburg, blz. 89. Op blz. 157 komt nog een „Cuere van den wullinenwevers" voor.

In de middeleeuwsche stad moesten de producten als laken, meekrap, huiden enz. een merk dragen ten behoeve van den handel, welk merk afkomstig was van den maker of van de stad.

Bepaald werd dan ook onder art. 16 van genoemden keurbrief:

„Alle lakine, die commen van buten hier in de poort ter venten, „die moeten bringhen hare teekine, eist zeghel of duerslach of ander „teekin, dat staet in poorten of in doorpen, dane sij comen. Ware „ooc dat teekin ofghesneden jof of, dat soude staen te zinen eede, „dien het ware, jof men soudse hier niet vercopen, dats te verstane „van lakine, die men hier niet en reedet. Ende alrande lakine „moghen comen binnen onser maerct."

Het blijkt dus, dat Aardenburg ook een belangrijk centrum was voor den lakenhandel van andere plaatsen, en dat niet alleen steden, maar ook dorpen er hun lakens aanvoerden. Geciteerde bepaling ademt een liberalen geest, wat wel te verklaren zal zijn door de belangrijke inkomsten, die de bewoners der stad verkregen door de verzending van allerlei lakens naar het buitenland.

De keur bepaalde verder, dat men geen Damsch of Biervlietsch laken onder het Aardenburgsche mocht steken. Damme en Biervliet hadden dus blijkbaar een belangrijke lakenproductie.

Een bescherming tegenover de concurrentie van het omliggende platteland werd ingesteld door te bepalen, dat de poorters geen laken mochten verkoopen, dat buiten de poort gemaakt was. Voorts mocht men geen laken buiten de poort weven, vollen (hier „vullen" genoemd) en aanslaan, en een wever of volder mocht zijn werk niet buiten de poort gaan verrichten.

Ook was het reeden van „vreemde mans" laken verboden.

De bepalingen van Aardenburg inzake het „wolleweversambacht" zijn ook van belang om er de toen gebruikte wolsoorten door te leeren kennen.

Het was n.l. verboden om **witte wol** onder **Schotsche wol** te mengen, en daar laken van te maken. Met **Spaansche** en **Friesche wol** mocht men niet onderhaspelen, of deze op zijn stal verkoopen. Van **lamswol**, noch van **„twijscornenwol"** mocht men lakens maken, dan alleen korte witte lakens. Met **waterwol, stofwol** of **vlokken** mocht men zijn product niet vervalschen. Verder werden nog genoemd **„scoorlinghe"** en **„raeuwe wulle"**.

De kleuren, waarmede het laken toen geverfd werd, waren groen en blauw.

De kleeding der middeleeuwsche Nederlanders zou dus wel op ons wat de kleur betreft, eenzelfden somberen indruk gemaakt

hebben als die thans nog maakt in sommige deelen van den Indischen Archipel, zooals Midden-Java en de Bataksche Bovenlanden, waar men dezelfde kleuren aantreft.

In Aardenburg werd de wol gezuiverd en gekaard door de „camstrighe". Door de „spinstrighe" werd ze gesponnen, waarna ze naar de wevers ging, die in de z.g. „ramen" werkten. Deze „ramen" waren afzonderlijk voor het weven ingerichte huisjes, waar de overlieden van het gilde steeds vrijen toegang hadden.

Slechts vier soorten van lakens mochten geweven worden. Het goedgekeurde laken werd voorzien van een zegel of „duerslach", en heette dan keurlaken. Wat niet kon worden goedgekeurd, werd in stukken gesneden.

Aardenburgsch laken ging ook wel naar Brugge voor verkoop; in 1374 werd dit recht hernieuwd.

Ook Reimerswaal had reeds vroeg een belangrijke lakenindustrie. In 1363 kwam hier een drapeniers(wollewevers)-ambachtsbrief tot stand, waarbij een scherp toezicht ingesteld werd op het verven en op het vollen, terwijl voorgeschreven werd welke stoffen niet gemaakt mochten worden. [13]) In geval van overtreding kreeg men boete en het laken werd in drie stukken gesneden.

Er bestond toen al te Reimerswaal een lakenhal, waarin de „goede luden van dezen ambachte" stonden, en waar de jaarmarkt plaats had.

Wol is voor Reimerswaal tot op het laatst een handelsproduct geweest, want in de Reimerswaalsche Ordonnantie op de verhuring van het Bergsche Veer van 1563 werd ook o.m. vermeld het vervoer van wol en schaapsvellen. [14])

Ook te Brouwershaven en vele andere plaatsen in Zeeland is de lakennijverheid vroeger van veel beteekenis geweest.

De Zeeuwsche wol was van geringe kwaliteit, en werd dan ook slechts in zeer geringe hoeveelheden in de eigen lakenindustrie gebezigd. Vandaar, dat een gedeelte van dit product naar elders moest worden uitgevoerd. Volgens Posthumus [15]) betrokken de Leidsche drapeniers „verkenswol" o.a. ook uit Veere, Zierikzee en Middelburg, terwijl Utrechtsche keuren uit de 14e eeuw het gebruik van Zeeuwsche wol vermelden. Zeeuwsche wol werd dan ook aangetroffen in schepen van Hoorn en Enkhuizen, die in de jaren 1439—1441 den tol van Kampen passeerden.

De Engelsche wolstapel was te Calais; maar uit Noord-Engeland werd ook rechtstreeks veel wol naar Middelburg en Veere uitgevoerd. Reeds vroeg had Middelburg een zelfstandigen wolhandel,

terwijl hier ook handel was in Engelsche garens en manufacturen. Al in 1382 zijn er Engelsche wolkooplieden te Middelburg. [16]) Ter bescherming van de eigen wolindustrie werd in 1428 de aanvoer van de producten der Engelsche draperie verboden.

De Schotsche wolstapel was eerst te Brugge, maar werd in 1444 naar Veere overgebracht, als gevolg misschien van het huwelijk van de derde dochter van Jacobus I van Schotland, Maria, met Wolfaart van Borsselen.

Door deze prinses werd aan haar landgenooten, in Veere handeldrijvende, een weide of veld gegeven, behoorende aan het kasteel van Zandenburg, tot droging van hun schapevachten.

Middelburg, Rotterdam en Antwerpen hebben later wel geprobeerd dezen stapel tot zich te trekken, maar dit is nooit gelukt. De Schotten bleven Veere trouw.

Volgens oude overeenkomsten, in de 16e en 17e eeuw met de Schotsche steden gesloten, waren de Schotten in Veere zoo goed als vrij van belastingen, en zij konden hier geheel leven naar de wetten van hun geboorteland.

Ook uit Spanje en Friesland werd wol betrokken, wat blijkt uit een ouden keurbrief van Aardenburg uit de 14e eeuw. In 1459 stelden burgemeesters en schepenen van Middelburg een regeling op voor „'t loon van den arbeiders van den spaenschen wolle," waaruit men ziet, dat ook hier de Spaansche wol geen vreemd artikel was.

De lakenindustrie werkte vooral voor den export. De lakenhandelaar was een kapitalist, die de grondstof verschafte en het laken verkocht op de hal, dan wel direct exporteerde. Degene, die het laken maakte, was een loonarbeider, in de steden meestal een echte proletariër.

De slechte maatschappelijke positie dezer arbeiders leidde soms tot conflicten. Zoo beval hertog Albrecht in 1401, dat alle ambachtsgezellen in de steden van Holland en Zeeland en inzonderheid de volders, tevreden moesten zijn met het loon, hun bij het gerecht gezet. „Want wy in der waerheit verstaen hebben, dat sommige „misselycke gezellen uyt vreemden landen, die van ambachte syn, „eendrachte, en vergaderinge maecken in onse steden boven ge„boden van onsen Gerecht van haeren loon, dat hem geset word „van haeren arbeid: en sonderlinge die volres, die vergaderingh, „en uytgangh gedaen hebben mit wille, dat wys in geenre wys „langer gehengen willen."

Overtreding zou met verbod van ambacht gestraft worden. [17])

Er bestond een groot verschil tusschen het drapeniersgilde, en de andere gilden, die zelf hun grondstof kochten, en zelf hun product verkochten in het klein. De lakenverkoop was groothandel, zooals ook wijn- en graanhandel voor een deel groothandel waren. [18])

De lakenindustrie der Nederlanden was de grootste industrie der Middeleeuwen. [19]) Zij produceerde luxestoffen, die in geheel Europa aftrek vonden, wegens de superioriteit harer techniek, en wegens de fijne Engelsche wollen, die zij verwerkte.

Maar in Vlaanderen begint de stedelijke lakennijverheid omstreeks 1350 symptomen van verval te vertoonen. De Engelsche steden gaan meer en meer zelf wol tot laken verwerken, de toevoer van wol wordt dus minder en de prijzen van deze grondstof worden daardoor hooger. Het gevolg is, dat de Vlaamsche lakens duurder worden, wat den afzet zeer bemoeilijkt. De kleine steden en dorpen profiteeren van de moeilijke positie der groote Vlaamsche steden, en breiden hun lakenindustrie uit.

Op het platteland bestond geen corporatieve organisatie van de lakenindustrie in gilden; hier dus ook geen verouderde reglementeering van het bedrijf, en daardoor de mogelijkheid van een vrije ontwikkeling en aanpassing aan de eischen van den tijd. De groote kapitalistische ondernemers voorzagen de dorpelingen van wol, en het afgewerkte product werd door hen geëxporteerd.

Gedurende de 14e eeuw hadden de groote steden soms met wapengeweld en door allerlei privileges verhinderd, dat de boeren uit den omtrek zich zouden gaan toeleggen op de verwerking der wol, maar in de eerste 25 jaar van de 15e eeuw waren zij, althans in Vlaanderen, niet meer bij machte voor het platteland deze industrie onmogelijk te maken. Maar dit ging niet zonder strijd, zooals wij reeds zagen. De groote steden spraken van een oneerlijke concurrentie, haar door de dorpen aangedaan; zij beschouwden de dorpsproducten als namaak, en beriepen zich op haar privileges. De kleine plaatsen stelden daar tegenover „le droit „naturel et le droit commun, d'après lesquels chacun peut loyale„ment gagner son pain par son labeur." [20])

Het gelukte in Zeeland nog al eens de landelijke lakenindustrie te onderdrukken. Ook in Vlaanderen was dit het geval, maar het resultaat was toch meestal tijdelijk. Op den duur gaven de lagere loonen en de betere methoden toch den doorslag.

De florentijnsche lakenindustrie overvleugelt weldra de conservatieve „draperie" der groote Vlaamsche steden in het gebied van

de Middellandsche Zee, terwijl in Noord-Europa, vooral ook in Engeland overal de lakenindustrie opkomt.

De Engelsche lakens hebben reeds in de 15e eeuw een grooten opgang gemaakt.

Door het verlies van den lakenhandel komen de Vlaamsche steden tot verval.

Wanneer de Engelsche wol te zeldzaam en te duur is geworden, koopt men de Spaansche wol, die zoowel in Zeeland als Vlaanderen tot laken verwerkt werd.

Pirenne geeft aan, dat de boeren er lichte en goedkoope weefsels van maakten, die in den handel de uit de mode geraakte lakens der groote Vlaamsche steden vervingen. Onder invloed van vrijheid en kapitalisme emigreerde de lakenindustrie van de steden naar het Vlaamsche platteland. [21])

Ook Smallegange vermeldt in zijn kroniek het vervaardigen van laken ten plattelande van Zeeland. „Cornelius Batthus schrijft, dat „men in 't platteland by synen tijt, van geen kostelijkheid van „fluweel, satijn, damast, syde en wiste te dragen, noch mans, noch „vrouwen, dan die van edele stamme geboren waren. Het gemein „volk droeg ter selver tijt haer selfs gemaekt laken, enz." [22])

De lakenindustrie ging aan het einde der 15e eeuw achteruit, en kwam evenals de lakenhandel, in de 16e eeuw tot verval. De grondstof kwam niet meer in voldoende mate: Engeland hield zijn vachten voor eigen verwerking, en Spanje stuurde niet genoeg. Zooals in het hoofdstuk over het vlas reeds werd vermeld, zocht men toen uitkomst in de vlas- en linnenindustrie, ook op het platteland, dat in meerdere of mindere mate op nijverheid ingesteld was, en daarvan zoo maar geen afstand kon doen zonder in groote moeilijkheden te geraken.

De Zeeuwsche wol werd dus van dien tijd af geheel een uitvoerproduct naar streken, waar de wolnijverheid zich had kunnen handhaven.

Uit een onderzoek van de Fransche regeering in 1812 naar de hoeveelheden, prijzen en gebruik der wol bleek b.v., dat Zierikzee de wol naar Gent en Tilburg zond. In 1812 produceerde Zierikzee 750 K.G. voor een waarde van 1143 fr., in 1813 2300 K.G. met een waarde van 3830 fr. Dit was ongewasschen wol. De gewasschen wol deed toen 3 fr. per K.G. [24])

1) Dr. H. A. Poelman, Geschiedenis van den handel van Noord-Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische Tijdperk, blz. 127-148, de Friesche lakenhandel.
2) Zie ook Dr. P. J. Blok, Een Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijksche Heerschappij, 1884, blz. 310.
3) Van Mieris, I, blz. 434.
4) Van Mieris, I, blz. 453.
5) Van Mieris, II, blz. 46.
6) Mr. W. Bezemer en Mr. A. S. de Blécourt, Rechtsbronnen van Zierikzee.
7) Van Mieris, II, blz. 857.
8) Van Mieris, II, blz. 331 en 856.
10) Raoul Blanchard, La Flandre, Etude géographique de la plaine flamande en France, Belgique et Hollande, blz. 371, Industrie drapière.
11) G. A. Vorsterman van Oyen, Beredeneerde Catalogus van de Handvesten, rekeningen enz., 1201-1604, blz. 18.
13) Mr. R. Fruin, Het Recht der Stad Reimerswaal, blz. 20.
14) ibidem, blz. 163.
15) Leidsche Lakenindustrie.
16) Van Mieris, III, blz. 383.
17) Van Mieris, Gr. Ch. b., III, blz. 759.
18) Henri Pirenne, Les anciennes démocraties des Pays-Bas, 1910, blz. 116.
19) Henri Pirenne, Augustin Renaudet, etc. La fin du Moyen Age. L'annonce des temps nouveaux. Zie het hoofdstuk op blz. 142: Les nouvelles tendances économiques, blz. 148.
20) La fin du Moyen Age. Les nouvelles tendances économiques, blz. 150.
21) ibidem, blz. 148.
22) ibidem, blz. 148, 149.
23) M. Smallegange, Nieuwe Chronyk van Zeeland, blz. 67.
24) Archief Zierikzee, Agriculture.

DE MAATSCHAPPELIJKE WELVAART, VOORNAMELIJK TEN PLATTELANDE.

Wij willen onze studie over den Zeeuwschen landbouw niet besluiten zonder eenige hoofdstukken van meer maatschappelijken en economischen aard daarin opgenomen te hebben. Het is immers wenschelijk, dat een historische studie niet beperkt blijft tot hoofdzakelijk technische détails van het landbouwberoep, maar ook op de waarde en beteekenis daarvan voor het platteland, ja voor het geheele gewest een verhelderend licht laat vallen.

In de eerste plaats willen wij nagaan, hoe het met de welvaart ten plattelande was gesteld. Hoewel Zeeland door zijn gunstige ligging, vruchtbaren bodem en goed klimaat een in vergelijking met andere gewesten rijkere landbouwproductie had, zoo waren er in het verleden toch ook zeer veel factoren, die telkens het landbouwbedrijf in zijn rentabiliteit bedreigden.

De welvaart was in het algemeen nog weinig stabiel, en dit bracht er de Zeeuwsche landbouwers toe uiterst zuinig en spaarzaam te leven, ten einde den slechten jaren het hoofd te kunnen bieden. Slachtoffers van de zich met kleine tusschenpoozen herhalende crises en catastrofen waren de minder kapitaalkrachtigen onder de boeren en een deel der landarbeiders.

Door bepaalde rampen, zooals overstroomingen en oorlog, werden natuurlijk ook onder de rijkere boeren velen tot den bedelstaf gebracht.

Na een bespreking van de maatschappelijke welvaart ten plattelande zullen wij in een kort hoofdstuk aantoonen, dat na 1800 de landbouw voor Zeeland de hoofdbron van bestaan was, om dan over te gaan tot een korte beschrijving van den toestand van den landbouw in de 19e eeuw, en van de veranderingen welke deze heeft ondergaan.

Hoe ontzettend groot de armoede ook in Zeeland in vroegere tijden geweest is door de instabiliteit van de economische toestanden en de oorlogen, wordt ons eerst recht duidelijk wanneer wij de placaten van de Staten van Zeeland, geëmaneerd tegen de bedelaars, vagebonden en bedelarijen, doorlezen.

In het eerste placaat van 1607, dus tijdens den tachtigjarigen oorlog ontstaan, wordt gesproken van de zware en benauwde tijden en groote ongeregeldheden, waardoor het aantal der bedelaars en vagebonden schrikbarend was toegenomen, en nog voortdurend toenam. Geen huis in Zeeland, of er was ingebroken, vaak met groot geweld. De inbrekers en dieven bedelden overdag om zich te oriënteeren over den slag, dien zij 's nachts zouden kunnen slaan. Er werd gewezen op de groote ongerustheid, die er onder de ingezetenen door dezen onveiligen toestand was ontstaan.[1]) Het placaat van 1607, dat het bedelen verbood, was zoo weinig afdoend, dat het in 1614 vernieuwd moest worden.[2]) Nog steeds wemelde het in de steden en op het platteland van bedelaars. Een geliefde plaats voor samenscholingen voor deze vagebonden waren de meêstoven, waar zij hun roofaanslagen ontwierpen en bespraken. Veel werd ook door dit gespuis gedreigd met brandstichting om geld van de plattelandsbevolking los te krijgen.

Door de Staten werd nu voorgeschreven, dat de gezonde bedelaars uit Zeeland moesten vertrekken, dan wel zich bij de plaatselijke autoriteiten moesten aangeven, wanneer zij meenden met hun arbeid of ambacht daar ter plaatse den kost te kunnen verdienen.

Was daar geen werk voor hen te vinden, dan moesten zij nagaan, waar dat wel het geval zou zijn. Voor het zich verplaatsen naar een andere gemeente was een schriftelijk consent noodig, en de reis mocht niet langer dan zekeren tijd duren.

Tusschentijds mocht niet meer gebedeld worden. Op de plaats van bestemming aangekomen, waren de bedelaars ook weer verplicht zich bij de overheid aan te melden. Hadden zij eenmaal werk gevonden, dan mochten zij niet weer vertrekken zonder uitdrukkelijk consent.

De Zeeuwsche bedelaars, die zwak waren, en onbekwaam om te werken, waren gehouden zich onverwijld naar de plaats te begeven, waar zij vandaan kwamen. Ook zij moesten het rondtrekkende leventje er aan geven. De vreemde bedelaars werden eenvoudig het land uitgezet. „Heidenen, Egyptenaren en dergelijke landloopers" mochten niet meer in Zeeland komen of daar verblijven.

Ook blijkt uit het document, dat ketelboeters, kuipers, schoenlappers, kramers, leprozen, kwakzalvers enz. vaak op het land en in de stad rondtrokken en bedelden. Ook dit werd verboden, en het bedelen van kinderen werd beperkt.

De „stadhouders, schouten en dergelijke officieren" moesten tot

zuivering van het platteland iedere veertien dagen een ronde doen om alle vagebonden en bedelaars op te pakken. Bovendien waren de ambtenaren van de crimineele justitie verplicht er minstens ééns in de drie maanden op uit te gaan om eveneens jacht op de bedelaars te maken.

Tenslotte kwam er een verbod voor de schamele gemeente om zich in de meêstoven op te houden.

De straffen op overtreding der voorschriften gesteld, waren wel zeer zwaar.

Wij noemen hier slechts op: geeseling, openbare geeseling, „brandteekenen", en het „leggen ter torture".

Tegen de dieven en de dieverijen werd door de Staten van Zeeland in een afzonderlijk placaat opgetreden, eveneens van 1614 [3]) Gedreigd werd met zware straffen als: openbare geeseling, „brandteekenen", verbanning en bij herhaling voor de derde maal de doodstraf. Ook de helers werden streng gestraft.

Op diefstal van vee, van ploegen, wagens of molens stond de doodstraf en confiscatie der goederen.

Waar men de oorzaken van het kwaad, n.l. maatschappelijke onzekerheid en gebrek aan welvaart, niet wegnam, mogen wij wel betwijfelen, of deze maatregelen een blijvend effect gesorteerd zullen hebben. Ten hoogste heeft men tijdelijk de buitengewoon groote ongeregeldheden wat verminderd.

Na iederen oorlog, wanneer het krijgsvolk afgedankt werd, ontstond er een periode van onveiligheid en onrust op het platteland. De afgedankte huurtroepen waren dan plotseling zonder middelen van bestaan, en stroopten op hun tochten huiswaarts het platteland af. Dat leert ons o.m. een placaat van de Staten-Generaal van 1649, [4]) dus spoedig na het einde van den oorlog met Spanje, en het heet hier, dat het krijgsvolk het platteland onveilig maakte door rooven en bedelen.

Nog in 1650 was openbare roof zoo algemeen, en waren de wegen door zwervende benden van afgedankt krijgsvolk zoo onveilig, dat men op Tholen verzocht een belasting van 2 gr. het gemet over het geheele eiland te mogen heffen, tot instelling eener „Roode Roede", die vagebonden, bedelaars, enz. zou moeten weren en verdrijven. Jaren lang heeft deze „Roode Roede" hier bestaan. [5])

Bij de placaten van 1607 en 1614 is het in Zeeland niet gebleven. In 1698 [6]) en eindelijk in 1705 [7]) werd nog weer opnieuw aandacht aan het pauperisme geschonken. Het placaat van 1705 heeft nog tot in het begin der 19e eeuw gegolden. Niet alleen de Staten van

Zeeland, maar ook de plaatselijke overheden namen vaak maatregelen tegen ongewenschte elementen. De steden hielden dezen zoo veel mogelijk buiten hun poorten, en zorgden ook, dat zij niet met de schepen binnenslopen. Vaak werden de vagebonden op schuiten en schepen naar hun land teruggestuurd. De dienders, die de bedelaars moesten weren, hadden het ambt van den „Gasevant"; zij werden ook wel „luyzevangers" genoemd. [8])

Het zou ons te ver voeren uit de verschillende perioden van de Zeeuwsche geschiedenis de armoede in de steden of ten plattelande te schilderen. Kennis van de politieke en economische gebeurtenissen van de 16e, 17e en 18e eeuw maken het bovendien zonder meer mogelijk een oordeel over het welvaartsverloop te vormen.

Wij zullen alleen nog iets meer vermelden van de nadeelen, die uit de armoede en verwildering der lagere volksklassen, voor het landbouwbedrijf voortvloeiden.

Armoede leidde vaak tot onveiligheid van bezit en op het platteland werd aan de gewassen en de beplantingen door arme lieden niet zelden groote schade toegebracht.

Dat de onveiligheid van bezit ook nog in de 17e en 18e eeuw op het Zeeuwsche platteland werd aangetroffen, blijkt wel zeer duidelijk uit de maatregelen van de Staten van Zeeland ter bescherming van den oogst, de boomgaarden, tuinen en bosschen.

In 1671 kwam er een placaat „tegen het plegen van moedwilligheden aan hoven, boomgaarden, bosschen, plantagien of vrugten „te velde." [9])

In de weiden en stoppelvelden en langs de wegen en dijken zag men beesten van anderen geweid worden onder „pretext van armoede". Het vee stond daar aan een touw, of werd door een wachter gehoed. Voorts werden fruit, aardvruchten en vooral ook hout algemeen gestolen. Het stelen van hout had een zeer grooten omvang aangenomen, en vele houtaanplanten, bosschen en boomgaarden waren er door vernield. Het geschiedde in het bijzonder door kinderen, knechten en dienstboden, die door hun ouders of meesters en vrouwen daartoe werden uitgezonden.

Het heette, dat men in de hoven, boomgaarden, bosschen enz. „zoo door moetwillige als baetsoeckende menschen daer inne groote „schade en overlast kwam te lyden, en wel bysonderlyck vermits „deselve onder pretext van het droog, of zoo dat genoemd wort „Kraeck-hout in de voorsz. Hoven, Boomgaerden, Bosschen en „andere plantagien te gaen raepen, het groen en groeyende hout „komen te kreucken, en te breeken, om het zelve eenigen tydt daer

„naer insgelycx als droogh hout naer haer te sleepen; Gelyck zy „haer mede vervorderen af te breeken, de Heeningen, Thuyningen, „die tot bevrydinge van de Hoven, Vruchten en Plantagien worden „gemaeckt, alsmede de droge boomen en tacken uyt de boom-„gaerden en andere plantagien, haer zelve toe te eygenen, waerdoor „dan de boomen zeer worden beleedicht, gescheurt en geschonden, „oock de bosschen zeer ydel en dunne van hout gemaeckt."

Bovendien waren er klachten, dat de beesten, die langs de wegen werden geweid, groote schade aanrichtten; niet alleen aan de bij de wegen liggende aanplanten, maar ook aan de bezaaide en vruchten dragende velden verder op.

Ook in 1750 moesten de Staten van Zeeland weer een placaat uitvaardigen tegen het „schenden, kraken en roven van hout in „bosschen, plantagien, boomgaarden en op 's Heeren wegen." [10]) Daarbij werd verwezen naar de voorafgaande placaten van 1662, 1664 en 1671, terwijl strenge straffen werden ingesteld.

Na den Franschen tijd met zijn veelvuldige oorlogen kwam er een tijd van toenemende armoede en gebrek. De oorzaken, die de welvaart zoo zeer ondermijnden en het bedrijfsleven verlamden, waren gedeeltelijk van denzelfden aard als die, welke op het moment in het spel zijn. Uitputting in de oorlogvoerende landen, financiëele chaos, protectionisme, verloren gaan van oude débouché's en handelswegen, evenwichtsverstoringen van allerlei aard, en dan nog in het bijzonder voor Zeeland de openstelling der Schelde. Al deze factoren deden in Zeeland na 1815 een toestand van toenemende verarming ontstaan.

Te Middelburg werden de burgers aan hun huizen en op den openbaren weg zoodanig verontrust door het steeds groeiend aantal bedelaars, dat de stedelijke regeering in 1817 bij publicatie aan de ingezetenen te kennen gaf, dat zij een bedelaarswerkhuis zou oprichten, waar opgenomen zouden worden al die armen, die werk begeerden. Terwijl zij, die opzettelijk verkozen hun brood met bedelen te zoeken, door gepaste middelen tot werken verplicht zouden worden. [11])

De groote kerk van Veere werd op 1 Oct. 1822 tot een provinciaal werkhuis ingericht, om daar landloopers en bedelaars te plaatsen en werk te geven.

Al aanstonds werden in de 60 lieden en kinderen, allen uit Zeeuwsch-Vlaanderen afkomstig, daarin ondergebracht, en een paar jaar later telde men er reeds 250.

De werkzaamheden, die men liet verrichten waren vooral: spin-

nen, weven en zadelmaken. [12])

De lasten der armen-administratiën waren in dezen tijd bijna ondragelijk geworden, en dit was niet alleen in Zeeland maar over het geheele land het geval. De Koning stelde dan ook in 1817 een commissie van onderzoek in, wat ten slotte leidde tot oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid. Een geheel nieuw principe was zoo langzamerhand naar voren gekomen. Niet alleen het in leven houden der armen en werkloozen, neen het werk verschaffen en de ontwikkeling der arbeidzaamheid zouden voortaan in den gedachtengang een eerste plaats innemen.

Om de armoede, werkloosheid en luiheid te bestrijden, richtten de besturen van Aardenburg, Oostburg en IJzendijke uit liefdegaven in 1819 spinscholen op. [13])

Aldus probeerde men het tot nu toe weinig beoefende, zelfs min of meer verachte garen-(linnen) en wolspinnen in te voeren en het aantal bedelaars en leegloopers, dat van liefdadigheid leefde, te verminderen.

Door achteruitgang en verval van handel en visscherij, was er ook te Zierikzee in het begin der vorige eeuw veel werkloosheid. Eenige ingezetenen van deze stad besloten dan ook in 1837 in het belang der armen tot oprichting eener wolkammerij- en -spinnerij. Een stedelijk lokaal werd hiertoe afgestaan, terwijl een subsidie van *f* 500 's jaars uit de stadskas voor de opleiding werd gegeven. [14])

Ook in latere jaren werd aan de textielnijverheid gedacht om de werkloosheid te doen verminderen en de algemeene welvaart te vergrooten.

In 1838 zegde de minister van koloniën aan Zeeland toe een jaarlijksche levering van *f*500.000 aan calicots voor Ned. Indië, en liet het aan den Gouverneur over om in die leverantie aan de diverse steden en gemeenten een aandeel te verzekeren. Dit beteekende dus, dat men in Zeeland met de katoenweverij een proef zou moeten nemen, en op niet geringe schaal.

G. en H. Salomonson, fabrikanten te Almelo deden nu het voorstel om voor hun rekening in Zeeland de vereischte fabrieken te bouwen, en daarin in overleg met de plaatselijke besturen aan onvermogenden en bedeelden werk te verschaffen, mits hun de vereischte lokalen werden verstrekt. 600 à 700 personen konden hierin vast werk vinden. Vooral nam men jonge lieden boven 12 jaar, die met *f* 2—4 per week betaald werden.

Bepaald werd, dat Middelburg 0.4, Zierikzee 0.3, Vlissingen,

Goes en Veere ieder 0.1 in de jaarlijksche leverantie zouden hebben. Zouden deze steden hun aandeel niet vol kunnen produceeren, dan kregen ook de kleinere plaatsen de gelegenheid. Het product werd rechtstreeks uitgevoerd van Zeeland naar Java. [15])

Te Middelburg waren in 1840 reeds 300 weefgetouwen, en ook te Vlissingen, Veere, Goes en Zierikzee was de productie belangrijk. Maar ook het platteland nam er aan deel. Te Arnemuiden werd in 1840 al een derde gebouw voor deze nijverheid ingericht, terwijl er ook kleine katoenfabriekjes ontstonden te Domburg, Westkapelle en te Wilhelminadorp. Westkapelle kreeg van het Rijk een subsidie van *f* 6000 om een lokaal te stichten, in de hoop op deze wijze aan de zeer arme bevolking dezer plaats een nieuw middel van bestaan te kunnen verschaffen.

Door de activiteit van den heer Van den Bosch, alsmede door de bijdragen van eenige ingezetenen kwam er te Wilhelminadorp in 1840 ook een inrichting van dien aard tot stand. Men begon er met tien weefstoelen, en een half jaar later had men dit aantal reeds uitgebreid tot acht en twintig.

Te Wilhelminadorp werkte de weverij slechts gedurende de wintermaanden, en beoogde in den slappen tijd meer werk aan de landarbeiders te verschaffen.

De mindere bijval, die deze geheel vreemde fabriekmatige arbeid in Zeeland aanvankelijk ondervond, verdween geleidelijk geheel. De aanzoeken om werk waren in 1840 dan ook reeds grooter dan de gelegenheid tot plaatsing.

De algemeene opinie was, dat deze weverij zeer heilzaam werkte in het economisch bestel van Zeeland. In den Wilhelminapolder werd de armoede er geheel door weggenomen.

1842 was voor de weverijen een minder gunstig jaar door de verminderde verzending naar Indië. De gemeenten gaven toen hier en daar bijdragen om de loonen te handhaven; door den slechten toestand der industrie namen werkloosheid en armoede toe. In 1843, 1844 en 1845 behaalden de Zeeuwsche weverijen echter weer goede prijzen door den nu weer gunstigen afzet naar Java. In 1846 waren er in Zeeland 814 weefgetouwen, waarbij 866 personen werkzaam waren. Voor 1847 werd opgegeven, dat er negen katoenweverijen werkten met een jaarproductie van 100.00 stuks witte calicots.

Wij kunnen niet verder op deze nijverheid ingaan, omdat dat buiten ons kader valt. Wij meenen het echter als een nadeel voor de algemeene economische ontwikkeling van ons gewest te mogen

beschouwen, dat deze tak van bedrijf zich in Zeeland niet heeft kunnen staande houden. Het is een algemeen, en natuurlijk uit den aard der zaak ook een gewestelijk belang, dat de menschelijke activiteit zich zoo gelijkmatig mogelijk over het territorium verspreidt. Men krijgt dan minder tegenstellingen, en meer punten van contact en overeenstemming in de belangen van stad en platteland. Het emigreeren naar bepaalde centra, gewesten of landen, waarop een uitsluitend agrarisch gewest met sterken bevolkingsaanwas altijd in zekere mate is aangewezen, vooral als de tuinbouw er zich niet snel genoeg kan ontwikkelen, bezit nu eenmaal nadeelen voor moraal, godsdienst en volksaard, die niet te betwisten zijn. Vooral wanneer de meer ondernemende elementen wegtrekken, wat toch vaak het geval zal zijn, wordt zoo'n gewest gedraineerd van zijn beste krachten, waardoor het peil en geestelijk niveau van de bevolking, die achterblijft, op den duur ongunstig worden beïnvloed. Natuurlijk willen wij de groote voordeelen van concentratie van handel en industrie niet betwisten. Uit een bedrijfs-economisch oogpunt zijn die meestal wel aan te toonen. Maar of de nationale economie er altijd wel in haar geheel mede gebaat is, met andere woorden, of deze voordeelen wel in hun geheel opwegen tegen nadeelen als stagnatie of verval van bepaalde landsdeelen, zoowel wat bevolking als welvaart betreft, geringe werkgelegenheid in eigen omgeving, waardoor soms een pijnlijk teveel aan boeren en landarbeiders ontstaat, dit mogen wij zeker nog wel betwijfelen.

Keeren wij weder terug tot ons eigenlijk onderwerp, dan moeten wij thans meer speciaal iets over den maatschappelijken toestand van den Zeeuwschen landarbeider mededeelen. Omdat in de eerste helft der vorige eeuw practisch geen evolutie naar intensiveering van het landbouwbedrijf plaats had, integendeel vaak extensiveering of verwaarloozing van bedrijf en grond optraden, leidde de bevolkingsaanwas tot armoede en werkloosheid bij de arbeiders, te meer daar men ook in de steden door den hopeloozen toestand van het bedrijfsleven geen menschen van het land aan het werk kon zetten.

In Zeeuwsch-Vlaanderen waren de arbeiderstoestanden zeker wel het ongunstigst. Het boerenbedrijf was er gebaseerd op het werken met seizoenarbeiders, die in groote troepen uit Vlaanderen kwamen opzetten. Onder de eigen arbeiders heerschte er altijd in den winter werkloosheid, gepaard gaande met groote ellende. Ook de weinig gegoede boer had het 's winters slecht. De landbouwbedrijven in Zeeuwsch-Vlaanderen waren in de eerste helft der

vorige eeuw nog veel te uitgestrekt, en konden slechts extensief beboerd worden. Ook hierdoor werd de werkgelegenheid voor de landarbeiders nog weer verkleind. [16])

Het is dan ook niet te verwonderen, dat de afdeeling Biervliet der pas opgerichte Z.L.M. reeds in 1847 een commissie instelde ten einde middelen te beramen om den toestand van de zeer arme arbeidersklasse te verbeteren. Als oorzaken van het pauperisme werden door de afdeeling Biervliet beschouwd het gebrek aan winterarbeid, en ook gebrek aan spaarzaamheid.

De Zeeuwsche Maatschappij van Landbouw, in 1843 opgericht heeft vooral in het eerste decennium van haar bestaan, toen het den landarbeider in Zeeland zoo slecht ging, aandacht aan dit moeilijke vraagstuk geschonken. Reeds in het eerste jaar van haar bestaan werden premies uitgeloofd aan arbeiders, die zeer groote gezinnen zonder ondersteuning in het leven hielden, en voorts aan meiden en knechts, die hun meester lang getrouw bleven. Premies werden ook uitgeloofd aan die boeren, die een gedeelte van hun bedrijf, geen tuingrond zijnde, met de spade in plaats van met den ploeg zouden doen bewerken. Men beoogde de werkverschaffing hiermede te bevorderen. In 1847 liet men de premie voor het omspitten van akkergrond vervallen, omdat dit toen reeds veel gedaan werd. [17])

In 1843 werd door de Z.L.M. een verhandeling uitgegeven over de economische beteekenis van het vlas, en er werd op aangedrongen het vlas zelf te roten en verder te bereiden, teneinde de groote armoede der landarbeiders te verminderen. Maar de Z.L.M. ging nog verder. Zij wenschte door een enquête precies den omvang van het kwaad te kennen. Deze enquête werd door den gouverneur, op verzoek der Z.L.M. bij de gemeenten ingesteld, en werd door de Z.L.M. in 1849 gebezigd voor haar „rapport nopens den zede-„lijken en materieelen toestand der arbeidende en dienstbare be-„volking ten plattelande."

In het rapport werd geschetst hoe het leven der landarbeiders in dien tijd was, en op welk peil het huwelijks- en gezinsleven stond. Men trouwde meestal veel te vroeg, niet uit genegenheid, maar uit noodzakelijkheid. Er heerschte dan ook een groote onverschilligheid tusschen man en vrouw. De gezinnen waren rijk gezegend met kinderen, „zooals zulks onder de geringere klassen meestal plaats „vindt," en de lichamelijke en zedelijke opvoeding liet zeer veel te wenschen over.

„Gebrek aan orde en zindelijkheid wordt in de meeste dier huis-

„gezinnen steeds waargenomen, en in onwetendheid en lediggang, „en veelal zonder onderwijs, bereikt menig kind de jaren, waarop „het op het veld eenigen handenarbeid kan verrichten en door zijn „verdiensten, hoe gering dan ook, in de kosten des huishoudens „bijdragen, tot dat het, jongeling of vrouw geworden, buiten het „ouderlijk huis in deszelfs behoeften kan voorzien en als knecht of „meid, in de eene of andere gelegenheid zich een bestaan ver„schaffen, om eindelijk, evenals de ouders, een toevallig huwelijk „aan te gaan en onder dezelfde bekrompene omstandigheden een „huishouden te vestigen."

Uit de enquête bleek:

a. Dat sedert 1815—1848 de bevolking ten plattelande met 34560 zielen was toegenomen.
b. Dat de subsidiën in datzelfde tijdvak met f 68845 waren vermeerderd.
c. Dat het getal der bedeelden, in 1815 niet hooger dan 2725, in 1848 tot 11702 was geklommen.
d. Dat in deze jaren echter geen toeneming in de werkgelegenheid had plaats gevonden, zoodat het aantal landarbeiders in dit tijdperk gelijk was gebleven.

Door al deze omstandigheden constateerde men dan ook meerdere en toenemende armoede, ook door het ontbreken van industrie.

Tot verbetering van den toestand werd door de Z.L.M. aanbevolen: 1. vermeerdering van arbeid door verbetering van den landbouw; 2. het doen ophouden van bedeelingen aan gezonde en jonge krachten; 3. vrijwillige samenwerking van alle landbouwers om naar mate van de grootte hunner bedrijven, volgens een op te maken rooster, aan ledigloopende arbeiders werk te verschaffen. Werkverschaffen, en niet bedeelen, zooals toen nog veelal gebruikelijk was, meende de Z.L.M. te moeten voorstaan. Een niet geheel nieuw inzicht, maar wel een vrijwel nieuwe praktijk.

Het rapport werd gedrukt en rondgestuurd aan de leden en aan de plaatselijke besturen. Deze besturen zonden hun antwoorden in, die echter weinig bevredigend waren, daar er uit bleek, dat men in de bestuurskringen algemeen weinig doordrongen was van de noodzakelijkheid om in den bestaanden toestand te voorzien en met krachtdadige middelen het toenemende pauperisme tegen te gaan. Gemeend werd, dat de tijd voor het ontbrekende wel redding zou aanbrengen.

De Z.L.M. was, zooals reeds gezegd, een andere meening toegedaan, maar aangezien zij slechts als raadgeefster kon optreden,

en zich niet in de huishouding der besturen kon mengen, liep de actie hiermede zonder vrucht opgeleverd te hebben, ten einde. In eigen kring werd echter in samengaan met de Commissie van Landbouw getracht, een en ander in het belang der landarbeiders te doen.

J. de Bosch Kemper merkt in zijn bekende verhandeling over de de armoede op, dat er op de zandgronden onder de landarbeiders minder armoede heerscht dan op de klei. Deze schrijver nam dit in de eerste helft der vorige eeuw waar, en hij zocht de verklaring hierin, dat er op het zand nog grond te ontginnen is, en daardoor uitbreiding aan de middelen van bestaan gegeven kan worden door ruwen handenarbeid. [18])

Op de kleigronden is ieder stuk land reeds in cultuur gebracht. Hier moet dus uitbreiding van werkgelegenheid ontstaan door intensiveering of door het onstaan van industrie, zoo niet dan moet de bevolkingsaanwas emigreeren. Geschiedt noch het een, noch het ander, of heeft het in niet voldoende mate plaats, dan moeten noodzakelijkerwijze werkloosheid en armoede intreden, zooals wij reeds aantoonden. De geschiedenis van Zeeland na den Franschen tijd tot 1850 geeft daarvan een duidelijke bevestiging.

Em. de Laveleye, de bekende Luiksche hoogleeraar, die in de tweede helft der vorige eeuw eenige landbouwstudies schreef over Lombardije, België en Nederland, [19]) maakte precies dezelfde opmerking als de Bosch Kemper. Ook hij meende, dat de landarbeiders op het zand er beter aan toe waren dan op de rijke kleigronden, een meening, die hij in alle landbouwgebieden, die hij bestudeerde, bevestigd zag.

De verhouding van den landarbeider tot den boer was in Zeeland in vroegere tijden, gezien de groote moeilijkheden, waarin vaak het bedrijf verkeerde, en de nog slechte sociale toestanden, soms verre van gunstig. Wanneer er weer eens wat betere tijden kwamen, dan trachtten begrijpelijkerwijze ook de arbeiders daarin te deelen, maar het gevoel voor sociale rechtvaardigheid was toen bij de menschheid nog weinig ontwikkeld, en meestal werden de verlangens of eischen der arbeiders van de hand gewezen. Toen de graanprijzen in 1816 ongehoord gestegen waren, trachtten ook de landarbeiders door loonsverhooging hun aandeel in dien geldelijken voorspoed te verkrijgen. In de Middelburgsche Courant van 1816 no. 55 werd hun de les gelezen, dat zij daarop zoo maar geen recht hadden: „Dus onwil aan den dag te leggen of zelfs tot verre„gaande buitensporigheden over te gaan, omdat de boer die ver-

„hooging niet geeft, is even onrechtvaardig als nutteloos en kan niet „anders als in den hoogsten graad voor de arbeiders zelf gevaarlijk „en zelfs verderfelijk zijn." [20])

Een enkele keer werd ook in de verslagen der Zeeuwsche Landbouw Maatschappij iets over den landarbeider medegedeeld. In het verslag over 1879 heette het, dat de verhouding tusschen landbouwer en personeel vaak niet gunstig was. Er waren bovenal veel geschillen over de uitbetaling van het loon. Volgens art. 1638 B.W. werd over de arbeidsvoorwaarden in een geschil de meester op zijn woord, al of niet met eede gesterkt, geloofd.

Door al deze geschillen had men toen in Zeeland veel verhuizingen onder de landarbeiders, en dus storing in de werkzaamheden.

Bij de beoordeeling van deze moeilijkheden vergete men nooit de tijdsomstandigheden in het oog te houden. In 1879 was een van de jaren van de groote landbouwcrisis, en de Zeeuwsche graanboeren hadden toen al zeer gevoelige verliezen geleden.

In het verslag der Z.L.M. over 1880 wordt gezegd, dat de arbeiders tevreden en handelbaar waren, maar dat dit heel anders was tijdens den aanleg der spoorweg- en kanaalwerken. Het loon op Walcheren varieerde tussschen *f* 5.50 en *f* 7.— per week.

In verschillende deelen van Zeeland werden de eischen der paardenknechts door de boeren als overdreven aangemerkt. Over het algemeen waren er voldoende arbeiders, behalve in den zeer drukken tijd, wanneer zij ook wel van elders moesten komen. Evenals Ab Utrecht Dresselhuis in 1819, merkten ook de landbouwverslagen der Z.L.M. van 1860 en 1880 op, dat de bekwaamheid der landarbeiders in Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen nog al wat te wenschen overliet.

Het verslag van 1885 sprak echter al van gebrek aan werk, waardoor de arbeider, niettegenstaande de lage broodprijzen, honger leed. De Z.L.M. meende terecht, dat de cultuur nog niet intensief genoeg was, de gronden moesten meer opbrengen, om den arbeider meer werk te verschaffen.

De Landbouwenquête van 1886 leverde de volgende resultaten op: [21])

a. Te Kerkwerve was de toestand der arbeiders niet slecht. De meeste arbeiders hadden een of meer perceelen bouwland in huur, en zij hielden een varken en een geit. Er was in deze gemeente geen gebrek aan werk, en landverhuizing kwam weinig voor.
b. Ook te Nieuwerkerk was voldoende werkgelegenheid. De arbeiders pachtten algemeen wat los land.

c. Te Poortvliet nam het landbouwbedrijf onder de landarbeiders steeds toe, waardoor de werkloosheid verminderde en er ook geen landverhuizing plaats had. Algemeen verkochten de boeren aan hun vaste arbeiders tarwe beneden den marktprijs. Als deze arbeiders geen land gebruikten, kregen zij aardappelland van den boer.

In die deelen van het eiland Tholen, waar de arbeiders land pachtten of in de vlasserij konden werken, waren de loonen hooger dan elders, waar dit niet het geval was.

d. Te Serooskerke (Walcheren) hadden 25 % der arbeiders een halve hectare land in gebruik. De meeste arbeiders hielden een varken en een paar geiten. Voor de laatste werden hun door het gemeentebestuur de zijkanten der wegen verschaft. Enkele andere gemeenten op Walcheren vorderden daarvoor een kleine retributie. De jaarlijksche inkomsten van een arbeidersgezin werden in deze gemeente op f350 geschat. Gebrek aan werk was er ook des winters niet.

e. Te Kloetinge werden de gronden, nabij de bebouwde kom der gemeente gelegen, veelal in kleine perceelen aan arbeiders verpacht voor aardappelcultuur, gewoonlijk tegen een buitengewoon hooge pacht (f 100 per H.A.). Door de landbouwcrisis werd er vrij sterk op den factor arbeid bezuinigd, waardoor de werkloosheid toenam.

Het armbestuur gaf aan de landbouwers, die bij wijze van werkverschaffing een gedeelte hunner gronden lieten spitten, een bijdrage in de kosten dier bewerking. Ook te Oudelande ging men over tot het spitten van een deel van het bouwland bij wijze van werkverschaffing. In 1888 begon men met werkverschaffing te Rilland en te Hoedekenskerke, en in 1889 te Kapelle.

Te Kruiningen werd ondersteuning verstrekt door een broodcommissie, die in 1889 voor ongeveer f 400 brood uitdeelde.

Te Wolphaartsdijk kregen in 1888 40, en in 1889 48 valide arbeiders tijdens den winter onderstand.

Overal op Zuid-Beveland werden de werklooze landarbeiders in meerdere of mindere mate gesteund, behalve in de gemeenten Nisse en Ovezande.

Als gevolg van de werkloosheid op het platteland van Zuid-Beveland, nam de emigratie naar Amerika toe.

f. Te Schoondijke was de toestand der landarbeiders door de

suikerbietenteelt iets gunstiger geworden, maar toch was deze in vergelijking met andere streken nog slecht te noemen. In de geheele gemeente vond men slechts één arbeider, die enkele perceelen land bebouwde. Landverhuizing van landarbeiders naar Amerika had dan ook geregeld plaats.

g. Te Hontenisse was de toestand der landarbeiders eveneens ongunstig. Als gevolg van de crisis werd de handenarbeid tot een minimum beperkt en bouwland in grasland omgezet, waardoor onder de arbeiders veel werkloosheid heerschte.

De levenswijze der landarbeiders was hier zeer armoedig. Het hoofdvoedsel was aardappelen, met een weinig vet of met ajuinsaus klaargemaakt, en voorts rogge-, soms ook tarwebrood.

Even vóór den oorlog van 1914 werd door den ring Walcheren van Patrimonium nog een onderzoek ingesteld naar den loonstandaard der landarbeiders in Zeeland, waarbij men tot de conclusie kwam, dat de loonen in het algemeen nog te laag waren, en dat bij de vaststelling van het loon nog veel willekeur heerschte.

Na den oorlog werd door de Z.L.M. nog weer eens een onderzoek naar den toestand en de belooning der Zeeuwsche landarbeiders ingesteld. De indruk, dien men toen kreeg, was heel wat gunstiger. Wel waren de geldloonen niet altijd even hoog, maar het betelen van wat aardappelland, het fokken van geiten en het mesten van varkens vergoedden dit ruimschoots. Hier en daar had de toepassing der Landarbeiderswet veel goeds tot stand gebracht. De verhouding tusschen den boer en zijn arbeider bleek ook veel gunstiger te zijn geworden, niet alleen door de grootere welvaart, maar ook door de evolutie van den geest. Uit humaniteit en uit welbegrepen eigenbelang behartigt thans het meerendeel der Zeeuwsche boeren de belangen der arbeidersklasse. Laten wij hopen, dat deze betere sociale toestanden in het belang van den mensch en van het bedrijfsleven door de alles ontwrichtende huidige malaise niet al te zeer benadeeld worden.

---

1) Groot Placaatboek, I, blz. 495.
2) Groot Placaatboek, I, blz. 501.
3) Groot Placaatboek, I, blz. 506.
4) Groot Placaatboek, I, blz. 510.
5) J. Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, dl. 9, Tholen, blz. 19.
6) Groot Placaatboek, IV, blz. 1030.
7) Groot Placaatboek, V, blz. 1274.
8) Archief Z. Genootsch. 1878, Mr. van Deinse en Mr. E. Fokker, Iets over Armenverzorging in vroegere dagen.
9) Groot Placaatboek, VIII, blz. 661.
10) Groot Placaatboek, VIII, blz. 667.
11) Mr. Polman Kruseman, Archief Z. Gen. 1914.
12) J. de Kanter en J. Ab. Utrecht Dresselhuis, De provincie Zeeland, blz. 162.
13) Notulen Staten van Zeeland 1837.
14) Notulen Staten van Zeeland 1837.
15) Notulen en verslagen der provincie Zeeland 1838-1847.
16) Ab. Utrecht Dresselhuis, Het Dictrict van Sluis in Vlaanderen 1819.
17) Archief Z.L.M.
18) J. de Bosch Kemper, Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, 2e druk, 1860, blz. 184.
19) Em. de Laveleye, Economie rurale de la Néerlande.
20) Mr. Polman Kruseman, Zeeland van 1813-1913, Archief Z.G. 1914.
21) Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de Landbouwcommissie van 1886, deel 3.

DE LANDBOUW VOOR ZEELAND HOOFDBRON VAN BESTAAN GEWORDEN.

De handel was tot op het einde der 18e eeuw, naast den landbouw een belangrijke tak van volkswelvaart in Zeeland geweest. Door de sluiting der Schelde was Zeeland vóór 1795 de stapelplaats der behoeften van de Oostenrijksche Nederlanden.

In de 18e eeuw was de handel van Middelburg op de beide Indiën zeer belangrijk en leverde voor Zeeland groote voordeelen op. De Zeeuwen hadden vooral West-Indië gekoloniseerd; Essequibo, Demerary en Guyana bezaten talrijke winstgevende plantages, die de grondstoffen opleverden voor de eertijds beroemde Zeeuwsche chocoladefabrieken en suikerraffinaderijen.

De Fransche overheersching, hoewel zegenrijk op politiek gebied door het tot stand brengen van 's lands eenheid, was uiterst nadeelig voor den Zeeuwschen handel. De talrijke oorlogen en het continentale stelsel deden zoowel kolonialen als anderen handel te gronde gaan, en de nijverheid, op dezen handel gebaseerd, kwam mede tot verval.

De bevolking van Middelburg daalde dan ook van 30.000, in het midden der 18e eeuw, tot ruim 13000 in 1813. Ook de andere Zeeuwsche steden kwamen tot groote decadentie.

De opening van de Schelde en gemis aan lust tot handelsondernemingen bij de ingezetenen en gebrek aan mercantielen geest, waardoor men zich bij het niet gelukkig slagen der eerste proeven te spoedig liet afschrikken, waren de redenen waardoor de rechtstreeksche buitenlandsche handel na 1814 in Zeeland niet meer naar voren kwam. Alleen Middelburg had nog wel in zekere mate deel aan het wereldverkeer; deze stad had in 1816 289 binnenvallende en 250 uitloopende schepen, voor een groot deel zeevaartuigen. Maar de groote concentratie op handelsgebied, die zich in de 19e eeuw steeds duidelijker ging afteekenen, en waardoor Antwerpen, Rotterdam en Amsterdam meer en meer de handel en scheepvaart der Nederlanden tot zich trokken, was voor Middelburg op den duur fataal.

De handel van Zierikzee was ook bijzonder sterk verminderd;

in 1833 verging het laatste overgebleven zeeschip tijdens een storm, en daarmede was alle buitenlandsche zeevaart dezer stad voor goed vernietigd. [1])

Sluis moest in 1814 den Koning om steun vragen, want de stad lag als gevolg van het bombardement voor een deel in puin, en verkeerde „in zeer verachterden staat." [2])

De Zeeuwsche steden hadden wel veel van haar beteekenis verloren.

Veere deed nog een wanhopige poging een gedeelte van den buitenlandschen handel weer naar zich toe te trekken. Zich beroepende op een tractaat in 1359 met Schotland gesloten, en later herzien in 1697 en 1780, richtte deze stad zich in 1814 tot het Ministerie van Koophandel met het verzoek den z.g. Schotschen stapel voor Veere te herstellen. Minister Goldberg meende echter, dat dit stapelrecht indruischte tegen de principes van de grondwet en beschikte dan ook afwijzend. [3])

De Fransche tijd is ook voor Zeeland een belangrijk keerpunt geweest in de historische ontwikkeling van toestanden en inzichten. Wij noemden reeds het verval van den handel, de openstelling der Schelde, en komen nu met de uitspraak van Goldberg op het terrein der handelsprivileges der steden.

Deze privileges moesten door de nieuwere opvattingen eigenlijk geheel vervallen, en de steden verloren het laatste van wat haar het karakter verleende van staten in den staat.

Allerlei overeenkomsten, voortspruitende uit de beschermende en belemmerende stedelijke politiek van een vorig tijdperk, werden nietig en vervallen verklaard. Wij willen daarvan een typisch Zeeuwsch voorbeeld vermelden. [4])

In 1720 kwam een conventie tot stand tusschen Middelburg en Rotterdam, waarbij de stedelijke regeeringen zich onderling verbonden om binnen haar respectieve steden niet toe te laten, dat er eenige passagiers- of koopmansgoederen zouden worden afgeladen naar Dordrecht of naar eenige plaatsen in het eiland Walcheren gelegen, dan in beurtschepen in een der contracteerende steden thuis behoorende. Dit had tot gevolg, dat geen schepen van Vlissingen of Veere eenige lading binnen Rotterdam mochten innemen.

Tijdens de Fransche overheersching werd hieraan natuurlijk niet de hand gehouden. Maar bij de komst van Koning Willem I reclameerde Middelburg deze conventie weder bij Rotterdam, dat daarin gereedelijk toestemde, aan de Vlissingsche schippers het bevrachten hunner schepen belette, en zelfs een dezer lieden arresteerde.

Hieruit ontstond nu in 1815 een geschil tusschen Middelburg en Vlissingen. Vlissingen meende, dat een dergelijke conventie bij de toenmalige omstandigheden niet meer bestaanbaar was, en beriep zich op art. 90 der grondwet.

De Koning besliste in 1817, dat de overeenkomst van 1720 geen belemmering meer kon zijn voor het oprichten van een direct beurtveer Vlissingen—Rotterdam.

Nadeelig voor de Zeeuwsche steden was ook, dat de binnenlandsche handel in landbouwproducten nu veelal direct op de Hollandsche markten gedreven werd, waardoor de korenmarkten van Middelburg en Goes niet meer dien toevloed hadden, die haar vroeger deed bloeien en aan die steden veel vertier en winkelnering gaf.

Voor Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen deelde J. Ab Utrecht Dresselhuis in 1819 mede, dat de granen, welke voorheen te Eeckloo gemarkt werden, thans niet alleen naar Gent, Antwerpen, Rotterdam en Middelburg gingen, maar ook wel eens regelrecht in aanzienlijke partijen naar het buitenland verzonden werden. [5])

Ook de voorzitter der Z.L.M., in 1846 sprekende over den toestand van den landbouw, [6]) wees op deze verandering in den landbouwhandel.

„De voortbrengselen van den grond, na aan de behoeften der „bevolking te hebben voldaan, worden vervolgens naar elders ver„zonden en vestigden daardoor ook hier dien gezegenden ruilhan„del, waardoor in andere behoeften wordt voorzien en die aan „handel en nijverheid den weg tot andere middelen van bestaan „openstelt.

„Intusschen bepaalde in den laatsten tijd zich het hierdoor ont„stane vertier bijna uitsluitend tot den binnenlandschen handel „met de aangrenzende provinciën als zijnde men door vermindering „en door verloop van vroegere buitenlandsche handelsbetrekkingen „bijna geheel van naburige koopsteden afhankelijk geworden. De „verzendingen van granen, de meekrap en het vlas, als de voor„name producten van Zeeland's grond hadden sedert vele jaren „slechts een en dezelfde bestemming en bevorderden meerendeels „de nijverheid, en het vertier van steden buiten de provincie, waar„heen dezelve door de landlieden zelve werden verzonden. Door „deze afschepingen, welke meestendeels uit de kleine haventjes „plaats hebben, zijn sedert vele jaren de Zeeuwsche markten ver„loopen, de eigen handel in deze producten heeft zich verplaatst „en de vroegere kapitalen uit welke deze handel gedreven wierd,

„zijn langzamerhand verdwenen."

Van overheidswege werd wel al het mogelijke gedaan om scheepvaart en handel weer te doen opleven. Vooral trachtte men het verkeer te bevorderen door het aanleggen van straatwegen, kanalen en havens. Middelburg kreeg een nieuwen toegang vanuit zee, het kanaal Veere-Middelburg. Het Gentsche kanaal werd verwijd en doorgetrokken tot Terneuzen. In 1819 werden nieuwe havens geopend te Middelburg en te Goes, terwijl er in 1826 een nieuwe sluis te Terneuzen werd gebouwd. En de firma van Gend & Loos, te Antwerpen opgericht, zorgde voor geregelde diensten met diligences en postkarren.

Wel werden herhaalde malen te Middelburg door de „Commercie-compagnie" schepen op stapel gezet, wel trachtte men te Zierikzee met een kapitaal van *f* 230.000 de haringvisscherij weer nieuw leven in te blazen, maar het welslagen bleef uit, en met groote verliezen moesten al deze ondernemingen weer prijsgegeven worden. Ook den buitenlandschen en kolonialen handel kon men wel als verloren beschouwen.

De tijd na de Fransche overheersching was een tijd van protectionisme en handelsbelemmeringen. Er waren invoerrechten en accijnzen op de eerste levensbehoeften, uitvoerrechten en uitvoerverboden, een uitgebreid concessiewezen en voorts allerlei tollen.

De opvallende verbetering en vergemakkelijking van het verkeerswezen onder de regeering van Koning Willem I, waarvan men voor de verhooging der welvaart zooveel verwacht had, bleef zonder noemenswaardige uitwerking zoolang de politiek-economische belemmeringen in haar vollen omvang bestonden. Ook in onzen tijd zien wij helaas maar al te duidelijk hoe geheel nutteloos en onvruchtbaar dat vervolmaakte en versnelde verkeer is, zoolang de volkeren zich van den vrijen internationalen handel afwenden.

Na den Franschen tijd was de koophandel in Zeeland kwijnende, en de visscherij vernietigd, zoodat de landbouw voortaan de hoofdbron van bestaan zou zijn.

Telkens werd in de jaarverslagen der provincie, dateerende uit het begin der vorige eeuw geschreven: „De landbouw is na het ver„lies van den vroegeren uitgebreiden handel en zeevaart de eenige „bron van welvaart, en deszelfs bloei of verval geeft alzoo den „maatstaf aan van den toestand dezer provincie."

Duidelijker had men het niet kunnen zeggen, en de toestand van den landbouw werd dan ook van jaar tot jaar met wezenlijke belangstelling door het provinciaal bestuur gevolgd.

In het jaar 1827 bevatten de Statennotulen de volgende belangrijke beschouwingen:

„De grootste bron van Zeeland's welvaren, het plegtanker van „deszelfs bestaan na het verlies van buiten- en binnenlandschen „handel en het te niet gaan der meeste fabrieken, is de landbouw. „Sedert jaren is dezelve kwijnend geweest door de lage prijzen der „meeste veldproducten, welker waarde wel niet minder was dan „in sommige tijdperken der vorige eeuw, maar die nu voor des „landmans bedrijf niet toereikend zijn, omdat gedurende eene reeks „van jaren hooge prijzen aanleiding hebben gegeven tot het ver„meerderen der lasten, welke met de daling der waarde van de „veldproducten niet in evenredigheid zijn verminderd."

Men denkt wat dit laatste betreft onwillekeurig aan den toestand na 1918.

Ook later zou het met deze domineerende positie van den landbouw zoo blijven. Citeeren wij nog ten overvloede wat de voorzitter der Z.L.M. hierover in 1846 zeide: „Wanneer men de middelen „van bestaan van Zeeland's bevolking nagaat, dan erkent men ge„reedelijk, dat de nijverheid van den landbouw daarvan het groot„ste gedeelte uitmaakt en diensvolgens, dat hare aanmoediging van „het grootste belang is en blijven moet." [7]

---

1) Notulen Staten van Zeeland 1833.
2) ibidem 1814.
3) W. L. D. van den Brink, Bijdrage tot de kennis van den economischen toestand van Nederland in de jaren 1813-1816, blz. 82.
4) Notulen Staten van Zeeland 1817.
5) Het District van Sluis in Vlaanderen.
6) Archief Zeeuwsche Landbouw Maatschappij.
7) Archief Z.L.M. 1846.

DE LANDBOUW VAN HET BEGIN DER 19e EEUW TOT DE GROOTE LANDBOUWCRISIS.

De Fransche tijd was ook in Zeeland gekenmerkt door statistisch onderzoek op ieder gebied van den landbouw. Napoleon was hiermede zijn tijd verre vooruit, en werd dan ook door zijn tijdgenooten niet voldoende begrepen en gewaardeerd. De statistiek was voor hem een omisbaar element om te regeeren op moderne wijze, en om de volkswelvaart te kunnen bevorderen. Het idee de bestaande bronnen van productie als het ware te inventariseeren, was een even gezond als eenvoudig beginsel. In iedere huishouding, dus ook in de staatshuishouding, behoort er een inventaris opgemaakt te worden, om den stand van zaken te kunnen beoordeelen niet alleen, maar ook om de wegen te kunnen aangeven, die tot verbetering en grootere welvaart moeten leiden.

Bij de bespreking van de verschillende takken en onderdeelen van den landbouw maakten wij reeds melding van de enquêtes en statistieken voor de paarden, het vee, de fourage, de granen enz. Maar ook naar de bosschen en woeste gronden werd een onderzoek ingesteld. In Zeeland geschiedde dit bij een rondschrijven van de sous-prefecten aan de gemeenten op 9 Febr. 1812. [1])

En op 4 Maart 1812 werd aan de burgemeesters gevraagd opgave te willen doen van de maatregelen, die ter bescherming van de bosschen werden genomen.

Deze enquêtes waren voor Zeeland slechts zeer plaatselijk van belang, omdat in de meeste gemeenten het bosch ontbrak, maar toch bewijzen zij de groote waakzaamheid en paraatheid van het Fransche gouvernement in ieder opzicht.

Niet alleen het bestaan van een landbouwstatistiek, maar ook vooral de betrouwbaarheid daarvan is van het grootste gewicht. J. Smid wees hierop in zijn verhandeling over de landbouwstatistiek, omdat dit nog in zijn tijd veel te wenschen overliet. Merkwaardig is het, dat ook het Fransche bestuur hiervoor een open oog had.

De sous-préfet van het derde arrondissement van het departement van de Schelde-Monden schreef naar aanleiding van de in-

zameling der statistische gegevens aan den maire van Zierikzee: [2])

„J'ai remarqué monsieur, que plusieurs d'entre vous n'apportent „pas à ces renseignements toute l'attention et les soins nécessaires; „qu'ils les confient même au garde-champêtre ou garçon de peine; „je ne puis assez m'élever contre cette insoucience. J'attends que „vous vous occuperez vous même de ces occupations importantes, que „vous fassiez assembler les propriétaires, du moins que vous agis- „siez de manière à ce que vos renseignements présentent le degré „d'exactitude et de régularité dont ils sont susceptibles."

In 1812 begon men ook aan de samenstelling van een kadaster te werken, terwijl wij de invoering van de suikerbietenteelt reeds uitvoerig bespraken.

In genoemd jaar verzocht het Fransche bestuur aan de burgemeesters verordeningen te maken om het arenlezen (glanage) te verbieden of opnieuw te verbieden, in dier voege, dat tijdens den nacht of vóór het opruimen van de vruchten van het veld geen „glaneurs" mochten komen. De arenlezers zouden bovendien in het bezit moeten zijn van een „permission par écrit", afgegeven door den eigenaar, en geviseerd door den maire. Voorts moest er ook speciaal tegen gewaakt worden, dat de herders met hun kudden niet eerder dan twee dagen na het afloopen van den oogst op het land kwamen. De bedoeling van het Fransche bestuur was, dat „glaneurs" en „rateleurs" geen misbruik zouden maken van de „usage du pays", geregeld bij art. 21, titel 2 van de wet van 6 Oct. 1791. [3])

Dat waakzaamheid van het bestuur ook in dit opzicht gewenscht was, leerden wij reeds uit de placaten van de Staten van Zeeland van 1671 en 1743. [4])

Blijkbaar was er ook in den Franschen tijd op het land nog armoede onder de lagere klassen, waardoor de oogst niet geheel veilig was.

De duurte der landbouwproducten, veroorzaakt door den Napoleontischen tijd met zijn verwoestingen, waardoor in vele streken de landbouw onvoldoende produceerde, hield ook na 1815 nog aan. Daar 1816 en 1817 bovendien nog slechte oogstjaren waren, werd de duurte buitensporig. Voor de behoeften der mingegoeden moest toen gezorgd worden door het verkrijgbaar stellen van roggebrood tegen verminderde prijzen, door betaling van zekere subsidiën uit de plaatselijke kassen aan de broodbakkers, op zoodanige wijze als bij Kon. besluit van 4 Nov. 1816 bepaald was.

De buitengewoon hooge prijzen van aardappelen en boekweit in

de jaren 1816 en 1817 waren oorzaak, dat de Koning verbood deze uit te voeren of in fabrieken te verbruiken. Toen in 1818 de oogst beter was, werd dit verbod weer buiten werking gesteld. [5])

De landbouw profiteerde natuurlijk van deze hoogconjunctuur, maar de weersomstandigheden waren sedert het laatst van den Franschen tijd zoo ongunstig geweest, dat men ook in 1816 nog van een verval van den landbouw sprak.

De eenzijdige graanteelt, de geringe bemesting, de in vergelijking met tegenwoordig minder goede grondbewerking en ontwatering, brachten een groote mate van onzekerheid ten aanzien van het oogstresultaat. Wanneer vorst en droogte zich niet of onvoldoende deden gelden, had men vooral op de loopende en lager gelegen gronden grooten last van een nadeelige bodemstructuur, groeide het onkruid beter dan het gewas, en was het niet overdreven van een „vervallen" landbouw te spreken. Maar na 1817 werden de weersomstandigheden beter, en voor 1818 werd de toestand van den landbouw als volgt beschreven: [6])

„Over het algemeen zijn sedert de laatste jaren de omstandig-
„heden van den landman verbeterd, de droogte der afgeloopene
„jaren heeft de nadeelen, uit de voorafgegane min gunstige saizoe-
„nen ontstaan, doen ophouden, de hooge prijzen der veldvruchten
„hebben de omstandigheden van den landman verbeterd, hetgeen in
„de uitoefening van den landbouw zeer gemakkelijk is te zien ge-
„weest."

De hooge prijzen, die zich nog eenige jaren na het terugkeeren van den vrede in Europa handhaafden, zouden echter tenslotte inzakken. Reeds in 1819 werd er gesproken over „de laagte" der granen en andere veldvruchten, waardoor de landman gedrukt werd. Ook 1820 bood geen gunstig tafereel, want de goede oogst kon de slechte prijzen niet compenseeren.

De instabiliteit der graanprijzen trok ook de aandacht der regeering. Noch producent, noch consument waren immers bij deze prijsfluctuaties gebaat; beide groepen van belanghebbenden ondervonden er op den duur schade van.

De minister van Binnenlandsche Zaken vroeg dan ook in 1820, aan de de Staten van Zeeland, welke de laagste graanprijzen waren, die de eigenaars bij den verkoop behoorden te genieten, welke de hoogste prijzen waren, die de verbruikers konden besteden, of en zoo ja, welk maximum men zou kunnen bepalen voor den ver- en aankoop der granen in Zeeland. Voorts werd gevraagd welke middelen van voorschot men zou weten uit te denken

bij den aankoop van granen in oogenblikken van schaarschte en duurte.

Door de Staten werd een commissie ingesteld om deze vraag te onderzoeken.

Zij kwam voor de tarwe tot een maximumprijs van *f* 630 per last. Als minimumprijs werd voor de eilanden *f* 290, en voor Zeeuwsch-Vlaanderen *f* 250 opgegeven.

De commissie achtte evenwel het instellen van maximum- en minimumprijzen nadeelig, met welke conclusie de Staten zich vereenigden. [7])

Merkwaardig was ook een Missive in 1821 van den Minister van Binnenlandsche Zaken en Waterstaat aan de Staten van Zeeland, waarin het oordeel der Staten werd gevraagd inzake een concept van landelijk credietsysteem. [8])

De bedoeling van dit credietsysteem zou zijn, de boeren er voor te behoeden, dat zij bij lage prijzen hun product zouden moeten verkoopen, bij gebrek aan bedrijfskapitaal. De Koning wenschte bovendien nog nader te overwegen, welke maatregelen te nemen zouden zijn, om bij bovenmatige graanprijzen de daglooners en armen tegemoet te komen.

Na een onderzoek werd door Zeeland aan de regeering bericht, dat men meer mogelijke nadeelen dan voordeelen verwachtte van een dergelijk credietsysteem, „onder dank aan Zijne Majesteit „voor Hoogstdeszelfs bezorgdheid voor de belangen van een aan„zienlijk gedeelte der ingezetenen van de Provincie".

Ook hieruit blijkt weer, hoe ver de groote Oranjevorst zijn tijd vooruit was, en dat hij beter de nooden en behoeften van het volk kende en begreep, dan dit volk zelf.

In 1822 zette de daling der graanprijzen zich voort tot zulk een laag niveau, dat de boeren eigenlijk geen raad meer wisten. Wel kwam er op het laatst van dat jaar een stijging van *f* 6,35 op *f* 9,25 per mud, maar dit was slechts zeer kort.

De graanuitvoer uit Rusland was steeds stijgende, terwijl ook reeds Amerika graan begon te exporteeren. Tegelijk met de graanprijzen zag men de prijzen der andere levensmiddelen naar beneden gaan. Rundvleesch kwam in Zeeland zelfs op 4 stuivers per pond, schapenvleesch op 3 stuivers. [9])

Het om hulp roepen der boeren leidde tot het instellen van invoerrechten, de graanrechten. Ook voor de industrie was er immers ook reeds protectie, al beklaagde de handel zich daarover zeer.

In het bijzonder nu gaven de lage graanprijzen aanleiding tot

een Kon. Besluit van 3 Oct. 1824 en de wet van 10 Jan. 1825 om door het verwijderen van de concurrentie der vreemde granen den inlandschen landbouw te begunstigen, zonder dat dit oogmerk echter daardoor bereikt werd.

De regeering deed nog meer om de précaire situatie van den landbouw wat te verbeteren. De wet van 23 Dec. 1825 bracht n.l. door een vermindering van de opcenten een ontlasting van de gebouwde en ongebouwde eigendommen. De belasting werd daardoor met nagenoeg een tiende verminderd, wat aan de schatkist een opoffering van *f* 1.606.400 kostte, grootendeels ten behoeve van den landbouw.

Het einde van 1826 en 1827 leverden betere graanprijzen op. De middenprijs van tarwe en rogge was in Zeeland over 1826 slechts *f* 6.08 en *f* 4.41; in 1827 echter reeds *f* 7.40 en *f* 6.05 per mud. Ook in 1828 en 1829 stegen deze prijzen nog geregeld, als gevolg van het mislukken van den oogst in sommige deelen van Europa. [10])

De tarweprijs was in Zeeland in 1829 gem. *f* 8.82 per mud, de roggeprijs *f* 5.63 en in de laatste vijf maanden van 1829: tarwe *f* 10.31, rogge *f* 5.68.

Wat de andere producten aanging, ook deze hadden gedeeltelijk een betere markt. De boerenstand kwam er aldus weer bovenop.

In 1830 daalden de graanprijzen wel weer, maar de koolzaadteelt was zeer rendabel, terwijl de meekrapprijzen tot buitensporige hoogte stegen. Ook de afzet van boter en slachtvee was voordeelig. [11])

De oorlog met België bracht in Zeeuwsch-Vlaanderen schade door de militaire inundatie. Volgens besluit van 5 Jan. 1815, no. 22, kon wegens schade aan bijzondere eigendommen tengevolge van den oorlog of ter verdediging des lands toegebracht, geen schadevergoeding uit 's Rijks kas worden verleend. De landbouwers kregen dus niets vergoed. Aan de grondeigenaren werd remissie der grondlasten verleend.

In 1831 werd de communicatie met België verboden, waardoor de handel in landbouwproducten in het 4e en 5e district veel stremming ondervond. De producten van Zeeuwsch-Vlaanderen gingen n.l. naar Eeckloo, Gent en St. Nicolaas ter markt. Het gevolg van de afsluiting was, dat vele granen op Holland werden afgescheept, en dat de aanvoer op de graanmarkt te Middelburg veel toenam. Men verwachtte nog van deze afsluiting, dat de fabrikanten van St. Nicolaas en Eeckloo zich in Zeeuwsch-Vlaanderen

langs de grens zouden gaan vestigen, om een beteren afzet te hebben via den Nederlandschen internationalen handel; hiervan is echter weinig gekomen. De bierbrouwerij en de klompenmakerij in het 4e en 5e district profiteerden van den oorlogstoestand door het invoerverbod uit België. [12])

Behalve door de inundatie werd de landbouw in Zeeuwsch-Vlaanderen ook geschaad door gebrek aan werkvolk. De seizoenarbeiders uit Oost- en West-Vlaanderen, waarop men zoozeer aangewezen was, kwamen niet meer, terwijl veel mannen in het leger dienden.

Voor leger en vloot deed zich een groote behoefte aan slachtvee gevoelen, vooral omdat er geen aanvoer uit België was. De veeprijzen waren dus goed, en dit bevorderde den aanfok. Ook de boter was duur. In economisch opzicht was de Belgische revolutie voor Zeeland in het algemeen dan ook eer voor- dan nadeelig. Toen in 1839 de 24 artikelen eindelijk door onze Regeering aanvaard werden, was men in Zeeland daarover weinig verheugd, integendeel, men was beducht, dat de openstelling der grens voor de vaart van het gewest nadeelige gevolgen zou hebben.

Hoewel de veehouderij door den oorlogstoestand tijdelijk winsten opleverde, ging het met den akkerbouw niet naar wensch. In 1833 waren de graanprijzen alweer gedaald, niettegenstaande de oogst in de Oostzeestaten mislukt was, en er in sommige deelen van Rusland gebrek heerschte. [13])

De toestand van den landbouw werd kwijnend genoemd, als gevolg van de lage markten, die haar oorzaak vonden in den gestremden of hoog belasten invoer elders, en den vrij gemakkelijken invoer hier te lande van hetgeen elders overvloedig of onverkoopbaar was. Tot overmaat van ramp waren de Zeeuwsche oogsten in die jaren maar zeer middelmatig. In 1834 sprak men in Zeeland zelfs van een noodtoestand van den landbouw, gepaard gaande met min zorgvuldige bearbeiding en roofbouw. Daarbij kwam nog, dat de grondlasten verhoogd waren door de invoering van het kadaster in sommige gemeenten, en door de heffing der vroeger afgeschafte opcenten, terwijl de belasting op het personeel als bezwarend werd aangemerkt. [14])

Bij de wet van 29 Dec. 1835 (St.bl. n. 41) waarover in de Staten-Generaal veel strijd was gevoerd, kwam eenige bescherming van den graanbouw, waardoor de prijzen wel niet veel, maar toch iets rezen.

In 1836 gold de tarwe in Zeeland gem. *f* 5.69, de rogge *f* 4.61

en de gerst *f* 3.65 per H.L. De laatste drie maanden van dat jaar waren deze prijzen resp.: *f* 6.80, *f* 5.01 en *f* 3.80. In de laatste twee maanden van 1836 steeg de tarwe tot *f* 7.—.

De prijzen, voor den grond besteed, waren hoog, waaruit men mag afleiden dat de boerenstand de toekomst toen niet slecht inzag, of wel, dat er te veel vraag naar grond was door een te groot aantal gegadigden.

Niet alleen op economisch, maar ook op technisch gebied was de toestand van den Zeeuwschen landbouw in het hier besproken tijdsgewricht verre van rooskleurig. G. Wttewaal schreef in 1833, toen hij het had over den toestand van onzen vaderlandschen landbouw: [15]) „De bedrijven zijn te groot naar verhouding van „het beschikbare kapitaal, daardoor slechte toestanden en o.m. „te weinig vee." Hooren wij voorts wat het rapport der Z.L.M. van 1849 nopens den zedelijken en materieelen toestand der arbeidende en dienstbare bevolking ten plattelande, hieromtrent zegt:

„Wanneer wij de vruchtbaarheid onzer landen met die van vorige „jaren vergelijken, en de opbrengst dier dagen naar de tegenwoor„dige afmeten, dan voorzeker zal elk onbevooroordeelde gereede„lijk moeten erkennen, dat, ofschoon Zeeland nog steeds in pro„ductie vele andere streken overtreft, nogtans achteruitgang op „onze velden wordt waargenomen en dezelve niet meer zijn wat „zij vroeger waren; wel is waar, grootendeels toe te schrijven aan „de verminderde natuurlijke groeikracht onzer eenmaal daarmede „zoo rijk bedeeld geweest zijnde poldergronden, ten gevolge van „roovende oogsten, en de veronachtzaming eener voldoende bemes„ting, maar ook, aan den anderen kant, grootelijks te wijten aan „den geringen handenarbeid, die aan den grond wordt besteed en „waardoor zoowel, namelijk door het nalaten van behoorlijk wie„den, kappen en delven, als dergelijken, de vruchtbaarheid schade „lijdt, als dat zulks het onkruid, zoo nadeelig aan de plant, in kracht „en hoeveelheid doet toenemen."

Met andere woorden, roofbouw, onvoldoende bemesting, verwaarloosde onkruidbestrijding en grondbewerking hadden vele akkers in Zeeland in een vrij slechten cultuurstaat gebracht. Door de langdurigheid van de crisis beschikten de boeren niet meer over voldoende middelen om hun bedrijven behoorlijk gaande te houden, men moest op den factor arbeid te veel bezuinigen, en men beschikte in onvoldoende mate over vee, om den grond naar behooren te kunnen bemesten.

In het provinciaal verslag van 1837 werd geconstateerd, dat

verbetering van de techniek van den landbouw noodig was. Anders zou Zeeland bij de andere gewesten en andere landen achter komen, want daar was men inderdaad met de toepassing van nieuwe inzichten begonnen. „Er is veel kwijning en achteruitgang „in den Zeeuwschen Landbouw", heette het.

Geen wonder dan ook, dat de Commissie van Landbouw in 1837 aan de Provinciale Staten van Zeeland voorstelde om door middel van een geringe retributie van 8 cent per bunder, een fonds te stichten tot het verstrekken van premiën voor het invoeren van verbeteringen en het nemen van proeven, tot verbetering van den veestapel, en ten behoeve van het landbouwonderwijs en van demonstratieproefvelden. [16])

Het voorstel werd door de Staten aangenomen, en kwam neer op het heffen van 1½ opcenten op de grondlasten van het ongebouwde in Zeeland, provisioneel bij wijze van proefneming gedurende zeven jaar.

De grondeigenaar moest dus het geld voor dit **„Fonds tot aanmoediging van den Landbouw"** opbrengen, wat door de Staten bij hun aanvrage van de Koninklijke goedkeuring verdedigd werd met het argument, dat betere cultuur de eigendommen in waarde zou doen stijgen.

Gerekend werd op een opbrengst van *f* 6565, welk fonds beschouwd werd als eigendom van de gezamenlijke grondeigenaren. De besteding der gelden zou geschieden door de Commissie van Landbouw onder contrôle van Gedeputeerde Staten.

In 1838 verkreeg men de Koninklijke goedkeuring, en werden direct 200 exemplaren van een periodiek werkje van E. C. Engelaar gekocht, ter verspreiding onder de landlieden. [17])

In 1839 werden uit het fonds studiebeurzen toegekend aan twee jongelieden voor de studie aan de Rijksveeartsenijschool te Utrecht, teneinde aan het gebrek aan veeartsen in Zeeland tegemoet te komen. [18])

In datzelfde jaar werden uit het fonds premies toegekend voor het gebruik van asch als mestspecie (1460 mudden asch in 1839), voor het bezaaien van braakland met wikken en haver (10 H.A. in 1839), voor de teelt van hop en hennep, voor de voedering van vee op stal (41 koeien in 1839), en voor de teelt van voedergewassen. Deze premies bedroegen in 1840 *f* 663, in 1841 *f* 1124 en in 1842 reeds *f* 1451. Door de kennismaking met de proefresultaten, kwamen er geleidelijk aan ook enkele landbouwers, die zonder premies hun bedrijf gingen verbeteren.

Ook prijsvragen werden nu door de Commissie van Landbouw uitgeschreven.

In 1841 bekroonde zij een prijsvraag voor een landhuishoudkundig schoolboek. Eén over doelmatig boekhouden op het landelijk bedrijf werd aangehouden. Tevens kregen vijf landbouwers in 1841 een bronzen medaille voor wikkenproeven, zomerstalvoedering, het verbeteren van schralen grond, en het bezigen van verbeterde werktuigen. Ja, het plan rijpte nu zelfs om het werk van Thaer te doen vertalen en uit te geven. [19]) Ook werden er medailles uitgeloofd voor het leveren van onderscheidene rapporten en beschrijvingen.

Door de Commissie van Landbouw werd ieder jaar uit het fonds gratis landbouwlectuur verspreid. Bij het oprichten der Z.L.M. in 1843 werd ook besloten om uit het fonds premies uit te reiken aan den besten ploeger, meêdelver, slooten- en greppendelver, en wolscheerder. Niet alleen de techniek van het bedrijf, maar ook de vaardigheid van den arbeid trachtte men naar de mate van het mogelijke te bevorderen. [20])

Op een andere plaats werd dan ook reeds melding gemaakt van de aankoopen uit het fonds van hengsten en buitenlandsche schapen en runderen, om den paarden- en veestapel te veredelen.

In 1846 mocht er ten behoeve van het landbouwfonds nog slechts voor één jaar één opcent op de grondlasten van het ongebouwde in Zeeland worden gelegd. De Koning oordeelde het n.l. niet langer voegzaam deze opcentenbelasting voor het fonds door te zetten. De Staten van Zeeland besloten nu om op de algemeene provinciale begrooting van 1847 een allocatie van f 6000 tot het subsidieeren van het gewestelijk fonds van den landbouw in uitgaaf te brengen. Een verhooging met één opcent zou worden voorgedragen voor de provinciale opcenten op alle daaraan onderworpen Rijksbelastingen (op de hoofdsom der belastingen op de gebouwde en ongebouwde eigendommen en op het personeel).

In 1847 werden uit het fonds van den landbouw nog toegekend premies voor wortelgewassen ten behoeve van de veevoeding, voor zomerstalvoedering, ter bevordering van den gezondheidstoestand van het vee, en voor kunstbemesting.

Mr. C. Vis, voorzitter der Zeeuwsche Maatschappij van Landbouw, drong sterk op rationaliseering van het bedrijf aan, vooral omdat de schaalwet van 29 Dec. 1835 op 6 Mei 1847 vervallen

[19]) Bij gedeelten telkens verscheen deze vertaling als bijlage van het maandschrift: „De Vriend van den Landman".

was, en de producten van andere landen dus voortaan tegen betaling van slechts een gering inkomend recht, vrij zouden worden ingevoerd.

Men moest dus op eigen beenen kunnen staan.

In 1854 gaf Vogelvanger in de Z.L.M. een uiteenzetting van de hinderpalen tegen den vooruitgang in den landbouw, en noemde:

a. het ontbreken van een behoorlijke boekhouding;
b. het niet genoeg zuiver houden der landerijen;
c. een te groot vertrouwen in het beheer der boerin ten opzichte der melkerij;
d. te weinig vee en dus schaarsche bemesting;
e. verkeerde inrichting en samenstelling der landbouwwerktuigen.

Door Vogelvanger werd aanbevolen: het verspreiden van kennis en wetenschap, het verstrekken van een goed voorbeeld en het oprichten van hulpbanken.

De algemeene- en vakontwikkeling van den gemiddelden landbouwer waren dermate onvoldoende, dat zij een belemmering van beteekenis vormden voor een betere, een meer rationeele uitoefening van het bedrijf. De landman was nog steeds een werktuig van gewoonte en vooroordeel, en zou dit tot het begin van de groote landbouwcrisis van het einde der 19e eeuw blijven. In de Algemeene Vergadering der Z.L.M. van 1847 werd gezegd: „De landman moet zich zelf bewust zijn, dat eene reeks van wetenschappen „met den landbouw verbonden is, en de overtuiging erlangen, dat „de kennis der natuur een onbegrensd veld voor zijne nasporin„gen aanbiedt, en dat ze in verband met de scheikunde, den land„bouw op dat standpunt plaatst, vanwaar dezelve aanspraak kan „maken op achting en eerbied."

Maar voor de kennis van schei- en natuurkunde was onderwijs noodig.

De voorzitter der Z.L.M. zeide in 1844 in een toespraak tot het Hoofdbestuur, dat er te weinig kennis was onder de boeren. Helaas waren deze zelf wel niet meer te veranderen. Men zou dus met landbouwonderwijs aan de jeugd moeten beginnen.

Reeds in 1845 besprak men in de Z.L.M. het onderwijs op de lagere scholen, en men meende toen, dat ook natuur- en landhuishoudkunde onderwezen moesten worden. Zonder onderwijs en landbouwkundige kennis zou het een „in het duister rondtasten „blijven bij de dwaallamp der onzekerheid".

In 1845 werd door de Z.L.M. bij het gewestelijk bestuur aangedrongen op onderwijs in practisch rekenen en landbouwkunde ten plattelande, met het gevolg, dat voor onderwijzers de gelegenheid tot het ontvangen van landbouwonderwijs werd opengesteld. In 1847 verklaarden zich in het derde district drie landbouwkundigen, waaronder een scheikundige, bereid om aan eenige onderwijzers te Goes les te geven. Uit het „Fonds tot aanmoediging van den Landbouw" werden hiertoe wat boekwerken en scheikundige toestellen aangeschaft.

In 1849 richtte de Z.L.M. een adres tot den Koning, waarin aangedrongen werd om schei- en natuurkunde en boekhouden in verband met den landbouw gebracht, aan het onderwijs toe te voegen.

De Koning, den landbouw wenschende te bevorderen, zond in 1851 een missive aan de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij, waarin o.a. gevraagd werd, wat de maatschappij dacht, dat ter bevordering van het landbouwonderwijs gedaan zou moeten worden.

De Z.L.M. deelde daarop mede, dat zij reeds pogingen in het werk had gesteld om op de scholen onderwijs in den theoretischen landbouw te doen geven, met het gevolg, dat reeds eenige dorpsschoolmeesters en een veearts onderwijs in landbouwkunde gaven. De Z.L.M. achtte het hoogst wenschelijk, dat op de lagere scholen ten plattelande het onderwijs meer in verband werd gebracht met het bedrijf, dat de leerlingen later zouden beoefenen. Daartoe waren ook bruikbare leerboeken en populaire geschriften over landbouw en aanverwante wetenschappen noodig. De Z.L.M. beval tevens het voorbeeld van eenige harer leden, om den verbeterden landbouw in eigen bedrijf in te voeren, ter navolging aan.

Ook de vader der Nederlandsche landbouwwetenschap, dr. W. C. H. Staring was natuurlijk een warm voorstander van goed landbouwonderwijs. Vooral bij de menschen, die leiding moesten geven in landbouwkundige aangelegenheden, achtte hij grondige wetenschappelijke kennis onmisbaar. „Een voorname behoefte van den Nederlandschen Landbouw," schreef hij in 1857, „is de behoefte „aan grondige wetenschappelijke kennis. Gebrek hieraan heeft „tot uitvloeisel geringe kennis van onzen eigen landbouw, zoodra „het op het uitdrukken in getallen aankomt van zijn tegenwoordi„gen, of nog meer van zijn voormaligen toestand, zoodra men „wenscht te onderzoeken of er voor- dan wel achteruitgang op te „merken is.[21]) De landbouwstatisticus komt hier tevens om den

hoek kijken.

Het zou echter nog lang duren alvorens het landbouwonderwijs een rol van beteekenis ging spelen. Toch werd door de Z.L.M. steeds weer over het onderwijs gesproken. C. van Citters, voorzitter dier maatschappij, zeide nog in 1868, dat de toekomst van den Zeeuwschen landbouw van het landbouwonderwijs afhing.

Schier nergens echter werd eenigszins voldoende onderwijs gegeven. Het bepaalde zich tot enkele leesboekjes op de scholen in gebruik. Men kreeg hierdoor wel een flauw begrip, maar eigenlijk landbouwonderwijs was het niet. De meeste onderwijzers wisten ook niets van landbouwkunde af. De schoolwet bepaalde, dat er op scholen met uitgebreid lager onderwijs ook landbouwonderwijs gegeven kon worden. Maar zulke scholen bestonden er op het platteland niet, en de deskundigen voor zulk onderwijs ontbraken bovendien. [22])

In 1875 sprak de voorzitter van de Z.L.M. mr. C. J. Pické nog van den kanker der onkunde, die in Zeeland nog altijd woedde. „Zorgt althans dat die bij Uwe kinderen niet voortwoekert; bestrijdt bovenal de onverschilligheid." [23])

Behalve door het onderwijs trachtte de Z.L.M. ook nog op andere wijze de kennis der landbouwers te vergrooten. Er werden kleine landbouwbibliotheken opgericht, nuttige geschriften betreffende den landbouw werden verspreid, en Staring's almanak den leden in handen gegeven.

De periode, die wij in het voorgaande geschetst hebben, was zoowel uit landbouwtechnisch als landbouweconomisch oogpunt verre van gunstig. Onnoemelijk veel leed is er toen geleden door de lagere volksklassen en de minder kapitaalkrachtige boeren. De leden van de Commissie van Landbouw, gedreven door humanitaire, economische en wetenschappelijke drijfveeren, hebben zeker gedaan wat in hun vermogen was om den landbouw uit zijn verval op te heffen.

Dat zij daarin echter in het algemeen gesproken gefaald hebben, mag hun niet aangerekend worden. Door geboorte en opvoeding stonden zij ver van den boerenstand, af, zij hadden met de landbouwers niet in voldoende mate en niet op de juiste wijze contact, wat tot den aard en de werkwijze van de Commissie van Landbouw kon worden teruggebracht. De landbouwwetenschap stond nog in haar kinderschoenen, het echte landbouwkundige gevoel had zij meestal nog niet weten te wekken, en wat als landbouwkundige maatregelen werd aanbevolen, was vaak een ver-

zameling van recepten, die onvoldoende getoetst aan de lokale omstandigheden, bij de toch al achterdochtige landbouwers van dien tijd, weinig vertrouwen wekten.

Staring drukt het aldus uit: „Wat hun de Heeren (van de Commissies van Landbouw) vroeger vertelden, mistrouwden zij en „veelal niet zonder reden; want met den besten wil was 't zelden „anders dan een receptenlandbouw, die hun voorgepredikt „werd." [24])

De behoefte aan beter contact met de boeren deed de Zeeuwsche Maatschappij tot bevordering en aanmoediging van den Landbouw, geboren worden. (1843.)

Deze Maatschappij heeft zeer veel bijgedragen tot verbetering van de techniek van den landbouw, in een tijd toen er van landbouwconsulenten nog geen sprake was. Toen de rijkslandbouwvoorlichtingsdienst kwam, heeft zij haar taak meer beperkt tot economische aangelegenheden.

De Z.L.M. heeft evenmin als de Commissie van Landbouw veel kunnen doen om de crisis in den landbouw te verminderen. Zij had daartoe aanvankelijk nog te weinig invloed op het bedrijfsleven, en de tijd ontbrak bovendien.

Want weldra zou de conjunctuur voor den landbouw weer gunstiger worden, ja er zou een periode van grooten voorspoed aanbreken, die de belangstelling voor een rationeeler uitoefening van het bedrijf, als zijnde geen dringende noodzakelijkheid, practisch op het doode punt bracht.

Deze betere conjunctuur was vooral het gevolg van het meer en meer opheffen van handelsbelemmeringen en protectionistische maatregelen, waardoor de vrijhandel steeds verder baan brak.

Van Hall's tariefwet schafte bijna alle uitvoerrechten af, de doorvoerrechten werden verlaagd, maar de invoerrechten werden slechts weinig besnoeid. Zelfs op granen en vleesch bleven nog vrij hooge belastingen bij den invoer. Toen de aardappelziekte echter in 1845 haar intrede deed, moesten de graanrechten wel verminderd worden.

Groot was ook hier de invloed der Februari-revolutie van 1848, waardoor men nu geheel tot de liberale beginselen overging. De leiding kwam bij de gegoede burgerij. De tijd van Thorbecke (1849—1872) was een tijd van stelselmatige bevordering der handelsvrijheid. De scheepvaartwetten van 1850 schaften alle rivier-tollen af, en stelden de havens gelijk voor alle schepen, vreemde zoowel als inheemsche. De doorvoerrechten werden geheel afge-

schaft, en de invoerrechten op vele punten verminderd. Het zou nog tot 1875 duren, eer de invoer van graan geheel vrij was.

Niet door eigen krachtsinspanning, maar door de algemeene prijsstijging der landbouwproducten, kwam de Zeeuwsche landbouw in het midden der vorige eeuw weer tot nieuwen bloei. Hoe gering de economische resistentie van het landbouwbedrijf echter gebleven was, zou duidelijk blijken bij het uitbreken van de groote landbouwcrisis in de jaren van zeventig. Gelukkig heeft men de passieve rol er eindelijk aan gegeven, en er is toen op technisch en economisch gebied een activiteit ontplooid, die tot een volledige transformatie van den landbouw heeft geleid. Vooral door de voorlichting der Z.L.M. was een nieuwe geest ontstaan, die tot een nieuw, een rationeeler bedrijf leidde.

Wij zullen dus thans een oogenblik stilstaan bij de werkzaamheden der Zeeuwsche Landbouw Maatschappij in het tijdvak, dat aan de groote landbouwcrisis van de jaren van 70 voorafging.

Zooals reeds door het voorgaande duidelijk is geworden, vond de Z.L.M. een ruim arbeidsveld. Het vee was van slechte kwaliteit, er werd te weinig vee gehouden, waardoor ook de bemesting onvoldoende was en vele gronden te kleine oogsten gaven. Voorts was de akkerbouw te veel graanbouw.

Om een en ander te verbeteren stonden de zomerstalvoedering, de groenvoederverbouw, de aanmoediging van de teelt van mangelwortelen en de veeverbetering weldra op het programma. Een meekrapcommissie werd ingesteld om de teelt van dit gewas te perfectionneeren en allerlei dringende kwesties te onderzoeken. Ook aan de drainage, zoo buitengewoon belangrijk voor den akkerbouw, werd de noodige aandacht geschonken, met het gevolg, dat men vooral in het land van Hulst daarmede een aanvang maakte.

In 1850 werd aan de gewone tentoonstelling, die te Middelburg plaats had, een bloemententoonstelling verbonden, teneinde de bloementeelt in Zeeland aan te moedigen.

In datzelfde jaar schaften de Provinciale Staten de Commissie van Landbouw af, waardoor de maatschappij nu geheel op eigen beenen kwam te staan. [25])

In dezen tijd had de Z.L.M. stieren en hengsten, om het vee en de paarden te veredelen, en ook nieuwe werktuigen, waaraan door het houden van demonstraties meer bekendheid moest worden gegeven. Wij vermelden hier in het bijzonder nog de proeven met gierkarren en nieuwe ploegen genomen. Ook het drogen van

groenten werd beproefd.

Door Vogelvanger werd bestudeerd de cultuur van hop, waarmede men in Zeeuwsch-Vlaanderen en te Wemeldinge reeds eerder enkele kleine proeven had genomen.

De exportmogelijkheden van landbouwproducten naar Engeland trokken zeer de aandacht.

Verhage zette reeds in 1846 in de Z.L.M. uiteen, dat in verband met den vrijen export van graan en vee naar Engeland, het wenschelijk was te Goes een zee- of betalingskantoor op te richten. [26])

In 1847 richtte de voorzitter der Z.L.M. een schrijven aan de afdeelingen, waarin tot medewerking aan het totstandkomen eener stoomvaartverbinding met Engeland werd aangespoord. Het belang van een dergelijke verbinding voor den landbouw uit een oogpunt van afzet der producten zou vooral naar voren komen, als Nederland den vrijhandel voor graan invoerde. Men beoogde toen afvaart der stoombooten vanaf het zuidelijke gedeelte van Zuid-Beveland. [27])

Het zou echter nog geruimen tijd duren, aleer deze toekomstdroomen werkelijkheid zouden kunnen worden. Nauwelijks evenwel waren de groote havenwerken van Vlissingen in 1873 voltooid, of onder de voortvarende leiding van Prins Hendrik der Nederlanden, broeder van Koning Willem III, werd al in 1875 een nachtdienst tusschen Vlissingen en Sheerness — later Queensborough en nog later Folkestone — geopend, eerst met twee schepen en één reserveschip.

In 1875 wees de voorzitter, mr. C. J. Pické, op de beteekenis van de opening der stoomvaartverbinding Vlissingen-Engeland. Hij besprak het groote vooruitzicht, dat men nu zijn vee naar Engeland zou kunnen sturen, en meer aan tuinbouw zou kunnen gaan doen, zooals in het Westland! [28])

Gelukkig bleef het niet bij praten en werd, zooals wij straks nog nader zullen zien, een Export Maatschappij opgericht.

Ook de wegen werden door de Z.L.M. als een belangrijke factor voor de ontwikkeling van Zeeland's landbouw beschouwd. „Niets „belemmerde de welvaart van den landbouw meer, dan het gebrek „aan goede middelen van vervoer," schreef men in een verslag van 1846. [29])

In datzelfde jaar sprak de voorzitter der Z.L.M. over den aanleg van straat- en zandwegen, die toen in Zeeland plaats vond. „Niemand kan ontkennen," zoo zeide hij, „dat er een groote voor-

„uitgang in de verbetering der wegen heeft plaats gehad, en dat „door de krachtdadige medewerking van het gewestelijk bestuur, „door aanwijzing van daartoe strekkende fondsen dit doel zeer „veel wordt bevorderd. Evenzeer wordt het onderhoud door vast-„gestelde reglementen geregeld, waarvan de richtige naleving ge-„heel van de medewerking der plaatselijke besturen kan worden „verwacht."

De groote stoot tot verbetering der wegen is na 1848 uitgegaan van de provincie, welke voor de verharding der wegen eenige malen belangrijke rentelooze voorschotten beschikbaar stelde. Daardoor kwamen achtereenvolgens kunstwegen tusschen alle dorpen tot stand, en werden langzamerhand ook vele polderwegen verhard. Hoe belangrijk dit geweest is voor de bietencultuur, kan men licht begrijpen.

Tijdens het voorzitterschap van jhr. mr. C. van Citters (1866-1875) werden aanleg en onderhoud van wegen bestudeerd, en de Z.L.M. drong zelfs aan op een wegennet, dat er thans nog niet is. Ook werd een uitvoerig onderzoek door de Z.L.M. ingesteld naar de velgbreedte in verband met een nieuw wegenreglement.

Men drong herhaaldelijk aan op verbetering van het veer Wolphaartsdijk—Cortgene, ja door den heer Pické werd reeds over een brug over de Eendracht gesproken!

In 1869 werd in een vergadering der Z.L.M. met algemeene stemmen besloten om aan de regeering te vragen om zoodanige wijzigingen in de jachtwet, dat ieder eigenaar eener jacht het recht zou verkrijgen daarin zonder jachtakte te jagen en te mogen laten jagen wanneer hij wilde.

In 1875 drong de Z.L.M. er bij de regeering op aan een wet tot bescherming der nuttige vogels in het leven te roepen.

Ook aan het vraagstuk der tienden werd telkens weer aandacht besteed, omdat de verbetering van den landbouw door de tienden uitermate belemmerd werd.

Tenslotte vermelden wij nog, dat de Z.L.M. ook al op groote internationale tentoonstellingen exposeerde, zoo in 1876 te Philadelphia, en in 1878 te Parijs.

De werkzaamheid der Z.L.M. droeg in de eerste decenniën van haar bestaan een uitgesproken landbouw-technisch karakter, omdat er in de eerste plaats nog zoo ontzettend veel in de landbouwtechniek der bedrijven te verbeteren was, en er nog geen rijksvoorlichtingsdienst bestond.

Besprekingen van technische landbouwvraagstukken, beproevin-

gen van nieuwe werktuigen en proefnemingen met nieuwe rassen en nieuwe landbouwstelsels stonden dan ook voorop. Toch ontbrak ook de belangstelling voor landbouweconomische problemen geenszins, en men kan zeggen, dat de voormannen der Z.L.M. hun tijd ver vooruit waren, toen zij het hadden over het landbouwcrediet, het verkeer, het pachtstelsel, de bedrijfscontrôle en het landarbeidersvraagstuk.

In lateren tijd is het economische element in de werkzaamheid der Zeeuwsche Landbouw Maatschappij steeds meer en meer op den voorgrond gekomen, omdat de bevordering der landbouwtechniek aan speciale instellingen van landbouwonderwijs, van landbouwvoorlichting en van landbouwonderzoek toevertrouwd werd.

---

1) en 2) Archief Zierikzee: Agriculture.
3) Archief Zierikzee: Agriculture.
4) Groot Placaatboek, VIII, blz. 661 en 664.
5) Notulen Staten van Zeeland 1815, 1816, 1817.
6) Notulen Staten van Zeeland 1819.
7) Notulen Staten van Zeeland 1820.
8) Notulen Staten van Zeeland 1821.
9) Notulen Staten van Zeeland 1822.
10) ibidem 1826, '27, '28, '29.
11) Notulen Staten van Zeeland 1830.
12) Notulen Staten van Zeeland 1831.
13) Notulen Staten van Zeeland 1833.
14) Notulen Staten van Zeeland 1834.
15) Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid, eerste reeks, deel I.
16) Notulen Staten van Zeeland 1837.
17) ibidem 1838.
18) ibidem 1839.
20) Notulen Staten van Zeeland 1839-1843.
21) Landbouwverbetering in Nederland.
22) Jaarverslag Z.L.M. 1868.
23) Jaarverslag Z.L.M. 1875.
24) Natuurkunde en Volksvlijt, blz. 187.
25) Jaarverslag Z.L.M. 1850.
26) Archiefstukken Z.L.M. 1846.
27) Archiefstukken Z.L.M. 1847.
28) Jaarverslag Z.L.M. 1875.
29) ibidem 1846.

DE GROOTE LANDBOUWCRISIS VAN HET EINDE DER VORIGE EEUW.

Merkwaardig is het zeker, dat er in Zeeland reeds in 1870 een groote crisis voor den graanbouw voorspeld werd. W. P. Vis behandelde n.l. op 14 Juni van dat jaar in de Algemeene vergadering der Z.L.M. het vraagpunt: „Is het wenschelijk de tarweteelt te beperken?" Spreker toonde statistisch aan, dat de tarweuitvoer uit het noord-westen der Vereenigde Staten van Amerika ieder jaar sterk toenam, en voorspelde, dat de tijd spoedig zou aanbreken, dat de tarweteelt geen voordeel meer zou opleveren. Vis voorzag een daling der tarweprijzen tot *f* 5 à *f* 6, met als gevolg inkrimping der tarweproductie in Zeeland. [1])

Vogelvanger was echter een andere meening toegedaan: de transportkosten van overzeesch graan en de toeneming der bevolking zouden volgens hem de graanprijzen hoog houden. De voorspelling van Vis zou helaas reeds van 1877 af ontnuchterende werkelijkheid worden. De malaise nam in Zeeland al aanstonds groote afmetingen aan, want behalve de lage tarweprijzen waren er slechte oogstjaren (1877, 1878 en 1881), terwijl de meekrapcultuur definitief opgegeven moest worden.

Vorsterman van Oijen en anderen meenden al op het einde der jaren van zeventig, dat het voordeelig was de zuivelbereiding uit te breiden en den graanbouw in te krimpen. [2])

De vrijhandelsidee bleef, niettegenstaande de ongunst der tijden, in de Z.L.M. stand houden. Mr. C. J. Pické, voorzitter dier maatschappij, in 1880 in een vergadering sprekende, zeide, dat de landbouwers zich nimmer moesten laten verlokken de eeuwige wetten van handelsvrijheid te verloochenen. „Wij moeten de landbouwers „voorlichten en waarschuwen, opdat zij den ernstigen strijd die „voor de deur staat, niet onvoorbereid, niet ongewapend te strijden „zullen hebben".

In Nov. 1885 werd een verzoek van de kringen Westelijk Zuid-Beveland en Walcheren, om bij den minister aan te dringen op een matig invoerrecht op vreemde tarwe en meel van tarwe, in het Hoofdbestuur der Z.L.M. verworpen.

De voormannen der Zeeuwsche Landbouw Maatschappij drongen vooral op rationaliseering van het bedrijf aan. Helaas waren de winsten in het voorafgegane tijdperk van hoogconjunctuur in het algemeen niet besteed voor verbetering van den landbouw, maar men had ze gestoken in allerlei beleggingen, ook in grond waarop soms zware hypotheken drukten.

Toen de groote crisis haar intrede had gedaan, beschikten vele landbouwers over onvoldoende bedrijfskapitaal. Men meende in Zeeland, dat het gemakkelijker en goedkooper beschikbaar stellen hiervan beter zou zijn dan een inkomend recht, wijl men dan kon beginnen het bedrijf aan de gewijzigde omstandigheden aan te passen, waarvoor natuurlijk in de eerste plaats kapitaal noodig was.

Het credietvraagstuk was in Zeeland nooit tot een behoorlijke oplossing gebracht. In onderscheidene steden bestonden er alleen voor minvermogenden hulpbanken. Toch had de Z.L.M. reeds in 1849 in een algemeene vergadering een rapport uitgebracht omtrent het wenschelijke en uitvoerbare van een landelijk credietsysteem, welk rapport aan het Congres van Landbouw in datzelfde jaar te Utrecht ter verdere bespreking werd voorgelegd.

Mr. G. A. Fokker vroeg zich in 1854 af, of de hulpbanken voor minvermogenden ook voor den landbouw zouden kunnen dienen, maar practische resultaten leverde zijn bestudeering van het vraagstuk niet op.

In Hulst had men een leenbank opgericht, maar deze bleek meer voor de zeer kleine boeren en voor de arbeiders geschikt te zijn, door de slechts geringe voorschotten en wekelijksche aflossingen.

Eerst de oprichting later van boerenleenbanken zou het credietvraagstuk tot een bevredigende oplossing brengen.

De akkerbouw werd door de crisis wel het zwaarst getroffen, de veeteelt hield zich aanvankelijk veel beter. Vandaar dan ook, dat men in Zeeland wat meer hart voor de veehouderij kreeg, en deze niet langer meer werd opgevat als een noodzakelijk kwaad. Ook voor den tuinbouw begon meer belangstelling te komen.

Om iets te doen ter tegemoetkoming aan den min of meer dreigenden toestand, waarin de Zeeuwsche landbouwers zich door de landbouwcrisis bevonden, werd in 1880 opgericht de N.V. Export Maatschappij voor Zeeland. Het maatschappelijk kapitaal bedroeg *f* 50.000. De maatschappij was te Middelburg gevestigd.

Het doel was in het bijzonder, het aan buiten- en binnenlandsche markten verkoopen van Zeeuwsche land- en tuinbouwvoortbrengselen, wild, visch, enz.

De maatschappij dreef daartoe zoowel handel voor eigen rekening, als in commissie, speciaal op Londen. Men verwachtte vooral verbetering van den toestand door den uitvoer naar Londen via den dagelijkschen Vlissingschen stoombootdienst. Onder de aandeelhouders trof men veel grondeigenaren en practische landbouwers aan. Men voelde dus in den kring van agrarische belanghebbenden, dat het hier een landbouwbelang van de eerste orde gold. Waar ook de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij deze overtuiging was toegedaan, trachtte zij met de middelen, die in haar vermogen waren, voor de Export Maatschappij zooveel mogelijk belangstelling op te wekken.

Als een der voornaamste en voordeeligste uitvoerartikelen noemde de Export Maatschappij reeds in haar eerste jaarverslag de ajuin. In 1881 werden behalve uien ook komkommers en zwarte bessen verzonden. Een proef met melkverzending mislukte door de te groote kosten van het transport van Chatham naar Londen.

Teleurstellingen kwamen echter veel voor, omdat men in Zeeland onvoldoende bekend was met de eischen der Engelsche markt, en omdat vaak verzonden werd zonder den directeur eerst te raadplegen of het daartoe het geschikste oogenblik was. [3])

De landbouwcrisis van 1879—1898 is van grooten invloed geweest op de richting, waarin de Zeeuwsche landbouw zich zou ontwikkelen. De groote concurrentie der buitenlandsche granen (vooral tarwe) maakte de graanteelt minder rendabel. De korenverbouw werd dan ook ingekrompen en de verbouw van hakvruchten, erwten, en fijne zaden uitgebreid. De sterke bevolkingstoename in geheel Noord-West-Europa, als gevolg van toenemende industrialisatie, werkte de intensiveering van den landbouw bovendien in de hand. Vooral Duitschland ontwikkelde zich na 1870 tot een industriestaat van den eersten rang. De suikerbiet bracht een ware landbouwomwenteling, die de intensiteit van het bedrijf enorm deed toenemen. De meerdere bemesting en de diepere grondbewerking, die de bietencultuur ons bracht, deden de opbrengsten der andere gewassen wel met één derde vermeerderen.

De moeilijke tijden werden doorgekomen grootendeels door eigen energie, en dank zij de specialiseering en rationaliseering, die zoo krachtig werden doorgevoerd. Enkele cijfers mogen ten slotte de verandering van het akkerbouwstelsel verduidelijken.

De vermindering van den tarweverbouw ving vooral aan in de jaren van 90.

In 1880—1890 waren er in Zeeland nog 20.000 H.A. met tarwe beteeld.

In 1890—1900 nog slechts . . 16.700 H.A.
In 1910 . . . . . 11.700 H.A.
In 1925 . . . . . 12.500 H.A.

Meekrap werd in 1860—1870 nog geteeld op 2300 H.A.
in 1880—1890 nog slechts op 600 H.A.
in 1910 . . . . . 28 H.A.

Koolzaad in 1850 nog . . . 4100 H.A.
in 1900 nog slechts 700 H.A.

Na 1900 bleef de oppervlakte nagenoeg constant.

Paardeboonen werden in 1850—1860 nog op 10.200 H.A. geteeld.
in 1890—1900 nog slechts op 7000 H.A.
in 1925 op 3300 H.A.

Dit product kan men vaak voordeeliger uit vreemde landen betrekken, dan in eigen intensief bedrijf verbouwen.

De **vlasverbouw** nam van 1850 af iets toe, echter niet in belangrijke mate.

In 1850—1860 telde men 2720 H.A.
In 1890—1900 . . . . 3931 H.A.
In 1925 . . . . . 4130 H.A.

Zeer belangrijk was de uitbreiding, die de cultuur der hakvruchten onderging. Voor de **aardappelen** vonden wij de volgende cijfers:

1850—1860 . . . . 4300 H.A.
1925 . . . . . 12000 H.A.

De teelt van **suikerbieten** nam in het volgende tempo toe:

1865—1870 . . . . 1600 H.A.
1870—1880 . . . . 4078 H.A.
1880—1890 . . . . 6872 H.A.
1890—1900 . . . . 10488 H.A.
1910 . . . . . 15411 H.A.
1910—1920 . . . . 19200 H.A.
1925 . . . . . 26300 H.A.

Ook de teelt van erwten en haver onderging een belangrijke uitbreiding.

Erwten.

1850—1860 . . . . 3270 H.A.
1925 . . . . . 8200 H.A.

Haver Deze cultuur nam toe van 3500 H.A. in 1850 tot 10.000 H.A. in 1925. Deze toename weerspiegelt zeker voor een groot deel de groote vlucht, welke de paardenfokkerij in Zeeland nam.

Met het doordringen van nieuwe inzichten en methoden werd de **braak** geleidelijk aan opgegeven.

1860—1870	7700 H.A.	braakland
1890—1900	3000 H.A.	„
1910	500 H.A.	„
1925	100 H.A.	„

In de laatste vijftig jaar heeft de Zeeuwsche landbouw wel groote transformaties ondergaan. Bepaalde takken van teelt werden opgegeven of sterk ingekrompen, andere werden uitgebreid, terwijl ook nieuwe cultures als die van de suikerbiet en van de karwij op het tooneel van den Zeeuwschen landbouw verschenen. Deze transformaties werden doelbewust tot stand gebracht door het landbouwende volk zelf, doordrongen als het nu was van een in het historische kader voor het eerst optredenden geest van initiatief en scheppingsdrang. Geen slaafsche afhankelijkheid meer van overgeleverde praktijken en tradities; geen berusting meer, wanneer de wisselvalligheden van het lot ook de nijvere landelijke bevolking treffen.

Opgeheven uit zijn materieel of geestelijk isolement, en gesteund door de nog jonge maar krachtige en succesvolle landbouwwetenschap, kan de Zeeuwsche landbouwer thans doelbewust medewerken aan de verdere volmaking van dien voor de volkshuishouding zoo uiterst belangrijken tak van welvaart, den landbouw.

---

1) Jaarverslag Z.L.M. 1870.
2) Jaarverslagen Z.L.M. 1877—1882.
3) Jaarverslag Z.L.M. 1881.

SLOTBESCHOUWINGEN.

Aan het einde gekomen van onze studie inzake de geschiedenis van den Zeeuwschen Landbouw, willen wij in het kort een samenvatting geven van enkele der voornaamste resultaten, waarbij er dan tevens gelegenheid bestaat in het algemeene verband nog eenige onderwerpen, die onbesproken bleven, terloops aan te roeren.

Voor het ontstaan in Zeeland van een bloeienden landbouw is, behalve de natuurlijke vruchtbaarheid van den bodem, vooral van overwegende beteekenis geweest de vroegtijdige ontwikkeling van handel en scheepvaart, als gevolg van de gunstige economisch-geografische ligging, en het gemakkelijke verkeer te water.

Zeeland was bevoorrecht door zijn vele stroomen, waardoor de meeste plaatsen met schepen bereikt konden worden. Waar geen vaarwater was, werden bovendien schuitvaarten gegraven, om de producten ook des winters, wanneer de onverharde wegen onbegaanbaar waren, naar de markten te kunnen vervoeren.

Later, toen het verkeer te land een groote rol ging spelen, kwam Zeeland langen tijd achteraan, en alleen in den laatsten tijd heeft het zijn achterstand weer ingehaald door aanleg en verbetering van wegen, en door het tot stand komen van spoor- en tramwegen.

Op het einde der middeleeuwen bezat ons gewest reeds talrijke dorpen en steden, en was het dus vrij dicht bevolkt. De steden waren nederzettingen van kooplieden en handwerkslieden, die voor hun voorziening met levensmiddelen geheel of gedeeltelijk waren aangewezen op het omliggende platteland.

Wel woonden er in deze middeleeuwsche steden nog eenige landbouwers, wel werd er wat graan gedorscht en vlas bewerkt, ook hield een deel der inwoners varkens en wat rundvee, maar in de behoeften aan landbouwvoortbrengselen moest toch overwegend door aanvoer van buiten worden voorzien.

De vraag der steden naar producten van den landbouw, had tot gevolg, dat het platteland met de familie- en dorpshuishouding brak, en boven de eigen behoeften uit ging produceeren voor een markt, met steeds toenemende koopkracht.

De toenemende bevolking der Zeeuwsche en Vlaamsche steden maakte een steeds grooteren aanvoer van landbouwproducten noodzakelijk, wat tot intensiveering van den landbouw, en tot verdere bedijking en in cultuurbrenging der schorren leidde. Weldra bleek zelfs de eigen landbouwproductie niet voldoende te zijn, om in de steeds grooter wordende behoeften der stedelijke centra te kunnen voorzien.

Zeeland kreeg een tekort aan zuivel en vleesch, Vlaanderen vooral aan granen. De internationale handel, die in deze gewesten in de latere middeleeuwen reeds zoo sterk ontwikkeld was, maakte import van het ontbrekende mogelijk.

Maar tevens bood deze internationale groothandel de gelegenheid om het economische leven te oriënteeren in de richting van internationale arbeidsverdeeling.

De Zeeuwsche Landbouw kon zich nu meer gaan specialiseeren in bepaalde takken, die de meeste voordeelen afwierpen. De tarweteelt kon worden uitgebreid ten koste van de minder voordeelige roggeteelt; de verbouw van meekrap nam een groote vlucht en produceerde weldra voor den uitvoer, terwijl men de voor de lakennijverheid benoodigde wol in betere kwaliteiten uit den vreemde kon laten komen.

Men kreeg inkrimping der extensieve schapenhouderij, bedijking en in cultuurbrenging der oude schapenweiden, die voortaan in plaats van slechte wol, uitstekende tarwe en kostbare meekrap opbrachten.

Tarwe, zaden, meekrap, lakens en haring, waarvan men zelf te veel had, werden geëxporteerd. Wol, wijnen, rogge (voor de volksvoeding), vleesch en zuivel (voor de scheepvaart) werden geïmporteerd. Van autarkie was in het middeleeuwsche Zeeland geen sprake.

De handel deed zich dus in de middeleeuwen in ons gewest onder twee verschillende aspecten voor. Eenerzijds de kleinhandel, die, voor zoover het de agrarische producten van het eigen platteland betrof, als koop of ruil op de weekmarkten werd gedreven. Anderzijds de internationale groothandel, waarvan wij het bestaan hiervoor vermeldden.

De stedelijke overheid besteedde veel aandacht aan den handel op de weekmarkten, waarop zij een streng toezicht hield ter voorkoming van duurte en schaarschte van levensmiddelen. Voor haar stond het belang der stedelijke consumenten op de eerste plaats, en zij trachtte dit belang te bevorderen door een directen verplichten

ruil of koop tusschen de landlieden en de burgers tot stand te brengen, met zooveel mogelijk uitsluiting of beperking van tusschenhandel, voorkoop, monopolies en speculaties.

De zorg voor de proviandeering der stad leidde ook tot het maken of verbeteren van wegen en schuitvaarten, terwijl getracht werd nabijzijnde dorpen te verplichten hun producten op de stedelijke weekmarkten aan te voeren, welk streven niet altijd met succes bekroond werd, daar ook in verschillende grootere dorpen markten ontstonden of de invloeden van den groothandel in tegengestelden zin werkten.

De stedelijke economische politiek was niet gekenmerkt door bevordering van vrijheid op het gebied van het bedrijfsleven; integendeel, zij trachtte zooveel mogelijk het economische leven aan banden te leggen en te reglementeeren. Talrijk zijn dan ook de keuren, ordonnantiën, verboden, wetten enz., waaraan de economisch actieve mensch van dien tijd zich te houden had; en die hem soms tot een passieve rol veroordeelden. Duidelijk spreekt dit uit het gildewezen, het toezicht op het marktwezen, het ingrijpen in, en het vaak belemmeren van handel en verkeer door in- en uitvoerverboden.

Hoewel aanvankelijk de mogelijkheid om landbouwproducten te markten, het platteland uit zijn slaap had doen ontwaken, werd toch een verdere gezonde ontwikkeling van wat buiten de stadspoorten lag, door deze stedelijk-economische politiek geremd en belemmerd. De industrie werd er door de stad verboden, en de handel werd zooveel mogelijk naar de stad toegeleid.

Gelukkig was deze stedelijke politiek niet almachtig, en had zij op den duur weinig invloed op de ontwikkeling van het gewest in het ruimere kader van den groothandel, met alle voordeelen daaraan verbonden. De internationale groothandel was immers de oorsprong van den grooten bloei van steden en dorpen in ons gewest. De structuur van het geheele economische leven had zich daarop ingesteld, waardoor hij onmisbaar was geworden. Deze groothandel was ver boven de stadseconomie uitgegroeid, en een van de belangrijkste voorwaarden voor zijn ontwikkeling was de vrijheid. Met deze behoefte aan vrijheid moesten de steden, hoe ongaarne vaak ook, wel rekening houden.

Historisch zouden deze bekrompen stedelijke opvattingen leiden tot het latere mercantilisme. Dat wij in den tijd der Republiek groote koopsteden hadden, die het voor den vrijhandel opnamen, berustte niet op principieel andere economische motieven, maar sproot

voort uit overwegingen van eng eigenbelang. Men wenschte bijvoorbeeld in Amsterdam vrijheid van graanhandel en was tegen bescherming van de eigen graanteelt, niet op grond van economische beginselen op breede basis, maar omdat deze groothandel zich anders naar elders zou verplaatsen, tot groot nadeel van de Amsterdamsche welvaart. Want tegelijkertijd zag men diezelfde koopsteden, die voor den graanhandel handelsvrijheid bepleitten, op ander gebied maatregelen treffen, die zeker niet in overeenstemming met het vrijhandelsideaal waren. Men denke b.v. aan de belemmering van den handel van bepaalde plaatsen, waarvan wij reeds een voorbeeld gaven.

Keeren wij terug tot Zeeland, dan hebben wij dus kunnen constateeren, dat niettegenstaande allerlei belemmeringen, het landbouwbedrijf reeds in de middeleeuwen uit zijn isolement en geslotenheid verlost werd, en zich op commercieele basis kon organiseeren, dank zij het ontstaan en de opkomst der steden, en dank zij vooral ook het ontstaan van groothandel.

Tot in de meest verwijderde deelen van het gewest trof men dit markt- en handelsverkeer aan. Wel een bewijs, dat in dien tijd het concentratieproces zich nog niet zoo sterk voltrokken had als thans.

Maar niet alleen bevorderde de handel den landbouw; ook het omgekeerde had plaats, vooral bij de graan- en meekrapteelt, die plaatselijke markten, industrie en exporthandel in het leven riepen. Hier was dus zeker van wisselwerking sprake.

Granen, vlas en meekrap werden oorspronkelijk op de Zeeuwsche markten verhandeld, wat in de steden heel wat vertier gaf. Later werden zij echter uit de talrijke haventjes direct naar andere provincies, of naar het buitenland verzonden.

Op het einde der 18e eeuw, en in de 19e eeuw was men evenwel door verloop van vroegere buitenlandsche handelsbetrekkingen, bijna geheel op de naburige koopsteden in Holland en Vlaanderen aangewezen.

Uit deze beschouwingen kunnen wij concludeeren, dat de rol van den Zeeuwschen Landbouw van de late middeleeuwen af tot op onzen tijd, onder normale omstandigheden nooit in de eerste plaats is geweest, het voorzien in de behoefte aan levensmiddelen en grondstoffen van het eigen gewest. Basis van de bodemvoortbrenging was hier de handel in landbouwproducten, niet alleen op de eigen markten, maar ook op de omliggende gewesten, en op het buitenland.

Hoewel er een wederzijdsche afhankelijkheid was tusschen sta
en platteland, leidde deze nergens tot gelijke rechten voor beid
partijen; overal werd in meerdere of mindere mate het land door d
stad overheerscht, en werden de landelijke belangen aan de stede
lijke ondergeschikt gemaakt.

Oorspronkelijk was daar de afhankelijkheid van de boeren ui
een oogpunt van bescherming, die de stad in tijden van onrust e
oorlog kon bieden. Vervolgens ontleenden de steden macht ove
het platteland aan de privileges, door den graaf toegekend, en aa
de ambachtsheerlijkheden en landerijen, door haar of haar inwo
ners opgekocht.

De macht der steden over het platteland groeide in dezelfd
mate, als die van adel en geestelijkheid door verval van rijkdo
afnam.

De bloei dezer middeleeuwsche steden had naast nadeelen, echte
voor het platteland ook voordeelen, want de toeneming van hande
en verkeer, en de grootere vraag naar landbouwproducten wijzig
den het bedrijf en het leven van den landman.

De wisselwerking tusschen stad en platteland deed dit laatst
ontwaken, en de vrijheid van den burger in de stad bevorderde oo
de vrijwording der boeren.

In de dertiende eeuw werd de hoorigheid afgeschaft, en bij he
vrijmaken der landelijke bevolking werden de gronden in pach
uitgegeven.

Wij willen in verband hiermede nu een oogenblik stilstaan bij d
vormen van grondgebruik en speciaal bij de pacht.

Prof. Blok neemt aan, dat de bijzondere eigendom van het bouw
land in het Westen van ons land reeds in de 8e eeuw regel was. [1]
De familierechtelijke verhouding van de „gezamende hand", di
het voor den eenling onmogelijk maakte door overdracht over he
goed te beschikken, of verdeeling te vragen, bestond voor zoove
onze kennis reikt, in Zeeland in de latere middeleeuwen niet.

Immers, de wetten en keuren door graaf Floris op 23 Oct. 125
aan het platteland van Zeeland gegeven, handelden in art. 7
„Van lande te vercopen". [2])

„Soo wie syn lant vercoopt, hi salt meten ter halver dilve
„voeten, of een luttel min, ende heeft dat lant gheene dilve, so sal
„men meten toten doele.

„Wie soo lant vercoopt, hi salt bieden drie Sonnendagen syne
„susteren ende synen broederen ende haren kinderen, synen Oe
„ende synre Moeyen, ende haren kinderen, ende niet vordere, wil

„len syt coopen, so coopent als vremde lieden, ende en willen syt „niet copen, so mach die ghene syn lant of syn hofsteden vercopen, „daer hy wille."

Het land mocht dus door den eenling verkocht worden. Wel kreeg de familie de gelegenheid om het land en de hofstede over te nemen, maar de voorwaarden waren dezelfde als voor vreemde lieden. Van iets als een „Erbhofsrecht" was hier dus evenmin sprake. Blijkbaar was het Romeinsche recht met zijn individueelen eigendom, reeds vroeg in Zeeland doorgedrongen.

De groote werkzaamheid der kloosters bij de landaanwinning bracht vele Zeeuwsche gronden in handen der geestelijkheid. Eerst waren het de kloosters van Echternach, Lorsch, Nivelles, de Benedictijner kloosters Sint Bavo en St. Pieter te Gent. Later vooral de abdijen van Duinen en Ter Doest, die groote bezittingen in Zeeland en het huidige Zeeuwsch-Vlaanderen verwierven.

Onder leiding der kloosterlingen werden door lijfeigenen, en later door cijnsplichtigen, vele schorren bedijkt en in cultuur gebracht.

Vooral de Cisterciënser orde, die door veldarbeid in eigen behoeften wilde voorzien, werkte krachtdadig aan de bedijking der gronden mede; de abdij van Duinen in het bijzonder in Vlaanderen, die van Ter Doest ook op de Bevelanden. Deze orde beschikte over talrijke conversen (leekebroeders) en familiares, die uitsluitend voor den handenarbeid werden aangenomen.

De Cisterciënsers of „grauwe monniken" stichtten overal waar zij zich vestigden een „uithof", zijnde een schuur met woning en bijgebouwen. De uithoven stonden onder bestuur van een monnik, die met de conversen of knechten de voorkomende werkzaamheden verrichtte.

De moeilijkheden, waarin de abdijen in de 14e eeuw geraakten, leidden er toe, dat bezittingen te gelde werden gemaakt. De conversen, door den oorlogsgeest dier tijden weerspannig, werden langzamerhand afgeschaft, en pachters namen hun plaatsen in. [3])

Niet alleen door landaanwinning, maar ook door koop verkregen de kloosters vaak aanzienlijke bezittingen, wat er toe leidde, dat graaf Willem in 1328 aan de kloosters en geestelijken verbood vaste goederen in Holland, Zeeland en Friesland te koopen. [4])

Zeer bekend is het belangrijke grondbezit der abdij van Middelburg, dat een groot gedeelte van Walcheren omvatte, alsmede dat van de abdij van Rijnsburg. In de 14e eeuw was het grondbezit van deze laatste abdij zoo groot geworden, dat voor het beheer

van haar in Zeeland gelegen gronden een bijzonderen rentmeester moest worden aangesteld.

Verhuur van grond kwam in het Duitsche privaatrecht oorspronkelijk niet voor. Maar in dezen toestand kwam verandering tengevolge van de wenschelijkheid om kerkelijke goederen in pacht te kunnen uitgeven. Een passenden rechtsvorm vond men in dien van het Romeinsche precarium, waarbij een contra-praestatie in een bepaalden tijd mogelijk was. De pachter verbond zich tot het opbrengen van praestaties en het bewijzen van diensten. [5])

Wat betreft den duur van het contract, was er voor partijen volle vrijheid; bij overlijden van den precarist nam oorspronkelijk de rechtsverhouding een einde, en voor aangebrachte verbeteringen was de verpachter niets verschuldigd.

Maar in de practijk kwam teruggave weinig voor, wat er vaak toe leidde, dat de pachters erfelijke rechten kregen, en de rechtsverhouding later voor het leven, voor meerdere levens of voor eeuwig werd aangegaan.

Ook tot uitbreiding van de kerkelijke bezittingen vond het precarium toepassing. Men kon n.l. tijdens zijn leven zijn landerijen aan de kerk opdragen onder voorwaarde, dat men tot aan zijn dood tegen betaling van een kleine jaarlijksche cijns het genot zou behouden.

De vrije pachtcontracten namen toe door economische motieven. De praestaties der onvrije boeren waren immers vastgelegd, en bij ontwikkeling van den landbouw werden deze dus relatief steeds geringer. Vooral wanneer de cijnzen in geld waren omgezet, kwamen de landheeren veelal in een ongunstige positie als gevolg van muntverzwakkingen en waardevermindering van het geld.

Grootere inkomsten waren alleen te verkrijgen door het sluiten van vrije pachtcontracten, waartoe de boeren bereid waren op voorwaarde van verkrijging van grootere persoonlijke vrijheid. Op deze wijze ontstond tijdpacht, die echter wel weer kon overgaan in erfpacht. [6])

Volgens prof. dr. H. Blink [7]) vond na de 13e eeuw de tijdpacht meer en meer ingang.

De ruiterdienst van den adel was oorzaak, dat hij zich niet langer met den landbouw kon inlaten, en zijn hoeven voor vaste bedragen moest verpachten.

In Vlaanderen verdween de hoorigheid in de 13e eeuw bijna geheel, en bij het vrijmaken werden de gronden in pacht uitgegeven. Bij ons waren het de graven Willem II en Floris V die de

vrijwording der boeren sterk bevorderden, waardoor het pachtwezen kon toenemen.

In de „Rapporten en Voorstellen betreffende den oeconomischen toestand der Landbouwers in Nederland" van de Staatscommissie voor den Landbouw van 1906 vindt men op blz. 7, dat tusschen 1477 en 1494 vele boeren als gevolg van slechte tijden genoodzaakt waren hunne goederen aan stedelingen te verkoopen, en daarna te pachten, waardoor in het Westen van ons land een sterke uitbreiding van het pachtwezen plaats had.

Het toenemende verkeer en de geldcirculatie verdrongen in Zeeland steeds meer de langdurige pacht, om er een korte pacht voor in de plaats te stellen, wat voor den eigenaar veelal voordeeliger was. Als de pachter in de gewenschte pachtverhooging niet wenschte toe te stemmen, werd met de gewoonte van verlenging gebroken. [8]) Bij den dood van den pachter ging zijn recht echter op zijn erfgenamen over, en ook koop brak geen huur, zooals wij straks zullen zien.

Reeds in het Keurboek van Zierikzee van 1429 werd over het huren van een hofstede gesproken. Er werd bepaald: Wie een hofstede huurt, op welke wijze hij ze ook huurt of gehuurd heeft, mag daarop timmeren waarmede hij wil, en de hofstede zal hij niet ruimen om een brand. In het Keurboek van Zierikzee van 1485 werd deze bepaling herhaald. In het Zierikzeesche land bestond dus een andere verpachting dan op de Veluwe, bij Alkmaar en in Groningen en Friesland, waar vaak al vóór de 15e eeuw land werd uitgegeven „op den eersten brand", d.w.z. de pachter moest een huis bouwen, en dan zou de pacht duren tot dit afbrandde. [9])

Ook de reeds meermalen genoemde „Keure van den lande van Zeeland", gegeven door Philips van Bourgondië in 1495, sprak reeds van pacht.

Iedere grondeigenaar zou mogen nemen zulk goed als hij vond in zijn huis of op zijn erf met behulp van schout en schepenen, voor zoodanige schuld of pacht, als de „huurman" hem schuldig zou zijn van een jaar. Alsmede om zekerheid en borg te hebben van een pacht en huur van de toekomende jaren. En deze „bekommeringen" zouden de schout en drie schepenen doen voor drie schelling.

De romeinsch-rechtelijke invloed kende den eigenaar het recht van verdrijving van den pachter toe; maar niet aan den pachter het recht op vergoeding voor verbeteringen en opstallen. Vandaar dan ook dat wij herhaaldelijk bemerken, dat de pachters niet voor geweld terugschrikten, wanneer zij hun hoeven moesten verlaten.

Karel V vaardigde reeds een placaat uit in verband met den onwil der pachters om bij het eindigen van hun contract de gehuurde hoeve te verlaten.

Dit placaat van 1515, jegens misbruiken van huurlieden en pachters in Holland, Zeeland en Friesland, memoreerde, dat al lange jaren misstanden bestonden. De oude pachters bedreigden de komende pachters, zij gingen hen zelfs te lijf, verjoegen hun vee, en vernielden later hun gewassen. De pacht werd nu op vier jaar gesteld, er moesten pachtcontracten worden gemaakt, en geen pacht mocht meer worden overgedaan. [10])

De Costumen van de stad Zierikzee van 1570 handelen ook over huur van huizen en pacht van landen. Bepaald werd:

a. Huur gaat voor koop. Sterfdag breekt geen huur.
b. „Pachtenaars" van landen of bezitters van gaand goed of geestelijke erven en landen mogen deze verpachten voor een heventijd, te weten 7 jaar, en is zijn successeur schuldig voor dien heventijd met zulke verpachting tevreden te zijn en de pacht te houden, mits dat zulke verpachting geschiede „tamelijke" jaren (als van twee of ten hoogste drie jaar) voor het expireeren van den loopenden heventijd, „zonder fraude of prejuditie van den successeur".
c. Een pachter mag zijn gehuurd land weer aan anderen verpachten, zonder consent van den eigenaar; dies zoo heeft de eigenaar de keuze om voor zijn pacht aan te spreken zijn pachter of „huurlink" of den baander, die zijn grond „gebloot „of geroofd heeft".
d. De eigenaar kan procedeeren om de vruchten op zijn grond voor de verschenen pacht alsmede voor de „verzekerdheid" van de loopende pacht.
e. Een pachter mag geen weiland scheuren tot zaailand zonder toestemming van den eigenaar.
f. Pachten verschijnen St. Maartemisse (11 Nov.), maar het gebruik van het land behoudt de huurder, van weide tot kerstmis en van zaailand tot half Maart. Enz.

Ook hier maken wij weer kennis met de begrippen heventijd en baander.

Het streven der pachters om zich erfelijke gebruiksrechten aan te matigen, waartegen het placaat van 1515 maatregelen had genomen, kwam ook nog in de 17e eeuw tot uiting. Maar ook nu zou dit streven weer schipbreuk lijden door het ingrijpen der overheid.

In 1618 verscheen een placaat van de Staten van Zeeland tegen misbruiken van de zijde der pachters. [11]) Geconstateerd werd, dat onder voorwendsel van verbetering, betimmering, beplanting en nahuur, de pachters zich steeds meer het recht aanmatigden om die landerijen te blijven bezitten, ook na het eindigen van de pacht. De pachters beletten de grondeigenaren daarbij de vrije beschikking over hun gronden, en bedreigden andere boeren, wanneer deze de betreffende gronden zouden willen inpachten. De veiligheid van persoon en goed liep dus gevaar.

Ook kwam het dikwijls voor, dat de pachters met elkaar overleg pleegden, en tot afspraken kwamen, om den grond niet anders dan voor zekeren prijs, onderling geraamd, in te pachten.

Dergelijke afspraken achtten de Staten van Zeeland misbruiken en kwade praktijken, waardoor de goede ingezetenen van Zeeland, en in het bijzonder de weduwen, weezen en godshuizen zeer geschaad werden. Genoemde personen en instellingen moesten er meestal van de jaarlijksche pachten komen. De Staten meenden voorts ook, dat het eigendomsrecht in gevaar werd gebracht.

Het Zeeuwsche placaat van 1618 is zeer uitvoerig en bevat allerlei belangrijke bijzonderheden. Slechts enkele punten willen wij aanstippen.

Na het „uitgaan" der pacht moesten de pachters „hun handen trekken" van de weiden, korenlanden, hofsteden en boomgaarden, die zij in pacht hadden gehad.

De eigenaren waren bevoegd de landen of andere goederen in het openbaar of anderszins naar hun keuze op te veilen, en te verhuren of aan zichzelf te houden, waarbij de pachters de eigenaren of nieuwe pachters het vredig gebruik dier landen of goederen geenszins mochten beletten.

Indien de pachter nahuur of verdere pacht der goederen aanvoerde om in het genot ervan te kunnen blijven, moest dit uit een door den eigenaar geteekend stuk blijken.

Werd de eigenaar of de nieuwe pachter door den ouden pachter of diens personeel in zijn persoon of goed aangetast of bedreigd, dan werd de oude pachter alsmede het medeplichtige personeel gegrepen, en aan den lijve gestraft of anderszins gecorrigeerd, onverminderd de actie van kosten, schaden en interessen.

Voortaan waren betimmering, bepoting of beplanting niet meer toegelaten dan met voorafgaande schriftelijke toestemming van den grondheer.

Zonder uitdrukkelijke voorafgaande toestemming van den eige-

naar mocht de pachter geen weiden scheuren, op pene van betaling van de driedubbele pacht van wat gescheurd was, alsmede verdere schadevergoeding en eventueel nog correctie.

Ook blijkt uit het placaat, dat er in dien tijd reeds zetboeren waren. Wanneer n.l. de grondheeren hun land niet tegen goede condities konden verhuren, namen zij een zetboer, die door het placaat weer tegen den ouden pachter in bescherming moest worden genomen.

De Zeeuwsche pachters meenden, dat zij op hun pachthoeven zouden kunnen blijven, tot hun vergoeding was gedaan voor het planten van boomen, het aanleggen van boomgaarden enz. Het placaat bepaalde echter, dat de pachters alleen recht hadden op het snoeisel en de vruchten tijdens de huurjaren, en bij beëindiging der pacht geen vergoeding konden eischen, ten ware zij geplant hadden op last van den grondheer.

Alleen aangaande landen, die in partijen „tot hoveniering" werden verhuurd, zou, indien daaraan verbetering was gedaan, en de belanghebbenden het niet eens konden worden, de vergoeding door den rechter worden geregeld.

Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van den grondheer mochten de pachters geen vruchtboomen of opgaand hout omhakken.

Er werden ook eenige bepalingen in het placaat opgenomen, met betrekking tot het veranderen der afpaling ten nadeele van den eigenaar.

Zij, die zich de afgegraven landen (de landen, die zij van den eigendom van den heer hadden afgescheiden) toeëigenden, of ze aan derden gaven of verkochten, werden als landdieven aangemerkt, en overeenkomstig gestraft.

Den eersten keer, dat men met den ploeg of anderszins de grens veranderde, was de pachter tot herstel en schadeloosstelling gehouden. Bij herhaling werd hij voor levenslang uit Zeeland gebannen. [12])

Het bovenstaande leert ons, dat het pachtvraagstuk in Zeeland dus niet bepaald van gisteren dateert.

In dezen tijd wordt wel eens betoogd, dat grond eigenlijk eerst onder invloed der liberale economie is ontaard tot handelsgoed, dat men kan koopen en verkoopen, huren en verhuren op dezelfde wijze

[12]) Het streven der pachters, om zich erfelijke gebruiksrechten aan te matigen, komt reeds tot uiting in de gelijkenis der booze landlieden. Matth. 21 : 33-41, Marcus 12 : 1-9 en Lukas 20 : 9-16a.

als dat met andere goederen het geval is. Voor zoover Zeeland betreft, wortelt een dergelijke opvatting niet in de historie.

Wij meenen, dat dit genoegzaam uit de voorafgaande beschouwingen is af te leiden.

In den Zeeuwschen landbouw heeft de akkerbouw altijd een zeer voorname plaats ingenomen. In de oude stukken wordt steeds gesproken van het bedijken van een schor tot een korenland. De veehouderij werd zooveel mogelijk beperkt tot de minder voor bouwland geschikte gronden, en in het akkerbouwbedrijf werd slechts zooveel vee gehouden, als met het oog op de bemesting noodzakelijk was.

Het vee speelde meestal de rol van noodzakelijk kwaad, en aan den opfok en de verpleging werd dan ook veel minder zorg besteed, dan b.v. in Holland en Friesland. In zijn bouw en weerstandsvermogen weerspiegelde het Zeeuwsche rundvee duidelijk de aanpassing aan deze min gunstige omstandigheden.

Het Zeeuwsche paard behoorde tot het zware trekpaardtype, en was zeer geschikt voor de bewerking der kleigronden. Als koetspaard echter was het minder goed te gebruiken, en voor dit doel werden dan ook geregeld lichtere paarden (b.v. Friesche) ingevoerd.

Aan de veredeling der inheemsche rassen van landbouwdieren heeft men in Zeeland in den loop der eeuwen niets, of uiterst weinig gedaan, met het noodwendig gevolg, dat toen in de tweede helft der vorige eeuw de landbouw gemoderniseerd en gerationaliseerd werd, men den achterstand op dit gebied niet tijdig kon inhalen, en tot vervanging door andere, meer edele rassen werd besloten. Van de oude Zeeuwsche paarden, runderen, schapen en varkens is dan ook weinig of niets overgebleven.

In tegenstelling met de veehouderij, heeft de akkerbouw veel vroeger en veelvuldiger nieuwe mogelijkheden beproefd.

In de 14e eeuw deed de meekrapcultuur haar intrede; in de 15e eeuw de teelt van boekweit. In de 18e eeuw traden als nieuwe gewassen op: aardappel, aardpeer, kool, tabak en hop; in de 19e eeuw waren het voeder- en suikerbieten, maïs, karwij, klaver, lucerne, en de productievere vormen der granen.

De veranderde omstandigheden en de historische evolutie, die het nieuwe brachten, deden het oude somtijds verdwijnen. Wij denken hier in het bijzonder aan meekrap, koolzaad, koriander, kaarden, en oude Zeeuwsche tarwe, waarvan de teelt thans geheel

tot het verleden behoort.

De Zeeuwsche akkerbouw was tot in de tweede helft der 19e eeuw voornamelijk graanteelt, en in het bijzonder tarweteelt. Wel waren ook van groot belang de teelt van koolzaad, de meekrapteelt, en vaak ook de vlasteelt, maar de tarwe domineerde toch in zoodanige mate, dat Staring het landbouwstelsel met „Zeeuwsche tarweteelt" aanduidde. Alleen op de hoogere gronden bij Hulst vond men een ander landbouwsysteem, ontstaan onder invloed van het aangrenzende Vlaanderen.

Evenals thans, stond ook vroeger de kwaliteit der Zeeuwsche tarwe in vergelijking met andere Nederlandsche tarwe, bovenaan. De Zeeuwsche tarwe was dan ook altijd duurder, en had een afzonderlijke noteering op de buiten Zeeland gelegen markten.

Hoewel men in verband met de commercieele basis, waarop het Zeeuwsche akkerbouwbedrijf reeds vanouds rustte, de eene cultuur wel uitbreidde en de andere dan wat inkromp, werd toch sterk vastgehouden aan het oude landbouwstelsel.

De komst van een nieuwen tijd heeft echter ook het landbouwstelsel niet gespaard, en er een vrijere, en tevens belangrijk gewijzigde cultuur voor in de plaats gebracht. De tarweverbouw werd meer en meer ingekrompen, en hakvruchten gingen een voorname rol spelen. Toch bleef de tarweproductie aanzienlijk, omdat de opbrengsten per H.A. door een betere vruchtopvolging, een krachtiger bemesting, een diepere grondbewerking, alsmede door het gebruik van meer productieve variëteiten, meer dan verdubbelden. De tarweteelt profiteerde vooral in sterke mate van de algemeene intensiveering van het bedrijf als gevolg van de zoo belangrijke suikerbietencultuur.

Op het gebied der landbouwvoortbrenging heeft de 19e eeuw in Zeeland grooten vooruitgang gebracht, maar de verwerking der landbouwproducten in eigen nijverheid ging helaas zoo goed als geheel te gronde. Wij denken hier aan het verdwijnen der groote vlasserijen, en aan het opheffen der meekrapindustrie, terwijl een nieuwe landbouwindustrie als de beetwortelsuikerfabricage, zich voornamelijk buiten de provincie vestigde.

Gedurende een eeuw en langer is er in Zeeland gesproken over het tot ontwikkeling en tot bloei brengen van de vlasindustrie. De voordeelen aan dezen tak van nijverheid verbonden voor Zeeland, en in ruimeren zin voor ons vaderland, zijn van vele zijden met klem en overtuiging naar voren gebracht. Zij zijn te evident om nog nadere belichting te behoeven. Er zijn ook verschillende

proeven genomen, en door buitengewone omstandigheden, zooals b.v. den wereldoorlog, heeft men de vlasserij tijdelijk tot bloei zien komen. Helaas kon het bedrijf zich niet als duurzame bron van welvaart vestigen; de verliezen zag men vaak de baten te boven gaan, en dan werd de productie weer ingekrompen of stopgezet.

De oorzaken van deze zwakke positie moeten vooral in de industrie gezocht worden. De vlasindustrie berust nog te veel op empirie en te weinig op degelijk technisch-wetenschappelijk onderzoek. De factor arbeid speelt als gevolg van het weinig mechanische karakter van het productieproces, ook in de vlasfabrieken een veel te groote rol. Een van de voornaamste factoren, die de rentabiliteit bepalen, is dan ook de hoogte der loonen. Zoowel toch bij het roten en drogen, als voor het zwingelen wordt veel handenarbeid vereischt. Nu moet onze vlasindustrie concurreeren met landen zooals de Oostzeestaten en België, waar de loonen veel lager zijn, en waar aan de sociale maatregelen, voorzoover deze nog bestaan, veel minder de hand wordt gehouden. Door de te groote beteekenis van den factor arbeid, konden de vlasfabrieken ook niet met de kleine vlassers concurreeren, die een lagen levensstandaard hebben, en hun arbeid en dien van hun gezin niet in rekening brengen. Bovendien hebben de fabrieken nog grootere algemeene onkosten van leiding en sociale maatregelen. Het grootbedrijf heeft hier duidelijk niet of in niet voldoende mate de kenmerken, die zijn positie in andere takken van industrie zoo overwegend deed zijn. Uitkomst kan alleen verwacht worden van de toepassing in de fabrieken van arbeidsbesparende machines en van massaproductie.

De Fransche textielexpert Félicien Michotte beschouwt ook het biologische roten als een groote handicap. Hij stelt voor dit roten te vervangen door een mechanische ontvezeling met zijn Décortiqueuse „La Française", gevolgd door een chemische roting (dégommage), die in twee tot drie uur afgeloopen is.

Het vlas behoeft daarbij niet getrokken te worden, maar kan zooals het graan gemaaid worden, een praktijk die reeds lang in Amerika en Bretagne van toepassing is, en waarmede een groote arbeidsbesparing verkregen wordt.

De mechanische ontvezeling heeft bij den boer plaats, direct na het oogsten en alleen het zooveel minder volumineuze lint wordt naar de fabriek gestuurd. Ook hier een belangrijke kostenbesparing. De dégommage is een industrieel proces, dat zonder veel manipulaties vlug verloopt, weinig handenarbeid vereischt en een goed product levert met weinig vezelverliezen.

Het zal voor Zeeuwsche belanghebbenden zeker de moeite loonen het procédé Michotte eens nader in studie te nemen.

Overheidssteun is niet bij machte het vlasbedrijf op de been te houden, zoolang de methoden en de bedrijfsorganisatie de levensvatbaarheid niet garandeeren.

Onze vlascultuur steunt nog geheel op de industrie aan de Leye. Mocht deze basis door de een of andere omstandigheid (loonsverhooging, wijzigingen in de marktverhoudingen, dumping enz.) komen weg te vallen, dan zou ook het voortbestaan van de ten onzent zoo belangrijke vlascultuur ernstig bedreigd zijn, vooral wanneer bedoelde omstandigheid van zoodanigen aard was, dat het ontstaan van een gelegenheidsindustrie, zooals in Zeeuwsch-Vlaanderen in 1914, in Zeeland of elders in Nederland verhindert werd.

In het belang van de toekomst van de vlascultuur dient de Zeeuwsche Landbouw tijdig naar de middelen moeten zien om in eigen omgeving een levensvatbare, rationeele vlasindustrie van behoorlijke capaciteit in het leven te roepen.

Van het einde der 18e eeuw af, toen handel en stedelijke nijverheid in Zeeland tot verval kwamen, is de bodemproductie steeds meer hoofdbron van bestaan geworden.

Een ieder, die het economische leven van dit gewest wil bestudeeren, zal zich dus in de eerste plaats van de agrarische toestanden op de hoogte moeten stellen.

Moge deze historische bijdrage tot de kennis van Zeeland's Landbouw daarbij als uitgangspunt kunnen dienen, en een beter begrip van den huidigen toestand mogelijk maken.

---

1) Rapporten en Voorstellen betreffende den economischen toestand der landbouwers in Nederland. Staatscommissie voor den Landbouw 1906, blz. 6.
2) Gr. Ch. B., I, blz. 314.
3) Zeeland door de eeuwen heen, door M. v. Empel en H. Pieters, blz. 48.
4) Gr. Ch. B., II, blz. 464.
5) L. J. Sparnaaij, Landbouwpacht, deel I, blz. 16.
6) ibidem, blz. 30.
7) Prof. Dr. H. Blink, Gesch. Boerenstand, I, blz. 271.
8) L. J. Sparnaaij, Landbouwpacht, deel I, blz. 96.
9) Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek door Mr. B. W. A. E. Sloet tot Oldhuis, deel XVIII, blz. 11.
10) Gr. Pl. b., I, blz. 363.
11) Gr. Pl. b., I, blz. 366.

INHOUD.

Inleiding 9
De Wegen en de Schuitvaarten 13
Het vroegere Zeeland als centrum van Handel en Scheepvaart 23
De beteekenis van den Zeeuwschen Graanbouw voor het Marktwezen, den Handel en de Nijverheid 34
De gebrekkige Afwatering in sommige streken . 36
De Gewassen 65
De Meekrapcultuur in Zeeland 90
Het Vlas 133
De Bietencultuur 156
Het Landbouwstelsel 176
De Bemesting 189
De Maatregelen tegen schadelijk gedierte . . . 203
De Tuinbouw 208
De Paardenfokkerij 227
De Veehouderij 246
De Veeziekten 292
Het Zuivel 300
De Wol 310
De maatschappelijke Welvaart, voornamelijk ten Plattelande 320
De Landbouw voor Zeeland, hoofdbron van bestaan geworden 335
De Landbouw van het begin der 19e Eeuw tot de groote Landbouwcrisis 340
De groote Landbouwcrisis van het einde der vorige Eeuw 357
Slotbeschouwingen 362